І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

2

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ДЕСЯТИ ТОМАХ

КИЇВ—1965

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ТОМ ДРУГИЙ
ПРОЗОВІ ТВОРИ

«НАУКОВА ДУМКА»

У1
П 59

Редакційна колегія:
М. Д. БЕРНШТЕЙН,
О. Є. ЗАСЕНКО, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. Є. КРУТІКОВА (голова), М. Є. СИВАЧЕНКО

Редактор тома
М. Д. Бернштейн

Упорядкування та примітки
М. Л. Мандрики

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

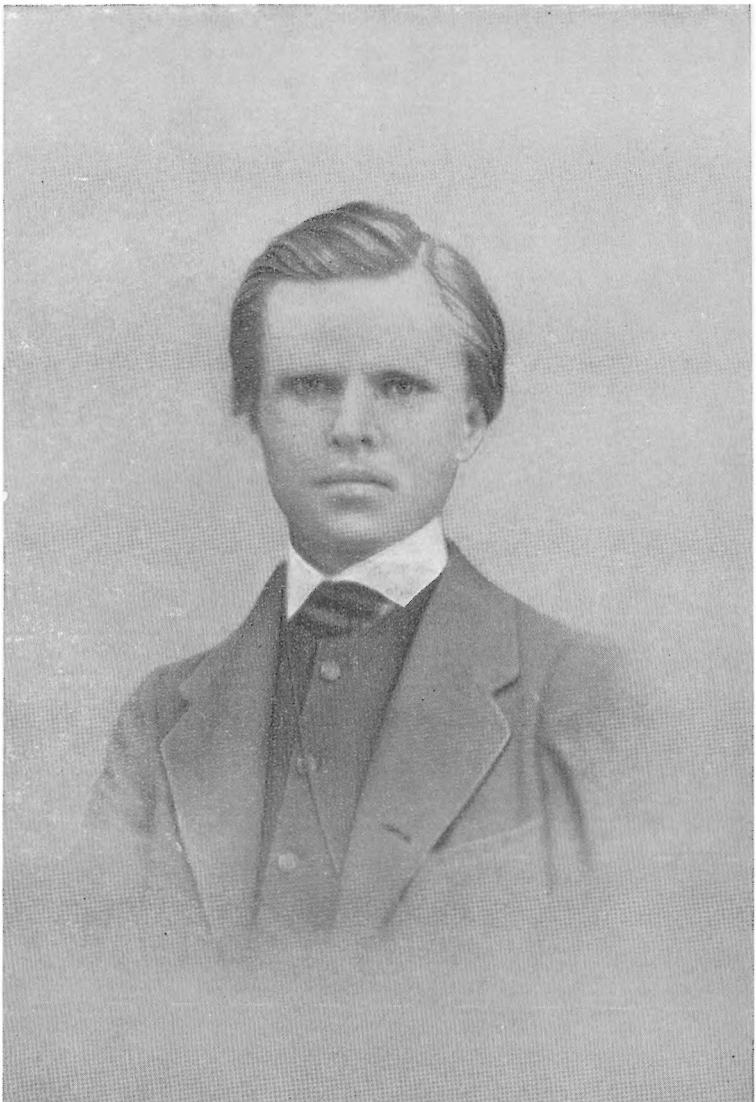

І. С. Нечуй-Левицький. Фото 60-х років.

ХМАРИ

Повість

I

Одного літнього гарячого дня, в місяці липці 184... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по-дорожньому. На молодих паничах були сіртуки з темної парусини з чорними роговими гудзиками, суконні широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежею, книжками й харчами; кожний держав у руці палицю. Паничі були високі на зріст, кремезні, широкоплечі й русяві. Їх рум'яні, повні щоки були здорові якось по-сільській; жилавими руками, кремезними плечима й шиями вони скидались на великоруських робітників або крамарів-коробейників. Між ними один був вищий од усіх цілою головою: то був їх поводатар, Степан Воздвиженський. Це були тульські семінаристи. Вони йшли до Києва. Деякі були послані на скарбові гроші в Київську духовну академію, деякі були прості семінаристи, що, скінчивши курс, йшли до Києва на прощу.

Широкий і вольний був їм шлях на Україну. Літня спека застелила його на долоню курявою. Сонце пекло з гарячого неба. Курява посіла на семінаристів, обліпила їм

лиця так, що вони не впізнавали один одного. Піт котився з їх потьоками і, помочивши чорну куряву, пописав їх лиця довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на поштові коні до самого Києва. Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки [і гроші постановили пропити дорогою, ще й товаришів-богомольців напоїти. Стаючи коло корчом на спочинок, вони гуляли й пили й товаришів поїли. Останні поштові гроші вони пропили в Броварах, недалечко од Києва, хрестячись і молячись до синіх святих київських гір, на котрих біліли церкви й дзвіниці, блищали проти сонця золоті хрести й бані церков. Хоч далека, зате ж весела була їм дорога до Києва! Забачивши святий Київ, вони зареклися більше пити, щоб вступити по-християнській до святого міста.]

З чорного чернігівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явилась чарівнича, невимовно чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла Лавра, обведена білими високими мурованими стінами та будинками, й лисніла золотими верхами й хрестами, наче букет золотих квіток. Коло Лаври ховались у долинах між горами пещери з своїми церквами, між хмарами садків та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрея, вирізуючись всіма лініями на синьому небі: коло неї Михайлівське, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогом в Дніпро, неначе плавав на синій, прозорій воді з своїми церквами й будинками. Всі гори були ніби зумисне заквітчані зеленими садками й букетами золотоверхих церков. Їх заквітчала давня невмираюча українська історія, нєначе рукою якогось великого артиста...

Стоять київські гори непорушно, заглядають в синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розуміть, і ждуть не діждуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого Києва, поки знов заквітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії...

Тульські семінаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Києва. Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколішки, хрестились, молились і били поклони.

Тульські семінаристи пішли прямо на гору до Лаври. [Умившись і трохи прибравшись, вони пішли на поклін до митрополита, свого земляка. Митрополит вийшов до них, і вони всі впали йому в ноги й поцілували його в руку.

— З якої губернії? якого повіту? з якого села? — розпитував митрополит кожного.— Чи всі ви підете в академію?

Молоді люди давали одповідь. Дехто обзивався, що поступає в академію, дехто просив у митрополита парафії на Україні.

— Розділіться! — промовив митрополит.— Хто йде в академію — ставай по правий бік, хто в попи — ставай наліво.

По такій команді хлопці розділились і стали одесную й ошую свого пастиря.

— Добре,— промовив митрополит,— дам вам парафії й поженю вас на сиротах, за котрими я зоставив парафії. Тільки тут не Тула! Треба вам прибратися добре, йдучи на сватання. А то, бач, що намотав ти собі на шию! — промовив він, витягаючи кінець здорової червоної хустки, котрою була оповита шия одного хлопця.

— Та глядіть, не мажте чобіт дьогтем, не мажте голови смердючою оливою, як будете свататись, бо за вас тутешні попівни ще й не підуть. Тут попаді дуже зубаті. Дарма, що я митрополит, а як налаяв колись одного попа, а він, дурний, взяв і заслаб з переляку, то попадя трохи очей мені не видерла, трохи ряси на мені не порвала! Ледве одчепилась!

— А ви в академію? — промовив митрополит до правої сторони.— Боже благослови, боже благослови! А ти де такий здоровий виріс? Чи не в муромських лісах? — спитав митрополит одного кандидата до академії, котрий виганявся головою й плечима над усіма хлопцями.

— Ні, ваше високопреосвященство! Я виріс недалеко од Тули,— одказав студент.

— Ох, який же ти здоровий, як ведмідь! Які в тебе ручиська, ножиська, плечища? Аж страшно дивитись! Мабуть, басом співаєш?

— Басом, ваше високопреосвященство,— гукнув студент і справді страшним басом.

Митрополит почав його оглядати з усіх боків. Студенти розступились, і великий, як обеліск, студент стояв між двома рядами прямо проти митрополита.

— Як же твоє прізвище?

— Степан Воздвиженський, ваше високопреосвященство,— знов загримів він, аж луна пішла по великих покоях митрополита.

— Бравий хлопець! зовсім богатир Ілля Муромець! Ідіть же до другої кімнати; там вас нагодують і напоять. На гостиниці вам дадуть квартири, хто хоче парафії. А вам дорога лежить на Поділ до академії. Бажаю вам усім бути митрополитами!

Хлопці поклонилися в пояс, поцілували в руку й вийшли з зали, окидаючи її скоса очима. І вони всі захотіли бути київськими митрополитами, дивлячись на розкішні покої митрополита, де стояли великі крісла, криті малиновим оксамитом, з золотими спинками, з парчевими китицями, де лежали килими на кілька сажнів, заткані чудовими квітками й китицями.

Пообідавши всмак у митрополита, студенти розійшлися на два боки. Одна часть пішла до лаврської гостиниці і жила там, доки митрополит не роздав їм парафій на Україні на продиво українським мужикам, котрі пороззявляли роти, дивлячись на таких чудних кацапських попів. Друга половина пішла на Поділ до академії. Там молоді студенти здали екзамен, і їх прийняли в академію на скарбовий кошт.

Туляки встріли в академії студентів з усієї Росії. Великоруський Синод ще попереду, ніж уряд, спостеріг ідею русифікації, і для того він велів в академіях мішати українців з руськими студентами. Тим-то в Київську академію пруть семінаристів з Костроми, Архангельська, з Волги й Сибіру, мішаючи їх з киянами, полтавцями, одесцями й іншими і посилаючи українських семінаристів до Москви й Петербурга, котрі одначе не мають охоти туди їхати.]

По розкішних алеях Братського монастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого Російського царства. Тут можна було побачить типи півночі з жовто-русявим волоссям на голові; можна було побачить широкі шиї й сірі очі великорусів, рум'яні лиця українців, навіть орлині очі й носи грузинів, греків, сербів і болгар, що приїжджають вчиться до Києва. Після екзаменів усі студенти були веселі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі й густі алеї в монастирі аж гули од голосної розмови. [Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко

вище од інших, навіть розвитгтям розуму, і виглядали паничиками й європейцями між грубими великорусами. Всі студенти говорили московським язиком, і рідко траплялося почути співучу, м'яку розмову українську. Серед самого монастиря стояла велика гарна Богоявленська церква. На полуденній стіні церкви була залізна дошка з написом над могилою гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Самий монастир з академією стояв на Мазепиному дворі. І, невважаючи на те, в академії Петра Могили, св. Димитрія Туптала й інших не було й духу, й сліду тих давніх діячів України, тих Сагайдачних, Могил... В Братськім монастирі, в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люде... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею, рядом з могилою Сагайдачного, а над землею роєм вилися попід деревом чужі люди з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом, нагнані бог зна звідкіль, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки.

Між молодими студентами гуляли на алеях професори ченці в широких чорних шовкових рясах, в високих клобуках. Широко стелилися по плечах їх довгі намітки, густі коси. Вони дуже брязкали чотками і, розмовляючи, повертались якось так сміливо, угласто, навіть по-московській, що разом можна було б вгадати їх рід і північне покоління.]

Незабаром студентів розділили по номерах. В кожному номері жило по п'ять, по шість студентів. Там були їх ліжка, там вони навіть пили чай. Опрічних дортуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по номерах, їх знов мішали між собою, поміщаючи навіть земляків окроми.

Степан Воздвиженський попав в 10-й номер. Разом з ним жили в тому номері п'ять студентів з усяких країв світу: українець, болгар, серб, грек і архангелець, родом аж з Лапландії! Гірше не можна було вибрать людей, неоднакових по мові й звичаях. І всі вони мусили жить вкупі, годиться, жити так, щоб не зачепить один одного і не перебаранчать другим в роботі.

Картина в номері була дуже чудна. Болгарин сидів на ліжку, підобгавши по-турецькій під себе ноги, і писав, поклавши на колінах тверду книжку. Серб ходив по хаті, безперестану човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі феси з червоного оксамиту, з золотими китицями. Лапландець сидів у куточку

за шафою, все вчився, все мовчав і довго не говорив ні до кого й слова. Його куце жовте лице було темне й сумне, як північне небо. Од його ніхто не чув ні веселої розмови, ні сміху, ні пісні; його ніхто й не зачіпав. Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив додому на ніч і швидко з своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий, як верства, міряв хату широченними ступенями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й писав.

Зібрані з усяких націй, студенти ніяк не могли погодиться між собою. Коли болгаринові було холодно, тоді Воздвиженському було гаряче. Лапландець любив холод, а українець — тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату, а полуденні слов'яни кричали і втікали з хати, боячись застуди. Часто лапландець одчиняв вікно вночі, й усі вставали вранці слабими.

В номері всі любили чистоту, а Воздвиженський і лапландець, здається, і не розуміли, що то таке чистота. В Воздвиженського кожна річ лежала не на своєму місці. Він кидав книжку куди траплялось, висовував з-під ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столі в його валялось усе: книжки й папір вкупі з хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Вдача Воздвиженського була дуже деспотична. Він казав кожному — ти, хоч би стрівся з ким вперше на віку. Часом увечері всі сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гулять по хаті, стукотів на ході ногами. Всі його і просили, і лаяли, але це нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був сам один в хаті. Слов'яни, мабуть, звикши до турецького ярма, швидко перестали змагаться з ним. Тільки українець гризся з ним щовечора, лаявсь і трохи не бивсь.

Незабаром усі побачили, що Воздвиженський і лапландець не дуже любили поважать право власності.

Як у їх не було тютюну, вони сміливо простягали руки й брали у других; зате ж і другим давали свій тютюн.

Студенти того часу дуже пили, гірше, ніж в останній час. Теперечки звуть той час героїчним періодом випивачок. Пили всі, одначе Воздвиженський пив більш од усіх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чиї іменини, всі студенти збирались в найбільший

номер і випивали часом на могоричі відро горілки, заїдаючи хлібом з сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курс і виїжджали на місця, ставили могоричі в вертепі. Вертепом звали один номер в старому корпусі, де жили скінчивші курс. Ті могоричі були такі, що часом всі: і молоді, й старі студенти, і пострижені вченці — все те лягало покотом на помості й спало там до другого дня. В новіші часи стали пити менше, і в номерах часто були танці під грання своїх музик. Разом з танцями на тих вечорах завелася пісня, і пісня народна, як українська, так і великоруська. Народні співи завжди були сподобні студентам, і не раз і не два інспектор чернець розганяв студентів серед глухої ночі, бо вони тривожили його своїми мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважать себе піснями. Починали співать великоруських пісень, а потім українці співали своїх. Чудовою здалась українська пісня всім студентам з далеких країв, що зроду її не чули! Всі її слухали, всі приходили в екстаз, як ті, що були родом з синього Дунаю, так і ті, що були з далекої півночі. Лапландець виліз з свого закутка, як миш із нори, і роззявив рот. Навіть п'яний Воздвиженський уставав в той час з ліжка, прислухався до нової задля нього пісні і сам повиучував багацько українських пісень.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоящим. Він часто вставав серед ночі, молився богу й не давав спать іншим своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись вночі й побачили щось біле й велике, що стояло коло шафи і шепотіло. То був Воздвиженський. Він встав удосвіта й почав молиться богу, б'ючи поклони так завзято, що побудив других студентів.

— Хто то? — спитав у його один товариш.

— А тобі навіщо? — обізвався Воздвиженський сердито.

— Що ти робиш?

— Та богу молюсь!

— Чом ти не даєш нам спать! — крикнули всі заразом.

— Дурні ви! Хіба не можна богу помолиться?

— То молись нишком та не стукай так лобом! — крикнув сердито українець.

Всі прокинулись і почали лаять Воздвиженського. Одначе він часто вставав уночі, молився богу й ходив на утреню нишком од других. Українці й інші слов'яни їли в

піст скоромне. Одні великоруси неначе вік прожили в скитах! Вони всі держали пости: грека звали нехристом, українців — ляхами, а слов'ян — турками.

Той українець, котрому довелось жити в однім номері з Воздвиженським, звався Василь Петрович Дашкович. Він був родом з Черкащини, давньої козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люде. Ідеш селами й не надивишся на людей, гарних, привітних та поставних. Чи їдуть чоловіки возами, то сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи йдуть хлопці,— всі гарні, сміливі, високі, мов козаки запорожці. І дівчата там гарні, чорняві, рівні й високі, як тополі України. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє синє небо й чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде...

Дашкович був чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, с козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. В його було лице повне з високим і широким одслоненим чолом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними, чималими очима. Чималі рум'яні губи були складені щільно і навіть трохи сердито. Його погляд, виявляючий розум і тяму, був твердий, спокійний. Рідко траплялось бачить таке лице, де одразу можна було б примітить думи, й розум, і завзятість. Та не було тоді ні навкруги його, ні в його самого матеріалу для правдивої, широкої думи та широкого погляду. Його рушення, його хода — все було поважне. Він ступав кожною ногою, ніби думаючи, як треба ступить, все ходив задумавшись. А як було сяде чи стане, згорнувши руки і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй на полотні.

Найуподобніша йому наука була філософія. Він сам вивчив німецьку мову, і на його столі купою лежали німецькі філософські книжки, тоді як його товариш Воздвиженський день і ніч сидів над грецьким язиком і, по старій традиції, вчив теологію. Тоді ще студенти були вірні духові академії.

Воздвиженський, при великому зрості, був неповертайло. Його кругла голова з широким круглим «париком», ясним, мов коноплі, його широке чоло і при йому куций ніс і тупо одрізане підборіддя — усе те було дуже не в пропорції з огрядною постаттю. Але він був поставний, веселий, говорючий і любив товариство. Через свою веселу вдачу й гарний голос він подобавсь паннам і паніям.

[Дашкович дуже любив чистоту, здається, по природі. Його столик був застелений скатертю. Його ліжко стояло прибране й застелене. Часто він брав лінійку і вигладжував нею скарбове біле з синіми берегами одіяло так, що на ліжку не було і складочки. Він сідав і лягав на ліжко дуже обережно і дуже не любив, як хто сторонній товкся на його постелі. Воздвиженський сміявся з того і не раз по виході з хати Дашковича перевертав все на його ліжку догори дном. Вертаючись додому, Дашкович заставав на постелі ніби слід землетрясіння і звав за це Воздвиженського туляком-подляком. Таке прізвище за туляком зосталося і до цього часу, бо затвердилося після того дуже поганою репутацією.

Так як харч в академії була дуже погана, то Дашкович, Калімері й інші слов'яни їли в пости скоромне — ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця і закидали шкаралющі на грубу, а часом і за вікна. Од того монастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снігом. Воздвиженський дуже за це гнівався, як аскет, і грозив розказати ректорові. Всі почали його стерегтись і в піст виходили їсти скоромне у другі номери.]

І пішло потім студентське життя тихо й однаково. Всі мусили засісти за науку. Всі мусили, хоч і через силу, привикать один до другого. Дашкович, грек Калімері, Петрович й інші слов'яни були вищі розвитком, цивілізованіші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам незчувся, як перестав уставать вночі й молиться богу, як покинув грецький язик і взявся до французького, як почав чепуриться і прибиратись. Вже він не стукотів по номері чобітьми, гуляючи, ніби на злість усім. Цивілізація того краю, куди його занесла доля, трохи стерла з його темніші плями. Одначе товариші одхилялись од його, хоч він і приставав до других. В його натурі було стільки нецеремонності, що здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині або й по щоці! Він обтесався трохи тільки зверху.

[Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могилянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закута-

ні в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді в семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямили — тільки з горя горілку пили. Од темноти, од п'янства, од бідності вони сходили з ума, дуріли, бігали по вулицях в одних сорочках, тонули темної ночі денебудь в калюжах, у канавах. З тієї академії повиходили протоєреї і архієреї, що плодили на Україні московський язик і московський дух, заводили московську централізацію в давній демократичній українській церкві. Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його государственим планам.

Студенти того часу небагато виносили в голові. Їх мисль була зоставлена сама для себе: її не ворушила суха схоластична академічна наука. На студентів більше мала впливу література, що заходила в академію збоку. Література та була великоруська і давала недобрий матеріал для просвіти мислі, бо була слов'янофільська. Воздвиженський, Дашкович і інші студенти почали втягувати в себе ту нездорову ретроградну мисль. Раціоналізм і заграничні книжки тоді не заходили в стіни Братського монастиря.]

Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч, що так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне й синє. На заході, над смугою чорною лісу й гір небо блищало дуже пізнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень. На Братській церкві можна було читать золоті написи на стінах. Повітря було тихе, запашне. Здається, не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі — спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, зате ж прокидалась фантазія навіть в черствій, твердій душі. Співуча душа виливалась піснею по-солов'їному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа любляча любила гарячіше, душа безщасна заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавалась однією піснею, однією гармонією.

В темних алеях Братства гуляли купами студенти. Під високими осокорами й акаціями на лавках сиділи рядом: Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калімері і багато інших. Перед їх очима за вівтарями Братської церкви, серед монастиря, був колодязь з фонтаном. Кругом його

росли високі тополі, достаючи верхами до середніх бань церкви. Чудові стояли вони, облиті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видко кожний листочок, кожну гіллячку! Лапландець з далекої півночі й собі вийшов з свого закутка. Всі сиділи вже давно, і нікому не хотілось йти в хату. Кожному хотілось говорити, виговорить те, що притаїлось в душі; в кожного серце було одкритіше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго розмовляли студенти про всяку всячину. Далі й далі всі ставали говорючіші. Розмова почала приймать тон елегії. Кожний почав думати й марить голосно. Серб Петрович почав згадувать свою рідну далеку сторону, розказував про турків, як турки взяли його діда, й батька, і дядьків, посадили в Константинопольську тюрму, як забрали в їх землі, їх усе добро, зарубали діда й дядьків, а батька випустили з тюрми без нічого. Його душа аж клекотіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при світі місяця. Смутний болгарин і собі розговорився, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом. Українські студенти ще не мали тоді ясного почування національності, але, слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій безщасний народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією. Дашкович почав тихісінько співать українську пісню. До його пристало кільки голосів. Воздвиженський вторував басом, і тихо-тихо, як дніпрова вода, полилася гармонічна українська пісня. Серед монастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алей понеслася мелодія про Сагайдачного, котрого могила була за десять ступенів звідтіля, коло південної стіни церкви.

Швидко одчинилось одно вікно в келії. Звідтіль висунулась кострубата чернеча голова. Потім одчинилось друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

По дворі під тополями дибали два журавлі, котрих держать по монастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій монастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом замерла на устах двох десятків хлопців, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з

сусідньої гори Кисілівки широкою хвилею лилася пісня міщан, котрі збирались там на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й сопранами.

Калімері й Воздвиженський розвеселяли усіх своїми жартами й брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афінських грекинь. Низький, товстий, з вузеньким лобом, з товстими губами й чорними очима, Калімері зовсім не нагадував героїв «Іліади», а більше був схожий на гірських розбишак. Він почав марить про свій магазин з тютюном, про бариші, про дівчат, гудив Росію й хвалив свій край.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й меланхолію, а найбільш на українців.

— Сидимо ми тепер укупі,— почав Дашкович,— а дето ми будемо через рік, через два, як вийдемо звідсіль?

І кожному будущина, рідний край почали з'являться перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну гору з її вольним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про садки зелені і про пишні свої Сегединці, залиті черешнями. Калімері згадав класичні Афіни й пишні береги Мореї, хоч і був ладен поміняться ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками.

— А де-то доведеться нам пожениться? Які-то будуть наші жінки? — почав Дашкович і тим зачепив найживішу, найтоншу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курсу було так недалечко! Всі почали перебирать знайомих у городі паннів, і найбільше тих, котрі ходили до церкви в Братство. Згадали паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь негарне, що-небудь не до вподоби. І почали вони марить, кому якої треба жінки.

— Я тут не женюсь,— говорив серб.— Мені треба жінки сміливої, щоб уміла часом турка під бік шпигонуть і щоб була й патріотка, любила свій край, свою мову й свою віру.

— А мені треба такої,— промовив Дашкович,— щоб уміла господарювать, порядок в домі давать і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіть і філософствувать, а вона, тиха, добра та весела, буде коло мене шити й пісню мені співать.

— І вже ти! — промовив Воздвиженський.— Може, тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози

лила? — і Воздвиженський підперся рукою, пресмішно скривив лице і почав пхикать. Його здорова голова стала така смішна, поза була така чудна, що всі зареготались.

— Ой ти! — промовив Дашкович,— тямиш ти в поезії! А тобі, мабуть, треба такої, щоб давала щодня стусанів у потилицю!

— Ого-го! Нехай спробує! Я задам їй такої російської пинхви, що вона не потрапить кудою втікать. Коло мене жінка буде ходить навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморить все в домі. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна буть жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені усе було впору, за часу...

— То тобі треба наймички, а не жінки? — спитав Дашкович.— А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабині не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку долонею.

— От така твоя буде жінка! — промовив Воздвиженський.— А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходить до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодить в хаті, то не буде добра.

— Ти деспот! — крикнув Дашкович.

— Ні, братику! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не даватиму до рук! Сам справлятиму одежу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендяють по балах.

— А я подивився б, як моя жіночка танцюватиме, як метелик, гратиме, співатиме,— марив Дашкович.

— О, якби моя жінка вдалась такою Іродіадою, то я б її запер в хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась та хати стерегла!

— Воздвиженський! — промовив Калімері,— ти зовсім по-монгольській дивишся на жінку. От моя жінка буде не така! Моя жінка носитиме кинджала при поясі, вмітиме полком командувать і турків бити. Моя жінка буде, як калина з молоком! з вогнем в очах, з грудьми високими, як гора Олімп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабинею, а гарячою коханкою. На далекім Сході, на гарячому березі Середземного моря, а може, з гарему якого

турка я вихоплю собі такі чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акафістів читати.

— А буде в магазині сидіть й тютюном торгувать,— обізвався Дашкович.

— Нехай торгує! але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! — говорив палкий грек, облитий світом місяця. Його очі блищали іскрами проти місяця; червоні губи й рум'янець на щоках розгорілись. В такім запалі він був і справді трохи схожий на героя «Іліади», а не на крамаря.

— Куди-то оце нас порозсилають, як ми скінчимо курс,— промовив Дашкович.

— Я зостанусь туг, у Києві,— одрізав Воздвиженський.

— А в Тулу не хочеш? — крикнули усі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський.

— Але ж там гарно! — промовили усі сміючись.

— То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Україні, і в Києві; і оженюсь тут! — додав Воздвиженський.— А ти, хохле, катай до Тули!

— Розкажи батькові своєму! — одказав Дашкович.— Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України нізащо в світі!

І знов розмова натрапила на переднішу тему: знов молоді хлопці заговорили про молодих дівчат. Місяць ще ясніше виливав всю силу свого проміння. Густа тінь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з гори Кисілівки, ще далі пісня з гори Щекавики знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько «Гриця», а Воздвиженський і незчувся, як став йому вторувать. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі. Під самою церквою спало на землі покотом кільки сотень богомольців з усієї України. Вони спросоння почули пісню, підводили голови й дивувались, що серед монастиря співає хтось сільську пісню, ніби в селі на вулиці.

На темних алеях зачорніла чорною хмарою висока чернеча постать. Червона палиця з золотою головкою заблищала, як блискавка. Студенти зачули ректора й побігли до корпусу. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

І довго ще після молитви, сидячи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний, тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монас-

тиря, де на шпилі висів собор Андреївський, а попід горою зеленіли садки, біліли стіни будинків. Йому хотілось одного — не покинуть Києва, а другого — знайти тиху, добру, як голубка, і співучу жінку.

Вже усі в номері полягали спать. В великі вікна світив місяць. В хаті стало тихо; усі засипали. Коли це Воздвиженський прокинувсь і закричав: «Дашковичу! Чи ти спиш!?»

— Якого ти нечистого не даєш спать! — обізвався спросоння Дашкович.

— Чи тобі нічого не снилось?

— А тобі вже встигло й присниться?

— Вже! Мені снилась моя будуща жінка,— промовив Воздвиженський хрипким заспаним голосом.

— Якою ж вона тобі снилась? чи таким бовдуром, як і ти? — спитав його Дашкович, і всі знов пробуркались і почали сміяться при роздражнюючім світі місяця.

— Одже й я пригадую свій сон: і мені щось верзлось,— говорив далі Дашкович.— Їй-богу, снилось, ніби я сиджу на тій самій лавці, де ми недавно сиділи; і ніч, здається, була така сама; коли це пурх! і з дерева злинула голубка, сіла мені на плече й почала вуркотать на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже нема, і коло мене сидить панна, гарна, як оця ніч, з такими очима і з таким добрим лицем, з таким голубиним поглядом, як у однієї панни в моїй Черкащині. Тільки що я придививсь до неї, а вона знялась павичем, розпустивши розкішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, якраз, як оце ти!

— Бач, які тобі птиці сняться! — промовив Воздвиженський.— А мені приверзлось, що я сидів на тій самій лавці; мені ніби схотілось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води та й дудлю, дудлю! Випив ціле відро, а води все-таки хочеться. Коли обертаюсь, а при світі місяця стоїть дівчина з відром. Я її ляп по руці! А вона одразу, неначе відьма, обернулась панною в розкішній білій сукні на два сажні кругом. Така панія, ой! ой! В руках у неї були чотки й молитовник, а на плечах крила. Вона взяла мене тихісінько за руку та й каже: «Ходім, серце, до вінця! нас буде вінчати сам митрополит». От і веде мене просто до церкви. Дивлюсь, а Братство наше все палає свічами. Народу в церкві повнісінько! а на амвоні стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підходжу я з своєю нареченою до черниці, а вона як кинеть-

ся до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь! а моя наречена і та черниця перекинулись відьмами, сіли на лопати та й полинули з церкви. Ввесь народ зашумів, свічки погасли,— і я прокинувсь.

— Цей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха,— промовив Дашкович, і всі почали сміятись. Воздвиженський встав і пішов шукать води, щоб залить загу й жар своєї фантазії.

II

На Братській вулиці, проти самого монастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а воротьми виходила з другого боку кварталу на другу вулицю. Половина грунту була засаджена добрим садком. Садок був старий, розкішний. Високі стовбури дерева, рівні, як колони, високо розкидали рясне гілля. Дерева було так повно, що садок здавався пишним кошиком, в котрому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, стлались на чорну покрівлю возовень і комор, схилялись над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Садок був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували доми в старовину: з ганком, з довгими сіньми через цілий дім, з другими дверима в садок. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські кімнати. Товсті на аршин стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав з вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталось старе маленьке вікно, зверху трохи закруглене, з залізним перехрестям, ще й гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн думав не тільки сховать гроші од злодія, але ще мав злу думку поколоть злодієві руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менша Степанида. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі.

Великий порядок і чистота в хаті й надворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багацько

кращий всередині, ніж знадвору. Світлиця була чиста, світла, просторна; стіни були помальовані ясно-жовтою фарбою; поміст був чистий, вимальований; через світлицю стлався вузенький килим, витканий з чорних і білих ниток. На стінах висіли великі картини на папері, в чорних рамах. З однієї картини виглядало лице Павла І, на другій картині був намальований Кутузов з грудьми, так обвішаними стрічками й хрестами, що нігде було й курці клюнуть; з третіх рам виглядала якась цариця. На другій стіні висів портрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізаними рукавами наодкид. Всю світлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картині якийсь чорновусий циган, в одежі ясно-синій й червоній, вигравав на гітарі. Рядом з циганом висіла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бороданів, двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і чубатий запорожець, котрий танцював козачка, держачи в руках пляшку й чарку,— сцена, може, прямо перенесена маляром з Братського плацу, де колись гуляли запорожці по дорозі до Межигірського монастиря й до чернечої ряси.

На стінах світлиці можна було читать історію нещасного Києва, котрого шарпали й перекидали з рук у руки сусіди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в дуже чистій й світлій кімнаті. Сам Сухобрус жив у другій кімнаті з маленьким вікном. Його кімната була темна, обставлена двома довгими стародавніми скринями з усяким добром. В кімнатах було чисто, як в келіях у черниць.

Під самими вікнами коло дому цвіли кущі рожі, бузку, жасмину, росли лелії, півонія, пахучий канупер, оргинія, синіли квітки тої, навіть росли кущі любистку, рути й барвінку, неначе під вікнами сільських хат.

Сухобрус умів малювать і став на ноги з свого малярства. Він малював прості образи, що купують тисячі богомольців з усієї України. Ніякий київський маляр не вмів так догодить образами сільським молодицям та дідам, як Сухобрус. Його образи дуже кидались в вічі своїми яскравими червоними й синіми фарбами і принаджували натовп покупців. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під святим Юрієм, такого страшного змія під конем, намальованого зеленою й червоною фарбою, з ротом, повним вогню й полум'я! І Сухобрус мав уже свою крамницю

з образами проти самого Лева, фонтана, дуже уподобного українським селянам. Забагатівши трохи, він завів вже й другу крамницю, рядом з першою, з усяким крамом. На старості літ Сухобрус почав слабувать на очі й мусив навчити малярства двох челядників, котрі сповняли його крамницю образами.

Під хатою в Сухобруса, під барканом у садку в холодку можна було кожного дня бачити великі мисники, заставлені образами, на котрих протряхали свіжі фарби.

Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчатка: карооки, чорняві, кругловиді, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до борисо-глібського дяка з граматками й часловцями під пахвою. Марта була тільки годом старша од своєї сестри. Але, маючи один зріст, запнуті однаковими зеленими хусточками, зав'язаними під підборіддям по-міщанській, в однакових котиках, критих ясно-зеленою матерією, вони були ніби однолітки-близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіону годів зо два, де вони вивчились говорити по-великоруській, вивчились шити, й вишивать, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилась наука й просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читать тільки церковні книжки і часто загадував дочкам читати йому голосно «Житія святих», а найбільше печерських. Їх боротьба з злими духами здавалась йому надзвичайно цікавою! Не раз можна було бачити Сухобруса в садку на лавці з великою книгою «Житій» на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці й без шапки, він сидів в свята під гіллястою грушею, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки «Печерського Патерика».

Ще змалку Марта й Степанида були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі; обидві були дуже уперті. Коли вони самі хотіли що робить, то не треба було й загадувать, а коли чого не хотіли, то ні батько, ні мати не мали сили їх присилувать. Обидві вони були слухняні, але траплявся час, що Марта або Степанида не хотіли подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанидою не було прихильності й симпатії. Вони гуляли вкупі, забавлялись, але не було між ними щирої любові.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або — великі злидні,— було жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилився: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енергією, з великою охотою до праці, але зате палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбать, як їх покійна мати. Але зате часто доставалось од їх і старому батькові. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волі випити зайву чарку, як того не хотілось дочкам.

В городянському пансіоні вони трохи вхопили романтизму, разом з тодішніми сентиментальними великоруськими романсами, котрі приблудились на Україну з романтичною великоруською літературою. Забравши в руки гітари, вони любили співати жалібним голосом: «Стонет сизый голубочек! Стонет он и день и ночь!» І, розказавши в пісні, як той голубочок втеряв милу, як він побивався і, попросту сказать, здох од печалі, вони задумувались, зітхали й довго дивились в одчинене вікно, де в садку цвіли квітки, а на коморах купою сиділи «голубочки», що й не думали здихать од любові. Любили вони співать Сковородину пісню: «Бідну птичку вловили і в кліточку посадили», перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони справді жалкували за тією птичкою. І часом, вилаявши добре в пекарні наймичок та прикажчиків, покричавши на батька, вони виходили в садок місячної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про бідну птичку й сизого голубочка. А марили вони, бо вже наближався час і пора думати про якого-небудь голубчика. І звідкіль він прилине? і який він буде? чи чорнявий, чи русявий, чи купець, чи військовий, чи, може, вчений?

До Сухобруса почали вчащать молоді паничі з своїхтаки купців. Всі знали, що Сухобрус мав гроші в банку і що він мав їх доволі і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні один не припадав їм до вподоби. Були між ними люде й багаті, й гарні, та зате були нерозумні, прості. Марта й Степанида, розумні зроду, хотіли вибрать собі женихів не дуже темних купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни убирались багато: в шовкові сукні, оксамитові бурнуси.

Пишно убравшись, вони приходили кожної неділі до Братської церкви. Молоді люде ставали, при виході з церкви, в два рядки коло великих дверей до самої дзвіниці і без церемонії оглядали кожну панну. Сухобрусівни шелестіли шовком і гордо проходили між тими лавами пани-

чів. Паничі їх знали на лице. Їх примітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всіх паннів, котрі бували в Братській церкві, і давали кожній прізвище або по одежі, або по лиці. Одних паннів звали чорненькими, других — біленькими, інших — гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівен вони звали пальмами. Між усіма паннами на Подолі не було рівніших, показніших од їх. Великі на зріст, пишні й горді на ході, лицем щирі українки, чорнобриві й кароокі, вони справді здавались розкішними пальмами Індії між дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в царському садку. На першій алеї, недалечко од теперішнього царського дворця, трудно було протиснутись: так було багато народу. Музики весело гриміли. Цілі купи міщан сновигали по менших алеях. Багато людей сиділо на горах понад Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотами, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степанида, одягнуті в легкі білі сукні, гуляли на першій алеї. Вони примітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові алеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шато, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали назустріч. Вони примітили велику постать Воздвиженського, присадкуватого Калімері, чорнявого Дашковича і зараз впізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам це сподобалось, і вони почали зумисне крутиться по алеях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись додому на заході сонця, посідали коло вікон, одчинених в садок, і, напившись чаю, забрали гітари й почали грати та співать «Сизого голубочка» і «Бідної птички». А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. «А може, то моя доля знайшла мене цього дня в садку?» — так думала кожна з їх. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зелений садок з густою тінню — все те роздражнювало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Постлалась ніч над Києвом; вже погас червоний одлиск на високих верхах Андрея й Михайлівського монастиря, а Марта з Степанидою все сиділи коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі й сповнила ними всю хату. Вони знов

заграли й заспівали «Звук унылый фортепьяна». І голоси їх були дуже гарні, і пісня наче сама співалась в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотілось марити мріями.

Обидві панни пішли гулять по садку. В чорній тіні біліли їх ясні сукні, і між деревом вони й справді були, мов ті пальми, рівні й високі. Батько кликав їх вечерять і не діждавсь; мусив сам вечеряти. Вже на дзвіницях продзвонило дванадцять. На сході почало яснішати й червоніть небо: сходив місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долі до себе в гості.

— Чи ждете кого в гості, чи кого виглядаєте? — спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в садок. Надворі була така розкіш, така тиха радість, що старий нахилився й почав рвать резеду, левкої, барвінок; його старі пальці стулили букетики, і, закравшись до дочок, він кинув на їх тими букетиками. Живущий, цілющий вечір і його розохотив до гульні.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перескочило в садок щось дуже велике й довге, а перегодя і друге перескочило слідком за ним. Марта й Степанида наробили крику й кинулись бігти до хати. Батько вибіг їм назустріч.

— Що там таке? чи пожежа, чи що? — питав він дочок.

— Ой тату! щось перелізло у наш садок, та таке велике! — кричали обидві дочки.

Спершу йому здалось, що нечистий перекинувся звірюкою й плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В садку двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник з образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій священний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з царського садка пішли у гості до знайомого купця, котрий жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок, і не дуже гарних. Він закликав до себе усяких студентів, годував, поїв їх і чимало дочок повидавав вже заміж за світських і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім через стіну Братського монастиря. Двері у корпусі часом не запирались, а як були заперті, то студенти лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський і Дашкович вертались од того купця пізньої доби. В їх головах вже добре шуміло, хоч вони й не були зовсім п'яні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць ще гаразд не зійшов. Стіна Братства була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулиці був так само білий.

І за Братською стіною росло дерево, і за Сухобрусовим барканом росло дерево. Замість соб, наші студенти повернули цабе та й перелізли в Сухобрусів садок, де до півночі гуляли й марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський і Дашкович пішли, як їм здавалось, ніби по алеї просто до свого корпусу, але швидко почали стукать лобами об дерево і наткнулись на мисник з образами. Вважаючи на його білий колір, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув, ніби в двері, а образи посипались йому на голову.

— Ой братику! Де це ми? Куди це ми зайшли? — питав Дашкович, підіймаючи з землі образи.

— Чи не потрапили ми замість корпусу та в церкву? — говорив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Братської церкви не замикали літньої пори. Там спала сотня-друга прочан. Студентам здалось, що вони доконче застрягли у тім притворі.

— Ой, стережись, брате, щоб часом не наступить якійсь бабі на лице! — промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптав яку-небудь богомолку.

Вони почали озиратьсяі побачили над головами густе гілля. Хоч у їх головах і шуміло, одначе вони примітили, що то не Братські алеї і не академічний корпус.

— Чи не перескочили ми часом у ректорський садок? — промовив Дашкович.

— Може, й так,— додав Воздвиженський,— треба якось вилазить звідсіля. Але що це за образи? де б вони набрались у ректорськім садку?

— Може, тут ректор уночі богу молиться, як Степан Воздвиженський,— жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом в грушу.

— Ой! хтось мене вдарив кулаком по лобі,— сказав Дашкович.

— Хто там ходить? — гукнув з усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

— Ой! ректор вийшов з хати! — промовив Дашкович так голосно, що якби то справді був ректор, то в його вуха влетіли б не дуже приємні йому слова.

— Так що, що ректор! Велике горе — ректор! — кричав басом Воздвиженський так голосно, що якби ректор гуляв навіть у своєму садку в той час, то почув би його баса через улицю.

— Хто то ходить у моїм садку? чого вам там треба? — гукав Сухобрус.

— Та свої! — обізвались студенти.

— Хто такі — свої? — спитав Сухобрус.

— Не питай, бо старий будеш! — промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосі догадався, що хтось ненароком заскочив у його садок; одначе була тоді неділя.

— Та виходьте, не бійтесь! я вас виведу на вулицю,— запрошував їх Сухобрус.

— Еге, так і вийдемо оце! щоб ви нас повигонили, отець ректор! — обізвався Дашкович.

— Та я не ректор! я Сухобрус! — говорив Сухобрус сміючись. Він догадавсь, що то були студенти. Марта й Степанида повиходили з хати й сміялись.

— Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо.— І вони справді вийшли обидва й наблизились до Сухобруса.

— Еге, паничі, мабуть, не потрапили через Братську стіну та зайшли до Сухобруса в гості. Просимо ж до господи! Будьте в мене гістьми, коли зайшли до моєї оселі, хоч і поневолі.

Дуже чудна й несподівана притичина протверезила студентів. Вони почали прохать вибачення, просити вважити на їх студентське життя. Сухобрус втішав, просив не тривожиться. Він казав, що сам бачив не раз, як студенти цілою купою плигали через Братську стіну, і вважав те за звичайну річ.

Марта й Степанида притаїлись за кущами рожі в той час, як батько повів студентів до світлиці. Вони пішли слідком за ними, дуже цікаві подивиться, які то студенти: вони знали на вид сливе кожного.

Сухобрус звелів подати до світлиці світло й запросив їх у хату. Студенти переступили поріг незнайомого дому й побачили у вічі незнайомого чоловіка. Чиста велика світлиця, з поодчиненими вікнами, дуже добре освічена, свіжа од повітря ночі, повна пахощів резеди, зовсім вигнала

їм хміль з голови. Їм стало сором й совісно; вони почали рекомендуваться.

— Нічого, нічого — те! Бог з вами! Чи я ж кому розкажу, чи що? Ніхто в академії не знатиме про те,— так втішав їх хазяїн.— Прошу ж сідати в моїй господі. А от і мої дочки. Це старша, Марта Сидорівна, а це менша, Степанида Сидорівна! Я вас добре знаю, бо ви півчі.

У світлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих сукнях, у котрих вони гуляли в царському садку. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуваться й червоніли, невважаючи на хміль у голові.

— А ми сьогодні бачили вас у садку,— загримів басом Воздвиженський. Панни хотіли сказати, що й ми, мов, вас бачили, але не сказали.

— О, ми сьогодні дуже довго гуляли в царському садку, а оце й досі гуляли ще у своєму садку,— обізвалась Марта Сидорівна.

— Яка гарна погода сьогодні,— ледве промовив Дашкович.

— Дуже добра погода! — обізвалась Степанида.

— Зрання було тихо і серед дня тихо,— говорив Дашкович.

— І вечір був тихий. Ми й досі з сестрою гуляли в садку,— говорила Степанида, спустивши очі вниз.

— А вас звуть у нас пальмами,— одрубав Воздвиженський басом.

— Якими пальмами? — спитала Марта.

— Пальмами! — одказав Воздвиженський.— Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

— Далеко нам до пальм,— обізвалась Степанида,— спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись додолу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але так незручно, що було видно на всю хату. Панни стиха осміхнулись.

Тим часом батько звелів наставить самовар і готувать закуску. Він був дуже радий тому випадкові й гостям. Між міщанами й купцями на Подолі студент академії має високу репутацію, як людина з великим розумом і з просвітою. Вони знали академістів по проповідях у Братському монастирі, а найбільше в п'ятницї великого посту, коли

збирались на пассію сотні киян. Стара, давня репутація Могилянської академії зоставила велику силу впливу на киян і до нашого часу. Давши загад у пекарні, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синій довгополий сіртук з великими гудзиками й ряба жилетка. Шия була зав'язана чорною блискучою шовковою хусткою, з-під котрої розлягались широкі білі викладчасті комірчики, неначе великі вуха.

— Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гості, хоч і пізньої доби. Мабуть, були десь в гостях? чи, може, в театрі? — казав Сухобрус.

— Були в гостях... та випили по одній та по другій...— промовив Воздвиженський.

— Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизалися, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус приспособлявся до вчених людей і силкувавсь говорить по-вченому. Начитавшись «Патерика» і «Житій», він закидав на церковний язик.

— Як ваш хор гарно співає,—несміливо промовила Марта.

— Ви, мабуть, співаєте? — спитав Сухобрус Воздвиженського.

— Співаю басом, як можете догадуваться по моїй розмові,— промовив Воздвиженський і гуркнув басом зумисне голосніше, щоб показати свій голос.

— Який концерт буде цієї неділі, чи «Возведох», чи «Гласом моїм»? — спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий діло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічну позу.

— Здається, «Возлюблю тя, господи»,— обізвався Дашкович.

— Чи не будете коли співать двухорного концерту? Як я люблю такі концерти! — говорив Сухобрус.— От, як у семінарії на «вербу» криконуть на два хори «Кто бог велій»! Чудо, диво! Один хор загримить «Кто»! а другий знов підхопить «Кто»! та ще й підправить. Ой! Господи, як гарно!

— Ми співаємо тихіші концерти,— промовив Дашкович, натякаючи проти двухорних, крикливих концертів.

— І я люблю тихі, мелодичні концерти,— промовила Степанида, ледве підіймаючи вії і знов спустивши їх на щоки.

Тим часом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливать чай і незабаром принесли стакани для

гостей. Свіжа ніч, міцний чай зовсім провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадано прийшлось познайомиться з пальмами.

Всі посідали коло стола на канапі. В одчинені вікна заглянув червоний, великий, як діжа, місяць, підіймаючись з Дніпра ніби прямо на печерські гори. Сухобрусівни в хаті були багато кращі, ніж у церкві в своїх старомодних капелюшах, схожих на кошики. Степанида мала лице щиро київське: більше кругле, ніж довге, з повними рум'яними щоками, з ямочками на щоках, маленьким круглим підборіддям, з невеликими темними очима. Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорими ніздрями. Брови були високі й на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала багато грубіші пружки лиця, скидалась на сільську молодицю. В неї брови були товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сцені, здалеки, при світлі ламп. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею.

Розмова стала веселою, невважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишались, спускали очі додолу і очевидячки хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену.

— Чи весело гуляли сьогодні в садку? — спитала Марта Воздвиженського й блиснула очима, як блискавицями, і так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховається за чорними хмарами. Воздвиженський розтав од того блиску, як віск.

— Дуже було тісно на першій алеї! так тісно, хоч людей розпихай, як у церкві,— одказав він. І йому дуже хотілось, щоб вона знов одслонила віка й блиснула очима.

— І чом би пак не гуляти всім на бокових алеях! — промовив він знов до неї.— Ні! лізуть усі на першу алею та й годі!

— Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички,— обізвалась Степанида.— Якось ніяково туди мішаться, бо всі сміялись би.

— Нехай сміються! — одрубав Воздвиженський.— Я, бувши вами, гуляв би й на бокових алеях.

— Коли ж вам не можна буть нами,— лукаво промовила Марта і знов скоса блиснула очима.

— Чи багацько наук читають у вас в академії? — спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумнішого.

— Ой, багацько! так що й полічить трудно! — І Дашкович почав перелічувать деякі науки, само по собі для звичайності.

— Ой, як багацько! І якої треба голови, щоб знести все те! А чи є в вас така наука «Печерський Патерик»? Я дуже люблю його читати! Та наука повинна буть у вас...

Сухобрусівни, побувши в школі, постерегли, що така наука навряд чи й є на світі, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних. Їм стало ніяково.

— Є! — сміливо одказав Дашкович,— тільки не наука, а книжка.

— Книжка! книжка! В мене вона є!

Сухобрус хотів йти і принести «Патерика».

— Тату! нехай тим книжкам! Хіба ж їм ті книжки й так не обридли в академії? — говорила Марта. Сухобрус сів і знов хотів почати розмову про «Патерика». Студенти зам'яли його слова.

— Як багато квіток в вашім садку! — промовив Дашкович до Степаниди, заглядаючи в вікно на квітник.

— Ми з сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у садку,— промовила Степанида й стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичем. Вона йому сподобалась. Місяць освітив її лице, і воно здалося йому ще делікатнішим, ще добрішим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядавсь до неї, і якась радість все більше та більше наливала його серце. Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкоїв запахли неначе вперше; йому здалось, що вони лились од тих очей!

«Яке в неї миле лице! — думав він,— які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна буть добра, гадаючи по тонких чистих пружках її обличчя».

Місяць навів на її вид ідеальну блідоту, сховав гарячий рум'янець на щоках, замалював матом блиск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмовляла мелодичним голосом.

«Яка вона тиха! мов та голубка! — подумав Дашкович,— як вона згорнула руки й очі спустила, зовсім неначе свята!»

І він згадав свій давній сон, як його суджена у сні злинула з дерева голубкою, сіла йому на плече й потім стала

тихою панною. Той давній сон, вже забутий, знов виплив в його душі проти волі, несамохіть.

— Чи співаєте ви? — якось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

— Співаю, тільки не дуже гарно,— одказала Степанида.— Ми вивчились у пансіоні трохи грать на гітарі.

— Співаєте й граєте! — знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степанида одслонила віка й глянула на його. «Моя суджена»,— ледве-ледве подумав Дашкович. Але та думка так глибоко заворушилась в його серці, що він сам ледве постеріг її.

Тим часом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізній, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре й стали веселіші й сміливіші. Сухобрус перестав бадьоритьсь, приймать академічну позу й сміливіше розмовляв з студентами.

— Скажіть мені, паничі,— ви люде вчені — як то можна розумом збагнуть так багацько наук? і все те позамічати напам'ять, повиучувать! Я був у вас в академії, на митрополитанському екзамені, й слухав усякі науки. Господи! і де в чоловіка стільки розуму набереться!

— Нічого нема дивного для того, хто змалку вчиться. Потрошку воно все повлазить в голову,— говорив Дашкович.

— Що то за уми? що то за розуми? А ті професори! страх та й годі! — дивувався Сухобрус, випивши немало.— Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих німців, що все повидумували!

— О, за границею ще багато розумніші од нас! — говорив Дашкович.

— Ой, не вірте йому! Куди ж тій німоті стать врівні з нами! — заговорив Воздвиженський.— Ми перший народ в світі! Нігде нема більшого царства од нашого, нігде нема кращої віри, чистішої віри, як наша.

— А в Єрусалимі! а на Афонській горі? як пишеться в «Житіях»,— почав диспутувать Сухобрус.— І там були великі святі, такі, як і в нашій Лаврі, і там святі боролися з злими духами, як і наші печерські, київські.

[— Наші московські святі боролися ще більше і полатали боки самому сатані! — сказав енергічно Воздвиженський, которого національне чуття було трохи зобижено.— Святий ваш Київ, святий Єрусалим, а наша Москва ще

І. Нечуй-Левіцький.

ПОВІСЬТІ И ОПОВІДАННЯ.

Том V.

Четверте видання.

КИІВ.
Друкарня И. И. Чоколова. Фундукліевська. 22.
1908.

Титульна сторінка повісті «Хмари» видання 1908 р.

святіша. Думаєте, що в вас мощей більше! Та в нас мощей такого, що хоч греблю ними гати! — говорив уже сердито Воздвиженський і трохи вже не загнув лайкою, коли б Дашкович не штовхнув його ліктем під бік.

— Ой! Хто ж видав так говорити про святі мощі,— благочестиво промовив Сухобрус і перехрестився.— Святий Київ, свята і Москва. Хто ж проти того що говорить.]

Сухобрус поналивав чарки, і всі випили й стали ще веселіші.

— Ой ви, уми-розуми! — промовив сміливо Сухобрус,— але, мабуть, не одгадаєте: що після чаю! А нуте! хто одгадає? — Студенти дивились на його й почали одгадувать. Один казав, що після чаю треба випити, другий казав, що треба покурить, що треба подякувать.

— Ні! ні! — казав Сухобрус, тріпаючи головою.

— Треба додому йти! — обізвався Дашкович.

— Ні! — тріпнув головою Сухобрус.— От тобі умирозуми! Одже й не всього ви навчились в академії. Після чаю — слідує — воскресенія мертвих і жизні будущаго віка, амінь! — промовив Сухобрус слова символу віри.

Всі засміялись; навіть панни осміхнулись і запишались.

— А хто не родився й умре? хто родився і не умре? — знов загадав загадку Сухобрус.

Ця загадка була не така мудра, як перша. Її швидко одгадали, що не родивсь і вмер — Адам, родивсь і не вмер — Ілія та Енох, бо обидва були взяті живими на небо, як написано в біблії.

— О уми! ото розуми! одгадали! — хвалив їх Сухобрус. Воздвиженський встав з-за стола, пройшовся по хаті й спинивсь коло картини Ноя з синами.

— Що це в вас таке? чи попи, чи диякони, чи сліпі Велізарії? — промовив Воздвиженський і за тим голосно прочитав напис: «Святий праотець наш Ноє».

— Е! в вас, бачу, гітара є! — промовив Воздвиженський і зняв з стіни гітару.— А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте,— сказав Воздвиженський, сівши коло Марти.

— Я колись співала, та вже позабувала,— промовила кокетливо Марта.— Просіть сестру.

Воздвиженський зняв з стіни другу гітару й поніс Степаниді. Вона так само соромилась й одсилала до сестри.

— Коли ви не хочете, то ми будемо співать з Дашковичем.— Ану! починай української!

І Дашкович сміливо почав тенором «Вийди, дівчино! вийди, рибчино!» Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержаться од сміху. Одначе Марта почала акомпанувати на гітарі, а за нею й Степанида на другій. Пісня вийшла дуже гарно, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилився серцем.

Паничі скінчили й просили співать самих паннів. Вони мусили заспівать «Сизого голубочка». Голоси їх були добрі, але не дуже тверді й сміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже вже сентиментальна.

— Годі вже того голубочка! Заспівайте лишень «Горлиці»! от пісня! — говорив Сухобрус, розвеселившись. Дочки вдарили «Горлиці» дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

— Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібної-жалібної,— просив Сухобрус.

І всі разом заспівали «Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?»

— Ой, не співайте, бо буду плакати! — просив Сухобрус, переслухавши пісню.— Що мені згадала ця пісня? Яку давню давнину пригадала вона мені! І мою молодість, і мою покійницю, і мої літа давні, навіки минувші!

Вже на сході небо зачервоніло, а гості все співали та співали, та випивали. Нарешті, сам Сухобрус став серед хати і почав співать церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусили співать і панни. Вже надворі стало розвиднюватися, а вони все співали «В избранной воєводі» та «Многая літа!»

В Братському монастирі задзвонили на утреню. В той час одмикали монастирську браму.

— Дашковичу! чуєш? — промовив Воздвиженський.

— «Час додому, час! забарилися!» — затягли всі, і паничі почали прощаться з хазяїном і дочками. Всі випроваджали їх у двір і розпрощались з ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувать їх і одвідувать якнайчастіше, тільки не через баркан, а просто через браму.

Ранок, свіжий і росяний, саме розгорювався. На самих вершечках усіх золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явились червоні, як жар, проміння, а Поділ лежав сонний під горою в глибокій темній тіні.

Студенти ввійшли в монастирську браму, де стрілось їм кілька перекупок з кошиками в руках. Двері в корпусі були вже одчинені. Вони благополучно пройшли до номера й повалилися на ліжка, змучені днем і ніччю, так багатою на притичини.

А Сухобрус, вернувшись з дочками до хати, став серед кімнати, приклав палець до лоба, довго думав і сказав:

— Щось воно та недурно! Щось та буде! І треба ж було цим паничам потрапити перелізти доконче в мій садок, зайти до моєї господи несподівано й негадано в таку пізню добу! Це все недурно! Щось та повинно буть!

Так говорив Сухобрус під впливом «Печерського Патерика», начитавшись за спокуси од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло сталося дуже просто й випадком.

— Щось буде! — все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем, притуленим до лоба.— Дочки! готуйтесь до весілля! ось що буде! — промовив батько весело до своїх дочок і пішов спать.

Вплив «Печерського Патерика» з батька перейшов і на дочок. Вони не лягли спать і пішли в садок стрічать схід сонця. Їм так ясно малювалась вечірня сцена в садку!

Роса падала їм на коси, на лице, на одежу; великі краплі доцем падали з листя й обсипали їх білі сукні. Сонце викотилось з-за Дніпра й освітило їх зблідлі лиця й трохи червоні очі. А вони все ходили по садку й дивувались. В кожної в голові стриміла батькова думка: щось буде! щось повинно буть!

В обіди батько прийшов з магазину до господи, і за обідом розмова йшла все про студентів.

— Як же вам показались вчорашні гості? чи сподобались хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! — говорив Сухобрус.— А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий парубок!

— Одначе він з себе дуже показний, здоровий, має гарного баса,—сказала Марта,— а Дашкович вже геть-то розумний, хоч і дуже гарний з лиця.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобався Воздвиженський. І Марта, й Степанида знаходили Воздвиженського здоровшим; їм обом сподобався його бас, його сміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавалась в тому і таїла ту думку про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на

неї, й була рада; Степанида завидувала й почала цуратися сестри. З того часу між ними почався ще більший нелад. Одна поглядала на другу скоса.

Не так було між студентами. Воздвиженський вподобав Марту, а Дашкович — Степаниду. Дашкович не хвалив Марти.

— Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі, як огонь, губи, як корали! А твоя Степанида... Ну що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

— А в твоєї Марти брови, як у молодиці, очі, як сливи.

— Коли б пак у неї брови були ще товщі, очі ще більші, то вона була б ще краща! Марта — то краса східна, щира українка, показна, чорнява! В нас в Россеї нічого такого не знайдеш! Вона щира пальма Сходу! — говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомились з п а л ь м а м и. Начальство навіть не дізналось, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої-таки неділі всі студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович йшли з церкви поруч з Сухобрусівнами й провели їх додому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана п'ятірнею по голові й скинув з його шапку. З того часу Воздвиженський і Дашкович почали навідуваться до Сухобруса, ходили з його дочками гулять в царський садок. Старий купець був певний, що вони посватають його дочок, і раз не втерпів, прохопився перед паничами, що в його «є, і ще й буде, ще й до того роздобуде!», що для своїх дочок він зоставить кожній по домові. Того ж таки літа Сухобрус заклав новий мурований дім, на вулицю вікнами й на два етажі. Для другої дочки він купив грунт проти свого-таки дому через улицю, в другому кварталі, й обіцявся збудувать такий же самий дім. Студенти дуже ясно постерегли, до чого воно йдеться, і кожний мав на думці заручиться, коли тільки настане тому час.

III

Настав останній рік академічного курсу. Воздвиженський почав дуже часто записуваться в Лавру, в пещери, щоб показать ректорові свою віру. Він ставав на молитвах

осторонь, од других окроми, й інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він все хрестився, кланявся дуже низько, бив поклони й так лицемірно підіймав очі до неба, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеться часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу навіть в будень і прикладавсь до чудовної ікони Братської богородиці, де ректор читав акафіст. В той час він уже став зовсім іншим чоловіком, не молився богу вночі. Перед професорами гнув спину, низенько кланявсь ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все терся коло тих професорів, котрі мали багацько дочок. Репутація його йшла все вгору та вгору.

[Студенти видержали вже екзамен у професорів. Настав день останнього екзамену для старшого курсу, в котрому були Воздвиженський і Дашкович. Той екзамен робив сам митрополит, повіряючи екзамен по всіх науках разом. Приїзд митрополита оповістили в десятій годині. Всі студенти, одягнувшись в свою вже професорську форму, зібралися у великій залі в старому корпусі. Зала та велика — на два етажі, з двома рядами вікон, з хорами. Вона вся розмальована в класичнім стилі. Великі стіни обвішані портретами всіх вчених старої Київської академії і портретами нових руських імператорів. Проти самого митрополичого крісла висів великий, на цілий зріст, портрет Петра Могили, чорнявого, з гарним грецьким класичним лицем, хоч і трохи аскетичним, в архієрейській мантії і з жезлом. З інших золотих важких рам у два ряди виглядали лиця і в клобуках, і в митрах, і простоволосі. Там виглядало негарне широке лице Кониського, з веселим усміхом і здоровою бородавкою на носі. Там дивилося на залу повне, гарне, з червоними ситими губами лице Феофана Прокоповича, котрий неначе тільки що випив і всмак закусив; з другого боку дивився св. Димитрій Туптало, митрополит Ростовський, намальований святим, протоєрей Леванда з тонким орлиним носом, Гізель, Смотрицький, всякі київські митрополити. Тільки нігде там не було видно портрета ні одного українського гетьмана! Навіть Богдана Хмельницького і благотворителів монастиря і академії Конашевича-Сагайдачного і Мазепи.

В десятій годині ректор і всі професори в орденах вийшли до Братської дзвіниці, стали на східцях під гарячим літнім сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було. У декого з професорів заболіли

ноги, а найбільш у старих. Сонце шкварило, як огонь. А митрополита не було. Коли аж через годину з Олександрівської улиці вилетіла митрополича карета, запряжена чотирма сірими жеребцями, блискучими і гладкими, як печі. Професори стріли митрополита, цілуючи його в руку. Два архімандрити взяли його попід руки і повели до конгрегаційної зали. Митрополит був здоровий, кремезний дід з червоним лицем, але, йдучи на сходах, він удавав такого в'ялого, такого старого, такого аскета безсильного, що, здається, його архімандрити не вели, а мусили нести.

Митрополит вступив у залу. Студенти і хор півчих проспівали «Царю небесний». Митрополит поблагословив членів конференції і студентів і потім сів на першому місці. Вся конференція з кількох десятків духовних і світських осіб довгенько постояла, поки митрополит кивнув їм рукою сісти. Архімандрити і протоєреї сіли кожний по чину, неначе хто їм порозписував місця, а світські професори, хоч далеко розумніші од них, тулилися позаду, як школярі. Секретар висипав на стіл білетів, і митрополит почав викликати до стола студентів. Він так тихо промовляв ймення, так розтягував слова, неначе зовсім навіки спостився. Ректор мусив голосно промовляти ті ймення, обертаючись до студентів.

Студенти почали виходити, брати білети і говорити, що кому припадало. Всі ченці, й професори, й митрополит, здається, слухали, понагинавши голови. І на стінах давня академія дивилась на все те своїми тінями, поважними і сумними. Але мало-помалу митрополитові все те спротивіло: він позіхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі. Голос його був тоді зовсім не слабий, не аскетичний: він реготався зовсім по-людській.

— Ану, виходьте екзаменуватися, мої земляки! Гей, туляки! Виходьте! — викликав митрополит вже не по списові.

На середину зали вийшло чоловік п'ять студентів і між ними, як колос родоський, Воздвиженський.

— О! — промовив митрополит до Воздвиженського,— одвічай ти поперед усіх.

Воздвиженський взяв білет, йому вийшов Гегель. Він почав розказувати його систему, дуже темну, і почав збиватись.

— Годі, годі! — промовив митрополит.— А розкажи, як учив Гегель про Христа і християнство?

Воздвиженський почав розказувати, що Гегель мав філософію за найвищий ступінь абсолютної ідеї, що релігію він ставив нижче, а Христа мав за чоловіка, котрий перший на світі зрозумів собі тосамість бога з чоловіком, і почав знов збиватись.

— Ну, чого ж ти плутаєшся? — сміявся митрополит.— Адже ж Гегель був єретик?

— Єретик, ваше високопреосвященство,— потакав Воздвиженський.

— Значить, він був дурень!

— Був дурень, ваше високопреосвященство.

— От і добре! За це одно я тобі запишу найбільший бал.— І митрополит насправді записав йому найбільший бал.

— А молитву Христову знаєш? — питав далі митрополит.

— Знаю.

— От це найвища філософія! А ваші німці — Гегелі, Канти, Шеллінги — все то єретики, все то легкодуми! — промовив митрополит, обертаючись до професора філософії.

— Гегель був останній філософ ідеального прямування,— знов почав одвічати Воздвиженський.

— Останній,— перервав його митрополит,— ну, слава тобі господи, що останній, і коли б їх уже більше й не було. І чи вмер уже?

— Вмер...

— Вічний покой його душі, коли вона того заслужить,— промовив митрополит, засміявшись, і за ним засміялася вся конференція, а за нею і всі студенти.

І Конисський, моргаючи своєю бородавкою на носі з золотих рам, здається, сміявся своїм польським лицем з тієї конференції. І Феофан Прокопович, з своїм матеріальним лицем і ситими губами, неначе сміявся разом з конференцією і студентами. А Петро Могила грізно і гнівно дивився на ту сцену, роблячи своїм аскетичним лицем великий контраст з академічною конференцією. Його лице неначе зажурилося.

В той час ректор нагнувся до митрополита і почав йому шептати. То він хвалив Воздвиженського за його побожність і розказував, що він дав обіцянку йти пішки на бого-

мілля в Почаївську Лавру. Лице митрополита просіяло. Він дуже ласкаво поглянув на свого земляка.

— Буде з тебе! Добре! Дуже добре! — промовив митрополит.— Ану, хто там іще. Прославляйся по-єврейській.

Студент узяв єврейську книжку і розгорнув хто його зна і навіщо. Він зовсім не вмів читати по-єврейській і держав книжку догори ногами.

— Ану, прочитай і переложи!

Студент мовчав. Професор єврейського язика приступив до його, заглянув у книжку і засміявся.

— Він, ваше високопреосвященство, держить книжку догори. Певно, так трудно читати.

— А переверніть йому книжку! Може, він і прочитає.

Книжку перевернули, одначе він все-таки не прочитав. За його прочитав сяк-так його товариш.

— Що ж з тебе такий поганий гебраїст? А попробуй по-грецьки!—говорив митрополит,—а дайте і мені книжку!

Професор грецького язика подав митрополитові грецьку книжку. Ректор і собі взяв грецьку книжку і хотів слідити за читанням. Але довго придивлявся і не міг розібрати і слова. Коли зирне він на листа, аж він держить книжку догори ногами. Йому стидно було перевернути, і він так і держав її до кінця, ніби слідячи за словами, та все затуляв книжку широкою рясою. Краска виступила на його щоках, а піт на лобі.

— Буде з тебе по-грецьки! Бери ще білет по другій науці!

Студент вийняв білет по церковній археології і почав розказувати про старинні будування в Азії й в Європі, назвав їх кельтськими і циклопськими, і собі на біду прикинувши ще кілька научних німецьких заграничних термінів.

— І яких ви кельтів познаходили в древності, коли найстаріший народ на світі — євреї! Нащо вам брати ці вигадки німецькі! Нащо вам ті заграничні терміни!

Студент мовчав, і професори мовчали. Митрополит грізно окинув оком молодих професорів, ніби ліберáлів, і надувся. Він побачив, що старий класичний дух академії вже почав падати, що туди входить європейський. Одначе потім розбалакався, розвеселився і викликав першого студента. То був Дашкович. Він дуже добре і розумно розказував свій білет, і митрополит розхвалив і академію, і професорів, і студентів.

Вже довгий літній день наближався до вечора, а митрополит ще держав на екзамені, бо поснідав пізно і добре, а всі вмирали з голоду. Всі потомилися, були бліді, а екзамен все тягся та тягся. Вже на вечірнім опрузі знялися всі з місця. Студенти і півчі проспівали молитву, і митрополита знов ледве поволокли попід руки до ректора, де був готовий обід. Велика академічна зала спорожнилася. Тільки на стінах з золотих рам виглядала вся стара Київська академія на опорожнені крісла, на стіл, де валялись на столі і під столом пом'яті білетики. Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач академії. Його тінь, прикована до полотна, ніби думала: «І що то за люди прийшли й вийшли з моєї академії? І на якім язиці все те говорило, екзаменувалося, жартувало і виявляло научну темноту? Чи то орда налетіла, чи то Литва набігла і запанувала моїм ділом, моїм твором?» І чорні очі Могили ще грізніше, ще смутніше поглядали на простору залу, куди вже вибігли миші і шелестіли між пом'ятими папірцями. Широко одслонені очі св. Димитрія ніби дивувалися, чи не грали всі ті люди якоїсь чудної містерії чи комедії? Всі тіні значних учених давньої академії, всіх писателів, всіх оборонців українського народу, його віри і народності цілими рядами смутно недоумівали, що то за люди тут говорили, жартували, держали книжки догори ногами — ніби й справді діло робили!

У ректора був розкішний обід для митрополита і конференції, куди пішла не одна копійка з студентських сум. Вино лилося річкою. В одчинені вікна вже запахло вечором, засяли зірки на небі, а за столом все пили, їли та ще пили. Вже пізно встав митрополит з-за стола, і всі заспівали йому: іс полла етї, деспота! [1] При світі ясних зірок виїхали гості з Братства. Пізній захід блищав на стінах церкви, на золотих верхах. Тополі й липи стояли тихо і мліли в благодатному теплі, не ворушачи ані листочком. І Братство, і корпус академії, і з його вікон грізні сумні очі давніх українських учених дивилися на той чудний поїзд і чудували, що там, де вони колись були свідками боротьби за віру й Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедії на науку і просвіту. Тільки небо та земля були такі чудові, як і за давніх часів; так само сяли зорі на небі і в повітрі віяло теплом і пах-

[1] На многі літа, владико! *(грецьк.)*

ло квітками й тополями... Тільки гори київські стояли так само, як і в той давній козацький час; так само заглядали в широкий Дніпро, як за давніх минувших часів... Другого дня пішла чутка між студентами, що Воздвиженського за його благочестіє дуже повисили в списках і мали навіть замір зоставити при академії бакалавром.]

Тим часом ректор справді пойняв віри Воздвиженському і, закликавши до себе, почав намовлять його постригтись вченці.

— Не можу,— одмагався Воздвиженський,— бо маю вже наречену. Вона дочка одного київського протоєрея.

Воздвиженський дурив ректора. Він, правда, був знайомий з дочками того протоєрея, але жениться там не думав, бо протоєрей був небагатий. Зате ж він був земляк і товариш ректорів по школах.

— Ви зробили вибір непоганий, хоч і не хочете своєю власною особою піддержувать руської церкви в саніченця.

— Я насмілююсь просить, щоб мене зоставили в Києві,— просив Воздвиженський.

— Добре! — промовив ректор роздумуючи. Воздвиженський вийшов од ректора зовсім спокійний.

Йому треба було тільки трохи погрять комедію, частіше ходити до ректорового товариша і вдавать з себе жениха його старшої дочки. Всі заговорили, що він на їй жениться. І він і справді посватався й заручився там. Сухобрус дуже стривожився, почувши про сватання Воздвиженського, а Марта трохи не зомліла. Швидко Воздвиженський довідався, що його не тільки зоставили в Києві, але навіть професором в академії, разом з Дашковичем та ще з одним студентом. Як тільки його зовсім затвердили на тім місці, він і покинув увиваться коло дочки протоєрея.

А тим часом про сватання Воздвиженського на протоєреївні вже усі говорили. Протоєрей запросив вже до себе родичів на весілля з Калузької губернії. Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця. Протоєрей закупив багацько вина й усяких наїдків, пошив дочці виправу. Коли рознеслась чутка, що Воздвиженський вже заручився, що він вже давно має собі молоду. І протоєрей, його дочка, і ректор, і все начальство тільки пороззявляли роти з того дива, почувши про заручини Воздвиженського з Сухобрусівною!

Воздвиженський, побачивши, що вже сталось, як йому бажалось, що дорога в житті постлалася перед ним так, як

його думка того хотіла, просто покинув протоєреївну і, не сказавши й слова Дашковичеві, побіг раз раненько до Сухобруса.

Сухобрус пив чай з своїми дочками й тільки що збирався йти до магазину. Несподіваний прихід Воздвиженського дуже вдивив батька й дочок: вони вже чули про його сватання.

— Добридень вам, Сидоре Петровичу! — промовив Воздвиженський і кинувся обнімати й цілувать старого.

— Доброго здоров'я вам, Степане Йвановичу! — обізвався знехотя Сухобрус, ледве одповідаючи на його цілування.

Воздвиженський подав руку паннам. Марта й Степанида сиділи мовчки, ледве привітались до його. Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом, стали навислими, як чорні хмари. Степанида ледве осміхалась і копилила свої тонкі губи.

— Давно я був у вас в гостях! — промовив Воздвиженський.

— Давно! — знехотя промовив Сухобрус і замовк, прийнявши академічну позу і дивлячись на швидку пару, що вискакувала з-під покришки самовара.

Марта колотила ложечкою чай, у котрому вже давно не було й грудочки сахару і котрий був холодний, як вода.

— Ваш чай, Марто Сидорівно, зовсім прохолоне,— зачіпав її панич.

— Нічого — те! я люблю холодний чай, тільки не люблю холодних людей.

Такий прямий і різкий одвіт дуже вдивив і засмутив Воздвиженського. Він бачив її завжди тиху, спокійну, добру і вгадував, що причиною того була обида. А Марта усе колотила чай і ледве мочила ложечкою губи. Її великі очі були повні сліз. Вона була сердита і ледве здержувала себе. Не стільки гірка кривда, як злість налила її очі сльозами.

— В мене було такого діла! так багато діла! Я оце скінчив вдатно екзамени, мене зоставили бакалавром при академії. Вибачайте мені, що я так нечасто навідувався до вас! — просив Воздвиженський, і в його голосі й справді почулась м'якість і жалібність.

— До нас то й не було часу, а як до кого іншого, то й час знайшовсь,— промовив Сухобрус, дивлячись у вікно проз Воздвиженського голову.

— От як Дашкович, то й діло робив, і нас не забував,— промовила Степанида.

Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні, неначе їх хто пообкладав кригою. Одначе йому не стало совісно анітрошки! Його великі сірі очі так само дивились сміливо. Він просто міркував, як купець у крамниці перед покупцями, з котрого боку пристать і як почати річ, так почать, щоб усе загарбать в свої руки з прибиллю, щоб нічого не втратить.

А Марта все сиділа непорушно та колотила холодний чай. Здавалось, що вона думала його колотить, доки Воздвиженський не вийде з хати або поки не переговорить про заручини. Її лице було бліде, брови й губи, трохи втягнуті, виявляли велику енергію. Вона не змогла, не зуміла здержать злості, і сльози закапали з очей.

«Треба починать діло або втікати!»—шепотіла Воздвиженському думка. Він хотів уже говорити, тільки якось не знаходив слів. Він побачив сльози на Мартиних щоках і тільки подумав: «Яка вона добра! яке в неї м'яке серце! Вона буде доброю жінкою! — треба приступать!»

І він приступив. Просто й ясно, голосно на всю хату, він оповістив, що його справа в академії скінчена, що йому час приступать до сватання, і він нікого більше не вибирав, ні про кого більше і не думав, окрім Марти Сидорівни.

— Тепер за вами черга, Марто Сидорівно! — промовив Воздвиженський.

Марта розридалась. В неї набралось сліз повнісінькі очі; вона була рада, що трапився випадок вилить їх, і більше не держала їх.

— Дайте мені хвилинку подумать, піти в садок! — промовила вона й вийшла в садок. За нею вийшла сестра. Воздвиженський зостався з Сухобрусом. Задля його випав найкращий час поговорить з батьком за придане, і він почав говорити без всякої церемонії.

— Як же ви, Сидоре Петровичу, розпорядитесь з своїми домами, з садком, з грунтом? — почав будущий зять.

— А так! В мене дві дочки, як ви знаєте. Більше роду й не маю. Марті дам новий дім, що стоїть на вулицю, а Степанида тим часом житиме зо мною у цім флігелі! А по моїй смерті Степаниді зоставлю флігель...

— Чи ми ж помиримось?

— Треба миритьсяя... Тільки ви знаєте, що я своїх дітей не зобіжу. Що маю, те усе їх. Для меншого зятя я ку-

пив через улицю грунт і на тім грунті збудую новий дім, а флігель запишу пополовині на двох. Схотять, продадуть чи поділяться,— про мене.

— Розумні ваші слова, Сидоре Петровичу, гарно й слухать,— промовив Воздвиженський, очевидячки радий тому.— Чи не можна, Сидоре Петровичу, всі ваші слова записать на папері? Ваші слова — золото! Шкода буде, як вони так і полинуть в повітрі...

Сухобрусові очевидячки не сподобалась така річ.

— Коли ви мені, старому батькові, не ймете віри, то я й запишу на папері. Не заберу ж я всього на той світ.— І тут же Сухобрус записав на старшу дочку новий дім, а решту — так, як він казав. Воздвиженський сховав той папір у кишеню й прожогом покатав у садок. Марта дала йому своє слово, як того ждав Воздвиженський, як знав про те і старий батько. Всі вернулись до хати. Всі неначе переродились, були веселі, жартували. Марта була рум'яна, все спускала очі у землю, як жених брав її за руку, й ніби крадькома тільки насмілювалась глянуть на його. Одна Степанида була не весела тим, що Дашкович не просив і досі її руки, а може, й тим, що не її сватав Воздвиженський.

— А ми чули, що ви посватались у протоєреївни? — спитав Сухобрус.

— А де там! хто його там думав свататься. Так тільки туманив людей.

— Навіщо? Недобре! Їй-богу, недобре! — тихо промовляв Сухобрус, просячи всіх за стіл і сідаючи обідать.

Після обіду, веселий і щасливий, як купець, що дуже добре вторгував того дня, Воздвиженський прибіг на квартиру до Дашковича.

— Чи ти чув новину? — гукнув Воздвиженський.

— Яку новину?

— Що я посватав твою Степаниду!

— А ти ж женишся на протоєреївні?

— На якій протоєреївні? Схаменися ти! Я сьогодні посватав твою Степаниду Сидорівну — Сухобрусову дочку! От що!

— Неправда твоя!

— Бреши сам, коли не ймеш віри. Вже й моє весілля швидко буде, і той новий дім, що на вулицю, буде мій. От подивись!

І Воздвиженський показав йому папір з підписом Сухобруса. Там Дашкович побачив ймення Марти, і в його одлягло од серця.

— А що, налякав тебе, га? — промовив Воздвиженський.— Йди ж мерщій, заручайся, коли хочеш, а то й справді втеряєш свою пальму. Так і вхопить якийсь купчик! Ходім-таки сьогодні ввечері, то й весілля будемо справлять разом.

Дашковичеві все те здавалось сном. Так все те було несподівано, негадано. Він ждав сватання у протоєрея. Воздвиженський своїми устами просив його навіть за шафера, а тепер скоїлось зовсім інше діло.

— Одже ж ти й справді капосний!

То було перше слово Дашковичеве, як він опам'ятався.

— Та чого ти стоїш, роззявивши рота! Вбирайся та ходім на твої заручини, бо втратиш дівчину. Що б мені завгоріло й справді сьогодні посватать твою Степаниду?

— Ой капосний же ти, нехай тобі всячина! — шепотів Дашкович, хапаючись убиратьсяся. В його була думка, щоб хто й справді не одбив у його дівчини.

Того ж таки вечора обидва вони пішли до Сухобруса. Тепер тільки Дашкович пересвідчився у тім, що Воздвиженський засватавсь: його вітали як зятя. Не довго думаючи, Дашкович пішов з Степанидою в садок на прогуляння й переговорив з нею. Він вернувсь з садка женихом.

Сухобрус не знав краю своєму щастю. Світлиця його освітилась свічками й лампадками. В кухні палало велике полум'я: там готували вечерю. Самовари не згасали. Стіл був заставлений наїдками й напитками. Сухобрус надів новий синій сіртук і найрябішу шовкову жилетку. Його очі блищали од вина і щастя. Він обнімав та цілував дочок і зятів.

— Ой ви, мої дочки, як голубочки! грали ви й співали «Сизого голубочка», доки не принадили до себе пару голубів, та й яких голубів! Ой ви, зяті мої, уми-розуми! Чи я ж думав та гадав мати зятів таких розумних, ще й професорів? Зате ж я вас обзолочу, обсиплю золотом та сріблом. Дам вам обом по дому, по саду. А з магазинами... як самі знаєте. Певно, ви будете писать книжки, а не образи малювать, як батько ваш колись малював. Ой ви, мої уми-розуми!

І старий батько не міг натішиться своїми вченими зятями: все обнімав та цілував їх.

— Та годі вже цілуваться! — промовив Воздвиженський.— Давайте ще будемо пити!

— Давай, зятю, й пить! І пити — вмерти, і не пити — вмерти. Лучче ж пити і вмерти! Ну, дочки! випийте до мене, а я до вас.

Марта й Степанида мусили забрать у руки чарки з вином і випили до самого денця.

— Я думав, що ви вже мене покинули! А ви таки будете мої. Недурно ж мені цієї ночі снився чудовий сон! Снилось мені, ніби я стою в себе серед двора. Надворі ні день, ні ніч, але якось ясно й світло, ніби сонячний день злився з місячною ніччю. Коли це як зашумить повітря, як загримить грім! Дивлюсь я, на небі й хмар нема. А з Лаври, з Михайлівського, з Братства летять янголи, та все по парі та по парі; такі рядки, що й полічить трудно, та все знімаються з бань та з золотих хрестів! Оглядаюсь я, а всі три рядки летять просто у мій двір. Кожний янгол держав по зеленій гілці всякого садового дерева. І котрий оце прилетить, то і застромить гілку в моєму дворі. І ті гілки перед моїми очима росли, розпускали на всі боки зелене гілля; дерево підіймалося вгору та вгору, цвіло перед моїми очима. Я чув пахощі цвіту. На дереві спіли овощі, вкривали рясно дерево, аж гілля гнулося додолу, й обсипались перед моїми очима. Дивлюсь я, аж янголи засадили вже ввесь мій двір, потім засадили садками ще й вулиці коло мого двора! Все так і зазеленіло перед моїми очима. Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш та й думаю: «Понесу же я своїм дочкам». Та й на тім і прокинувсь!

— Чи не читали ви того вечора «Патерика Печерського» або «Житій святих»? — спитав Дашкович.

— Е, уми-розуми! То не од «Патерика»! то од бога і святих печерських!

— Чом же ви, тату, не попоштували нас тими райськими яблуками? — питали дочки.— Ми були б і гостям зоставили на сьогодні.

— Якби пак сподобив господь, то чом би й не попоштувать. Та ми, грішні люди, не уподобні богу,— промовив Сухобрус напутуючим тоном.

Тим часом надійшло два купці, близькі сусіди. Перед образами засвітили лампадку й свічі. Дві пари молодих стали на килим і побили поклони. Батько й гості поздоровляли їх з заручинами.

Після заручин була багата вечеря. Після вечері обидві молоді грали на гітарах і співали. До їх пристали й паничі. До пізньої ночі було в Сухобрусових горницях весело, до пізньої ночі грали й співали.

Незабаром Сухобрус встиг обробить верхній етаж нового дому. Вже був призначений день двох весіллів разом. Воздвиженський і Дашкович вінчались разом в Гліба-Бориса. Серед церкви поставили високі підмостки, огороджені штахетами і застлані килимами. Марта й Степанида були убрані в білі прозорі сукні і в білі гірлянди. Високі, чорняві, рум'яні, з розкішними чорними кісьми, вони були дуже показні й оригінальні своєю красою. Біле убрання було їм дуже до лиця. Ніколи до їх не приставало прізвище східних пальм, як тепер під вінцем. Як шафери поклали на голови вінці, вони стали схожі на цариць Шехерезади, так багато було сценічного в їх зрості, в їх оригінальній полуденній красі. Навіть товсті брови, великі очі й губи Мартині здавались делікатнішими й тоншими при світлі свічок, при свіжому фантастичному білому убранні.

Старий священик, вважаючи на вчених женихів, виніс з вівтаря прездорову книжку проповідів і пошанував їх словом якогось святого отця церкви третього віку, де дуже часто промовлялось, що супруг повинен любити свою супружницю і супружниця повинна бояться супруга. Женихи найняли митрополитанську півчу. Хор гримів концерт. Якийсь бас трохи не луснув, викрикуючи останні слова апостола: «Жена да убоится своего мужа». Народу було в церкві такого багато, що свічки в кінці вінчання почали гаснуть. Все було як слід, велично й пишно. Сухобрус був наче на сьомому небі.

Бучне весілля розвернулось в просторних кімнатах нового дому. Гостей було дуже багато, а найбільше вчених. Гості пили й їли, але позаочі звали Воздвиженського недобрим чоловіком за те, що він зрадив одну дівчину й женився на багатій купчисі. Старий батько не знав, де стать, де сісти: йому прийшлося не тільки познайомиться з вченим миром, але навіть породаться!

Вже світом роз'їхались гості по домах та все тихенько говорили, як то на світі не до ладу буває, що одну ніби кохає, а другу бере за жінку. Все тягли стару пісню про зраду дівчатам, про матеріальну жадобу при сватанні. Тільки Воздвиженському було байдуже за те, що б там люде не говорили. Його план так удався, його діла так

йшли до ладу, що він був щасливий, вигравши право на дуже вигодне місце між людьми.

Після весілля Воздвиженські помістились жити на верхньому етажі, а Дашковичам Сухобрус опорядив тим часом нижній етаж. І того ж таки місяця він проти дому Воздвиженського заклав новий дім для Дашковичів.

Молоді жили спочатку мирно й щасливо. Сестри приходили одна до одної в гості. Гітари часто бренькали то внизу, то вгорі. Марті й Степаниді не зовсім минув романтичний період життя: часто можна було почуть в їх домі співи. Тонкі жіноцькі голоси зливались гарно й до ладу з чоловічими в піснях великоруських й українських. Старий батько часто навідувавсь до дітей, щоб послухать веселих пісень. На противнім боці новий дім ріс вгору, а між двома молодими хазяйками в одному домі росла незгода. Передніше почали лаяться наймички згори й знизу, а за наймичками — й хазяйки. Часто, поодчинявши вікна, вони голосно й дрібно перекидались словами про хазяйські речі... Сухобрус чув те і звелів майстрам поспішать з новим домом.

— Дочки мої, не сваріться! В мене вас дві: не поле вами засіяно. Добра мого буде доволі для вас обох. А коли вмру, то все моє буде ваше — пополовині.— Так вговорював Сухобрус своїх дочок, сидячи в старому флігелі коло одчиненого вікна з великим «Печерським Патериком» в руках.

Сухобрус усе ходив до магазину, не кидаючи купецтва. Новий дім тим часом вже був готовий. Сам Сухобрус посадив своїми руками перші деревця в новому садку. Він більше любив меншого зятя й меншу дочку, мав їх за добріших людей, а зятя — за розумнішого чоловіка. Старша пара догадувалась за те й почала озиратьсяна всі боки і скоса поглядать на батьківську прихильність до молодшої пари.

Тимчасом, як Сухобрус опоряджував нове хазяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію. Дашкович швидко визначився між професорами своїми лекціями по історії філософії і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі та луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавші з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось надзвичайного. В старім академічнім корпусі з тем-

ними вікнами, з чорними партами, в його авдиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли коло порога, прийшовши з інших курсів. Дашкович входив, сідав на кафедрі і не дивився ні на кого: його очі десь ніби ховались, входили десь глибоко, де ворушились думки. В очі слухачів кидався тільки чистий широкий лоб. Його високе чоло ніби займало місце очей для слухачів: так на йому багато виявлялось думок. Кожний легенький і тоненький зморшок між бровами здавався тим місцем, де забгалася дума й світилася звідтіль. Коли-не-коли він підіймав одну руку й пальцем ніби показував на абстрактну мисль. Не можна забути впливу його одної репутації на молодих студентів! Всі зібрались вперше на лекцію й сиділи лавами кругом авдиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перше слово, і всі рядки голов, неначе по електричній течії, раптом і разом схилились уперед, насторочившись слухать. І цілу лекцію так держались голови, коли б хто поворушився хоч трошки! Тільки карандаші скобзались швидко-швидко по папері! А його думка лилася чиста, ясна, як кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, що не стосувалось до діла. Вся система будлі-якого філософа випливала з його уст, ніби з голови самого філософа; така вона була чиста, ясна, суцільна, не штукована з уривків.

Не в одну голову запала крапля світу й думок од його лекцій, не одна голова стала світліша й ясніша.

Дашкович недовго й був в академії. Його добра слава пішла скрізь; і його запросили перейти в Московський університет. Але, скучаючи додому й за Києвом, він потім перейшов в Київський університет.

[Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житті і як можна витягти з неї через це грошей, їжі, напитків і всякого добра! Де можна було все те дістати іншим способом, він не жалів себе, не розбирав доброго і недоброго способу і досягав до цілі, кинувши на бік науку.]

В авдиторії одчинялись двері, й входив Воздвиженський. Ступивши три ступені через авдиторію, він ставав на підмосток кафедри, одну ногу держав якось на повітрі і, повернувшись круто товстими плечима, блискав на авдиторію товстою широкою потилицею й сідав на кафедрі. Потім він виймав старі листки своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кільки років передніше, і він

не зміняв у їх і словечка! Листки були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, котрими вони були позшивані, вже пообривались і теліпались. Зза-молоду він просто читав лекції з тих листків. Але, не змінюючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх напам'ять од дошки до дошки; часом силкувався імпровізувать. Розпустивши цілу річку фраз, гарних, але пустих, він аж заплющував очі, неначе півень в час свого крику. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорячи те ж саме, тільки іншими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий було запише, то й побачить, що там нема думок. Тільки один туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької кафедри, щоб його роботу було видко, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Авдиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб авдиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи неввагу своїх слухачів.

Зате ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, вмів улізти в його душу, прислужиться, притакуючи кожному його слову, постерегаючи кожний його замір. І виходило так, що ні один ректор не обходився без його. Тоді ще не було виборів ні на кафедри, ні на побічну службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорові встигав зайняти скрізь перше місце і розпоряджався академічними грошима. І за все це він доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з орденом на шиї, мав право сказати: «Академія — то я!»

IV

Дашковичі жили в новому домі. Чистий і гарний був їх новий дім на два етажі, з здоровими світлими вікнами. Він стояв просто проти дому Воздвиженського, так що з вікон одного дому можна було дивиться в вікна другого, і не тільки дивиться, але навіть перекидатись словами. Степанида Сидорівна обвішала вікна гарними завісами, обставила вазонами з квітами. Кращі картини з батькового

флігеля дочки переносили до себе ще передніше. У батька зостався на стіні тільки праотець Ноє з трьома бородатими синами [та якась цариця в фіжмах, дуже заляпана мухами.]

Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками. Він зібрав писання всіх давніших, нових і найновіших філософів і все, що тільки стосувалось до його науки. Він любив науку для науки і все загрібався в філософію глибше й глибше. Більше й більше він засиджувавсь над книжками до пізньої ночі. І не раз Степанида пізньою добою входила в кабінет, просила його кинуть книжки, вирівала навіть з рук і, розсердившись, гасила світло. Або часом вона входила з сестрою з гітарою в руках і давала йому несподівану серенаду. Обидві сестри починали грати, співать, починали балакать, сміятись. Дашкович знехотя мусив одривать очі од книжки, сварився, але, забалакавшись з ними, вставав од стола, курив сигару, ходив по кабінеті й слухав музику.

— Та вийди-бо в залу! — говорила до його жінка.— Дивись, яка в нас зала просторна, чисто опоряджена. Чи вже ж пак тобі нема де походить?

— Та одчепись собі! Хіба ж ти не бачиш, що я маю діло.

— Не діло нам голова, а ми голова ділу!

І Степанида без церемонії брала його за руку і витягала в залу. Марта помагала їй. Філософ мусив виходить в залу, хоч через силу, і гуляти. Побалакавши, погравши на гітарах, сестри одпускали Дашковича до кабінету, а самі розходились до свого хазяйства.

— Коли б пак була знала, що то за людина філософ, то була не йшла за тебе заміж,— говорила Степанида, сидячи з роботою в руках на софі в кабінеті свого мужа.

І часом до півночі вона сиділа в його кабінеті, вишиваючи що-небудь або плетучи. А він не звертав на неї ніякої ваги. Степанида тільки поглядала на його гладенький високий чистий лоб, нахилений над папером або над грецькою книжкою, на брови, що все були трохи стягнуті посередині лоба і насуплені над очима.

— Одже життя моє не дуже веселе з таким вченим чоловіком. Моя сестра щасливіша з Воздвиженським. Він, хоч і хамулуватий, і зателепуватий, але говорючий, веселий. З ним життя було б трохи миліше. Він накричить повну хату, пожартує з жінкою.— І її знов взяла завис-

ність до своєї сестри, як позавидувала вона в той день, коли та заручалась з Воздвиженським.

— Розкажи мені, Василю Петровичу! що ти думаєш і пишеш? — спитала раз Степанида, побачивши, що її чоловік покинув перо й обперся об спинку стільця в спокійній позі.

— Я думаю те, що тобі в голову не поміститься,— одказав він осміхаючись.

— А може, й поміститься! — промовила Степанида, дивлячись на його задуманий лоб, обрямований густим чорним волоссям, на його спокійну й поважну постать.

Тихо осміхаючись, Дашкович почав розказувать їй про філософа Канта. Жінка слухала, слухала, роззявила рота, позіхнула з усієї сили й зареготалась на всю хату.

— Ой, не говори! не гай надаремно часу! Коли б тобі одно слово втямила! Чи й твої студенти так тебе розуміють, як я?

— Мабуть, трохи більше! Може, тобі ще розказать що-небудь про Спінозу або Локка?

— Ой, не говори, а то засну отут-таки в тебе на софі. Чи в тебе голова не крутиться од тієї філософії?

— Ні, хвалить бога.

— А в мене б запаморочилась, якби я послухала хоч півгодини. Потривай! Я тебе таки витягну з твого кабінету!

Щоб витягти з кабінету свого мужа, Степанида задумала дать в себе вечір з музиками й танцями. Вона знала, що Дашкович колись танцював зсамолоду, навіть любив танці, хоч все те якось не гармонізувало з його філософською думкою й поважним прямуванням його розуму.

Тоді була вже пізня осінь. Степанида найняла на цілий вечір чотири музики й напросила до себе гостей. Просторна, світла зала блищала чистотою й огнем свічок і канделябрів. Знайомі професори, урядовці й купці поприходили з жінками й дочками. Марта прибралася, як на весілля, в гарну білу сукню. Сухобрус, сивий, аж білий, розмовляв з знайомими купцями. Молоді професорівни й купцівни не схотіли навіть пити чаю та все ждали, щоб музики швидше заграли до танців. Дашкович мусив покинути свій кабінет, поховать своїх грецьких й німецьких філософів, вийшов до гостей і розмовляв з молодими дамами.

Степанида намовила свою сестру взяти до кадриля Дашковича. Проти його став один купець з молодою купчихою. Музики весело й голосно вдарили сигнал; пари по-

сідали скрізь попід стінами просторної зали. Дашкович дуже одмагався, не хотів ставать, але Марта таки потягла його в танець.

Музики почали кадриль. Пари заворушились і розпочали танець. Дашкович просив свою даму показувать йому, казав, що він за своїми книжками зовсім, мабуть, забувся танцювать. Раз і другий він перейшов залу, як треба, але зараз-таки почав збиваться. Дами почали подавать одна другій руки й переходить, а Дашкович ткнув і собі туди свою руку. Друга фігура пройшла гаразд, а на третій Дашкович знов збився. Всі розійшлись вбік, а він сам зостався серед хати, не знав куди притулиться, чи на той, чи на другий бік, і вертівся сюди й туди. Марта покликала його до себе, а Дашкович, нахиливши голову трохи вниз і піднявши вгору палець, зовсім як на кафедрі, поплівся до своєї дами і перекрутився з нею нащось. Далі, врешті всього, заплутавшись між довгими сукнями Марти й молодої купчихи, він так шарпнув ногами, що стяг з купчихи сливе половину тонкої сукні, одідравши великий шмат од самої талії аж додолу. Побачивши таке лихо, Дашкович знов підійняв палець угору й нахилив голову додолу. Купчиха з обідраним боком втекла в другу хату. В думці вона кляла Дашковича і всіх філософів і зарікалась з того часу танцювать з філософами, хоч би вони були й європейські генії! З червоним, злим лицем вона вийшла з кімнати і цілий вечір ставала в танцях якнайдалі од Дашковича.

На другу кадриль Степанида поставила Дашковича танцювать з собою, правувала ним, показувала йому стежку і таки присилувала його знов вивчить забуті танці.

— Ой, як низько мусила спуститься моя філософська мисль! — промовляв Дашкович, утираючи піт з лиця.— Одже за найважчими філософами Німеччини я не втомлявся так, як за цими танцями,— говорив він, ледве одсапуючи.

Вже готували на стіл вечерю, як Дашкович тільки згадав, що він не перепросив купчихи, котрій обдер цілий бік. Він нахилив голову, насупив брови, підняв один палець вгору. Всі ждали од його якогось дуже цікавого слова. А він, постоявши трохи на однім місці, простягся до того кутка, де сиділа купчиха, і почав просити в неї пробачення. Купчиха осміхалась, говорила: «Нічого, нічого — те! То в танцях звичайна річ». Але в думці вона кляла

філософів. Сукня була дуже дорога й модна; її уста осміхались ласкаво, а очі лаяли, аж горіли!

— Що це ти так пізно схаменувся? — спитала в його жінка.

— Коли я тоді якось задумавсь! — промовив Дашкович.— Мені зовсім не в думці оці танці! Більше я тобі не танцюватиму! Нехай танцюють молодші за мене!

Одначе, невважаючи на своє зарікання, він мусив після вечері знов танцювать, бо його силувала ласкою й проханням молода й гарна жінка, а перед такими чарами ледве чи встоїть яка найтвердіша філософія. Степанида таки так вганяла свого філософа, що піт лив дощем з його високого чола, а чорні кучері аж поприлипали до висків.

Тим часом поважні гості, встаючи з-за карточного стола, сміялись з Воздвиженського, що він страшенно програвся в карти. Марта почула те, і її почало розбирать; вона знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти, одначе квапиться грати. Марта підступила до Воздвиженського й шепнула йому на вухо: «А що, чи багато карбованців продув у карти?»

Її різкий, неспокійний голос, її насуплені густі брови дуже вразили Воздвиженського. Він давно вже постерегав тверду вдачу своєї жінки. Сміливий, розпоряджаючий голос зобідив його.

— А тобі нащо? — тихо, але сумно спитав він у Марти.

— Як нащо? хіба я не маю права тебе спитать? — сказала вона тихо й одійшла од його. Вона сіла невесела та все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський.

Як на тотеж Воздвиженському дуже не йшла карта. Він сердився, вгонився в азарт і тим ще більше програвав. Партньори почали сміятись, що Воздвиженський знов нагнав на себе на карбованців десять. Марта не пропускала й слова з розмови коло того стола. Вона не видержала.

— Степане Івановичу! пора нам додому! Мені чогось нездорово.

— То йди собі, а я трохи пограю.

— Не піду я сама; йди разом зо мною. Партньори твої вибачать за твою жінку.

Воздвиженський зирнув на її лице. Її брови, очі, стулені міцно губи показували, що вона хоче постановить на своєму.

— Нехай тебе, серце, батько проведе; попроси батька, а я прийду незабаром.

— Я прошу тебе йти зо мною, бо я не зовсім здорова! — промовила вона, і голос її проти волі став твердішим і звернув увагу гостей. Дехто підступив ближче до стола і прислухався.

— Чого ти причепилась до мене! — промовив Воздвиженський до неї.

В Марти лице спахнуло рум'янцем од тих слів мужа.

— Не піду я сама, й з місця не рушу, доки ти не підеш зо мною! — промовила вона, аж трохи крикнула.

Воздвиженський спересердя встав, кинув карти й мусив йти з нею додому.

Дашкович бачив ту сцену і тільки думав: «Ну, Марта! ну, характер. Слава тобі, господи, що моя жінка не така!» Воздвиженський тільки що переступив поріг свого дому, а Марта вже й накинулась на його мокрим рядном.

— І скажи ти, на милость божу! І нащо ти граєш в карти, коли ти більше програєш, ніж виграєш? — спитала вона так сміливо й наважливо, неначе судила його судом.

— А тобі яке діло, що я там в карти граю, чи що? — обізвався Воздвиженський.

— Як то, яке діло! Як то так! То мені нема діла до того, що мій муж робить?

— А нема тобі діла! твоє діло он! дитина, колиска та кухня!

— Мені нема діла! — крикнула Марта, і її великі очі стали ще більші, а лице зблідло.— Є мені діло! — промовила вона голосно і з тим словом так стукнула по столі рукою навідлі, що ніби тому не можна було ні кришки не вірить. Вона стояла серед зали, висока, рівна й люта.

Воздвиженський вперше догадавсь, що його жінка має не тихенький голосок, не дівочий, медовий, а здоровий, енергічний голос і велику силу характеру. Він хотів зломить її.

— Чого ти кричиш на мене? — гуркнув він басом.

— Кричу, бо ти винен! Де твоє жалування? Чи ти давав мені його до рук? Чи я знаю, що ти маєш і скільки маєш?

— Нащо тобі моє жалування?

— На те, що я твоя жінка, а ти мій чоловік. Я повинна знати, що ти заробляєш і що маєш. Я й досі за твої

гроші й одежини собі не справила, гостинця собі не купила! Я не бачила й які твої гроші, а ми живемо на мої гроші, що наймаємо нижній етаж.

— Чого ти до мене причепилась! Я тобі не буду ні в чому давать одвіта!

— Ба будеш! ба мусиш! — промовила вона так твердо, наступаючи до його, що він мусив оступиться назад. Він побачив, що не переможе її словами й криком.

— Йди спать! — промовив він спокійніше.— Завтра буде доволі часу. Наговоримось, коли схочеш.

— Спать я піду, а ти в карти грошей не програвай, а коли програєш, то потроху. Свої гроші давай мені до схованки, бо я господиня в домі, я хазяйную; мені треба розміркувать, скільки стратить.

— Еге! то ти собі понашиваєш дорогих суконь, та сього, та того!..

— Не видумуй! Я маю розуму більш за тебе! Я знаю, що пошить і без чого можна обійтись.

— Ну, Марто Сидорівно! візьми лучче гітару та заспівай мені «Сизого голубочка» або «Соловейка»!

Ці слова допекли її до живого серця. Вона вийшла з кабінету і пішла до своєї кімнати. А Воздвиженський довго ходив по хаті та все думав, як то трудно постерегти жіночу вдачу. «А я думав, що вона добра, як янгол, що вона буде покірненька, богомільна, як купчиха, буде грати та романтичні пісні співать».

Вже перед світом заснув Воздвиженський. Сон його був важкий, тривожний. Думка про те, що він дуже помилився в характері своєї жінки, не виходила з його голови навіть у сні. Вперше тільки після вінчання вона так вимовилась прямо, виявила свою потайну вдачу. Йому було дуже цікаво побачить, яка-то вона буде завтра?

Воздвиженський встав рано. Надворі сіріло осіннє небо, закрите важкими темними хмарами, сірів рідкий туман над мокрою землею. Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столі. Двері з Мартиної спальні одчинились, і вона вийшла в широкій сукні й білій блузі. Чорна густа коса обкручувала голову по-сільській і була пришпилена великими шпильками. Воздвиженський глянув на її лице: воно було спокійне, але люте, як і вчора. Великі очі дивились сміливо й неласкаво, великі брови не підіймались вгору і нависли на очі. Ямочка між бровами не розгладжувалась. Вона сміливо підступила до стола,

налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському. Краплі чаю перескочили через криси і полились на мисочку. В руці не простигло вчорашнє завзяття. Воздвиженський заговорив до неї; він боявся, що вона не буде говорить. Але Марта була не з таківських: вона говорила, й говорила багато, а як більше сердилась, то більше давала волі своєму язикові. Голос її був твердий, неласкавий, він все переходив на самі нижчі тони.

— Чи ти й досі на мене сердишся після вчорашнього?

— Нема мені часу сердиться,— промовила вона рівним твердим голосом.

В другій кімнаті писнула дитина. Марта побігла туди й забавила дитину. Звідтіль вона побігла до пекарні, переговорила з куховаркою, вислала її на Житній базар. З пекарні вернулась знов до стола й налила на ході чоловікові другий стакан чаю, не присідаючи до стола. Потім вона покликала горничну й звеліла їй прибирать в покоях. Вона ходила по хатах і командувала слугами, мов той воєвода військом. Під її оком, під рукою все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці. Порядок виникав, де тільки ступала її нога кілька ступенів. Вона не присідала до стола й не пила чаю.

Напоївши чаєм свого мужа, вона вскочила в його кабінет. Безладдя в кабінеті пригадувало ту нечистоту, яка колись була за студентського життя в Воздвиженського в номері. Все лежало не на своєму місці. Книжки валялись на постелі й на подушках; одна подушка валялась на землі.

— Не зачіпай лишень там нічого! Я не раз просив тебе, щоб ти не перекидала моїх паперів.

— Як же не зачіпать, коли тут гидко глянуть.

— Нехай буде гидко! що тобі до того! І не прибирай там, і не зачіпай! Ото яка чепуруха вдалась.

Невважаючи на його слова, вона почала стирать пил, збирати книжки, складать їх докупи на стіл. Воздвиженський вбіг до кабінету.

— Не зачіпай, кажу тобі! в мене все лежить на своєму місці. Ти мені помішаєш папери!

Змахнувши рушником подекуди порох, Марта вийшла з кабінету.

Упоравшись, вона сіла до стола й пила чай. Воздвиженський прибрався і йшов на лекцію, запихаючи в кишеню свої жовті лекції, од котрих обсипались шматочки по-

тертого паперу. Марта окинула його оком, як і завжди вона робила, коли він куди виходив. В його на шиї не було галстуха, а з-під жилетки виглядав шматок білої сорочки.

— Подивись лишень на себе в дзеркало та тоді вже вийдеш з дому,— сказала йому Марта.

Воздвиженський зирнув у дзеркало, плюнув, поправив дещо й зав'язав шию.

Воздвиженський пішов на лекцію. На лекції з його думки не виходило гнівне й люте жінчине лице.

«Так оце та смиренна, богомільна купецька дочка! — вертілось у його на умі,— так оце та Марта, що виросла під впливом «Печерського Патерика» й чудовної Братської ікони богородиці?»

Того дня лекція його була така погана та поплутана, що студенти слухали та й трохи не поснули, а туляк-земляк позаписував таку нісенітницю, що сам аж за боки брався од сміху, переписуючи її начисто.

Воздвиженський вернувся додому на обід не зовсім спокійний. Він все назирав над жінкою за обідом. Вона більш мовчала, ніж говорила, і обзивалась дуже знехотя. Настав час вечірнього чаю. Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл. Вона не сідала пити з ним чаю та все чогось вешталась по хатах, ніби за ділом. Воздвиженський примічав, що не все вчорашнє скінчилось і що жінка має собі щось на умі.

Того ж вечора, розпорядившись у пекарні, заколихавши дитину, Марта ввійшла в кабінет мужа. Хода її була тверда, очі сміливі. Воздвиженський стривожився.

— Степане Івановичу! дай мені грошей, та ще й чимало! Вчора на вечоринці у сестри я одна була у старомодному чіпкові й старій сукні, тоді як ти там-таки програв не один, може, десяток карбованців.

— Ет, вигадала! носитимеш і по старій моді.

— Якби ж пак що було! коли вже й старомодне батьківське поносила, що мала. Степане Івановичу! не видумуй казна-чого та давай гроші, бо треба!

— А як я не дам! — сказав Воздвиженський трохи сердито.

— А як мені треба? — одказала йому Марта ще сердитіше й голосніше.— Я не дитина, зайвого не прохатиму. Ти знаєш, що в мене в хазяйстві зайва крихточка не пропадає.

— То добре робиш! Коли б у тебе і на моди не пропадала зайва крихточка...

Марта зблідла. Очі її з блискучих стали матові. Вона випросталась на весь свій високий зріст.

— То ти хочеш, щоб я одягалась на батьківські гроші? То ти хочеш, щоб твоя жінка ходила, як та обірвана циганка! То ти хочеш, щоб я була сміховищем для людей!

Її голос перервався. Од великого гніву їй захоплювало дух в горлі. Матові очі знов стали блискучі й сипали іскрами, губи зблідли. В очах, в лиці світилась така енергія, проти котрої насмілився б йти тільки той, хто не зумів би того прочитать на її лиці.

У Воздвиженського самі ноги подалися назад. За кожним словом вона підступала до його ближче, а він все оступався назад до стола.

— Ти мені не віриш! хіба я не хазяйка в домі? хіба я не маю права стратить на те, що мені треба?

І з тими словами вона вийшла з кабінету й побігла в спальню. Мабуть, в самім повітрі розійшлась од неї сила й енергія, бо дитина без ніякого шуму прокинулась й закричала не своїм голосом.

Воздвиженський стояв і довго думав, потім одімкнув камоду, витяг гроші й одніс жінці.

— На тобі на твої капелюші! — промовив він і оддав їй гроші.

«От і вибрав богомолку!» — думав Воздвиженський, одходячи в свій кабінет.

Другого дня вранці, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула до його по столі, а подала йому в руки. Чай не хлюпнувся в стакані. Зате ж Воздвиженському невесело пився чай того ранку.

Упоравшись, Марта пішла до магазинів, набрала собі на нову сукню доброго шовку, купила гарний білий капелюш, зроблений по моді, з рожевими букетами; купила собі модний чіпок з жовтими розкішними квітками, котрі дуже приставали до її чорних кіс і темних очей. Між тими рожами були пришпилені золоті колоски пшениці.

Вертаючись додому, Марта не втерпіла; забігла до сестри похвалиться новомодним убранням. Обидві вони убирались перед дзеркалом, приміряли, оглядали й знаходили, що все те було куплено й недорого, і було дуже гарне, і до лиця їм обом. Степаниді так сподобався чіпок з жовтими рожами й золотими колосками! Той чіпок так

приставав до її лиця, що вона вдвоє покращала. Вхопивши в одну руку капелюш, настромивши на палець другої руки чіпок, Степанида прожогом полетіла в кабінет до свого чоловіка. Вона так само докоряла йому недавно, після вечеринки, що всі купчихи були убрані по моді і що вона одна аж почервоніла перед ними в своєму допотопному чіпку.

Дашкович сидів коло стола й щось виписував з Канта, як Степанида вбігла в кабінет. За нею ввійшла Марта з лицем гетьмана, що оце тільки що взяв ворожий город і розбив вороже військо.

— А що! чи бачиш, як у людей буває! — говорила Степанида, тикаючи Дашковичеві то тією, то другою рукою з поначіплюваними квітками.— А бачиш? Тепер я вже, мабуть, найостанніша між людьми! Дивись!

— Дивлюсь і бачу! — промовив Дашкович, не кидаючи з рук пера. Він зрозумів, і нащо вона принесла все те, і чого вона бажала.

— Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! — казала Степанида й розгортувала перед його очима золоті колоски, котрі аж шелестіли.

— Бачу! бачу колоски й рожі, жовті й червоні.

— Тямиш ти! —і з тим словом Степанида наділа перед дзеркалом той убір, що незвичайно гарно приставав їй до лиця.

— А що? бачиш?

— Бачу! — обізвався Дашкович, знехотя задивляючись на свою гарну жінку, котра з золотими колосками на голові чогось пригадувала йому єрусалимлянку, невісту «Пісні над піснями».

— Ой ви, дочки Єви! — сказав Дашкович, зітхнувши й обертаючи очі на Канта. Невідомо, чи йому було шкода Канта, чи грошей.

— Щоб мені купив зараз такі золоті колоски! Чуєш? Давай гроші, та ще й зараз, бо не видержу!

І філософ мусив кидать Канта; він довго й не сперечавсь, потерся, пом'явся та й мусив доставать гроші. Жінка побігла до магазину за золотими колосками, а Дашкович хотів читати Канта, але в його в очах манячили колоски, а під тими колосками чорні коси, а під кісьми чорні брови й очі жінчині. Він спробував писать лекції і замість Канта втирив — Степанида, засміявся до себе та й покинув роботу.

Справившись в магазинах, Марта вернулась додому й застала там чоловіка. Вона сховала всі свої закупки, не похвалившись навіть перед ним.

— Хоч покажи, чого накупила? — сказав до неї Воздвиженський.

— Нехай іншим часом. Як уберусь, то й побачиш! Ти не дуже квапишся показувать мені, що купуєш, розказувать мені, що робиш,— одказала йому Марта Сидорівна, вештаючись по хаті й не дивлячись на його.

Воздвиженський вгадав, що не вдоволив її, одначе все-таки сподівався од неї ласки й сякої-такої дяки.

— Марто Сидорівно! я оце думаю покликать до себе сьогодні ректора, інспектора, деяких архімандритів і професорів.

— Ти думаєш, а я не думаю,— тихо обізвалась Марта.

— Чом же ти не думаєш?

— Тим не думаю, що сьогодні й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай лишень передніше впораються.

Воздвиженський постеріг, що не вблагав своєї жінки. Йому стало прикро й досадно. Злість підступила йому під саме горло.

— Марто Сидорівно! — крикнув він,— я велю... я попрошу на сьогодні гостей!

— Степане Йвановичу! я не велю! не проси на сьогодні тих ченців, бо я не буду коло їх панькаться. Нап'ються чаю та й додому поїдуть! — Марта промовила ці слова, дивлячись вбік, зумисне одвертаючи очі од чоловіка. Вона хотіла тим показать, що має його слова ні за що.

— Клопіт мені з тобою! Я не звик до такого тону! Я не хочу чуть од тебе такого тону! Я не хочу слухать од своєї жінки нічого такого!

— Коли не хочеш слухать, то позатикай вуха! — сказала Марта, подивившись йому бистро в вічі, і так задзигоріла язиком, що він ледве встиг розібрать ті слова.

Воздвиженський побачив, що вести далі діло було б і недобре, та й надаремно.

Марта довго терпіла, як Воздвиженський обходився з нею, вважав її за нижчу од себе, ніколи не радився з нею, робив по-своєму все, ніколи й слова не сказавши про те своїй жінці. Горда, розумна й завзятуща, як щира українка, Марта зовсім не була зугарна по своїй вдачі кориться деспотизмові чоловіка, а навпаки, їй бажалось всім правувать в домі і в хазяйстві. Воздвиженський вивіз з Тули

зовсім інший погляд загалом на всіх жінок. Мартина енергія й злість зовсім збили його з пантелику. Воздвиженському заманулось зломить її: він попросив до себе того ж таки вечора ректора, інспектора й ще кільки архімандритів, котрі колись могли стать йому в пригоді.

Того ж вечора підкотила під дім Воздвиженських одна й друга карета. Звідтіль вилізли архімандрити з хрестами на шиях, в дорогих шовкових та оксамитових рясах. [Вони придержували бороди й хрести на грудях лівими руками, як-от придержують сільські молодиці намисто з дукачами, нахиляючись часом низько. Архімандрити ввійшли в залу Воздвиженського, всі гладкі, червонолиці, причесані, облиті пахощами.] Вся зала сповнилась неначе ароматами Лівану й Аравії.

[Вони сподівалися встрінути в гостях багато прекрасного полу. У ректора коси були позакручувані в дрібні локони. Архімандрити посідали в фотелях, на дивані і заговорили енергічними, зовсім не аскетичними голосами. Деякі весело і дуже голосно реготались, ждучи гарних дам і столів, заставлених всякими напитками й наїдками.] Воздвиженський вертівся коло їх, присідав коло ректора та все поглядав на двері. Марта не виходила. Горнична внесла тільки чай і до чаю не дуже празникову паляницю.

Воздвиженський пішов в жінчину кімнату. Марта, бліда, як стіна, поралась коло самовара й бистро зирнула на його своїми великими очима.

— Та вийди, будь ласка, до гостей!..

— Не вийду! — тихо промовила вона, бо здержувала голос. Її лице одразу налилось кров'ю. Великі очі блищали. Од неї аж пашіло вогнем! Здається, ніби вона вся стояла в полум'ї з головою.

Воздвиженський почутив те полум'я в кожному пружку її лиця, в кожній фалді її одежі. Вся його енергія хто його зна де й ділась; він побачив, що шкода й заходу, і мовчки вийшов з кімнати, куди долітав регіт товстих і веселих архімандричих голосів.

— Йди сам, регочись там з ними! — промовила Марта йому навздогінці.

Воздвиженський вийшов до гостей, як опарений. Він хотів розмовлять, але слова зникали з його пам'яті, десь зслизали з язика.

Архімандрити випили чай, пореготались, потім заскучали. Гостей більше не приходило, бо Марта навіть не

просила Дашковичів. Воздвиженський просив вибачать за свою не зовсім здорову жінку, і архімандрити встали мовчки й невесело попрощались з хазяїном.

Воздвиженському було сором. Йому хотілось піти й сказать докір жінці, та він тепер її постеріг... Він ходив по залі, терся коло порога, та боявся переступить. Кільки разів він уже підіймав на поріг ногу, але все неначе з-під порога вискакувало полум'я й пекло йому ногу.

Він таки переміг себе і вступив в жінчину кімнату. Од моральної втоми він не зміг стоять і спустився на стілець. Глянув він на Марту, кругом неї пашіло таке саме полум'я, як і недавно перед тим.

— Наробила ж ти мені сорому! — сказав Воздвиженський, і в голосі його задзвеніла жалість; його голос був якийсь прохаючий, багато м'якіший.

Марта зараз постерегла ту зміну, і полум'я кругом неї поменшало.

— Не бійся! попросимо іншим часом, то й приїдуть, і нап'ються, й наїдяться.

— Як же я буду після цього дивиться їм в очі?

— Прямісінько й простісінько; подивишся в очі та й годі.

— Добре тобі таке казать отутечки в хаті. Але стань ти на моє місце!

— Хто його зна, яке там твоє місце! Живу з тобою в парі, а од тебе не чула про твоє місце.

Мартин голос затремтів, але дуже-дуже легенько.

— Тільки живу з тобою, я не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і скільки грошей достаєш, і де їх діваєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і правуєш, і редактором.

В словах її почувся докір, але голос став тихий, звичайний. Вона почувала, що вже зігнала злість, провчила чоловіка.

— Яка ти чудна! Хіба ж тобі не все одно, чи я там редактор, чи економ.

— Ти чудний, а не я чудна! А якби ти завтра став старцем-прохачем? Чи скажеш, що мені було б усе одно?

— А мені здається, що мої діла зовсім тобі не потрібні й не цікаві для тебе.

— А мені здається зовсім інакше! Якби ти був добрий, ти б мені усе розказав, ти б у мене попросив у всьому поради... Ти б мені розказав хоч з самої цікавості!..

А то ти ховаєшся од мене, мовчиш, маєш мене за наймичку, чи що, не варту вваги й поради. Чи я знаю, що ти заробляєш? Чи я знаю, де ти все те діваєш? Чи ховаєш його дітям, чи гайнуєш, пускаєш на вітер? Так недобре робить, хоч ти людина вчена, а мене маєш за темну купчиху... Та потривай! І я не така темна, як тобі здається!

Ці останні слова вона знов вимовила з злістю, і вогонь знов купиною схопився кругом неї. Завзяття знов блиснуло блиском з її темних очей.

Воздвиженський вже був роззявив рота, щоб оборонятся, але, почувши те полум'я, знов стулив його. Язик сам прилип до піднебіння.

— Ой ти, боже мій! — крикнув Воздвиженський і схопився з місця.— До цього часу жінка була як жінка! Скажи ти мені, що з тобою сталося? — спитав він у Марти, згорнувши руки й дивлячись їй в вічі.

Марта навіть не глянула на його й поралась коло колиски.

— Скажи ти мені, на милость божу, що з тобою сталось? — спитав в неї Воздвиженський удруге, ближче приступивши до неї.

— Йди спати! — одрубала вона йому, сердито зирнувши на його.

— Але скажи ж мені, чого ти од мене хочеш? що з тобою трапилось?

— Те сталося, що й було! Йди та передніше винеси гроші на харч, бо тих, що ти дав, вже не стало!

Воздвиженський вийшов і промовив з великою досадою:

— Ти камінь, а не жінка!

Він довго ходив по своєму кабінеті та все думав та думав... Він почував і бачив, що жінка не тільки що не покоряється йому, але командує ним, чинить свою, а не його волю. Він почував, що все нижче й нижче спускається й падає під Мартин черевик. Вважаючи на її вдачу, на завзятість, він тратив всяку надію перемогти її.

«Чи не вдіє чого з нею батько? Піду пожаліюсь старому, намовлю його... Може, він своїм «Патериком» та патріархальним впливом вижене з неї той дух вередів».

Воздвиженський пішов до флігеля крадькома — жалітся на свою жінку.

Сухобрус, вислухавши його слова, підняв руки вгору і трохи не заплакав. Він добре знав вдачу своїх дочок, але,

покладаючись на свій батьківський авторитет, він обіцявся піти другого дня до Марти й уговорить її.

До півночі Сухобрус молився богу за свою Марту, щоб господь зм'якшив її серце. Вибравши час, як Воздвиженський вийшов з дому, він пішов до Марти.

Марта сиділа й шила. Сухобрус поздоровкався і, знаючи свою Марту, ніяк не міг приступить до діла.

— Як сьогодні погано надворі...— сказав він, потираючи руки, ніби од холоду.

— Сідайте ж, тату! чого ви стоїте?

Сухобрус не сів і знов терся та м'явся... Марта догадалась, що він за чимсь прийшов, та не сміє сказать.

— Мабуть, ви хочете мені докорять, що я вчора вас не покликала в гості? Але я й сама до гостей не виходила.

— То-то й лихо, що ти не виходила... не послухала свого мужа...

Марта за все зараз догадалась й осміхнулась.

— Мабуть, жалівся вам на мене? Еге, так? Признавайтесь, тату! — сказала Марта спокійно, навіть весело. Вона уперед була дуже безпечна за свою перевагу, бо добре знала батька, знала й себе.

— Як-таки можна тобі не слухать свого мужа? Він же старший в домі, він голова в сім'ї.

— Нехай вибачає. Він старший, і я старша! Ми в цьому рівня.

Сухобрус прийняв академічну поставу й почав вговорювать ніби по-вченому.

— Марто! ти єси жона його! Ти повинна покоряться йому, бо сам бог так звелів: «Жена да убоїться свого мужа»,— так глаголе святе письмо. В домі повинен буть один старший. Двом старшим разом не можна буть.

Марта зараз постерегла, звідкіль віє вітер.

— Я це, тату, давно знаю. А чи була ж наша небіжка мати у вас слугою? Чи не були ви рівні в домі?

— Ми люди простіші, а Воздвиженський людина — не нам рівня. Ти вважай на його розум, на науку. Покорись йому, серце! Ради мене, ради свого батька, не сперечайся з ним. Люде почнуть зараз судить, рознесуть по городі. Про нас і передніше йшла не зовсім добра слава. Він, правда, трохи якийсь цупкий, тугий! Але до всього можна звикнуть.

— Тату! не гнівайтесь на те, що я маю казать. Ви мене знаєте змалку; ви знаєте, що я й вам, і матері була

покірна, бо ви до мене були добрі. Але до всього... не можна звикнуть. Чи можна ж звикнуть до лиха, до сварки?

— Оце вигадала не знати що! Хіба ж він таки підійма̀є на тебе руку...

— О! якби ще підняв на мене руку, то я б йому руку покуса̀ла, і добре-таки покусала б!

— Ой Марто! ти таки зроду опришкувата й уперта! ти й малою така була, сказать тобі правду. Але будь же тихіша; знай, коли змовчать, коли й обізвається, а коли й стерпіть,— вмовляв Сухобрус свою дочку.

— Ви, тату, говорите до мене, наче до маленької,— сказала Марта осміхнувшись.— Він, тату, мене зневажає, має мене за невчену людину, нічого мені не говоре, не порадиться зо мною, жалує давать мені до рук гроші. Він од мене таїться, а я од його не таюсь.

— Який тепер світ настав! І все то слідкують, вислі̀джують!.. кмітять! Чи поважає, чи не поважає пак чоловік! А ми за це не знали, а проте прожили щасливо цілий вік. Ой господи! Що то далі буде на цім грішнім світі!

— Добре, що ви так одразу зійшлись й погодились. А от я-то не оступлюсь од свого слова ані на ступінь! Я його присилую мене поважать, мене за все питать, радиться зо мною або й попросить.

Голос її піднімався все вгору та вгору. Останні слова Марта аж крикнула.

— Та чого ти кричиш! Я ж ні в чому тут не винен!

— Бо ви, тату, микаєтесь, куди вам не слід! Де два б'ються, третій не мішається, бо й третьому достанеться.

— Цить! цить! цить! не буду вмикуватися! — промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати! Так і майнув через подвір'я до своєї хати.

Йдучи з лекції, Воздвиженський забіг до батька в магазин і розпитав за все. Похнюпивши голову, він пішов до господи, де стріла його Марта. Як не таїлась вона, але її очі сміялись і на губах перебігав осміх. Вона навіть весело дивилась йому в вічі, любенько говорила до його. Воздвиженський добре розумів, що вона радіє, навіть трохи глузує з його. Його брала злість, бо його принцип деспотизму в сім'ї й послухання жінки — Марта потоптала ногами.

Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що схоче, й буде поти коверзувать і глузувать з його, поки її воля.

Смачно пообідавши, Воздвиженський заговорив до Марти дуже солодким голосом, так що вона й не втямила спершу, до чого воно йдеться і до чого він прямує. То була його прелюдія.

Побалакавши любенько то про се, то про те, Воздвиженський приступив до діла.

— І чого нам, Марто Сидорівно, войдуваться? Я й сам не знаю, як воно в нас пішло на нелад! Ми люде, хвалить бога, не вбогі; маємо всього доволі. Нам зовсім нічого лаяться та змагаться.

— Отак і я, Степане Івановичу, думаю. Ми не вбогі, маємо всього доволі. Нам нічого свариться. Чи прийде вечір, чи п'ємо чай, то сісти б та й побалакать любенько, порадиться гарненько про все. В нас є вже сім'я...

— Ще й більше буде,— перебив її розмову Воздвиженський.

— Само по собі, що буде! Чом би пак нам не порадиться, як би лучче хазяйство своє повести, як би якісь плани зробить. В нас же є батько, а що батькове, те наше.

— Ти розумно говориш, Марто Сидорівно!

— Сухобрусів нерозумних ніколи й не було в Києві! Та й таких ніхто й не запам'ятає ніколи! І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів дещо! І ми розведемо, як будемо розуму держаться та підемо сухобрусівською стежкою. От з нашого дому маємо дохід... Час би дещо і в банк покласти, щоб проценти наростали для дочки...

— А ти, Марто, хіба дещо придбала?

— А чом же й не придбать то з сього, то з того? В контрактовий ярмарок був за квартири заробіток добрий. А ти ж? чи придбав хоч трохи з свого редакторства та професорства?

— Є там трохи зайвих грошенят,— промовив Воздвиженський знехотя якось.

— То оддаймо, що маємо зайве, в банк,— сказала Марта.

— Про мене, оддаймо!

І вони разом, неначе змовившись, пішли в свої кімнати й вернулись до зали, держачи в руках капшуки з грішми.

— Ого! та й ти чимало зібрала з свого хазяйства! — сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скарбом.

— Ого! та й ти, бачу, не все програв у карти! — ве-

село сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук з грішми. І вони посідали любенько вкупці та й почали лічить гроші. Полічили вони всі гроші. Грошей було чимало. Вони обоє були дуже раді одно одному і, налічивши чималу суму, зовсім помирились того вечора.

— Завтра я сама одвезу гроші до банку,— сказала Марта.

— Про мене, й одвези! — одказав їй Воздвиженський, оддавши їй до рук всю суму.

— Яка шкода, що купецтво зовсім занедбається в нашій фамілії, як помре наш старий батько! — сказала Марта.

— А справді, велика шкода! Крамарство корисніше, ніж наша наука. Як я завидую, як побачу купчиків за прилавком в магазині! В мене аж руки сверблять, щоб розгортувать крам та мірять матерії аршином.

І Воздвиженський обперся обома руками об стіл, як роблять купці за прилавком, і почав мірять аршином матерії на повітрі. Всі його манери, весь його хист був щиро купецький, неначе він стояв і справді в магазині та міряв аршином матерії.

— Правда, Марто Сидорівно, ми тільки дурнісінько сердились?

— А правда, Степане Івановичу! І чого нам сваритьсся! І нащо нам те здалося! А яка це притичина для миру й спокою в нашій хаті.

Самі руки Мартині налапали гітару. Вона взяла й почала натягувать струни й направлять гітару. Самі пальці почали брати веселі акорди, і незабаром гітара задзвеніла в Мартиних руках, аж стіл затрусивсь. Воздвиженський слухав з великою охотою й почав підтягувать голосом.

— Заспівай, жінко, якої-небудь! Давай на радощах згадаємо давнину!

Марта почала співать: «Катя в рощице гуляла». Її голос, високий та дзвінкий на високих нотах, вже трохи хрипів на низьких, неначе розколота посуда. Дуже радий мирові, Воздвиженський ходив по хаті, позакладавши руки в кишені, й співав чудовим, дзвінким басом. Піснею скінчилась між ними незгода, і настала в хаті мирнота на довгий час.

— Може, запросимо на цьому тижні ректора й архімандритів? — питала Марта.— До того часу слуги будуть вольні.

— А коли ти того хочеш, то й покличмо!

— Бо тоді якось зовсім не випадало! такий був час... зовсім не добрий...

— Еге! зовсім тоді не випадало! — сказав Воздвиженський та й замовк.

І довго вони балакали, грали й співали. Марта не втерпіла і того ж таки вечора побігла до сестри.

— Сестро! чи ти пак знаєш, що мій Степан Іванович став зовсім інший?

— Невже! — сказала Степанида.

— Атож! Тепер зо мною вже й радиться, й гроші дав мені до рук. Завтра одвезу в банк. А твій як?

— А мій такий, як і був... Як почав раз ділиться зо мною своїми мислями та думками, як почав читати якогось філософа, то я трохи не заснула. Все сидить, і од стола трудно його одтягти, а гроші десь ховає, і добре ховає од мене, і дає видавцем, як треба. Як же ти свого загнуздала? Порадь мене, як рідна мати!

— Ой сестрице! набралась я мороки, а таки на своєму постановила. Я йому виварила воду раз і другий! Тепер мене слухатиме й поважатиме. Причепись і ти до свого, та причепись добре!

Марта розказала, як вона виварила воду Воздвиженському і як з ним погодилась.

— Треба й на свого філософа тупнуть раз та другий! — сказала Степанида,— а то й мій вдався трохи скупий. На філософські книжки то й гроші є, а як для мене, то й нема! Піду оце таки зараз до його!

При тих словах вона пішла в кабінет до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою, наморщивши лоба. Степанида прожогом вбігла в кабінет.

— І скажи ти мені, на милость бога! чи є в світі така безщасна жінка, як я? — так почала Степанида Сидорівна.

Дашкович підвів голову й дивився переляканими очима на свою жінку, витріщивши на неї очі.

— Що з тобою сталось? — спитав він її.

— Що зо мною сталось... Я вже не кажу про те, що ти покинув мене задля оцих книжок, що ти слова зо мною не промовиш та все човпеш, що ти зав'язав мені світ. Чи так же буває в других людей? Чи так же живуть Воздвиженські?

— А як же живуть Воздвиженські? — спитав він у жінки.

— Вони не марнують грошей на не знати які філософські книжки. Та в нас же сім'я! Чи вже ж ти даси в придане дочці оцей філософський хмиз? А Воздвиженські сьогодні одвезли вже гроші в банк. Сестра насправляла собі модної одежі. А ти про мене, молоду, не дбаєш; і сам не вбираєшся по-людській, і мене водиш, як бог зна кого! І бог зна, де ти гроші діваєш? Хіба ж я за те знаю? Га? Скажи? Скажи?

Дашкович схопився, висунув з стола шухляду з асигнаціями й сунув в руки жінці.

— На, голубко, тобі гроші! Накупи, про мене, золотих колосків і рож, скільки хочеш, та дай мені спокій,— сказав він і сів знов за стіл.

Степанида побігла з кабінету до сестри лічить гроші.

— А бач! — сказала їй Марта.

— Бачу! — промовила до неї Степанида.

І Дашкович згадав свій давній сон про голубку...

V

Тим часом Сухобрус старівся і впадав у містицизм. Він дуже часто почав їздить в Лавру, часто ходив в пещери, кожного ранку ходив знаменуваться до Братської чудовної ікони богородиці і натщесерце в неділі і в празники пив почаївську свячену воду. Він мав багацько знайомих ченців у Лаврі і на пещерах, заходив до їх в келії, сповідався, любив розмовлять з ними про святе, сидячи в садку під деревом на печерських горах. В його флігель все частіше навідувались сиві ченці, русяві й чорняві молоді послушники. Дочки й зяті бачили те й страхались тих ченців, щоб вони не порозносили дечого з флігеля на монастир... Сухобрус часто справляв у себе панахиди і все глибше та глибше зачитувався в «Житія святих».

Раз, начитавшись про спокусу од бісів, Сухобрус ліг спати й прокинувся опівночі дуже переляканий. Тільки що він заплющив очі, а йому уявилось, що хата освітилась, як блискавкою. Вдарив страшний грім, і раптом одчинились двері і всі вікна, неначе якоюсь невидимою силою. В одчинені двері вступив якийсь святий, а за ним янголи. Він очамрів з дива. Коли придивиться він, аж у того святого курячі ноги, а в янголів крила, наче в кажанків, ще й у всіх ззаду тяглися довгі хвости. Оглянувся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й

собачі, та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмулочках. Ще дужче гуркотів грім, і всі чорти поперекидались панками з хвостиками й ріжками і почали стрибать навкруги Сухобруса. Дідьки пищали, вищали, висолоплювали язики, вищиряли зуби, клацали зубами, наче вовки, а навпісля кинулись на Сухобруса й почали його душити.

Прокинувся він блідий як смерть. Піт лився з його лоба. Він був такий втомлений, ніби й справді гацав по хаті з тими дідьками. Спросоння він так голосно закричав, що побудив слуг. Наймички вбігли з світлом і почали з переляку хреститься. Сухобрус трусився, неначе його трясла пропасниця. Йому принесли почаївської води; він напився, помазав собі очі й груди і почав молиться та хрестить вікна й двері. Одна наймичка побігла й збудила Воздвиженського; він прибіг і почав заспокоювать Сухобруса.

Од того часу Сухобрус боявся сам спать і клав у своїй кімнаті одного прикажчика. Зяті й дочки, порадившись, задумали викрасти од Сухобруса всі книжки.

Тільки що Сухобрус пішов до крамниць, Марта й Степанида прийшли у флігель і познаходили прездорові книжки «Житій» та «Патерика». Напнувши на плечі бурнуси, вони позабирали ті книжки під пахви й винесли з хати, так що й наймички навіть того не бачили. Вони ледве дотаскали їх до дому Воздвиженського й сховали в скриню на самісіньке дно.

Вже не швидко оглядівся Сухобрус за книжками. Після того страшного сну він був втратив смак до їх, але якось оглядівся — і не знайшов книжок. Він почав питать в наймичок, в прикажчиків, але ті одмахувались руками: казали, що ті книжки їм зовсім ні для чого не потрібні. На зятів, на ченців він не міг і подумать і впевнився, що хтось чи вдень, чи вночі уліз у вікно і покрав усі книжки.

Сухобрус усе ходив та бідкався, аж дочкам було його шкода. Воздвиженський постеріг, яку вартість мали ті книжки для Сухобруса. Взявши одну книжку «Житій», він пішов до Сухобруса в флігель.

— Тату! чи ви бачите, що я достав? — сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку обіруч.

— Голубчику! Степане Івановичу! І де це ви її достали? До смерті буду молиться за вас богу!

— Купив на точку! Мабуть, її продав той, хто вкрав у вас.

— Буду ж я кожного ранку забігать на точок, може, й інші книжки набачу.

— Не бігайте, тату! Нехай вже я сам бігатиму молодшими ногами.

— Спасибі вам, дай вам, боже, здоров'ячка! — говорив Сухобрус, обнімаючи його й цілуючи.

«Добре діло йде! — подумав Воздвиженський.— Може, старий одпише флігель мені одному...»

— Степане Івановичу, найму за вас акафіст Братській богородиці.

— Про мене, тату, наймiть, тільки не дуже лиш читайте ці книжки, бо знов снитимуться янголи з пазурами.

— Еге! смійтесь, смійтесь! Ви добре знаєте, що не до кожного дідьки приступають... Бо не кожного бог благословить... Хто недобре робить, до того, певно, вже й дідькам не треба приступать.

Сухобрус свої сни вважав за милость божу й думав, що то він вже присвятився. Він почав ще частіше їздить в Лавру; ще більше ченців і слимаків приходило до його в гості.

Тим часом Воздвиженський радився з Мартою, що було б дуже добре, якби батько одписав на їх самих флігель. Марта почала підлещуваться до батька, дуже часто бігала до флігеля і таки не втерпіла: попросила одписать флігель їм самим. Батько вволив її волю: одписав в духовниці Воздвиженському флігель, а все, що було в флігелі, і всі гроші, які мав, він звелів розділить пополовині.

Вже Сухобрус часто думав про свою смерть. Трохи не кожного місяця він готувався до смерті, говів, сповідався, наймав акафісти, подавав на часточку, роздавав милостину старцям і часто годував і напував ченців та послушників. Він так вірив в свою добрість, в свою чистоту, що як заслаб, то спокійно дожидав смерті. Всі його думки давно покинули землю. В останній час він линув думкою вже на тім світі, десь в безкрайному небі. В неясних, в розлитих формах йому з'являвся той світ, ніби безкрає, глибоке синє небо, де ніби плавали цілі полки прозорих янголів в легеньких ясно-рожевих, золотих і зелених убраннях,— де на чорних хмарах стояли дідьки на митарствах. Митарства здавались йому якимись поліцейськими конторами, повними рогатих і хвостатих дідьків. В надзвичайній красі з'являвся йому рай з якоюсь брамою з щирого золота й срібла, обсипаною дорогими камінцями, а за тією брамою

він неначе бачив якийсь пишний садок з надзвичайним деревом і овощами, з райськими птицями, з зеленими левадами, де текли ріки з кришталю в золотих та срібних берегах. Він неначе вже бачив золотий престол на хмарах над тим чарівничим садком, а од того престолу, наче од сонця, лився світ, як од тисячі сонців. Як той пишний сон, що часом зоставляє в душі справдішнє почування навіть після того, як людина прокинеться, той чарівний рай манив його до себе якимись надзвичайно солодкими пахощами, надзвичайною гармонією музики, святих пісень, шуму кришталевих рік. Сухобрус заслаб, а те дивне диво втишувало його муки, не виходило в його з голови, з серця. Почались передсмертні муки, і душа його стривожилась. Він усе брав за руки то дочок, то зятів, неначе боявся випустить чужу руку, неначе шукав чиєїсь помочі. Він усе просив позаслонять вікна. Його голова все одверталась до стіни. Зяті й дочки не одступали од його, поки він і вмер.

Поховали діти батька та й недовго журились. Дочки трохи поплакали, але швидко втерли очі й забули про його. Зяті таки зовсім не тужили. А тим часом діти заспівали іншої пісні, як настав час ділиться батьківськими спадками. Ця діляниця вийшла трохи чудна.

В залі Воздвиженського зібрались зяті й дочки і прочитали батьківську духовницю. Все було гаразд, доки не дочитались до флігеля. Тільки що Воздвиженський прочитав, що флігель оддається самим Воздвиженським, як Степанида зблідла, трохи не зомліла і насилу опам'яталась.

— То це так, сестро? — промовила Степанида до Марти,— то це така твоя добрість? То це ти так направила ще за життя небіжчика нашого батька, царство йому небесне, вічний покій! Я не знала, що так буде.

— Сестро! чим же я тут винна? Така була воля нашого батька ще за його життя, вічний покій його душі! Я тут і сном, і духом невинна.

— Не знаю, хто й винен. Хіба стіни та вікна винні. Воно пак добре ближче жити, частіше до батька ходить, піддобрюваться, підлещуваться,— говорила Степанида Сидорівна, похиливши голову.

— Може, хто піддобрювавсь і підлещувавсь, тільки не я. Чим же я винна, коли бог навів нашого батька, царство йому небесне, на таку путь, на таку думку.

— Навів бог на таку думку, якої треба було Воздвиженським, а не на думку Дашковичів.

— Я не знаю, як воно буде. Я не пристаю на це. Все пополовині та й годі! І дім нехай буде пополовині! — сказала Степанида, махнувши рукою і піднявши голос з останньою фразою.

— Так, сестро, буде, як хотів наш батько, легко йому лежать і землю держати! Дім буде наш, бо й стоїть на нашому подвір'ї.

— А я кажу, що не ваш!

— А я кажу, що наш!

— А я-бо кажу, що не ваш! — крикнула зопалу Степанида, неначе од тих слів так би і сталось, як вона скаже.

— То надаремна річ. В духовниці не так написано. А рештою поділимось, як в духовниці написано. Я на те пристаю.

— Ще й на те, сестро, не приставай!

— Ба пристаю! Що правда, то не гріх!

— Була колись правда, та заіржавіла.

— Годі тобі домагаться, бо нічого не поможеться, коли в духовниці так написано,— обізвався Дашкович,— що ж маємо діяти, коли так розпорядився небіжчик. Маємо собі опрічнє житло, та й житимемо якось.

— Розпорядились живі, а не мертві,— сказала Степанида й вийшла з хати. За нею вийшов і Дашкович.

Як не сердилась Степанида на Воздвиженських, одначе треба було миритись з ними, бо ще не було розділене між ними батьківське добро.

Колись світлий, чистий, веселий Сухобрусів флігель був тепер закиданий, наче хамлом. Все добро, що було сховане в скрині, в кімнаті, в пекарні, в хижці, в коморі, навіть на горищі,— все те було знесене в залу й кімнату, все те було кинуте й валялося жужмом, купами по столах, на підлозі, по вікнах. В одному кутку лежали пухові подушки й перина, на столах і на вікнах стояли купи тарілок і всякого посуду. Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, кострулі, лежали сковороди. На стінах стирчали цвяшки, де колись висіли картини й образи. Павуки встигли вже позасновувать усі кутки, перекидаючи павутиння на цвяхи, навіть на розкиданий посуд. Не стало хазяїна в оселі, і почала панувать за його слідом пустиня. Миші бігали по помості, а мухи покинули

хати і своїм гудінням не ворушили мертвої тиші. Все натякало на смерть, скрізь зник дух життя. Тільки велика картина Ноя з синами стояла на перині і своїм стародавнім сюжетом ще більше натякала на смерть і спустошення.

На те кладовище, в ту не кімнату, а ніби в комору, що так недавно була світла й очепурена, ввійшли Сухобрусові зяті й дочки. Воздвиженський держав у руці цілий листок паперу, навкруги списаний; там були записані всі небіжчикові речі. Зяті й дочки почали ділиться. Найбільше завзяття показувала Марта. Дашкович примостився на скриньці, згорнув руки й довго дивився на дам, котрі бігали по хатах, підіймали дещо з підлоги, говорили, кричали й махали руками.

Вже сонце високо піднялося над київськими горами, а вони все ділились; вже минув час обіду, а вони все ділились. Воздвиженський спочатку вмикувався в цю справу, але швидко втомився й сів собі на скриньці попліч з Дашковичем. Дашкович думав, думав та під шум і лепетіння жіноче зовсім задумався і перелетів думкою в трансцендентальний світ філософії. Вже сонце пішло за київські гори на захід, а невтомленні сестри все гомоніли, сперечались та все ділились.

— Киньмо та ходім обідать! нехай йому нечистий! — крикнув Воздвиженський і вже хотів вийти з хати.

— Потривай трошки! ще й зосталось тільки, що подушки та перина,— промовила Марта.

— Діліться вже до кінця; діліться та кінчайте сьогодні, бо завтра я сюди вже не прийду: так обридло,— сказав Воздвиженський і знов сів на скриньці.

Марта і Степанида приступили до подушок і почали їх ворушить. По хаті пішла страшна суха курява, наче густий дим валував клубками, підіймаючись проти сонця.

Всі закашляли й затулили носи.

— Як же ми теперечки поділимо постіль? — спитала Марта.

— А так поділимо! — одказала Степанида,— ти, сестро, візьмеш перину, а я візьму три подушки.

— Е, ні! потривай! так, сестро, буде недобре! — сказала Марта.— Коли мені припадає перина, то нехай же буде моя й одна подушка.

— Е, ні, сестро! для тебе вже буде занадто, а для мене буде кривдно! — сказала Степанида.

Подушка й перина були дуже гарні й великі, ще й до того з чистого м'якого пуху. А обидві сестри дуже любили гарну постіль і м'які подушки.

— То як же це воно буде? — спитала знов Марта.

— А так буде, як я кажу,— промовила Степанида.— Ти, сестро, бери дві подушки, а я візьму одну подушку й перину.

— Нехай-бо не так буде! лучче ти, сестро, візьми дві подушки, а я візьму одну подушку й перину,— сказала Марта.

— Сестро! гріх тобі бога гнівить і мене кривдить. Ти взяла флігель, ще й перину хочеш загарбать,— сказала сердито Степанида.

— Сестро! сама ти гнівиш бога й тривожиш батьківські кістки! Чи то ж я узяла флігель? Хіба ж не батько небіжчик, царство йому небесне, одписав мені його? — сказала Марта.

— Годі тобі, Марто, сперечаться та все на батька звертать! Може, скажеш, що й перину одписав тобі батько? — промовила з запалом Степанида.

— То як же воно оце буде? — сказала Марта.— Або ти бери дві подушки, а я візьму перину з подушкою, або я візьму перину з подушкою, а ти бери дві подушки,—промовила Марта, не постерегаючи помилки свого язика.

Дашкович підвів голову, почувши такий надзвичайний рогатий силогізм, якого навіть не вигадала давня Греція. Його дуже це вразило, і він почав гадать та міркувать, по якій-то формі стулила Марта таку штуку.

— Або ти, тату, їдь у ліс, а я зостанусь дома, або я, тату, зостанусь дома, а ти їдь у ліс,— сказала Степанида.— Та чого ти сидиш та думаєш? — гукнула вона на Дашковича.— Ми самі морочимось, а тобі й гадки нема!— І Степанида потягла Дашковича до перини.— Дивись! що це? — спитала вона його.

— Перина,— промовив він спокійно, піднявши один палець угору.

— Перина! — передражнила його жінка,— сам ти перина! Поділи лиш між нами оту перину, тоді скажеш — перина!

Дашкович задумався і згодом промовив: «Нехай буде вам обом по півтори подушки і по одній половині перини».

— Хіба ж пак подушки цифри? Хіба ж їх можна ділить так? — промовила Степанида з серцем.

— А чом же й не можна? Хіба ж перина й подушка, хоч і реальні самі по собі речі, не можуть бути ідеями, котрі можна мислить, ділить й докупи складать?

— Бог зна що верзеш ти язиком!

— Яке бог зна що? Хіба ж не ви вдвох недавно склали з подушок і перини дуже цікавий силогізм?

— Кидайте ви ваші перини й подушки та ходім обідать, бо вже вечір близько,— сказав Воздвиженський і вийшов з хати. За ним вийшов і Дашкович, а за ними мусили вийти й їх жінки.

І знов стало тихо в Сухобрусових покоях. Знов смерть запанувала там, де недавно був гармидер і колотнеча. Курява, остання признака життя й ворушіння, вляглась; сонце освітило червоним промінням руїни Сухобрусового добра, а павуки знов забігали по закутках. І смутно дивився праотець Ноє з синами з картини на людську суєту і корисність, на руїни недавнечко померщої навіки жизності.

На другий день після снідання знов одчинились двері у флігель, знов увійшли дочки й зяті. Воздвиженський так само держав у руці великий листок, списаний навкруги, і писав значки карандашем над тими словами, котрі назначували розділені речі. Дашкович так само примостився на скриньці, не стерши пороху. Сестри знов почали діляницю й приступили до постелі. Перина, як на злість, лежала, як та гора! здорова, повна дорогого та свіжого пуху, а подушки, що лежали нарізно, були роздуті і такі повні, неначе всередині були напхані не пухом, а набиті питльованим борошном. Марта підняла одну подушку; подушка була легка, як пір'їна! Степанида підняла другу подушку; подушка сама аж підскочила вгору, наче м'яч. Вони неначе дратували їх обох.

— Як же ми, сестро, поділимось постіллю? — спитала Марта.

— Не знаю, сестро! треба якось ділиться,— одказала Степанида.

— Треба ділиться,— машинально промовила Марта ті самі слова.— Бери-бо, сестро, дві подушки, а я візьму перину й подушку! — аж просила Марта.

— Нехай-бо вже, сестро, буде мені перина й подушка! — просила Степанида.

Воздвиженський слухав і бачив, що тому змаганню кінця не буде, і сказав:

— Коли вже вам обом так трудно розділиться пухови-

ками, то ви зробіть так, як радив Василь Петрович. Бо що філософія скаже, то проти того нема чого суперечить.

І вони розбили всю постіль пополовині: перетягли шнурками перину й одну подушку й сокирою розрубали якраз пополовині.

Розділивши батьківське добро, обидві сестри посердились. Кожна з їх постерегала, що багато дечого з батьківського добра не прийшло до рук, що його нишком перепловинили. Сестри скоса дивились одна на одну й перестали ходить в гості одна до одної. Зате Дашкович і Воздвиженський не вважали на непомирливих своїх жінок і жили в згоді так само, як і передніше.

Дашкович все глибше закопувався в книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомиться з наукою. Він був цікавий не до однієї філософії, і другі науки звертали на себе його ввагу. В його шафах і на столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла година. Вечір був пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що весь Київ, все мале й велике, бідне й багате, висипало з домів надвір. Царський садок, шосе над Дніпром, гори — все те було засипано народом, котрий гуляв, балакав, веселився, роєм вився по алеях садка, де грав оркестр. Воздвиженський ходив у садок, на гори і, вернувшись з гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою і виписував деякі місця. Вікна в його кабінеті були позачинені. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба й Дніпра неначе була десь захована для його під землею.

— Чи вже ж ти оце сидиш в кабінеті? — крикнув Воздвиженський і плеснув в долоні, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! сиджу! — обізвався Дашкович і засміявся. Воздвиженський, не розуміючий його, здавався йому зовсім смішною людиною.

— Ти смієшся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський.— Та й я ж не романтик, не поклоняюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно надворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря, свіже, як ліс, здорове, як степ, так і полилось по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, порушіння живого життя. Сонце падало на межигірський бір і заглянуло червоним, кров'яним промінням в

кабінет, облило рожами утвори давніх, померших філософів Греції й Германії. Бліде й схудле лице Дашковича помолодшало під тим лиснючим свіжим промінням, навіть повеселішало. Веселе сонце зігнало густу тінь дум з його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно й промовив: «І справді, надворі гарно!»

— Чом би пак тобі не піти та не проходиться? І чого ти все човпеш, засиджуєшся? І нащо ти мордуєш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто вимагає, щоб ти світ вдивив своїми думками?

— Мені мало того, що я знаю... Мені треба більше! — сказав смутно Дашкович.

— І на бісового батька все те тобі здалось? Бач, пообкладав себе усяковими книжками! Чого тут нема! — І Воздвиженський почав переглядать порозгортувані на столах книжки. Там було багато усяких філософських, і слов'янофільських — московських, і всяких книжок.

— І се, і те! і філософія, і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що ж оце за збірники! І нащо вони тобі? Чи ти з цього хліб їстимеш?

— Я, бач, задумав писати дещо своє... а тим часом складаю собі свої пересвідчення,— промовив Дашкович несміливо.

— Нащо тобі ті пересвідчення? Чи ти з їх чоботи пошиєш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти їх з'їси або випʼєш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за легкодума і на його слова вважав, як на жарти.

— Степане Йвановичу! ти жартуєш... І ти ж належишся до категорії людей вчених. Ти ж професор!

— Я професор божою милостю і волею начальства, але якби мене хто прив'язав вірьовками до цього стола в такий вечір, як оце сьогодні, то я б зубами перегриз вірьовки, а таки б не сидів!

— Кому про що ходиться. Як до людини! А я сиджу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми живемо чужим розумом, жуємо чужі думки. Я хочу мать свій погляд на все, свою філософію, свій світогляд.

— Ого-го! Отак наші! Вдивляй світ. Боже тобі поможи! Честь і слава Києву й Дніпрові, коли об'явиться тутечки новий філософ! А мені здається, навіщо тобі кряч-

кою сидіть, мордувать себе? Адже ж батько твій прожив вік без пересвідчень, і я живу так само, і всі живуть так само. Одначе якось живемо, хвалить бога, і земля нас держить.

— Що ж маємо робить, коли мені так забажалось.

— Знаєш що, Василю Петровичу! Чи не вичитав ти чого в філософії проти жінок? Чи пам'ятаєш, як ми колись романтизували про наших будущих жінок в Братському садку, ще як вчились у школі? Чи такі ж вийшли голубки — наші жінки?

— Що не такі, то не такі! Але, мабуть, така вже доля філософів, бо й Сократова жінка не раз наминала йому боки.

— Нехай так! ти філософ, але я! Нащо вже мені судилась така доля?

— Ти жартуєш і мене не розумієш. Я навіть і не гадав про такі нікчемні речі. Я гадаю про вищий погляд на вищі ідеї. Я хочу виробить власний філософський світогляд.

— Так жінки наші вислизнуть з-під того високого погляду? — сказав Воздвиженський сміючись.— Коли так, то шкода й заходу; ходім лучче гулять та байдики бить.

— Тобі все жарти. Я хочу постерегти ті ідеї, які колись виявляться в нашому плем'ї і в твоєму великоруському, коли вже ваші давні царі встигли збудувать міцне царство,— і передніше в українському плем'ї, а потім ідеї миру слов'янського... Яка-то філософія засвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю і на берегах Дніпра й Чорного моря?

— Ой-ой-ой! Нащо ж тобі вже ті слов'яни? Чудні ви люди вдалися! Тут, голубчику, руські солдати істинно ті філософи! Тут москалики більше варті, ніж всі ваші філософи од Фалеса й до Дашковича! Чи вже ж не краще за мільйоном списів сидіть нишком та хліб жувать! А прийде час, то ми тих німчиків пхиць у Атлантиду! А слов'яни... Ет! та що й казать! З їх в три дні можна поробить таких філософів, як і я, як і ти! Коли тебе мордують такі ідеї, то ти, їй-богу, йди гулять, то краще зробиш!

Дашкович сміявсь, що Воздвиженський так химерно розв'язав його питання, котрі так довго турбували його душу.

— От такого філософа, як ти, я не знаходив ще ні в якій книжці!

— І які то ідеї вилинуть з голов твоїх черкасців? — сміявся Воздвиженський.

— А може, й вилинуть. От подивись, які чудові пісні

українського народу позаписувані оце недавно? От прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський взяв у руки збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже чудно й смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було знать, що йому українське слово в книжках, в літературі, дуже й дуже не подобалось! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чортзна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувать, вигубити з корінням і насінням,— промовив Воздвиженський.

Його широке й плисковате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухопив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листки огняним дощем. Листки зашкварчали й спалахнули полум'ям. Дашкович не стерпів, одняв од його книжку.

— Що це з тобою сталося?! — крикнув він.

— Повикидай собі, брате, оці ідеї з голови!

Дашкович не сердивсь і тільки сміявсь: він знав Воздвиженського як профана, як людину, зовсім не поважаючу науки й принципів.

— Потривай же! розкажу я твоїй жінці, що ти тут робиш якісь чари, що ти хочеш спротивиться самому богу!

При тих словах Воздвиженський вийшов з кабінету і встрів Степаниду.

— Степанидо Сидорівно! чи ви пак знаєте, що там діється в тому кабінеті? — сказав їй на вухо Воздвиженський.

— А що? — спитала вона, розтягнувши лице, й вирячила широко очі.

— Та то ваш чоловік в себе, в кабінеті, мабуть, робить якісь чари. Таке, таке оце мені плескав, що я аж злякавсь! Каже, що й того нема на світі, й того ніколи не було. Перехрестіть лиш йому лоба та повезіть його в Лавру та в печери.

Воздвиженський мерщій вибіг з покоїв, а Степанида прожогом побігла в кабінет до Дашковича.

— Василю Петровичу! що тут у тебе діється? Що ти тут робиш, запершись з цими книжками?

— Адже бачиш! читаю.

— А це що? — промовила вона, кинувшись до обсмаленої книжки.

— Книжка! хіба не бачиш?

— А чого ж вона обсмалена?

— А тим, що Степан Іванович обсмалив її жартуючи.

— Щось воно та не так... Чого ж це в тебе в горниці тхне смалятиною?

— Бо навіжений Воздвиженський смалив книжку.

— Та нащо ж ви тут її смалили?

— Оце! нащо та нащо? Причепилась причепа! На те, що треба було! — сказав Дашкович, аби одчепиться од неї.

— Гляди лишень! Чи це в тебе в кабінеті й образа нема? — сказала Степанида, оглядаючи стіни.

— Нема, бо ти не почепила.

— Бо ти не сказав! Мабуть, тобі не дуже його й треба, Василю! ти з великого розуму та в голову заходиш! Ті філософські книжки не доведуть тебе до пуття. Чи молишся пак ти богу? скажи мені по правді? Ти хочеш запагубить себе, чи що?

— Молюсь, а тобі навіщо? Тебе я не запагублю ж!

— Та я так собі спитала... Завтра я поїду в Лавру в пещери; їдь і ти зо мною, прошу тебе!

— Їдь сама! чого я поїду. Хіба на Подолі нема церков та чудовної ікони?

— Бач! я й кажу, що так! Я доти не буду спокійна, доки не побачу, що ти молишся богу.

— То ходім завтра до Братства. Про мене, подивись, як я буду молиться.

І на другий день Дашкович мусив проводить її на ранню службу в Братстві, де була повнісінька церква прочан з сіл. Він приклався до чудовної ікони і тим заспокоїв свою жінку. Вона на свої очі бачила, як філософ хрестивсь, молившись, цілував чудовну ікону богородиці.

— Це тобі наговорив на мене Воздвиженський? еге, так? — казав Дашкович.— А сказать по правді, сам Воздвиженський навряд чи вірує в бога, хоч колись і молився богу серед ночі. Ти присікайся лишень добре до його.

В Степаниди Сидорівни почало боліть серце і за родичем. Як вона не сердилась на сестру, одначе діло здалось для неї таким великим, що вона не втерпіла й побігла до сестри, бажаючи спасти од вічного вогню Воздвиженського душу.

— Здорова була, сестро! — сказала вона, вбігаючи до сестри в горницю.

— Здорова була, сестро! — обізвалась до неї Марта, роблячи якесь діло й ледве повертаючи до неї голову.

— Вже чи сердься, чи не сердься, а я мусила прийти до тебе, бо наші вчені чоловіки з великого розуму та в голову заходять.

— Та мій не дуже-то вчений! йому нікуди заходить. Може, то твій великорозумний заходить за розум! — сказала Марта.

— І мій, і твій! Обох я застала в кабінеті... Чогось змагались, порозкидали книжки, навіщось палили якусь книжку... Щось у тій книжці та недобре написано, коли вони наважились потаєнці спалить її в грубі, так, щоб і ми не бачили.

Марта насторочила вуха й почала ласкавіше слухать сестрину розмову.

— Може, вони що погане задумали, щось недобре писали... Бо ті вчені люде тепер часом і справді за розум заходять,— промовила Марта й попросила сестру сісти.— Борони боже чого! Часом воно виявиться! Чи не знаєш, сестро, що вони там писали й палили? Може, що проти губернатора або...

— Якби пак проти когось! а то проти бога! — сливе нишком сказала Степанида, озираючись до дверей.

— Ох, мені лихо! — аж плеснула в долоні Марта Сидорівна.

— Чи молиться пак богу твій чоловік? чи ходить до церкви? — питала Степанида Сидорівна.

— Щось не бачила, щоб він коли молився... а молитовника в його... й заводу нема! Хіба напам'ять.

— Еге! напам'ять! Я свого насилу, аж сливе через силу помолила, водила до чудовної ікони... Тільки, сестро, нікому не кажи. Повези лишень, сестро, свого в Лавру та в пещери!

Сестри розпрощались і ніби навіть помирились, перелякані страшним лібералізмом своїх чоловіків.

Тільки що Воздвиженський переступив через поріг, як Марта глянула на його невеселими очима. Він одразу почутив кругом неї страшне полум'я, вже йому відоме.

— Скажи мені, на милость божу, що ви там з Дашковичем пишете таке страшне, що аж треба було палить в грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досі в голові грає? Та в вас жінки, та в вас же купа дітей! Борони боже якої напасті! Та тоді ж ми пропащі з дітьми.

Воздвиженський стояв і дивився на неї.

— Де це ти нагляділа таких пропащих людей? Слава богу, всі сидимо дома й хліб жуємо. Що це ти верзеш?

— Ти сам верзеш! Що ви палили в грубі з Дашковичем? — присікалась до його жінка.

— Українські пісні.

— Та не дури мене, бо я ще не зовсім дурна! Сухобрусів не було дурних ні в Києві, ні поза Києвом.

— Кажу тобі, що палили пісні! Дашкович щось собі забрав у голову...

— О! бач! я ж кажу, що було щось: він забрав щось у голову, а ти й ні!

— А я ні.

— А перехрести лиш свого лоба! — промовила Марта.

— А то навіщо? Дідьків не бачу кругом себе, нема од чого одхрещуватся.

Воздвиженський бачив, що його ж зброю проти Дашковича повернуто на його ж, та не знав, звідкіль воно повернуто. Хоч він сам і встоював дуже за патріархальність, одначе вже далеко одійшов од неї і хотів її накинуть на шию комусь іншому.

— Чого це такі думки прийшли тобі в голову? — спитав він у жінки.

— А того, що я завтра їду в Лавру і в пещери і хочу, щоб і ти їхав зо мною на прощу та помолився.

— То й поїду, коли тобі того заманулось, бо самій тобі їхать не випадає: ніяково буде.

На другий день вранці Воздвиженський мусив їхать з жінкою до Лаври, йти з нею в пещери. Він прикладався до всіх мощей, хрестився, бив поклони, підіймав очі вгору до бога, найняв кільком святим молебні, подав на часточку. Марта приїхала додому весела, добра, спокійна. Через те пілігримство до Лаври дуже пом'якшало її серце. А Воздвиженський, поїхавши до Лаври без снідання і дуже виголодавшись, уплітав на всі застави печеню та все розмовляв за святих печерських якраз так, як колись любив розмовлять Сухобрус, начитавшись «Патерика» й «Житій».

— От хто був людина богобояща! наш небіжчик батько,— говорила ласкаво Марта Сидорівна, п'ючи чай з пухкою лаврською проскурою.— Скільки він попоходив до Лаври, до пещер! Скільки раз їздив він і в Почаївську

Лавру! Як він молився, як він постив! На цілий Київ нема таких богобоящих людей, як Сухобруси!

— О! що нема, то це правда! Небіжчик наш батько був просто-таки святий! Я вірую, що він в раї! — промовив Воздвиженський ніби щиро й щиріше уплітав печеню, запиваючи чаєм.

VI

Закопавшись в книжки в своєму кабінеті, працюючи для професорської кафедри, Дашкович давно не був у свого батька, в своїй рідній Черкащині. Жінка, діти, книжки— все те не пускало його, не давало йому вирватися на село. Тепер йому дуже схотілось поїхать на село, подивиться на життя свого народу оком вченого чоловіка, прислухаться до його мови, до пісні. Настали вакації, і він поїхав на село до батька, в свої рідні Сегединці.

Того року петрівка була дощова. Люде спізнились косить сіно, дожидаючи сухої години. Черкаські степи зеленіли, як море. Дашкович виїхав на степ, і його обвіяло свіже степове повітря. Після тісного кабінету, після пахощів од цвілі на старих книжках, поточених шашлями, після міської душної куряви степи здалися йому земним раєм. Повітря було таке чисте й легке, що, здається, груди не втягали його, а само воно лилося в груди. Здавалось, ніби саме життя напувало тіло, як вода напуває губку, проймало всього чоловіка до самої душі. Дорога стлалась по зеленому степу широким килимом між двома окопами, на котрих росло високе бадилля петрових батогів, обсипаних синіми зірками, молочаю, сизих миколайків, круглоголових будяків. Широколистий подорожник й оксамитовий шпориш наче силкувались вкрить всю дорогу, хотіли одвоювать її од важких коліс сільських возів. Уся зелена степова скатерть, скільки можна було скинуть оком, була ніби заткана квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тюльпанами, фіолетовим соном й чебчиком. В траві ворушилась і тріщала сила коників і всяких кузок. Над степом в синьому небі вились та щебетали пташки. Край дороги бігали проворні ховрашки і, побачивши людей, втікали в нори й сміливо виглядали звідтіль, піднявши вушка вгору. Ввесь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння гарячого золотого сонця.

Прозорий воздух розширяв небокруг далеко-далеко на всі боки, скільки можна було скинуть оком.

Давно бачив Дашкович свій рідний степ. Йому здалось, що він побачив його вперше. Він не міг одірвать очей од трави, од неба, встав з воза й пішов пішки. Самі ноги несли його все далі й далі. Він звернув з дороги на траву і, забувши свою філософію, почав рвать квітки. Побачивши себе на самоті, серед такого простору, Дашкович почав філософствувать, але через хвилину нічого вже не знайшов в своїй голові. Він знов силкувався думать і знов почутив, що думка вислизнула з його голови. Він тільки знав, що бачить зелений степ, синє небо, шлях, птиці у небі, чує сотню голосів навкруги. І знов силкувався він перемогти себе, а думки все-таки не йшли на ум. Йому хотілось тільки дивиться й милуватись красою розкішної степової природи.

Далеко-далеко на південь засиніли смугою гори, вкриті лісом. Та смужка здавалась на краї неба сизою хмарою, котра ледве-ледве висовувалась скраю над степом. Там, у тих горах, стояло велике село Сегединці.

Дашкович наближався до тієї синьої смуги. Гори виступали з туману. Вже можна було бачить яри й долини між горами; було видко ліси, села, розкидані на шпилях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали в тумані проти сонця, як алмази з-під тонкої матерії. Ліси виступали ясніше. Темні й невисокі гори здавались вищими серед гладенького рівного степу, роблячи чудовий контраст з зеленою широкою скатертю. Здавалось, ніби якийсь величезний звір лежав на степу, підняв спину й настовбурчив на спині темну сизу щетину. Вже сонце скотилось до заходу, вже степова трава лисніла червоним одліском. Дашкович наблизився до тих гір. Степ кінчався. Балагула ледве примітно підіймалась на пригорки, то знов спускалась в неглибокі долини. Вже на горах можна було бачить дуже виразно й ліси, й села, й церкви на горбах. Звідтіль потяг вітрець, свіжіший й мокріший од степового. Можна було навіть лицем почуть, що десь недалечко є вода, ліс, дерево, тінь; є долини, яри з ставками й садками.

— Поганяй лишень швидше! — сказав Дашкович погоничеві.

— Нащо вам швидше? доїдемо ще сьогодні до Сегединець,— обізвався жидок, не обертаючись до Дашковича, і хвиснув батогом по конях, сухих, як тріски. Коні під-

тюпцем побігли з пригорка на долину, а з долини знов на пригорок. Гори з лісами й селами то виринали, то знов ховались за пригорки, і часом з-за горба було тільки видно верхи та хрести церкви ближчого села. Перед очима разом розгорнулось село під горою, над великим ставом. Коні збігли дуже прудко на греблю, і балагула засіла в грязь по самісінькі маточини. Жидок затріпав руками й віжками, закричав, засвистав. Коники розтягли свої сухі ребра, мов хорти, й винесли балагулу з багна, наче на руках.

З ставка повіяло холодком. Коні побігли попід густими садками. Незабаром балагула знов піднялася на вищу гору й сховалась в густий старий ліс. Який знайомий був той ліс Дашковичеві! Дорога йшла по самій спині довгої гори, а по обидва боки лежали глибокі долини. Ліс застеляв гору й долини гіллястими дубами та грабами. Понад шляхом росла ліщина, де так часто Дашкович малим хлопцем любив рвать горіхи. Ще вище виїхала балагула на гору, і з тієї гори стало видно всі Сегединці, що розсипались на двох шпилях і на долині понад двома великими ставками. Дашкович почував, що в його немолодому серці заворушилась радість школяра, котрий вертається з школи до рідного дому. Те почуття обвіяло його ніби пахощами ранньої весни, пахощами білого цвіту вишень, черешень, рясту та молодої першої травиці.

Довго котилася балагула з гори й збігла на широку греблю. В кінці греблі під вербами стояв знайомий млин, зчорнілий од негоди. Колеса й тепер крутились так само, як і за часу Дашковичевих молодих літ, навіть так само на чорних колесах блищало кілька нових білих лопатнів, неначе латок. На високому шпилі, на чолопочку, проти самої греблі біліла церква з п'ятьма банями. Один став, великий, аж на дві верстві, огортав той шпиль сливе навкруги, а другий, ще більший, по другий бік, розливався круглим озером серед чималих зелених гір. Коло самого ставу, край левади, на горбочку стояла друга церква з однією банею й високою дзвіницею. Коні повернули вулицею до тієї церкви й заїхали у двір священика. Старий сивий священик вийшов на ганок і спершу не впізнав свого сина.

— Чи це ти, Василю? — спитав старий батько, зблизька придивляючись до сина, й трохи не доторкнувсь до його лиця.

— Добривечір вам, тату! Це я! Чи я так постарівся, що ви мене не впізнали?—питав Дашкович, цілуючи бать-

ка в руку, а потім цілуючись з ним у губи. Батько тричі поблагословив свого сина та все придивлявся до його.

— Чого ти, сину, став такий блідий та худий? Й очі тобі якось позатягало. Чи тобі яка недогода, чи недостача в чому? Чи, мабуть, тобі та наука позатягала очі?

— Старість приходить, тату! Така вже людська доля.

Син придивлявся до батька, котрий вже стояв однією ногою в могилі. Очі його дивились якось дуже спокійно, байдужно, а лице вже поморхло й ніби припало землею між глибокими зморшками; його голова й борода були білі, неначе вишневий цвіт.

Вони увійшли в хату. Покої були дуже старі: в їх тхнуло трухлятиною. Син побачив, що в покоях нічого не змінилось од часу його дитячих літ. Світлиця з сволоками, з образами була така сама, як і кільки десятків год передніше. В кімнаті стояла та сама зелена велика скриня, скляна шафа; була та сама довга лежанка, груба з зелених кахоль, те саме ліжко. Оглядівши хату й сіни, Дашкович потім вийшов у садок. Тут природа панувала всею своєю силою. Де колись Дашкович поробив своїми руками квітники, де він колись сіяв астри й левкої, там тепер росли калачики та лопух. Чорнобіль доріс вже до самої хати й заглядав у вікна. Яблуні й черешні росли й посихали, пускали молодняки, як хотіли, між густими бур'янами. Дереза набігла, як татарська орда, аж до середини садка. Все заростало, як заростало й помирало саме людське життя в господі.

Дашкович пішов подивиться на хазяйство старого батька. І там він побачив, що все осіло, все руйнувалось. Клуня була обдерта. На купах соломи й мерви, де колись стояли великі скирти й ожереди, вже росла кропива. Дашкович бачив, що природа була вже напоготові поглинуть самий слід того кубла, звідкіль він вилинув на світ. Для неї ще треба було ступить кілька ступенів, і він не впізнав би й сліду рідної оселі. Йому стало важко й сумно на душі.

Син побалакав з батьком і побачив, що старому вже байдуже про цей світ. Розмова навіть втомила стару людину.

Надвечір Дашкович пішов знайомою вулицею подивиться на село. Там ворушилось життя не глибоке й не широке, але живе, живе, робоче життя села в гарячий літній час! Женці весело вертались з поля; дівчата йшли цілою

юрбою і співали свіжими голосами пісню. За ними йшли парубки й зачіпали їх жартами. Сміх і жарти, веселі слова й смутні пісні лилися течією, неначе люде не працювали, а десь гуляли цілий день. Десь недалеко жінки змагались та лаялись через город, стоячи за тинами. Косарі затягли пісню так голосно, що аж луна пішла понад ставом. От і череда пустилась з поля до села й заглушила пісні, й сміх, і жарти, навіть дзвінку, як дзвони на дзвіниці, жіночу лайку. Село закричало, заклекотіло тисячею усяких голосів, зашуміло, як ліс на великому вітрі.

Дашковича вразило таке кипуче, ворушке життя українського села. Після города, після кабінету, після філософії все те здалось йому таким новим, таким оригінальним, таким живучим, що він сам собі здавався мерцем серед тисячі пульсів сільського життя. Йому прийшла на думку велика вулиця в великому місті, де кипить, хоч вище й інше, але так само кипить життя.

Дашкович ішов серед улиці, задумавшись; коли це одразу в ту вулицю наче посипалась череда! Попереду бігли, хапаючись, свині, потім — вівці, а потім поважно йшли круторогі воли й корови. Череда бігла просто на його і не думала звертать філософові. Він оступився під тин, але важкі рогаті животини, не звикші поважать вчених людей, йшли просто на його. Улиця була вузенька, і Дашкович мусив вилізти на тин і зовсім не по-філософському стрибнуть у садок. Висока кропива достала до вух і пожалила йому лице. Він через тин дивився на вулицю, де дівчата й молодиці займали додому товар і вівці, тягаючи за шиї неслухняних овечок до дворів. Густа курява полягла на садок, і його здавило в грудях. Дашкович хотів перелізти через перелаз у другий садок, а тут напала на його зла собака, які бувають на селах. Собака скакала на перелаз і досягала до його поли. Філософ сидів на перелазі, поки прибіг чоловік з ломакою та прогнав собаку.

Через садок, через невеличку пасіку Дашкович перейшов на левади, що простягались до самого ставка. Чудове зелене бадилля на городах брало в себе очі, аж лисніло під косим червоним промінням сонця. Дашкович пішов через левади на довгу косу, що клином вганялась далеко в ставок. Уся коса була вкрита садками, а понад водою — густими вербами. Під тими вербами не було очерету ні комишу. Вода була чиста. Піскувате дно світилось і жовтіло. Те місце було дуже добре для купання. Дівчата з відрами

бігли в берег по воду і співали пісень, перебігаючи Дашковичеві дорогу.

— Добривечір, дівчино! що ти несеш? — спитав Дашкович, жартуючи, в однієї чорнявої дівчини.

— Доброго здоров'я! — тихо обізвалась дівчина, і її лице так і спахнуло соромливим полум'ям. Вона пішла далі й слова не промовила.

— А ти, дівчино, що несеш? — спитав він у другої, ще кращої дівчини з довгою чорною косою й карими очима; вона йшла з відрами на коромислі.

— А хіба не бачите! моркву! — сказала сміливо дівчина і неначе срібло посипалось й задзвеніло об кришталь, так задзвенів її чудовий голос.

— А де ж ти набрала тієї моркви?

— В криниці нарвала! — сказала дівчина й засміялась так, неначе соловейко защебетав. Вона одступила, може, на два ступені й почала веселої пісні таким голосом, якого мають перворядні оперні артистки. Дашкович став і слухав та слухав, доки дівчина не зайшла за верби, а її голос все лився та дзвенів, аж одляски йшли по садках. Його потягло слідком за тим голосом: така була в йому чарююча сила, така була чудова та пісня! Він пішов попід вишнями, поза вербами і побачив, як через рідкі гілки вишника зачорніла розкішна коса, зачервоніло добре намисто на шиї. Дашкович впізнав чорнобриву сміливу дівчину. Вона замовкла, стояла з відрами й тихо розмовляла з парубком. Парубок був молодий і гарний. Дашкович бачив тільки його чорні рівні брови, що дуже виразно чорніли на лиці серед зеленого листя. Дівчина стояла й голову схилила, а правою рукою все нащось перебирала на шиї разки намиста. Її щоки ніби палали вогнем, і вона все спускала очі додолу. Вечірнє сонце обливало тихим світом молоду щасливу пару, що балакала про кохання. Лице в дівчини червоніло проти сонця, як півонія, а парубок все щось говорив тихим голосом та не зводив очей з її лиця. Прив'яле серце в Дашковича якось радісно заворушилось; він милувався тією парою, тими пахощами сільського кохання, що нагадували йому пахощі зеленого степу й степових квіток. Він легко зітхнув і пішов до ставка, перескочивши через перелаз. На самому кінці коси, що ніби плавала на ставу з хатами й садочками, він скупався. Погожа вода була чиста й здорова. В воді на дні білів пісочок. Над його головою висіло зелене гілля верб і кидало тінь на воду.

Свіжий і веселий, набравшись жизності й свіжості з самого джерла й глибини натури, Дашкович вертався назад, а перед його очима все манячила щаслива рум'яна дівчина й чорнобривий парубок.

От іде він проз одну хату. Коли чує він, аж в тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий. Молодиця кричала так страшно, наче її катували. Дашкович дуже злякався. Його взяв жаль, і він увійшов у ту хату.

Серед хати стояв здоровий, таки знайомий йому чоловік, Остап Дубовій, і бив налигачем свою жінку. Жінка верещала, кляла його й тільки щулилась у кутку та оборонялась голими руками. На руках було видко сині й червоні попруги од вірьовки. Її очіпок валявся на землі, коса розсипалась по плечах. Вона гвалтувала не своїм голосом, а чоловік бив її, по чому тільки влучав. Вона лаялась і штапувала поганими словами. Чималі діти юрбою збилися в другому кутку аж на полу, вищали й голосили. Чоловік, як звір, махнув налигачем по дітях, тупнув на їх обома ногами й кляв, щоб їх живцем земля поглинула. Жінка кинулась боронить дітей, вхопила чоловіка ззаду за чуприну обома руками.

Дашкович почав вговорювать Дубовія, а розлютований чоловік почав його лаять: «Не микайся, пане, не в своє діло! А то я й тобі дам такої ж прочуханки! Я не подивлюсь тобі в зуби!» І професор побачив, що лучче швиденько втекти з хати. Вийшовши надвір, він бачив, як жінка й діти, вигадавши собі час, прожогом кинулись з хати й поховались по бур'янах, як курчата ховаються од шуліки.

Вже Дашкович минув Дубовійову хату, перейшов через два садки, через дві левади, а та страшна картина не сходила з його думки. Йому так схотілося ще раз подивиться на щасливу пару, що стояла під вербою, намилуваться щастям кохання молодої дівчини і хоч трохи зігнать з душі смуток.

Тільки що він став під тією самою вербою і вглядів ту саму дівчину з парубком, коли дивиться, аж там стоїть якийсь ще другий парубок та все поглядає на молоду дівчину й молодого хлопця. Той парубок все крутив свій довгий вус та все дивився злими блискучими очима на дівчину. Його синя спідня губа одвисла й трусилась, а лице було смутне й зле. А молода дівчина все перебирала разки намиста, все спускала очі додолу та стиха промовляла до чорнявого хлопця; чорнявий хлопець поклав на її пле-

че руку й не зводив очей з її червоного лиця. Дашкович побачив, що він тут зовсім зайвий, втямив, до чого воно йдеться, та швиденько почимчикував через садки й огороди до села.

Недалечко од батьківської оселі його перестрів знайомий сусід Топилка. Дашкович впізнав його.

— Чи впізнаєте мене, Топилко? — спитав він у чоловіка. Топилка довго придивлявся, а потім крикнув: «Чи вже ж це ви, Василю?»

— Як бачите, я!

— Які ж ви стали худі та бліді! — промовив Топилка од щирого серця.

— Може, вам погано жить у Києві, то переходьте до нас священиком на панотцеве місце,— сказав Топилка згодом.

— І вже годі! Топилко.

Топилка попросив Дашковича зайти до його в хату, і він зайшов. Топилчиха й собі дуже здивувалась, що він став такий худий та блідий. Чоловік був дуже радий, зараз поставив на стіл пляшку горілки; жінка кинулась до комори, принесла щільник липового меду, достала хліба й солі, накришила сала, покраяла цілий хліб, поставила на стіл сметану. І Топилка, й Топилчиха вештались по хаті, ставили на стіл, що тільки можна було знайти в їх небагатій господі.

Жінка метнулась до печі і невважаючи на те, що втомилась на полі, хотіла розпалювать солому й смажити смаженю. Топилка налив чарку горілки, випив сам і почав частувать Дашковича.

— Та випийте-бо хоч чарочку! випивайте-бо всю до дна! та закусіть, будьте ласкаві! Оце, господи! нема чим вас і приймать, і вітати. Ми вже оце й повечеряли.

— Не турбуйтесь! Бога бійтесь! Що це ви! — заспокоював Дашкович добрих людей і мусив сам вирвать вогонь з рук в Топилчихи, котра хотіла вже підпалювать в печі солому й тріски.

— Та випийте-бо ще хоч чарочку! Оце, боже мій! Коли б пак було знаття, що такого гостя матимемо! — знов бідкався Топилка,— а ми ж вас знаємо змалечку! а ми ж малими колись гуляли з вами і в хрещика, і в жельмана, і веснянок співали. Та ти б таки, жінко, зачавила курча! Де ж пак, не бачили вас стільки год! — так згадував Топилка давню давнину та все припрохував.

Топилчиха принесла сиру й масла, поставила солоних огірків та все бідкалась, що нема чим приймать гостя.

Дашкович почав розказувать про Дубовія, як він недавно катував жінку й дітей, і спитав:

— Скажіть мені, за що Дубовій так катує свою нещасну жінку?

— О! хіба ж ви не пам'ятаєте? Та вони так б'ються од того часу, як побрались. І він закатований та упертий, і вона така сама. І він хоче верховодить в господі, і вона хоче верховодить, ніколи не змовчить йому, та й войдуються цілий вік. Чи ви пак знаєте, що в неї кістки, мабуть, нема цілої! Вона вже раз кидала його, але швидко вернулась і тепер оце нахвалялась, що знов покине,— промовив Топилка.

— І господи! скільки раз вона переховувалась по чужих хатах, по клунях, поки в йому було не прохолоне той пекельний вогонь! — промовила Топилчиха зітхнувши.

Ще вони всі троє сиділи за столом і розмовляли, як у сінешні двері ввійшла дівчина з відрами і почала виливать воду в діжку. Дашкович зараз впізнав ту гарну співучу дівчину, що стояла недавно з хлопцем під вербами.

— А бач, дівчино, я тебе й випередив, хоч я й старіший за тебе! — промовив Дашкович.

Дівчина почервоніла, як маківка, затулилась рукавом і не знала, де дітись.

— Це наша дочка Настя! Чого це ти так опізнилась? — промовила Топилчиха.

— Оце! побалакала трохи з дівчатами. Хіба не можна постоять та поговорити! — сміливо промовила Настя і скоса, й гарно, й лукаво зиркнула очима на Дашковича.

Її чудовий голос так і задзвенів по всій хаті, а вид так і пашів червоним соромливим вогнем, хоч у хаті було вже не дуже видко. Вона прожогом вискочила у двір і заспівала веселої пісні.

— Як виросла ваша дочка! Я б зроду-звіку не впізнав її! — сказав Дашкович, пригадуючи, яка була Настя мізерна, та заниділа, та миршава, як була маленькою дівчинкою.

Вже сутеніло надворі, як Дашкович вертавсь до батька. Топилка з жінкою випровадили його за ворота та все дуже дякували, що він не погордував ними, простими людьми, й не забув давніх своїх сусід. Дашкович не міг на-

дивуваться, які були добрі, ласкаві ті прості люде, котрі з дорогою душею були раді вітать свого гостя.

Дашкович увійшов у батьківський двір і побачив довгий рядок косарів, що вечеряли під хатою й весело балакали то про се, то про те. Старий батько сидів у ганку і перемовлявся словами з косарями, дожидаючи сина. Швидко потім наймичка винесла на ганок столик і подала вечерю. Вечір був такий теплий та тихий, що їм обом не хотілось йти в покої вечерять. Косарі все балакали та їли похапцем з таким смаком, якого Дашкович давно не зазнав. Повечерявши, косарі перехрестились до церкви, подякували за вечерю, позабирали коси й пішли гуртом з двора.

Дашкович довго ще сидів на ганку, вже як старий втомлений батько пішов спочивать. Вже поночіло. Над Сегединцями постлалася ніч, темна, тиха й зоряна. На селі вже затих гомін і шум, тільки дівчата й хлопці не втихали навіть після важкої польової роботи та все співали на вулиці. Скрізь на селі співало заразом кільки вулиць. Парубочі голоси обзивались піснею десь далеко за ставком та все наближались до того місця, звідкіль лилися свіжі дівоцькі голоси десь під вербами. За голосом кожного парубка можна було вухом вислідкувать, кудою прямувала смілива парубоча нога, де була чия мила, на якім кутку обзивалась вона піснею. Хори вулиць змішувались, перепинялись, часом зливались докупи в один тон, часом різнили в дисонанс. Співуче українське село співало до півночі, і до півночі під зорями сидів Дашкович на ганку та все думав свою думу. Його причарувало сільське життя, не глибоке, але співуче й живуче; його причарувала рідна мова, рідна пісня, чисте повітря рідного краю, й синє небо, і погожа вода, і тиха зоряна ніч.

Вже Дашкович встав і хотів йти спати, як коло самісінького двора дівчина заспівала пісню. Дашкович зараз впізнав той голос: то співала Настя Топилківна. Голос був такий чудовий, що його одразу можна було впізнать, хто його раз чув. Пісня весела, з щасливого серця, дзвеніла тихої ночі неначе під самим його вухом. Настя верталась з вулиці додому і, певно, була щаслива, що постояла, й наговорилась, і намилувалась з милим. Голос замовк коло самого Топилчиного двора, і Дашкович пішов у хату.

На другий день старий батько просив сина вивезти косарям обід.

Дашкович поїхав на луки в ранні обіди. Косарі косили толокою; вони стояли дуже довгими рядками. На луках під гарячим сонцем дуже пахло свіжою травою й польовими квітками. Невважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень; їх голоси змішувались з пташиним щебетанням, з тріщанням трав'яних коників. Гаряче повітря аж кипіло хвилями всякої гармонії. Наймит розпалив багаття, повісив на тагани казанок і почав варить куліш. Сонце стало серед неба, і косарі зійшлись полуднувать, посідавши кругом мисок. Дашкович сів поруч з косарями до кулішу. Затовчений свіжим салом з зеленою цибулею й кропом, куліш той здався філософові смачнішим од усякої страви. Між косарями так і пересипались жарти, приказки. І пісні, і приказки, й прислів'я — все те вразило Дашковича надзвичайним багатством поезії, жарту, юмору, практичного розуму. Він вийняв книжечку й позаписував пісні й приказки.

Надвечори наймити взяли волок і пішли до ставка ловить рибу. Дашкович пішов з ними й носив відро. Наймити забрели попід берегом і витягли повний волок баговиння, карасів, линів, раків та жаб. Підводне царство, обплутане нитками, кидалось, ворушилось, лазило на зеленому березі. Сам Дашкович, забувши свою філософію, обіруч вибирав раки й рибу з жабуриння та куширу. Риба тріпалась, підскакувала на траві; раки плазували й ляскали шийками; жаби тікали з усієї сили до води, раді, що не звернули на себе людської вваги. На березі запахло риб'ячою сирістю, баговинням. Дашкович так розходився, що підняв палець угору, подумав, потім роздягся й сам поліз у воду ловить рибу волоком. Швидко вони знов витягли волок, повний дрібної плітки.

— А зайдім іще волоком на ваше щастя, пане! — промовив наймит.

— Про мене, й зайдім! — сказав Дашкович.

Вони закинули волок і витягли черепаху, котра з переляку підгорнула під черепки лапи й голову і лежала, наче мертва. Всі засміялись з такого Дашковичевого талану.

— А закиньмо ще на щастя вашої панії! — сказав знов наймит, охочий до жартів.

— То й закиньмо! Тільки не ловімо знов черепахи,— сказав Дашкович і швиденько поліз у воду.

Щастя професорші було, знать, не велике, бо на той

раз вони витягли дуже багацько раків та жаб і не впіймали ані однісінької рибини.

Небагато вони заходили волоком, а вже риби було повне відро. Раків було так багацько, що не було куди їх брать. Надвечір косарі почали підвечіркувать, а Дашкович все записував пісні, що розказували йому чоловіки. Вже луки почервоніли під промінням заходу, скошена трава ще дужче запахла. Тихий західний вітер обливав лице неначе літеплом, лащився до лиця, поки зовсім не вмер, як червоне сонце сіло за лісом. Дашкович вертався до села й почував, що його груди багато легше дихали пахучим свіжим повітрям рідного села, ніж в місті.

Настала неділя. Дашкович був у церкві, старій, дерев'яній та темній. Після обіду йому було невесело сидіть дома, і він пішов по селі.

На великому вигоні стояла корчма, а коло неї була велика купа людей. Там грали музики. Професорові забажалось зайти подивиться, як тішиться простий народ. В корчмі сиділи чоловіки й молодиці й пили горілочку; вони всі говорили заразом та так голосно, що од того клекоту не було чуть ні одного слова. Розмова клекотіла, як окріп в казані. Під корчмою танцювали хлопці й дівчата. Дашкович знехотя задивився на танці селян.

Між дівчатами він зараз примітив Настю Топилківну. Вона пішла у танець з тим молодим хлопцем, з котрим Дашкович бачив її під вербами. Дашкович ненароком був свідком їх женихання й знав про їх кохання; він дивився й милувавсь молодою гарною парою. Настя виробляла дрібушки, спустивши очі додолу. Рум'яна й щаслива, вона вся дихала щастям. Добре намисто легенько бряжчало на її шиї. Коли це з гурту кинувсь до неї один парубок, вхопив за разки намиста і рвонув з усієї сили. Намисто так і пороснуло на землю! Всі перестали танцювать; музики перестали грать. Настя залилась слізьми, а вся громада загомоніла. Дашкович впізнав того негарного парубка, що, закравшись, підглядав з-за верби крадькома, як Настя стояла з милим. Дашковичеві стало шкода бідної дівчини.

Всі дівчата кинулись збирать розсипані намистини, а обидва парубки вхопили один другого за барки й почали лаяться, а потім битись. Волосся з голів летіло, наче пір'я; з порозбиваних носів потекла кров на білі сорочки. Вони подерли на собі сорочки, бились навкулачки, потім міцно зчепились і почали кидать один одного на землю. Потім

один надушив другого, сів на грудях, набрав пороху з дороги в жменю й почав забивать порохом рот, ніс, очі. Другі парубки кинулись розборонять і насилу їх розвели. На обох було страшно дивиться! такі вони були покривавлені й обшарпані! Настю ледве повели додому. Вона за слізьми й світу не бачила. Дашкович сам трохи не заплакав, так йому було важко дивиться на ту страшну картину. Вертаючись додому, Дашкович зострівся з Топилчихою.

— А що, Топилчихо, правда, недобре мать гарних дочок? — промовив Дашкович.— От і правда, як співають: «На городі квітки в'ються, а за мене хлопці б'ються».

— А що ж тут винна дочка, що якийсь пройдисвіт порвав намисто?

— Ви б хутчій видавали її заміж, а то ще не один хлопець обскубоче чуба другому.

— Ото й я так казала своєму старому. Та, мабуть, таки доведеться в жнива весілля справлять. Але чого це ви такі худі та бліді? Їй же богу, аж страшно на вас глянуть, так позатягало вам очі, так ви помарніли. Ож умивайтесь та обливайтесь до схід сонця непочатою водою та втирайтесь сорочкою, тільки, борони боже, не пазухою, а спиною! Побачите, як усе пропаде й піде на очерета, та на болота, та на недобрих людей. Я вам принесу зілля...— вже тихіше промовила сільська лікарка,— од цих ліків і слабість мине.

— Спасибі вам, Топилчихо! Я буду лічиться дома, як тільки прибуду до Києва,— сказав Дашкович, аби одчепиться од настирливої сільської знахурки.

Дашкович зайшов по дорозі подивиться на церковноприходську школу, що колись його батько ще ззамолоду завів у селі. В тій школі він вчився в дяка з кількома хлопцями. Він ледве впізнав ту хату, бо тепер дяк зробив з неї повітку й заганяв туди свої гуси та качки. Ніби зумисне орендарева коза виглядала з дверей, виставивши свою рогату голову.

Дашкович посидів у батька ще з тиждень і почав нудиться за книжками. Він обшукав всі кутки й не знайшов нічого, окрім молитовників, житій святих та метрик. Не маючи чого читать, він все ходив по селі, по садках, по левадах, прислухався до пісень, записував усе те й навіть їздив по ярмарках слухать сліпців та лірників.

Раз у суботу надвечір Дашкович почув, що в дворі співають дружки весільної пісні. Він заглянув у вікно й по-

бачив, що то Настя Топилківна йшла з дружками. Кругом неї вилося з двадцять дружок. Всі дружки були гарно повбирані, в білих сорочках, в горсетах, в стрічках та квітках, але найкраща між усіма дівчатами була Настя. Вона ввійшла в горниці, неначе зозуля вплинула! вся так і цвіла квітками, так і дихала щастям! Її молоде рум'яне лице з чорними бровами, з карими очима змагалось красою з квітками та стрічками. Вся голова була затикана квітками; з голови на плечі падали жмутами стрічки; в руках вона держала білий вишиваний рушник. Коло правого вуха були пришиті з заполочі два віночки. Весела й щаслива, вона сміливо тричі поклонилась низенько Дашковичеві, просила на весілля й тричі поцілувалась з ним. А потім, сміливо повернувшись в світлиці до великого дзеркала, почала ніби поправлять на голові квітки, розкидати по плечах стрічки, невважаючи на Дашковича. Те велике дзеркало так і притягло до себе других дівчат. Вони кинулись до молодої буцімто поправлять на їй стрічки, а самі все зиркали ніби ненароком у дзеркало та все пишались. Дашкович не міг одірвать очей од тієї картини, котра одбивалась у дзеркалі, де була ніби намальована купа гарних дівочих заквітчаних голов, а між ними, як та зоря, гарна Настина голова.

Рипнули двері з другої кімнати, і всі дівчата метнулись до порога од дзеркала. Ввійшов старий священик. Молода поклонилась йому низенько тричі, поцілувала в руку, а старша дружка поклала на стіл шишку, і потім молода з дружками пішла до церкви.

Зараз-таки прийшов і молодий. Дашкович впізнав того гарного парубка, що стояв з Настею під вербами.

— Як тебе звуть? — зумисне спитав Дашкович.

— Лук'ян Павличок,— сміливо сказав молодий.

Другого дня Настя повінчалась з Павличком.

Зараз-таки після того Дашкович почув, що Дубовія покинула жінка. Передніше пішла чутка, ніби хтось бачив, що в лісі на дереві повісилась якась молодиця. Дубовій обходив усі ліси навкруги села і не знайшов нічого. Дубовійові діти плакали за матір'ю щодня, як за мертвою. Незабаром приїхали до Сегединець чумаки й розказали, що бачили Дубовіїху аж під Одесом, говорили з нею й розпрощались. Дубовіїха переказала своєму чоловікові, щоб ждав її в гості, як виросте в його у світлиці трава на помості. Вона кляла чоловіка, що зав'язав їй світ, знівечив її, так

що в неї кістки не було цілої. Тільки за дітьми, казали чумаки, так плакала, що аж об землю побивалась.

Час минав та минав, і Дашкович збирався вже до Києва. Старий батько наклав йому харчі повний віз, надавав кавунів та динь на гостинець жінці й дітям. Прощаючись, батько промовив:

— Коли ти, сину, швидко не приїдеш до мене, то, мабуть, ти мене бачиш в останній раз. Час мені до бога.

Батько промовив ті слова так спокійно, неначе мова мовилась про когось іншого, а не про його.

Виїхав Дашкович за село, глянув на поле. По обидва боки дороги стояло так багато полукіпків, що як глянуть, то й полів було не видко! Поля жовтіли, як золото, до самого лісу то копами, то стернею, то незжатим хлібом. Женці стояли рядками суспіль до самого лісу.

— Чиє жнете? — спитав Дашкович у женців.

— Панське! — одказали йому люди, і Дашкович трохи не вдарився об землю, як Дубовіїха ва своїми дітьми. Невесело було йому, як виїхав він за село. Їдучи степами, він усе думав про свої Сегединці, про пишний край, родючі поля, про народ добрий, поетичний, гордий, багатий своїм самостійним національним життям, своєю поезією і оригінальними музичними глибокими мелодіями. Й ті думи не виходили з голови, не випадали десь у траву, а зливалися з гармонією степових голосів, з синім небом, теплим вітром, з пахощами степових квіток, бо ті думи самі були поезією й почуванням.

Дашкович приїхав додому й застав усіх своїх живих і здорових. Жінка навіть не впізнала його, так він поздоровшав, загорів, повеселішав. Він навіть перестав на якийсь час засиджуватися в кабінеті, бо його обвіяла свіжість степів та лісів, розважила сільська пісня, сільське життя й краса природи.

— Чого ж доброго навіз з своїх Сегединець, з своєї Черкащини? — питав у його Воздвиженський.

— Дуже багато дечого доброго я навіз! Я оглядав народ оком вченого, переслухав його пісні, бачив його звичаї. Поетичне й естетичне його життя дуже багате! Його мова, поезія незабаром може розвиться в самостійну літературу, книжну поезію. Я навіть назаписував багато пісень і дечого іншого.

— Ото б варто було послухать, як київські та черкаські філософи заспівають лірницьких пісень! І треба було

за тим їхать на село, шквариться на сонці, швендять по мужицьких хатах. Чудна ти людина!

— Я навіть думаю-таки справді до ладу вивчить життя свого народу, і його мову, і його пісні і навіть думаю дещо написать про свій народ.

— І хочеться тобі марно час гаять, здоров'я запагублювать! Сидів би нишком та хліб жував! А пересвідчення ж ти стулив вже там на селі? Чи помагала ж тобі там яка баба Сопунка або дід Сторчогляд? — сміявся Воздвиженський.

— З посміху люде бувають,— сказав Дашкович і замкнув замком зібрані пісні, знаючи поганий звичай в Воздвиженського — шпурлять в огонь, що не припадало йому до вподоби.

— Найкраще, що ти привіз з села, то кавуни та дині. Я б не проміняв їх ні на яку філософію баби Сопунки й діда Сторчогляда,— промовив Воздвиженський.

VII

І Воздвиженський, і Дашкович мали чимало дітей, та все дочок.

Старша Дашковичева дочка звалась Ольга, а старша дочка Воздвиженського звалась Катерина. Обидві вони були перевесниці, тільки Дашковичева Ольга родилась на кільки місяців передніше, і Марта Сидорівна ніколи не пропускала прикинуть слівце, що її Катерина менша од Ольги. Ольга й Катерина вже не ходили до глібо-борисського дяка вчить граматки та часловця: їм найняли гувернанток, котрі вивчили їх читати й навіть трохи говорить по-французькій. Батьки постановили оддать дочок в Інститут благородних дівиць, переговорили з ким було треба, й одного разу Марта й Степанида, забравши дочок, поїхали з ними в інститут.

Вони під'їхали під височезну залізну браму. Брама була замкнута. Довго вони дожидали, поки їм одчинили, і вони в'їхали на інститутське подвір'я. Високий швейцар з позолоченою булавою на дверях заступив їм стежку. Він сказав, що генеральша так рано нікого не приймає. Марта й Степанида мусили сісти в екіпаж і проїздиться без діла по місті. Через півтори години вони знов вернулись в інститут. Та сама залізна брама, той самий швейцар, потім ще якась дама спиняли їх, доки повели через довгий кори-

дор в залу, де вони знов просиділи дуже довго, дожидаючи начальниці.

Нарешті, в залу вийшла якась дама й попросила їх до начальниці. Так як Дашкович читав кільки лекцій в інституті, то генеральша Турман, уроджена маркіза де Пурверсе, сподобила їх, щоб побачиться з ними й познайомитись.

Незнайома дама повела їх через рядок покоїв, розкішно убраних. Скрізь блищали дзеркала, бронза, дорога мебіль, скрізь були розстелені дорогі килими. Степаниді, й Марті, і малим дівчаткам було трохи якось ніяково. Всі вони поправляли на собі одежу, оглядали своє убрання, котре хоч було й гарне, але не було підхоже до обстави. Незнайома дама привела їх в просторну світлицю. На софі сиділа начальниця Турман й, очевидячки, їх дожидала. Вже вони підступали до мраморного стола, за котрим сиділа Турман, а вона все сиділа й не ворушилась. Вони побачили пристаркувату панію, убрану в дорогу шовкову сукню; на її плечі була накинута дорога велика турецька шаль. Її лице з легеньким оливковим сутінком показувало її провансальський полуденний рід. На руїнах того лиця ще було видко сліди колишньоїсь краси, як по руїнах Колізея можна догадуваться про його давню славу. Чорні брови, рівні, од кінця до кінця не товщі й не тонші, ледве згиналась над чорними великими очима. Тонкий, рівний, як у грецьких статуй, ніс був дуже в пропорції з довгеньким лицем. Решта кругом носа й брів вже обвалилась, позападала, полиняла. Турман, уроджена де Пурверсе, кахикала сухим кашлем, як тільки стрічалась з людьми. На самоті й при слугах вона ніколи не кашляла тим модним петербурзьким кашлем, котрий ніби натякав на великі перебуті турботи життя, тоді як таких турбот та горя ніколи зроду й не було в неї, вона їх не зазнала в житті.

Її батько, маркіз де Пурверсе, приїхав до Петербурга з Прованса з двома дочками. Старша дочка була чудом полуденної краси. Через знайомих чужоземців він увійшов в значні доми петербурзької аристократії й навіть був вхожий до двору.

Одна висока особа видала заміж старшу маркізу за генерала німця Турмана, котрий достав пишні руїни. Генерал прожив недовго і вмер, зоставивши маркізу удовою. Та ж таки сама висока особа з Петербурга через своїх знайомих вислала генеральшу Турман виховувать молодих паннів аристократії в полуденній Росії, на місце на-

чальниці Інституту благородних дівиць. Її менша сестра, зоставшись назавжди маркізою де Пурверсе, за рекомендацією другої високої петербурзької особи, достала місце класної дами в тім самім інституті і так само повинна була виховувать «благородних дівиць полуденної Росії».

Марта й Степанида наближались до софи, де сиділа начальниця. Коло їх щулились перелякані діти. Тоді тільки Турман встала так помаленьку, неначе її підводили цупкі пружини канапи, котра й справді підіймалась і росла під нею, ніби найм'якіша подушка. Турман встала на цілий зріст свій, високий, рівний. Дорога шаль падала кругом її сухого стану широкими хвилями. Вона хотіла дати своїй постаті щось начальницьке, генеральське. Марта й Степанида були убрані в чорні шовкові сукні і в капелюші з золотими колосками. Вони обидві були однакові на зріст з Турманшею, котра окинула їх сміливим оком од ніг до голови і зараз спустила очі додолу. То було знаком насміхання: Турман сміялася з їх капелюшів, що дуже різали очі червоними трояндами й золотими колосками.

Марта й Степанида зарекомендувались до Турман.

— Ah, ah, charmée de faire votre connaissance... prenez places mesdames; assayez-vous, mes enfants! [1] — промовила Турман. Марта й Степанида почервоніли, як мак: вони не вміли говорить по-французькій. Турман знов спустила очі додолу. Марта й Степанида заговорили про своє діло й рекомендували начальниці своїх маленьких дочок.

— О, я вже знаю за ваших дітей! Я дуже рада, що буду їх виховувать в нашім інституті,— промовила Турман і почала кахикать сухим кашлем, неначе вона от-от хотіла богу душу оддати.— Я дуже дякую вашому мужеві, що він надарував нас читанням своїх лекцій в нашім інституті,— говорила вона далі, обертаючись до Степаниди.

— А ми маємо за найбільше щастя, що наші діти будуть вчиться в інституті під такою високою рукою, під таким вважливим доглядом, як ваш,— сказала Марта й справді рада, що діти будуть в інституті.

— О, будьте певні! Ваші діти будуть так поведені, як слід шляхетним фаміліям. Вони матимуть добрий догляд, вони говоритимуть по-французькій, як французи, вони

---

[1] Ах, ах! Дуже рада з вами познайомитися; сідайте, дами, сідайте, діти! *(франц.)*

знатимуть науку й матимуть делікатну, вищу вподобу у всьому; матимуть гарні манери й будуть сміливі й звичайні з людьми. Про те нема що й казать.

— О, певно! ми чули тільки одно хороше про ваш інститут, і найбільше з того часу, як ви приїхали сюди з Петербурга,— сказала Степанида.

— Chez nous á Petersbourg[1]... мій близький приятель, один міністр, дуже просив мене зостаться начальницею в Петербурзькому інституті, але міністр просвіти просив, щоб я доконечно їхала сюди, щоб, бачте, розносить з центру на далеку країну просвіту й цивілізацію, бо тут...— Кахи-кахи-кахи! — знов закашляла Турман й затулила рот хусточкою, вдаючи, ніби вона од того й достала чахотку, що розсипала цивілізацію з центру на країни.

— Яке велике щастя задля наших степів! — промовила Марта.— Нам би треба ще більше таких діячів з столиці! Наша провінція така глуха, така темна!

— О, quelle rude tâche qu'est celle de propager la civilisation[2] кхи-кхи-кхи!.. Часом і ночі не доспиш, і не доїси... кхи-кхи-кхи!.. Я вже давно не зазнаю, що то за спокійний сон! Ще з самого Петербурга не зазнаю.

— Як ми будемо дякувать вам за всі труда, що ви приймаєте задля наших дітей! — сказала Степанида трохи з боязким лицем перед такою особою, що вхожа до міністрів.

— Мій брат у первих, маркіз де Пурверсе, посол при одному дворі, писав мені, щоб я їхала за границю на води, але я, вважаючи на діло просвіти країн, не думаю й з місця рушить. В цім Києві такі чуда творяться, громадянство таке дике, люди такі, що не вміють навіть до ладу говорить по-руській, не то що по-французькій.

При тих словах Турман знов спустила очі, почувши дуже примітну українську вимову в розмові киянок.

— Я не поїду, бо мушу розносить світ на далекі країни... кахи-кахи-кахи! Яке важке завдання буть діячем на далекій стороні.

— О, певно! для того, хто зріс у великому світі, така жертва повинна здаваться ще важчою! — промовила Марта.

---

[1] У нас в Петербурзі... *(франц.)*

[2] О, яке важке завдання поширювати тут цивілізацію! *(франц.)*

Турман не мала ніяких родичів послів і навіть не водилась з міністрами, а розводилась при Марті й Степаниді тим, що знала про той чималий вчений кружок, в котрому були їх чоловіки. В той час одчинились бокові двері, і в залу ввійшов ще один діяч на країні. То була дуже немолода класна дама; по лиці й по зросту не трудно було впізнать рідну сестру начальниці, петербурзьку дівственицю, мадмуазель де Пурверсе. Гості встали. Начальниця порекомендувала їм свою сестру. У старої дівулі брови були вже не такі гарні, очі були не такі блискучі, як колись у начальниці; тим-то вона й генерала не достала за чоловіка і виїхала на провінцію меншим діячем, ніж її сестра.

— Quelle charmante élève que nous aurons! [1] — промовила мадмуазель де Пурверсе, дивлячись на Дашковичеву Ольгу.— Ходи, душко, до мене.

Ольга, аж червона, спустила очі й не рушила з місця.

— Ходи ж до мене! Ой, яка ти дикуночка! — промовила класна дама. Ольга підійшла до неї й присіла. Класна дама взяла її за підборіддя й за руку. Ольжині голі ручки були налиті, як огірочки; її очки блищали, як у матері; чорні кучері були довгі, зовсім не по її зросту. Ольга віщувала й теперечки велику красуню.

— Ой, яка ж ти гарна дівчинка! які в неї очки, брівки, ручки! — промовила класна дама, перебираючи ручки й кучері, неначе то була кукла, а не дівчина.

А Воздвиженських Катерина сиділа й головку похилила. Вона була дуже негарна з своїм широким лицем, з широким ротом, з кісьми, схожими на конопляні пачоси, з ясними очима. Класна дама й начальниця, милуючись Ольгою, поглядали на Катерину й ніби говорили очима: «Яка ж ти погана!» Катерина ждала, що, оглядівши Ольгу, потім покличуть і її на розгляд. Одначе її не покликали, і в її маленькому серці заворушилось недобре почування.

— Souvenez-vous des enfants de l'ambssadeur de Rome. Son ainèe c'est comme deux gouttes d'eau la petite Дашкович! [2] — промовила маркіза де Пурверсе.

— Ege! — сказала Турман...

Вони говорили чистою французькою мовою, наче парижанки.

---

[1] Яку чарівну вихованку ми маємо! *(франц.)*

[2] Згадайте дітей римського посла і його старшу дочку — дві краплі води маленька Дашкович! *(франц.)*

— Будьте ж ласкаві, просимо вас якнайпокорніше, доглядайте наших дітей, щоб вони вчились і не пустували, бо вони дома любили-таки пустувать,— сказала Марта, обертаючись до обох маркіз.

— О, comment donc; soyez tranquille![1]— сказала Турман тоном трохи зобіженим,— у нас усі діти не пустують і вчаться, бо на те ми й живемо в інституті. Наш інститут — найвища панянська школа... все одно, що університет... еге ж, інститут — то дівочий університет, бо в нас і програма сливе університетська, і багато маємо вчителів з професорів університету. Як побачите колись своїх дітей, то й не впізнаєте! — сказала Турман, націлюючись просто в очі провінціальним дамам.

— В нас є такі інститутки, що навіть вміють писати вірші, і не руські тільки, а навіть французькі,— додала маркіза де Пурверсе.

— Скажіть! ото диво! — промовила Степанида і так хитнула головою з такого дива, що аж золоті колоски й огняні рожі зашуміли й затрусились на голові. Обидві маркізи знов спустили очі додолу. А Степанида подивилась на свою Ольгу, і материному серцю чогось забажалось, щоб дочка вивчилась в інституті писать вірші не тільки руські, але й французькі.

Начальниці той візит здався довгим аж надто! Щоб показать провінціальним паніям їх незвичайність, вона почала закутуватся у шаль і тихесенько підійматься, неначе хто підкручував пружини під канапою. Ті пружини підіймали її вгору, ніби ляльку. Марта й Степанида посхоплювались з місця й почали прощатся.

— Будьте ласкаві, доглядайте наших дітей! Ми надіємось на вас, як на себе; сподіваємось, що наші діти будуть вмиті, не голодні й не холодні, не забудуть молиться богу...— промовила Марта.

— Чи можна буде нам брать своїх дітей будлі-коли, хоч на празники, часом в неділю, абощо? — питали дами в начальниці.

Турман подумала, глянула на сестру й сказала: «Вибачайте, будьте ласкаві! по наших постановах нам не можна пускать дітей до батьків... І вам, і дітям треба буде понудиться трохи. Pour le reste n'ayez pas d'inquiétude.

---

[1] О, як же; будьте спокійні! *(франц.)*

Quoique d'origine française, de religion — je suis orthodoxe» [1].

При тих словах дами вийшли од начальниці, зоставивши своїх дітей. Вступаючи в прийомну залу, вони зостріли ще зо три діячі, котрі прибігли подивиться на нових інституток. То були класні дами. Одна була дівуля сорока год, друга була так само дівуля сорока п'яти год, а третю, розведену з чоловіком, одна висока особа настановила за доглядачку коло аристократичної молоднечі.

— En voilà des draquons! [2] — промовила Турман, зоставшись сама з сестрою.

— Des véritables ogresses, Dieu me pardonne! [3] — обізвалась маркіза де Пурверсе.

— Et les coiffures, grand Dieu! [4]

— В їх на головах цілі снопи пшениці!

— Де там снопи! ціла різа пшениці! Ще й колоски шуміли, неначе на вітрі!

— Які в їх талії! Чи ти, сестро, примітила? Їй-богу, неначе бані на Софійському соборі. А які нотації вони встигли прочитать нам! Й щоб діти були не голодні й не холодні... Неначе в нас тюрма, а я начальниця тюрми.

— А самі, як дзвініці! Чи ти, сестро, бачила, які на їх рябі убори на шиї? Й по-французькій коли б тобі слово! Так мене засоромили, що я думала от-от провалюсь крізь землю. А знаєш, сестро, що вони сиділи з візитом трохи не од самого ранку! Ну, дракони! А ще просять, щоб я пускала до їх дітей на святки! А дзус!

— Поки-то виполіруємо їх дітей!.. Які манери! Яке дикунство! Ой боже, боже!

Тимчасом, як Степанида з Мартою виходили, за ними скрізь зачинялись двері. Вони поминули позолочену булаву в швейцара й виїхали з двора за залізну браму. Брама слідком за ними зачинилась.

Аристократична обстава в інституті, аристократичні маркізи, розмова їх про міністрів, послів, врешті швейцарова булава — все те обвіяло Марту й Степаниду якимсь віянням аристократизму. Їдучи проз інститут, вони все

---

[1] За останнє не турбуйтесь. Хоча й французького походження, але щодо релігії — я ортодоксальна *(франц.)*.

[2] От дракони! *(франц.)*

[3] Справжні дикуни, прости боже! *(франц.)*

[4] А зачіски, боже! *(франц.)*

думали про аристократичну обставу: їм здавалось, що з одного інститутського вікна виглядає константинопольський посол, з другого — британський посол, з третього — міністр, з четвертого — маркіза де Пурверсе. Приїхавши додому, Степанида навіть почала копірувать маркіз. Дашкович увійшов у кімнату, як вона сиділа на канапі, і йому кинулось в очі, що жінка вставала з канапи зовсім якось інакше, ніж було передніше: неначе її з-під споду підводило пружинами, і потім вона випросталась на ввесь зріст. І Воздвиженський, прийшовши додому, примітив, що і його Марта встала з канапи помаленьку, неначе її хтось підводив пружинами, а потім одразу витяглась, ще й голову підняла. Йому так і здалось, що коло неї от-от схопиться полум'я купини, добре йому відоме.

Ольга й Катерина, зоставшись в інституті, почутили й на собі аристократичний вплив маркіз і інших діячів. А найбільше Ольга підпала під той вплив. Дуже гарна своєю вродою, ще й до того нагадуюча дочку італійського посла в Петербурзі, вона стала коханою вченицею в начальниці, в її сестри і в усіх класних дам. Як суха губка, вона всисала в себе той дух, що був розлитий діячами в інститутських стінах. Класною дамою в тому класі, де вчилась Ольга, була маркіза де Пурверсе. Ольга бігала за нею слідком. Де Пурверсе мазала її й пестила перед очима цілого класу. Ольжині товаришки знали, хто найлюбіший маркізі й Турманші, і обожували Ольгу. Вони чули, як класні дами хвалили Ольгу за красу, та й собі хвалили її в вічі, звали її красунею, бігали за нею слідком, догоджали їй, щоб запобігти ласки в маркізи. Тоді як Ольга сідала за рояль, її подруги, пустуючи, ставали перед нею навколішки й складали долоні, звали її янголом, святою й іншими інститутськими ласкавими словами. Ольга знала, що вона гарна, що перед її красою все схиляється, і думала, що й усі, і все мусить схилятися перед нею.

— Яка велика, яка блискуча роль у світі жде нашу Ольгу! — часто казала Турман до дам так, що ті слова долітали до Ольжиних вух. І Ольга вже звикла думать та марить, що її жде велика, показна роль у світі. Той світ вона постерегала вже по-інститутському: той світ здавався їй великим балом, з музиками, з танцями, з кавалерами в золотих еполетах, з послами турецькими й британськими, котрі здавались їй молодесенькими, надзвичайної краси паничами, з русявими кучерями, як у янголів. А скільки

раз вона, потай од самої Турман, читала про такий світ в французьких романах! І часто Ольга, заглядаючи в вікна високого інституту, ніби бачила в думках в городянських домах, за завісами вікон, доконче такий світ! Про інший світ вона й не гадала і не хотіла знати. У маркіз тільки й розмови було, що про міністрів, генералів та про двір, як звичайно буває в Петербурзі. Ольга чула ту розмову і якось думкою породалась з тією сферою, про котру тільки й торочили маркізи. Італійський посол здавався їй рідним дядьком, якийсь старий князь виріс у фантазії ніби її дід. Русявий британський посол здавався їй будущим тестем, котрого син, гарний, як сонце, та молодий, багатий, як подобає лордові, буде її женихом. Сама Турман вже давно заступила в її фантазії місце матері, а двірських дам вона мала за своїх тіток.

Ольга чула дуже часто, що інститут все одно, що університет. І вона звикла ставить себе врівні з студентами університету. Вона вважала себе просто за вчену людину і думала, що кругом неї в с в і т і буде все нижче од неї розумом і просвітою, окрім послів та двірських дам.

Ольга й Катерина зросли взаперті між стінами інституту. Їх рідко возили по городі на гулянку, та й то в закритих екіпажах, кругом котрих скакали на конях жандарми!

Раз Ольга побачила з вікна карети сільських українських прочанок в білих намітках й українських селян в чорних смушевих шапках.

— Що це за люди? Що то в їх на головах? Ой боже! Що то вони несуть на плечах у торбинках? — питали цікаві дівчата в маркізи де Пурверсе.

— Не знаю, не знаю, не знаю,— обзивалась до їх маркіза, задивляючись на гарного панка в високім капелюсі. І вона справді не знала, що то за народ, і по-якому він говорить, і що то баби несуть в клунках на плечах.

В закритих стінах інституту в Ольги почала рано розвиваться фантазія. Вона почала, інститутським звичаєм, о б о ж у в а т ь: обожувала спершу Турман і свою класну даму, потім пробувала обожувать вчителів, але їх старі й жовті види швидко одбили в неї охоту до обожування. Інституток ніколи не водили гулять по вулицях і в царський садок. Мов ті птиці з залізної клітки, виглядали вони на вулицю крізь залізні штахети садка. Раз Ольга

нагляділа через штахети молодого чорнявого панича з довгими кучерями. Його лице так вразило її, що вона цілий рік «обожувала» його! І після того часто її тягло до залізних граток.

Турман і класні дами не звертали вваги на Катерину Воздвиженську, хоч вона вчилась навіть краще за Ольгу, лучче грала й мала дужчий голос. Катерина рано постерегла, що вона негарна, ще в перший свій прихід до інституту, тоді, як Турман і де Пурверсе хвалили Ольгу й не вважали на неї. Тоді як інститутки обожували Ольгу, Катерини ніхто не любив. Тим-то вона зосталась по душі лучча од Ольги. Вона була добріша, ласкавіша. Фантазія не заносила її так далеко, в невідомий аристократичний світ; вона навіть не марила про послів і двірських дам, бо менше про їх чула.

Прийшов час виходу Ольги й Катерини з інституту. Турман, де Пурверсе, класна дама, розведена з чоловіком, і всі діячки голосно жалкували за Ольгою, ходили за нею, пестили, цілували. Турман шкодувала, що вона повинна вернуться до матері.

— Наша Ольга зробила б честь навіть при дворі! — часто казала Турман.

— Яка шкода, що вона вернеться до своєї страшної мами! — казала де Пурверсе.— Я боюсь, що ми через рік, через два навіть не впізнаємо нашої Ольги!

Степанида й Марта приїхали в інститут і, подякувавши Турманші й її сестрі за науку й працю, забрали додому своїх дочок. Ольга плакала, неначе її розлучали навіки з рідною матір'ю та з рідними сестрами. Вона обійшла з Катериною й зо всіма класними дамами весь інститут, заглянула в усі закутки, перецілувала все і всіх і, ридаючи, впала на руки Турман. Сама Турман все кахикала модним кашлем та затуляла рот хусточкою. Навіть Катерина трошки заплакала, покидаючи навіки інститут. Ольгу вивели до екіпажа попід руки і в сльозах посадили коло матері. Турман просила її навідуваться до інституту й навіть писати до неї.

Степанида й Марта привезли своїх дочок додому. Батьки стріли їх на порозі й поблагословили. Ольга ввійшла в залу, де вже окрасою зали був куплений для неї гарний фортеп'ян. Вона обійшла всі батьківські горниці з очима, червоними од сліз. Батьківські покої, просторні й гарні самі по собі, довго ще здавались їй, після дуже високих і

світлих інститутських покоїв, дуже низькими й тісними. Ольга приїхала додому зрання в будень.

Дашкович зараз поїхав на лекцію, а Степанида пішла до малих дітей, а потім господарювала в пекарні. Ольга зосталась сама в залі. Вона довго сиділа й думала. Заплакані очі трохи обсохли. Вона спробувала грать, але музика не йшла на її збентежену душу. Ольга пішла в батьків кабінет і почала переглядать книжки: взяла в руки філософську книжку, розгорнула, читала, читала, слова не втямила й поклала; потім достала другу книжку з червоним корінцем, з золотим написом. Вона думала, що то якийсь цікавий французький роман, а то був Декарт. Ольга розгорнула його, читала, читала, нічогісінько не розібрала й знов поклала на поличку. Потім їй попалась в руки історія і так само не прийшлася їй до смаку. Врешті всього, їй влізли в руки українські пісні. Вона розгорнула, подивилась, і їй здавалось, що то писано по церковнослов'янському, абощо.

— Які все чудні книжки в бібліотеці мого тата, та все на якихсь чудних мовах,— подумала Ольга, передивляючись написи на корінцях книжок.

Швидко їй надокучило те; вона вернулась до другої кімнати і почала граться з маленькими сестрами, але й те їй швидко остогидло. Ольга вскочила в пекарню, де куховарка сікла м'ясо на столниці, а її мати, скинувши празникову одежу, в простенькій буденній сукні вешталась коло якогось пирожного.

— Може, дочко, поможеш нам? — спитала мати, жартуючи, в дочки.

— А ви думаєте, що нас в інституті не вчили куховарить? Ми діжурили в пекарні всі по черзі,— сказала Ольга. Одначе куховарська справа й обстава в пекарні з димом, з духотою, з високою куховаркою, в котрої позакачувані рукави одслоняли здорові чорні й товсті руки, зовсім не сподобалась Ользі. Вона постояла, швиденько вискочила звідтіль і побігла в садок. В садочку було багато квіток. Кущі бузку й рожі розрослись попід барканами і закривали їх навкруги од очей. Доріжки були чисті й посипані піском. Ольга довго ходила по садку, нарвала пучок квіток. На свіжому повітрі швидко обсохли її інститутські сльози. Сонце почало припікать їй в голову. Вона почала нудиться, звикши в школі до товариства молодих подруг, і вийшла з садка на подвір'я. Там погонич вичищав станю.

— Пхе! — аж приснула Ольга, подивившись на таку прозу, і побігла додому, трохи не наткнувшись на корову. Вона ввійшла в покої, і знов її обхопило прозаїчне, буденне життя. Ольга почала нудиться й побігла через вулицю до Катерини.

Катерина сиділа з матір'ю й шила сорочки для маленьких сестер. Ольга прожогом вскочила в покої з червоними очима.

— Чи ти, Ольго, й досі ридаєш за інститутом? — спитала її Катерина.

— Чи вже ж ти так швидко забула його? — спитала в свою чергу Ольга.— Яка ж ти прозаїчна!

— Забула, бо нема про що й пам'ятать; а плакать, то й зовсім-таки нема за чим.

— А мадам Турман? А маркіза де Пурверсе? — спитала Ольга.

— Нехай вони собі здорові будуть,— промовила Катерина так спокійно, наче те все було давно минувше.

— Чи вже ж тобі не жаль за такими добрими людьми?

— Може, вони й добрі, тільки не задля мене,— сказала Катерина.— Сказати по правді, я зовсім не обожувала їх; вони мені аж обридли своїм чванством, своєю брехнею про послів і за свою небувалу аристократичну рідню.

— Але ж їх обожував увесь інститут!

— Може, й усей, тільки не я,— тихо сказала Катерина, приміряючи сорочечку на маленьку сестру.

— Одже ж я ніколи не згоджусь з тобою! — сказала з досадою Ольга.— Як швидко ти впала в прозу! Яка ти стала черства!

— О, я хочу мерщій вибить з голови інститутський романтизм,— сказала Катерина.

— Ходім хоч пограємо в чотири руки, бо мені так важко, так тяжко на серці! — сказала Ольга, важко зітхнувши.

Сестри посідали за рояль і почали розбирать нову п'єсу, часто спинялись, вилічували такт, міркували, морочились та й годі сказали! Одна звертала провину на другу, і швидко вони побачили, що обидві не винесли з інституту путнього розуміння музики! Вони потомились і покинули грать.

— Годі вже з нас тієї поезії! давай браться знов до прози,— сказала Катерина, сідаючи знов за шиття.

— Що ж ми теперечки будемо робить? — спитала Ольга.

— Будемо обідать, а по обіді будемо гулять в царському садку, і вже не в інститутських сукнях.

— А в якій одежі ми підемо в царський садок? — спитала Ольга, дуже цікава убраться в довге убрання, в котре вона ще зроду не вбиралась.

— Для мене все одно, в яке б не одягтись,— сказала Катерина.

— Серце! душко сестричко! прийди до нас та будемо вбираться вкупі! — просила Ольга, і її думка розвеселилась тим, як вона буде одягаться в довгу сукню.

По обіді Ольга й Катерина почали вбираться в довгі сукні, довго вертілись перед дзеркалом і надвечір вийшли з своїми матерями гулять. Їм було дуже незручно йти в довгих сукнях, в котрих шлейфи плутались і спиняли їх на ході. Обидві вони говорили по-французькій. Їм чудно було, що вони ходять попросту на вулицях, між усякими людьми, котрі сновигали поруч з ними і часом не звертали їм з дороги. Один міщанин ненароком штовхнув Ольгу в лікоть на тротуарі.

— Ой, лишко мені! яке мужицтво! які киргизи! — пищала Ольга, обертаючись до матері, котра йшла слідком за нею. Жадобними очима оглядали молоді дівчата прохожих, неначе вони бачили їх вперше. Вони повернули на гору до пам'ятника князя Владимира, де ввечері гуляло дуже багато людей. Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб перевести трохи дух. Над самісіньким краєчком гори стояли рядками гуляючі люде й дивились на широку картину, котра полотном розстелялась сливе під самісінькими ногами. Внизу був спуск з Хрещатика на Поділ, по котрому валкою їхали екіпажі, рядками йшли й на гору і з гори прохожі. Ще нижче вилось шосе над самісіньким Дніпровим берегом, ховаючись за високою горою ік полудню. І там тяглись екіпажі й прості волові вози. Ще нижче протікав широкий синій Новий Дніпро попід самим Подолом. На Дніпрі стояли й плавали барки, плоти. Плисковаті широкі острівці, поділені самовілками й рукавцями, зеленіли лозами й сінокосами. На їх цілими купами жовтіли, синіли й червоніли лучані квітки. За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки чорніли бори до самого краю обрію, скільки можна було засягти оком, ледве підіймаючись в далеку Чернігівщину. Ближча

смужка лісу була зелена, дальша смуга була синя, а ще далі синів і чорнів ліс, неначе накритий тонким синім покривалом, і зливався з синім небом. На північ од Владимирового пам'ятника глибоко внизу лежав Поділ з церквами й золотоверхими монастирями, вганяючись далеко плисковатим клином в Дніпро. На південь од пам'ятника підіймались гори, де був розкинутий царський садок, а під горою, в глибокім яру, коло самого шосе, стояла висока колона старого пам'ятника Владимира. Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший, а далекі озерця на оболоні під тим бором і річка Почайна горіли, наче розтоплене золото. На тій картині блищали всякі фарби, якими тільки можна було закрасити її: там було й синє небо, і синій Дніпро, і біла смуга піску, чорні бори й зелена оболонь, і зелені острівці, і червоне небо на заході, і червона, як жар, вода під чорними межигірськими борами. Судна на Дніпрі, екіпажі й прохожі на шосе, на спуску, на подільських вулицях —все те давало жизність тій великій картині й зганяло з неї мертвий спокій природи.

Вечір був тихий та ясний. На тротуарі, котрим були обвиті самі крайки гір, обсаджених тополями, стояли рядками гуляючі люди й милувались чудовим виглядом. Степанида й Марта й собі стояли з дочками проти самого пам'ятника. Хто тільки виходив на гору, то дивився на молодих паннів, а найбільше на Ольгу. Ольга вже хотіла обернуться, щоб глянуть на свій інститут, на те вікно, де пройшли її дитячі літа, але не встигла вона знайти того вікна, як її вразила дуже оригінальна картина коло пам'ятника.

На широких і високих східцях п'єдесталу сиділи рядками молоді паничі. То були студенти університету. По їх блідих лицях і очах, дуже веселих, по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадать, що та компанія тільки що скінчила екзамени і, мабуть, щасливо скінчила. Постава їх постатів на східцях була дуже вольна і через те дуже граціозна. Дехто трохи не лежав, дехто сидів, підобгавши ноги, дехто простягнув їх на всю довжину. Деякі поскидали картузи й порозкидали по східцях. Більша половина з їх курила, лузала насіння, кусала горіхи, обсипаючи лушпинням чавунні східці й траву.

Ольга обернулась, вгляділа той гурт і повернулась до матері, промовивши: «Пхе! як вольно держать себе студенти!»

— Пхе! — сказала й Катерина.

— Пхе! неначе інститутки нижчого класу! — сказала Ольга.

— Нема на їх нашої маркізи! — писнула Катерина.

— Наша молоднеча так розпустилась, що й ходить по вулицях небезпечно! — промовила Марта Сидорівна.

— Ще й насіння лузають! чи ти ба! неначе сільські парубки! — прикинула Степанида.

— Мамо! який то бриль на одному студентові! чи провансальський, чи тірольський! — аж крикнула Ольга.

— Де там! то український бриль, мужицький! — сказала їй мати.

— Пхе! мужицький! А я думала, що тірольський,— промовила Ольга.

— Якби пак тірольський, то ще б нічого! — знов прикинула Степанида з філософською міною.

— Мамо! що то на одному студентові? Така одежа, як на мужиках! — аж крикнула Ольга.— І такі широчезні...

Ольга не насмілилась назвать тих широчезних шароварів і зупинилась.

— То мужицьке українське убрання,—промовила Марта Сидорівна.— Бог зна, що буде далі! Швидко не можна буде по вулицях ходить! — сказала вона, важко зітхнувши, неначе її на вулиці ждала смерть од тієї української свити й бриля.

— Але вони їдять надворі!—крикнули обидві інститутки.— Ой, mon Dieu![1] Ото якби побачила наша маркіза! Поїдьмо в інститут та розкажім все чисто! Ото буде сміху!

Жахаючись трохи демократичної групи молодих паничів, обидві панни одначе в душі милувались нею і милувались щасливими й веселими молодими видами. Вони самі так недавно скінчили екзамен, скінчили інститут; так недавно гуляли на вольному світі, що та веселість приставала до їх, переливалась в їх душі. Їм обом заманулось пристать до того гурту, весело побалакать, пожартувать, але інститутська наука маркіз паралізовала їх душі, придавлювала молоду потребу молодого серця і все наводила на їх думку про інститутську дисципліну.

Ольга спинилась на одному лиці, перевела очі на друге, на третє. Для неї було миле кожне молоде лице. Вона поминула одно повне, щокате лице з веселими очима, з

---

[1] Мій боже! *(франц.)*

широким ротом, з безневинним сміхом на губах. Те лице ніби говорило: «І нащо мені та краса картини, що розстелилась внизу, те небо й земля, ті люди! Хоч би вони й крізь землю пішли, мені було б байдуже! Я б їх виміняв на одну добру сигару!»

Ольга поминула й те лице і спинилась очима ще на одному: те лице було молоде, рум'яне, виразне. Його рамами обхоплювали чорні кучері.

Ольга тільки що глянула на ті високі чорні брови, тільки що придивилась до чорних очей, і зараз вп'ймала самим серцем, самою душею їх промінь. Її молода голова аж запаморочилась. Вона ледве встояла на ногах і тільки соромилась сісти на обтесані каменюки, що були покладені рядком коло тротуару.

Молоді паничі з східців сміливо оглядали паннів, котрі проходили повз їх. Вони не поминули й інституток. Всім їм кинулась в вічі Ольга своєю красою, своїми чорними локонами й блискучими очима. Кільки з їх встало й побігло навперейми поза пам'ятником. Між ними був і той панич з широким лицем. Вони раз пройшли коло їх, потім, як дами рушили з місця, вони знов забігли уперед і пішли їм назустріч. Ольга й Катерина бачили ті маневри, але не бачили між паничами тих високих брів і чорних кучерів.

Весела група молодих студентів знялась з п'єдесталу пам'ятника, наче зграя птиць, і почимчикувала з гори по кручених стежках, викладених цеглою. Студенти перебігли через возвіз і побігли ще нижче, до старого пам'ятника, так швидко, що на їх брилі й карґузи тільки манячили. Вони збігли на шосе, і більша половина сіла на човни. Гребці одчалили од берега, і три човни, повні молодих хлопців, полинули по воді, доганяючи й переганяючи один одного. Випливши на середину Дніпра, студенти заспівали хором українські пісні. Їх молоді, свіжі голоси долітали дуже ясно й виразно до гуляючих на горі. Студенти перевезлись через Дніпро, кинулись на зелені сіножаті: деякі полізли на гімнастичні драбини й стовпи, деякі почали гойдаться на гойдалках. Інституткам дуже сподобалась така вольність, така веселість, про яку вони й не чули і навіть не гадали в інституті. Вони й самі почутили, що їм хотілось і побігати, і поспівать.

Друга половина студентів вернулась од Дніпра й пішла до царського садка. Ольга й Катерина слідком за ними водили очима; їм бажалось впізнать ті чорні кучері й високі

брови, та вони не змогли впізнать. То їм здавалось, що ті кучері попливли на острів і що найкращий голос в пісні, високий і дзвінкий тенор, виходив од чорних кучерів; то їм здавалось, що голова з тими кучерями повернула в царський садок на прогуляння.

Ольга й Катерина з матерями пішли на Хрещатик і попростували до царського садка, де в Шато вже грав оркестр, а по широкій долині ворушились юрби публіки. Ольга й Катерина йшли несміливо; їм здавалося, що їх не минає ні одне око.

В Шато була велика гулянка. На афішах було оповіщено, що того вечора співатимуть в садку тірольці, потім пускатимуть шар, а в кінці всього будуть запалені бенгальські вогні й фейєрверк. Народу зібралось велика сила! Все Шато на долині було залите масою публіки. Дармова публіка так завзято лізла в Шато через частокіл, що поліцейські москалі ледве встигали стягувать її за ноги. Вже смеркло надворі, а Ольга все озиралась, все оглядала всіх панів і паничів, які тільки йшли назустріч, шукаючи очима знайомого милого лиця, та все-таки не вгляділа його. На терасі дерев'яна платформа, де мали співати тірольці, вже горіла вогнями. Дзвоник дав сигнал, і публіка почала збиратьсяся до платформи й розсаджувалась по лавках, хто встигав зайнять місце; решта стояла цілими купами. Вийшли тірольці й почали співать більше чудно, ніж гарно, нагадуючи своїми дуже довгими трелями неестетичне ревіння альпійських коров або перегукування людей, що заблудились в горах і згукувались. Публіка давала браво, а студенти сміялися і свистали. Тірольці зійшли з підмосток; там з'явивсь якийсь німець і почав лагодити свій шар з помагачами. Шар прив'язали вірьовками як слід і почали сповнять його газом. Вже шар надувся й почав блищать в темноті. Публіка ждала, що він от-от здійметься й полетить, але шар почав сплющуваться так, що його боки позападали, як у самого німця. Шар луснув з одного боку. Публіка почала сміяться.

Принесли зараз причандали й заліпили дірки. На цей раз справа пішла краще: шар надувся, тихо знявся з місця й почав підійматься вгору. Публіка зашуміла, заляскала в долоні, закричала. Шар підійнявся вгору — і почав осідать додолу якраз над самісінькими лавками, де сиділа сила людей, де сиділи Степанида й Марта з дочками. Вони підвели очі до неба і з великим страхом побачили, що про-

сто на їх летить шар. Публіка по боках реготалась, аж за боки бралась, але на чию голову летіла біда, тому було не до сміху! Молоді інститутки шугнули з лави, мов птиці. Піднявся галас, крик, навіть чути було плач. Дами позскакували й стрибали через лавки. Шар сів на лавки якраз на тому самому місці, де сиділи Дашковичка й Воздвиженська з дочками. Ольга й Катерина доскакали до краю й стрибнули просто на гурт: то була група студентів, котру вони вже бачили коло Владимирового пам'ятника. Невважаючи на переляк, Ольга й Катерина побачили між студентами те саме веселе, велике лице, з широким ротом і веселими очима. Ольга спотання скочила, сама не знаючи куди, і просто перед собою побачила те гарне, виразне й рум'яне лице, котре так вразило її в серце! Вона впізнала його по кучерях, по блискучих очах, і хоч була перелякана, але примітила, що на тому чудовому лиці був рівний з легким горбиком ніс, чудові повні губи, так виразно обведені кругом, неначе хто обвів їх пензлем. Вона додивилась, що губи були повні, що на спідній губі була малесенька ямочка саме посередині. Ольга додивилась, що на тому молодому лиці не видко було й сліду сміху, але навіть виявлявся жаль, що показували кінці верхньої губи, трошечки підняті вгору. Молодий панич побіг до неї назустріч, подав руку й легесенько зсадив її додолу. Ольга подякувала йому й почула його чудовий голос, свіжий, дзвінкий. Цей голос довго після того вона все ніби чула в своєму серці.

Публіка знов загомоніла, потім стихла й заворушилась, розходячись на всі боки. Оркестр загримів і заглушив шум та гам народу. Молода група, знать, впізнала інституток, бо потяглась за ними слідком і забігала й переймала їх. Інститутки добре бачили того реготуна, котрий кричав «браво» просто їм в лице, як вони втікали й стрибали по лавках, але чорні кучері знов десь зникли, і їх не стало видко.

Просто проти Шато на темному зоряному небі чорнів інститут, підіймаючись на горі, наче темні стіни твердині.

— Чи бачиш, Ольго, наш інститут? — спитала Катерина.

Задумана Ольга підвела голову й глянула на інститут, чорний та темний, з темними рядками вікон, темніший од самої ночі.

— Які ми щасливі, що не виглядаємо з тієї тюрми, а вже вольно гуляємо, як усі люде! — сказала Катерина, і справді повна щастям волі між вольними людьми.— Подумай собі, Ольго, якби ми оце сиділи за тими чорними вікнами й темними стінами!

Ольга підвела голову й справді подумала за те, але та думка обвіяла її таким холодом, неначе на неї повіяв вітер з півночі. Натомісць її всю освітила й обігріла чудова мрія про молодого чорнявого хлопця з темними очима, з свіжими малиновими устами.

«І хто він? і якого він роду? і хто його батько-мати? — такі думки вертілись в молодій голові,— чи побачу його коли, чи познайомлюсь? Чи любить він мене, як я його?» Так думала Ольга, йдучи попід густими липами, втягуючи в себе пахощі квіток, що росли в клумбах гірляндами.

Тихісінький західний вітрець, пахощі лісу й ночі, світ од зірок, і веселі музики, і веселі люде навкруги — все те ворушило мрії в молодій фантазії, будило щастя першої любові в молодому серці. Ольга вже дала в думці романтичне ймення незнайомому, в думці уявляла його сином багатого князя, уявляла його розумним і значним, веселим і щасливим. Вона вже не слухала Катерини, забула вже інститут, його темні стіни й темні вікна, забула на цей раз Турман і маркізу та все ніби бачила ті кучері, ті очі, ясні, як зорі, той носик, тонкий і рівний, неначе виточений.

Дзвоник задзвонив до літнього театру, що стояв у Шато під горою. Дашковичка й Воздвиженська зайняли для молодих дочок ложу. Молоді панни були веселі, оглядали ввесь театр. Вже піднялась завіса, вже почали грать на сцені водевіль. Але Ользі було байдуже про сцену; її очі блукали по ложах, по партері, та все по перших рядках. Їй здавалось, що він повинен сидіть в найдорожчій ложі або в першому рядку крісел в партері, але його там не було. Врешті, вона ледве змогла задерти голову, щоб подивиться на галерею в райок. На тій високості вона зараз впізнала цілий довгелецький рядок веселих студентських голів. Між ними був веселий студент з широким ротом і здоровими зубами, а коло його сидів попліч знайомий красунь. Ольга не йняла віри очам, щоб її мрія, її ідеал сидів так високо в театрі! Вона хотіла б на цей раз помилиться, та серце їй підказало, що вона не помилилась. Ще раз вона насмілилась задерти голову, аж шия в неї защеміла, і, ой лишенько! її ідеал кусав горіхи малиновими устами перед

усім театром! Вона виразно бачила, як веселий студент насипав йому в жменю горіхів! Ольга почувала, що її ідеал трохи стемнів, як темніє скло, коли на його впаде мокра пара. Вона насупила брови й тихо промовила: пхе!

Завіса падала й знов підіймалась. Один актьор грав дуже погано, так що в партері почали сміятись. Галерея почала свистать, шипіти і так здорово тупотіла ногами, що Ользі й Катерині стало трохи страшно. Настукавшись досхочу, в галереї почали сміяться й кричать: паскудно! невірно! Деякі голоси кричали: браво! біс! браво! Ольга підвела очі вгору й побачила, що крик, свистіння й тупотіння лилося-таки з того краю, де сиділа валка молодих студентів, де сидів красунь!

— Пхе! — промовила Катерина.

— Пхе! який сором! — сказала Ольга.

— І сорому нема їм! — голосно промовила Степанида, гордо одвертаючи очі.

— Вони театр завалять і нас повбивають! — голосно обізвалась Марта.

Одначе ж усі вони вийшли з театру живі й здорові. Наостанку в Шато почали запалювать фейєрверки й світить бенгальськими вогнями. Вся долина з публікою, горами, лісом і купами людей на горах блищала то червоним, пекельним огнем, то синім, то снігобілим. Вогні запалювали зумисне на пригорку за купами дубів і лип, котрі світились наскрізь, неначе були вирізані з тонкого паперу або були вилиті з прозорого скла. Купи людей зверху здавались групами духів на високих хмарах, помальованих усякими фарбами. Картина була невимовно ефектна й чарююча, неначе взята з арабських казок «Тисячі й одної ночі». Обидві панни стояли близько од того місця, де схоплювались огні, і коло самісінького вогню побачили знов ту саму купу веселих студентів. Ольга знов упізнала між ними свій ідеал, облитий чудовим світом, і не зводила з його очей. Вже вона дивилась не на дерево, не на гори, а на тому виду ловила цікавим оком усі сутінки фантастичного сяєва.

Вже пізно почали розходиться люде. Молоді панни вернулись додому такі щасливі, такі веселі, якими ніколи не зазнали себе в інституті!

Старі батьки ждали їх і не лягали спати. Дашкович почав розпитувать в Ольги про інститут, про науки, а вона все розказувала йому за Шато, театр та бенгальські вогні.

— Що ж тобі казала начальниця на прощання? — питав батько в Ольги.

— Не пам'ятаю, тату! — одказала Ольга.

— Чи дуже плакала ти, як прощалась з подругами, з класними дамами? — питав цікавий батько.

— Не пам'ятаю, тату! — промовила Ольга, а думка її все вертілася коло Шато й чорних кучерів.

— Чи весело ж гуляла сьогодні? — спитав батько.

— Ой, так весело, що я й зроду так не гуляла! Коли б ви, тату, побачили, якими вогнями горіли гори, ліс! які були фейєрверки, які були музики, якого багато було людей в Шато! Мабуть, увесь Київ зійшовся слухать тірольців! Якого я бачила...

Ольжина мрія про її чорнобривий ідеал трохи не вислизнула словами з язичка. Вона ледве схаменулась і почервоніла. І потім довго вона розказувала разом з матір'ю, як їм було весело, як німець пускав шар, як той шар трохи не спалив їх, падаючи на голови. Всі випадки з початку того дня, прощання з інститутом, і сльози, і подруги, і маркіза — все те одійшло в минувшість на кільки років, бо його заглушили музики, театр, залили бенгальські вогні; бо його потопили на дно моря мрії про чорні кучері, чорні високі брови й малинові уста. Ольга спала й бачила все те в сні. Їй снилось, неначе вона все гуляла й бавилась, доки світ нового дня не розігнав її мрій.

Того ж таки дня Степанида Сидорівна, порадившись з Дашковичем, задумала зробить в себе вечоринку, щоб познайомить свою дочку з кружком своїх ближчих знайомих. Їй хотілось і дочку людям показати, і дочці людей показать. Дашкович запрохував гостей, а Степанида Сидорівна розпочала пекти й варить усяку їжу на вечерю. Під впливом вчорашнього веселого вечора, під впливом молодих надій серця Ользі здавалося, що той вечір буде якийсь не простий, буде такий веселий, яким його малювала її фантазія. Їй здалося, що на вечоринці повинно буть багато гостей, та все молодих і гарних; їй чогось здавалось, що доконче буде й той гарний студент, котрого вона вчора нагляділа в царському садку. Зоставшись сама в кімнаті, вона частенько заглядала в дзеркало і трохи засмутилась, що її лице зблякло од не зовсім спокійної ночі. Ольга двічі бігала до Катерини, щоб порадиться за убрання. Вони вдвох пробували перед дзеркалом, як би краще й модніше зачесать голову. А незручні в тому руки погано служили їм

обом. Довго й довго вони морочились і скінчили на тому, щоб розпустить коси локонами по плечах.

Настав вечір. До Дашковича почали збираться гості. То були професори, та все не дуже молоді, та все з блідими, засидженими видами. З ними поприходили їх жінки й дочки. Ольга й Катерина привітались до вченого кружка й почали слухать розмову. Розмова та, дуже суха або дуже вчена для молодих дівчат, не зачепила їх цікавості. Вони слухали, слухали й трохи не поснули, пригадуючи собі інститутські лекції. Перейшли вони до дамського стола, але й жіноча розмова була не цікавіша для їх. Жінки судили якихсь незнайомих для їх людей і розмовляли про хазяйську справу. Ольга й Катерина почали дуже нудиться та все сподівались, що далі буде щось цікавіше й інтересніше. Вони ходили по залі, побравшись попід руки, і їм здавалось, що от-от одчиняться двері і сюди ввійдуть молоді й гарні паничі, тудою ввіллються згуки якоїсь чудової музики, що там заблищать ті чудові очі й високі брови, котрі вони недавно бачили. А двері не одчинялись: тудою й не думало влітать те щастя, та радість, котрої так бажали їх молоді душі.

Вже після чаю почали приходить молоді паничі: прийшов один чорнявий і негарний урядовець, прийшло кільки купчиків з товстими червоними щоками, потім увійшли в залу зо три серби студенти. Пізніше прийшли ще три молоді студенти.

Після приходу молодих людей в покоях стало веселіше: почалися жарти, сміх, весела розмова. Швидко потім стариші посідали грать у карти. Одна немолода дама сіла за рояль й заграла кадрилі. Студенти попросили паннів до танців. Ользі й Катерині стало веселіше. Але все-таки вони сподівались чогось більшого й кращого од того вечора, ждали більше розваги, веселості і молодих людей кращих, і значніших, і веселіших, Ольга розходилась в танцях. Інститутські мрії загомоніли в її фантазії. Вона згадала розмову Турман про аристократичні бали десь в далекій столиці, про ту розкіш, і її думка понеслась десь далеко, в якийсь фантастичний світ.

Вже було пізно; в покоях стало душно й димно од сигар. Ольга й Катерина, взявшись попід руки, перейшли всі покої й зайшли в Дашковичів кабінет. Там не було й душі. Ольга одчинила вікно; в кабінет полився свіжий вітрець. Обидві сестри, держачи одна другу за сухорляву ди-

тячу талію, сперлись на вікно й виставили голови надвір.

— Але й кавалери! — сказала Ольга.

— Ну, та й кавалери! — додала Катерина.

— Як вони танцюють? не вміють гаразд навіть протанцювать рондо! плутаються, як на точку міщанки,— сказала Ольга.

— Мені отой болгарище порвав сукню, і знаєш де? на плечі! — сказала Катерина й показала маленьку розпірку на плечі, роздерту гудзиком од сіртука.

— Вони нас покалічать в танцях! Мені один настоптав на ногу!—аж писнула Ольга,—я не хочу з ними танцювать!

— Пхе! — сказала Катерина, закопиливши спідню губу.

— Ото, якби побачили Турман і де Пурверсе нашу компанію! Завтра поїду в інститут і все дочиста розкажу! Ото буде сміху! — сказала Ольга.

— Ото буде лементу! — додала Катерина.

— А професори, а урядовці! А жінки їх! За що вони балакають! Як вони повбирані! Які в їх манери! Ота товстуля як поклонилась, то аж присіла, ще й перехнябилась на один бік. Ой, сміх та й годі! — сказала Ольга й засміялась,— поїду завтра в інститут і за все дочиста розкажу!

— І мені не сподобалась їх компанія! — сказала Катерина.

— Ти тільки придивись, чого вони поначіплювали на себе. Які на їх прості квітки, які рябі сукні! А чого в їх нема на шиях! і шнурочки якісь, і стрічечки, й намиста! На наших інститутських зроду не побачиш нічого такого. Поїду завтра і за все дочиста розкажу! Ото насміємося всмак! — сказала Ольга.

— Що хоч, сестро, кажи, а ті дві купчихи, то, їй-богу, неначе їх годували для різниць! Такі товстулі та червоні! Мабуть, вони їдять дуже багацько.

— Авжеж, тріскають багацько, бо в їх талії... Чи то ж талії! Ти тільки придивись, що то за талії! Я аж злякалась, як одна купчиха скинула мантиль. Якби ми вдвох обняли її руками, то наші руки не зійшлися б! — сказала Ольга, взявши для прикладу за руки Катерину й показуючи, яка-то там страшна талія.

— Я зовсім не того ждала! А ти? — спитала Ольга.

— І я так, хоч і думала знайти дещо не підхоже до нашого інститутського. Але вважай, що вони не були в інституті...

— Як і наші матері, що й досі не вміють добре говорить по-французькій.

— Я сама вивчу свою матір,— сказала Катерина.

— І де вже! трохи опізнилась,— додала Ольга,— так тільки трохи, може, їх обполіруємо.

— Ой! треба йти туди! — сказала Ольга, показуючи очима просто до дверей.

— А треба, ще трохи потанцюємо.

— І хочеться-таки тобі! — додала Ольга тоном трохи докірливим.

І обидві вони, побравшись за тонкі талії, пішли через покої, де грали в карти, де було душно й димно, де ходили по залі кавалери, що так не припали до вподоби молодим інституткам. Той вечір знов облив холодною прозою життя обох інституток. Вечір здавався їм ще простішим і біднішим після недавньої гулянки в Шато.

VIII

Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк. Він родився в Полтавщині, в селі Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті, але заможні полтавські дідичі й жили в селі Журбанях, котрі були розкидані по степу і по невеличких ярках. Невеличкі хати, між котрими було багато мазанок, скрізь розбіглися, як овечки, і яро одрізнялись од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зілля й високої осоки, котрою були вшиті крокви на півершина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишниками високо вгору підіймались колодязні журавлі. Кругом Журбанів цілими рядками стояли невисокі вітряки, та все з шістьма й восьма крилами, котрі виразно малювались кружалами на синьому степовому небі. Зелений садок коло панського двора, вітряки й біла церква спиняли на собі очі серед рівного степу. Кругом Журбанів на всі боки стлалось ніби степове безкрає море, а над степом розстелялось синє безкрає небо. Очі тонули на всі боки в сизій та зеленій далечі, котрій, здається, й кінця нігде не було.

Панський будинок стояв край села, в садку, недалечко од церкви, підля вигону. Будинок був невеликий і невисокий. Навкруги його була галерея попід стріхами, а в садок виступав круглий ганок, чи тераса, густо обплетена

виноградом. Кругом тераси були повироблювані клумби для квіток. Між клумбами і скрізь по садку вились чисті доріжки, посипані жорствою й піском. Перед домом був широкий двір, такий широкий, що вози ледве встигли протерти кругом його вузьку дорогу. Серед самого двора росла трава й степові квітки, наче в лузі. Косарі косили там сіно, як на сіножаті. На тому дворі далеко з другого боку стояли хати для челяді й станя, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро Радюків батько взяв за своєю жінкою, Надеждою Степанівною Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов з людей небагатих. Він був син козака, і по смерті батька й матері йому достався батьківський хутір недалечко од Журбанів. Він служив в війську в гусарах, покинув службу й спочивав у своєму хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав жениться, бо й не було на кому жениться в цілій околиці. Кругом в хуторах і селах було дуже багацько паннів, але хуторянки не подобались йому. Він дуже багацько на своєму віку бачив усяких людей і не міг вподобать собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. Зате ж він сам був ідолом для сусідських паннів.

Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, з чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець, і мав силу причаровувать до себе серце кожної молодої панни. Сміливий, як козак запорожець, трохи причепливий, як москаль, він мав надзвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, смішні, повні жарту й юмору, знав їх без ліку, міг розказувать цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набирав, неначе витрушував з якогось безоднього мішка. Пробуваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухався їх од народу, між панами й духовними, між селянами й городянами, і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою, повною квіток поезії, чому позавидував би найкращий оповідач. Він умів так смішно розказувать, що всі реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він незабаром розворушив усю околицю й розвеселив її. На хуторянських вечорах, де було по кільки десятків паннів і ні одного панича, його ждали,

як бог зна кого. Всі сідали кругом його, роззявляли роти, сміялись і слухали його оповідання, доки він не договорювався до анекдотів, трохи сороміцьких. Тоді панни червоніли, втікали, а Радюк починав розказувать пресмішні оповідання про жінок та чоловіків, про циган, про москалів. На хуторянських вечорах Радюк поводився трохи по-сільській, мов на вечорницях, любив часом ущипнуть будлі-яку панну за палець або здавить за руку, часом грався з паннами горіхами в чіт та лишку, кидався насінням і гальками з хліба. Панни не сердились на його, бо всі любили його, і кожна мала надію вийти за його заміж. Де на вечорі не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки ж його вороний кінь влітав у браму і його чорнобриве лице з'являлось перед вікнами, всі гості ворушились, веселішали, а панни червоніли, побачивши його чорний гусарський вус і чудові, веселі, блискучі очі.

Радюк любив сусід таких, як сам: веселих і говорючих, і страх як не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цікавим язиком подавав прізвища усім сусідам: одного продражнив посмітюхою, другого печеною морквою, одну панію назвав макухою. Такі прізвища й зостались за ними в околиці. І невважаючи на те, сусіди не сердились на його, бо знали його як людину добру, хоч і цікаву на язик.

Саме тоді скінчила харківський інститут Надежда Степанівна Іскра й приїхала в Журбані. Кільки років минуло, як до неї присватувалось багацько женихів, але всі вони взяли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи бліда й сухорлява. Лице її було щиро класичне, очі темні. Вона трохи вередувала, вибираючи женихів. За неї почали говорити в хуторах і судили та обносили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбані з харківського інституту? — питали в Радюка хуторяни.— Чи вже ж пак ви не насмілитесь приступить до неї?

— А давай спробую приступить! — гукнув Радюк і, причепурившись, вбравшись в офіцерський мундир, він поїхав в Журбані подивиться на ту інститутську цяцю.

Приїхав Радюк і... зараз заполонив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив-наказав, насмішив старих своїми веселими оповіданнями і причарував серце молодої чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по-французькому й по-московському, слухала й не могла наслухаться українських юмористичних оповіданнів, розказаних червоними устами, при-

правлених жартами й смішками, ще й блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима, вона сподобалась Радюкові, а Радюк їй, і незабаром вона вийшла за його на великий смуток всім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселився в жінчиному домі, в Журбанях. В їх родився старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя як сина, обнімали, цілували його, нудились за ним, як його довго не було в господі. Він розвеселив їх на старості літ, смішив своїми оповіданнями до самої смерті. Його жінка трохи аж сердилась, що всі так липли до чоловіка. Породивши кільки дітей, вона стала нервозна, часом сердилась без причини, ні з сього ні з того починала гримать на Радюка. На її білих висках почали світиться тонесенькі сині жилки; лице її стало бліде й змізерніло, а ніс став ще тонший. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувать їй анекдоти. Вона тоді підіймала очі, прислухалась і зараз-таки починала осміхаться. Цілий вік Радюк манив її такими жартами й наводив на неї добрий юмор.

Радюк дуже любив свого синка Павлика! До дочок якось не так горнулось його серце. Він не спускав його з колін, няньчив його, як найпильніша нянька. Павлик скуб його за волосся, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину! пустуй по хаті! — казав Радюк синові, і син пустував, бігав, а батько тішився, любив цілі години дивиться на його пустування, садовив його собі на шию, бігав з ним по горницях. Син почав переймать од батька деякі анекдоти.

— Боже мій! Що ти витворяєш? Ти зовсім збавиш дитину! — починала гримать Радючка.

— Не бійся! Я твоїх інституток не зачіпаю; не зачіпай і ти мого гусарина! Правда так, гусарине? — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарине! — промовляв хлопець, щипаючи так само батька за щоку.

— Чи ти малий, що не тямиш, як треба обходиться з дітьми? — бідкалась жалібним голосом Радючка й починала сердиться скривившись.

— Ож слухай сюди! Ото була собі така жінка, що ніколи доброго слова не сказала чоловікові. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіт. Чоловік каже —

образи, жінка каже — луб'я! Він каже — ячмінь, вона каже — гречка. Ото сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю, сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла свіжого хліба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те та й каже: «Гляди ж, жінко, хоч сьогодні не кидай мені в мішок свіжого хліба!»

— Ба вкину, трясця твоїй матері!

— Та не кидай же хоч тієї печеної курки! — «А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість!» — «Та хоч не кидай же пляшки з горілкою!» — «Ба вкину! Таки вкину! Сім болячок тобі на печінки!» — сказала жінка, ще й кулак об кулак ударила і все те вкинула чоловікові в мішок.

— Та хоч не піддавай же на плечі! — «А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! Таки піддам тобі на злість!»— І вона вхопила мішок, піддала чоловікові на плечі й випхнула його з хати в потилицю.

Радючка потроху прислухувалась до того оповідання й потім забувала про свій гнів і починала сміятись.

Тим часом Павло підростав. Сама мати почала доглядать дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час; вміли розмовлять по-французькій і по-руській і не вміли гаразд і слова сказать по-українській. Не так було легко для матері доглядать свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й мужицькими хлопцями. Синок ніяк не хотів стерпіть тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручався з їх, викручувавсь, все втікав потаєнці з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився од їх українських пісень, вивчився чудово говорить по-українській, на диво й на жаль матері, і часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дриветні. Мати загадувала няньці привести його, прибирала його, чепурила, зачісувала, а Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там в гилки, в цурки, дер горобці в повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька й приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! Ось я тобі гостинця приніс! — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матері.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк брав сина на руки вкупі з горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, невважаючи на його волосся, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамитову куртку, замазану смолою. Саме тоді ввійшла в кімнату Надежда Степанівна.

— Боже мій! Що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки й оглядаючи синка.— Боже мій! Що це в його в руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на підлогу й цвірінькали, роззявляючи червоні дзьоби з жовтими заїдами.

— А це що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! — От нате, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе боже! Не їж! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки замажеш! Надінь рукавички! — казав Радюк, подаючи їй й справді рукавички.

— І що вийде з того хлопця!

— Гусарин вийде, як його батько! — промовив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько навчив. «Був собі котик та півник. Вони жили собі в лісі в хатці, як рідні брати. Ото раз котик пішов у ліс та й каже півникові...»

Мати прислухалась і витріщала з дива очі: хлопець розказував українською мовою мужицьку казку.

— Розказуй, сину, далі! Ну, що він казав півникові?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсім зіб'єш з пантелику дитину! — кричала жінка на Радюка.— Дай його сюди.

І вона брала Павлика, загадувала няньці надіть на його чисті штанці, вмить та зачесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втікав до хлопців в надвірню, опрічню хату, переймав пісні й казки і ганяв з пастушками. Село, сільське народне життя втягнуло в себе дитину. Не дуже великі достатки не давали матері обставить сина гувернюрами й зовсім одлучить од народу, як то буває в наших багатших панів.

Павлик підбільшав, і його одвезли в київську гімназію. Там вже не було ні Журбанів, ні журбанських наймитів, ні пастухів. Там була інша сфера, інше життя. Великоруська

мова панувала в школі. Павлик вернувся додому на вакації, стративши й самий слід Журбанів, слід української національності й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — казала Надежда Степанівна, вітаючи синка.— Тепер гарно й подивиться на хлопця! І говорить, як треба, і до пастухів не горнеться.

— Ти б одвезла його в інститут! — обізвавсь Радюк.

— А ти б хотів, щоб інститутки горобців дерли та вчились мужичих казок?

— Та хоч би й горобців лякали на городі, як опудала, то все б таки була якась користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшись з київського пансіону, пішла на тік, побачила там граблі та й питається в молотників: «Що це таке чудне та смішне? Я й зроду такого дива не бачила?» «От наступіть, панно, на зубці, то воно само скаже, як його звуть»,— каже молотник. Вона й наступила, а граблі як підведуться та лусь її в лоб! «А, прокляті граблі! як мене здорово вдарили!» — крикнула вона. «А бачте, само сказало!» — казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивиться, аж на стіні висить сито. От вона й питається в наймички: «Що це в вас таке чудне? Я вперше зроду бачу таке диво! Що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?» — каже вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носі! «Ой каторжне сито! як же мене здорово вдарило!» Чи не хочеш ти й з нашого Павлика зробить такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести б нам оту опрічню хату для челяді з двора? Може б, діти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робить, то й знесім ! Чи не чула ти казки, як було собі три брати: два розумних, а третій дурень. От і поділились вони батьківським добром. Старші й кажуть меншому: «Ми ж візьмемо воли, корови й хату, нащо вони тобі здались? а ти собі візьми ступу». Дурень думає: «І нащо мені й справді ті воли та корови, той клопіт? Візьму лучче ступу; одначе вона не їсть і не п'є». От і взяв він ступу та й поніс, та все носиться з нею, та носиться, не знає, куди її притулить...

— Бозна-що ти верзеш! — казала жінка осміхаючись.— Нащо й хату переносить, коли ти сам гаразд навчиш сина усьому. Ну-ну! Та що зробив той дурень з ступою? — питала вона, цікава знать кінець тієї казки.

— Що зробив? Носився, носився цілий день і зайшов з нею аж у ліс. Коли це настала ніч, стало поночі, а він і думає: «А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полізу я на дуба та й ступу потягну з собою». А що? Чи хороша моя казочка?

— Хороша-прехороша! — сказала жінка сміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік-нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спині латочка. Чи хороша моя казочка?

— Та хороша! Тільки кажи далі.

— І ти кажеш — кажи далі, і я кажу — кажи далі... Був собі чоловік-нетяжка...— знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забувала про ту надвірню хату, і про челядь, і про мужицький вплив на свого синка.

Павло скінчив гімназію дуже добре й пішов в університет. В університеті почалось для його нове життя. Європейські ідеї почали вже заходить з наукою і все більше та більше розходились поміж молодими людьми.

Молодий Радюк вперше озирнувся на світ божий своїм власним розумом, вперше почав думать своєю головою і почутив, що він переродився.

Павло Радюк наймав собі невеличке житло на Старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно по своїх середніх достатках. Все життя, всі думи молодого Радюка можна було постерегти по обставі його кімнатки. На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок лежало купою під канапою. На всяких місцях лежало з п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї — все те заразом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листки паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, бо на столі валялось кілька книжечок для народу й народних шкіл.

Багато дум тривожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинуть свої думи між людьми, поділиться ними з своїми

товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею й прихильність до людей, до народу, до України. Молодий, говорючий Радюк був ватажком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь встигав побувати й побалакать. Він почував у собі велику силу й завзятість. Здавалось, він був тією силою вітру в природі, що має призначення розносить з собою насіння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори.

Сидячи в себе в кімнаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість. Молоді Радюкові товариші з надзвичайною сміливістю перетрушували ввесь уклад життя, перебирали, як по пальцях, всі свої передніші старі погляди, позичені в батьків, в дідів, в школі, у вчителів. І їм не було спину в чотирьох стінах, в темну ніч, між душами й серцями, однаково молодими й сміливими. Тоді Радюк складав свої пересвідчення.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях щодня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався вечір, і вся Радюкова сім'я зібралась на терасу пити чай і виглядать Павла. Чимало минуло часу, і велика зміна сталася з старим Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий, аж білий, але його лице було й тепер гарне й свіже. Здається, задля його лиця не було старості: такі швидкі були його очі, такі червоні уста, такі рум'яні повні щоки. І тоді, як старість присипала снігом його волосся на голові, вона не насмілилась доторкнуться до чорних великих вусів, котрі мали великий контраст з сивою головою. Радюк анітрішки не стратив веселості та охоти до оповіданнів і балачки. А його жінка дуже подалась, помарніла, змізерніла, зблідла; її щоки позападали, і колись класичний ніс тепер аж надто видався з лиця, загострився постаречому.

Сонце спускалось. Надворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок, дерева стояли неворушно. На полі на пригорках важкі

волотки проса, повні, стиглі вже колоски пшениці понахилялись додолу і ніби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво надворі, ніби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видко шлях, котрий вибігав з зеленого степу й ледве примітно спускався в село возвозом з пригорка. Вже й череда перейшла; тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди.

Радюк почав розмовлять з жінкою про хазяйство; але розмова його все рвалася. Його думка давно полинула в степ шляхом — виглядать сина. Він пив чай і очей не зводив з того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомлені очі повернулись до степу, до синього неба, туди, де стояв Київ. Навіть малі дівчата не пустували й вгамувались, неначе й їх думки злились докупи з думкою батька й матері.

Наливаючи чай, Надежда Степанівна щовечора ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всім по стаканові й поставила один порожній; навіть вкинула туди грудочку сахару.

Радюк подивився й промовив:

— Для гостя наготувала!

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очі знов потягло в степ, туди, де ховався й зникав битий шлях, де стояв Київ. Вона тихесенько зітхнула.

Замість жартів Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одно почуття. Мати думала-гадала про долю сина: яка-то колись буде його жінка, і де він її візьме, і які в неї колись будуть унучата, і чи буде він щасливий в парі з молодою жінкою. А батько думав, як-то там синові вдалися екзамени, і як він скінчить курс, і яку собі службу дістане, і як йому вдасться на тій службі: чи осміхнеться до його доля, чи, може, недоля буде слідком ходить за ним на довгій ниві життя. І всі ті думи вони обоє ніби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливався ніби туманом з синім небом. Туди тягло й поривало їх очі й їх думи.

Коли це з степу неначе випливла жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулі стриміло з десять голів, натиканих по всьому возі вздовж і впоперек. Балагула скотилась в ярок і наробила своїми брязкалами багацько шелесту серед тихого села. Серце в батька й матері швидше закидалось. Одначе балагула загула проз панський двір, і швидко не стало чуть ні гудіння, ні брязкання.

— Мабуть, жиди поїхали в Полтаву на ярмарок,— тихо промовив Радюк.

— Мабуть!..— ще тихіше обізвалась Радючка й зітхнула. Вже сонце стало на вечірньому прузі над самим степом. Коротке гостре проміння заквітчало його навкруги, неначе кругом його стирчали натикані ножі, розпечені в огні. Тихий світ лився по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним туманом, і той туман неначе широкими завісами спадав з сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі якимсь чудовим оком, котрому нема нічого рівного в світі!

З гори знов почало з'їжджать дві повозки, запряжені добрими кіньми. Піддурене серце батьків якось не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози поминуть Журбані й не привезуть коханого сина. Вози стали на подвір'ї, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусід-дідичів, щирих приятелів. Вони знали, що в Журбанях сподівались молодого Радюка, і приїхали навідаться, розпитать про Київ, про новини. Вони привітались до хазяїна й хазяйки й почали розмовлять, але розмова якось не йшла на душу Радюкам: їм обом так бажалось думать й ждати на самоті.

— Чи нема й досі сина з Києва? — спитав один сусід.

— Нема. Ждемо й не діждемось. Дай боже, щоб ви були добрі на почин в цей вечір,— промовив Радюк якось смутно.

Тимчасом, як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди навпростець через садок. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через садок до тераси сміливо йшов якийсь сільський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, неначе на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда, проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. Зате ж сорочка була вишита заполоччю з шовком. Всі груди й комір були залиті червоними мережками. Червона стьожка й застіжка були оксамитові, на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаровари були широкі. Чудовий парубок з такою красою лиця, про яку розказують в казках, йшов просто й сміливо до тераси, як людина, дуже вхожа й близька до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він схожий на нашого Павла! — промовила

Радюківна. Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не вірили. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинувся поперед усього батькові на шию й тричі поцілувався з ним, потім привітався до матері й сестер, а потім до гостей. Його убрання так вразило всіх, що батько зараз спитав його про одежу, а не про здоров'я.

— Що це на тобі за убрання? — спитав батько.

— Одежа! хіба ж не бачите? український народний костюм,— промовив син чистою українською мовою і тим ще більше вдивив свою матір і сестер. Материне лице так і розтяглось вподовж. Вона тільки руки згорнула й вирячила очі на сина.

— Нащо ж ти так убрався? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть, тепер така поведенція, чи що? — питав батько.

— Яка чудна в вас мода: зовсім мужича! — сказала мати.

— Та й ваша мода часом буває не краща,— промовив Радюк до жінки.— Одначе студентська поведенція не погана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лиця! Ти тут позводиш з ума всіх наших хуторянок.

І батько задивився на свого сина, бо йому й справді дуже приставала до лиця вишивана сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стьожка. Він поклав свою міцну руку на синове плече й придивлявся до його: «А признайся, сину, хто тобі вигаптував оцю мережану сорочку, га? Ану, признавайся!» — і всі засміялись.

— З чого оце в тебе ця свита? — питала мати, лапаючи своєю делікатною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужицького сукна.

— Боже мій! я собі руки обшмульгала об твою свиту! Скинь, будь ласка, її! Зараз скинь! Боже мій! ти собі шию обшмульгаєш, ти себе покалічиш.

— А селяни ж носять, та й не калічать же себе,— сказав син.

— То ж мужики! А ти не звик до такої товстої, шерсткої одежі!..

— То треба звикать. Мало чого, що не звик!—сказав син.

— Та навіщо ж тобі звикати? — крикнула Надежда Степанівна.— Чи тобі нема в чому ходить, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходить. А є такі студенти, котрим і справді ні в чому ходить. А, опріч того, нам

треба у всьому ділить долю з своїм народом, починаючи хоч би од свити...

При таких словах у деяких гостей лиця розтяглися вздовж, а в деяких — впоперек, як кому подобалось.

— О, багацько, сину, поможеш їм тим, що носитимеш свиту! — сказав батько осміхаючись.

Батьків жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали! [Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу всіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ!..]

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надежді Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастухів і всієї журбанської челяді. Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент,— все те не тільки вдивило матір, але й злякало. Гості ще більше поростягали вид і руки поопускали.

— Боже! Що з тобою сталося? Як ти говориш? Чого ти так багацько говориш? — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син неначе не бачив нічого та все говорив, доки й чай прохолов.

— Ми носимо народну одежу, бо чим же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим же ми дамо ознаку, коли нам рот затулений, коли нам зв'язали руки й ноги. Що ж ми маємо робить, доки народиться наша наука, поки виробиться наша мова? Що ж маємо робити? — говорив Павло, набираючись вогню й обертаючись до матері.

— Та пий чай, голубчику мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — прохала мати, присовуючи до його стакан,— та не кричи, бо ти собі горло порвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомився, здорожився, припав пилом, а тут треба доконче розмовляти й кричать!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись й наїстись,— сказав молодий студент, хлиснувши похапцем трохи чаю й укинувши хапки в рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапався кудись йти, щось робить. Після

університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Києві йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось в диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові й дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! Не хапайсь-бо так. Часу буде доволі,— здержувала його мати, на що син не звернув ніякої вваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько. Син покинув пить і їсти й підвів голову.

— О! Нас є чимало! Ми кланяємось новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас. Чи ви пак знаєте, що ми всі зараз терпимо і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. [І народ терпить, і ми всі терпимо, куди не глянь. У нас що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти і не сміє голосу подати.] Ще то наше велике щастя, що народ наш вже визволений од панщини, вирваний з рук польської шляхти, котра держала наш народ в своїх руках у неволі.

— Та що ж маємо робить? З ким маємо битись і войдуваться і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому й скінчити.

— З темною силою треба войдуваться! Нам не треба ні землі, ні води. Нашою водою можна світ потопить; нашою землею можна засипать волю всіх людей на цілому світі. Нам не треба солдатчини! [Нам не треба кадила й кропила! Ми й так темні й глухі; ми й так маємо більма на очах! Нащо нам великі дзвони? Нащо нам золотоверхі монастирі? Нащо нам топити віск перед образами?]

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожалій себе!—здержував його батько, а сам несамохіть милувався сином. Його завзяття, палка вдача, розум, розвитий наукою,— все те тішило батька так, що він задивлявся на блискучі синові очі, на палаючі щоки. Він був гордий сином перед сусідами.

— Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народна пісня поетична й чудова, як утвори перворядних геніїв; наша поезія, наша мова багата, як щире золото. І все те марно занапащається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам це треба войни, а

треба просвіти! [Нащо нам земля й вода? Нащо кропило й кадило? Грека й латина? А нас тільки тим і годують і не дають нам нічого луччого, держать нас і народ наш в темноті, не дають народові навіть св. письма на його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просвіти.]

Павло встав і почав махать руками. Його червоне лице палало, як в огні, очі блищали завзяттям і надзвичайною красою сміливості. Він почував у собі таку любов до нової ідеї, що старий батько своїм серцем, несамохіть, почутив, що в синових словах є щось нове й правдиве. А син все говорив та говорив. Його язик, такий легкий, як і в батька, ледве встигав вигортать і виявлять силу думок, всю силу гарячого почування, котре наче кипіло й клекотіло в його серці. Мати одсунула од його холодний недопитий стакан і присунула другий, гарячий. Син не доторкнувся до його й не переставав говорить. Нове убрання, нова мова, якісь ідеї, котрих вона добре не втямила, хоч трохи й постерегала, надзвичайний запал і навіть злість, з котрою злітали слова й думки з синового язика,— все те дуже здивувало матір, котра до цього часу за ніякі ідеї нічого й не чула. Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і перш од усього злякалась. Інстинкт материнський найпередніше заговорив в її серці. А гості все сиділи мовчки та тільки дивились.

[— Де наша минувшість, де вона ділась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестану, не треба солдатчини, не треба панів!]

— Та чого ж нам треба? — спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком.

— Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо!

І Павло витяг з кишені жмут паперу, писаного й літографованого, й твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості — всі жахнулись й одхилились од стола. Велике завзяття, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір — все те впливало на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів: [Ренара, Бюхнера, Фейєрбаха, Прудона, деякі заборонені цензурою твори Шевченка і багато дечого іншого.]

— Нехай же це все полежить до завтрього, бо тепер

не буде часу читать. Ти все говориш,— сказав батько,— а я мовчу. Мені обридло вже мовчать. Мовчи ще ти, а я говоритиму! Я тобі тим часом розкажу, як були собі дві молодиці, та обидві такі цокотухи, такі лепетухи! якраз такі, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорить! Одна другій щось розказує. Обидві разом своє товчуть, і одна одної не слухає. Ото раз вони пішли в заклад, хто кого переговорить.

— Ет, тату! Нам не треба анекдотів! нам не треба балакання; не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Отуди ік бісовому батькові! Я говорив цілий вік, а оце при тобі доведеться мовчать! То я вже й не знаю, чого тобі треба. Як ми вчились, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і в голову прийшло! Ми хочемо все перетрусить, передивиться. Ми не хочемо жить навмання, йти навпомацки, говорити, думать і робить по чийомусь там розумові чи по баб'ячих давніх переказах.

— Боже мій! Що з тобою сталося? Що там у вас діється в тих школах, коли ти так змінився, зовсім не той став! — бідкалась мати й ніяк не могла втямить, а тільки догадувалась, що з ним сталась якась зміна, котра дуже не припадала їй до серця.— Не п'є чаю, не їсть, сердиться, верещить! Ти собі груди порвеш! Що там у вас скоїлось таке безглузде по школах? Я не спатиму цієї ночі.

— Про мене, мамо, й не спіть, а зо мною сталося те, що бачите.

— Бач, жінко, було його малим не пускать горобців дерти з мужицькими дітьми,— промовив батько,— а все то в тому винні горобчики!

Той жарт розсмішив усіх. Всі засміялись, навіть молодий студент осміхнувся, а гості не знали, що думать, що й казать. Одначе всі вони кинулись до заборонених творів [Шевченка], і дехто почав їх голосно читать. [Всі слухали з великою охотою й цікавістю, не згірше, як слухали й молодого Радюка.]

Павло тим часом замовк і пив чай. Його пульс кидався дуже швидко, лице горіло. Він утомився й мовчав. А з-за вуглів і кущів виглядали дівчата й молодиці. По дворі пішла чутка, що приїхав панич з Києва й привіз з собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати

і не змалювать! Всі дівчата й молодиці, одна за одною, побігли дивиться на того парубка, що пішов слідком за паничем і втирився в панський ганок. Одначе зараз вони впізнали в тому парубкові свого панича й не могли одірвать од його очей.

— Та й гарний же наш панич в парубоцькому убранні! — сказала одна наймичка до дівчат.

— А яка на йому сорочка! неначе золотом шита; а яка застіжка! Ой гарний же, як сонце, як місяць! — промовила друга дівчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодиці.

Тим часом почали налагоджувать стіл для вечері.

— Оце прошу тебе, сину, за одну річ! Ти передніше наїжся, напийся, а потім будеш говорити, про мене, й до світу,— просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукава свити, він почав уплітать печене й варене, та так швидко, неначе хапався, ніби йому треба було от-от зараз бігти на лекцію, щоб не опізниться. Батько тим часом розказував йому за хуторянських паннів та про одну сусіду, панію Макуху.

— Як приїде до нас завтра панія Макуха, то ти, сину, побалакай з нею і про волю, і про долю. От хто заговорить з тобою! — сказав старий Радюк, і всі гості зареготались разом.

— І таких треба навчать, як ваша Макуха, і таких треба просвічувать сьогочасними європейськими ідеями. Бо звідкіль же вони наберуться тих ідей? Газети до їх не доходять, людей просвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городі, як той степовий бур'ян.

— О, вибачай! Панія Макуха зовсім не хуторянський лопух! Вона часом і філософствує. Раз мені казала: «Що то пак бог дав! Як-от курка, то й птиця, і несеться; а як кішка, то вже й звір, і навіть не несеться, а котиться. Так вже, мабуть, дав господь милосердний». Ти, сину, таки її просвіти! Вона тебе зрозуміє і втямить твої ідеї.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали потроху його розуміть, з дечим почали згоджуваться, хоч в дечому й суперечили йому.

— Ти часом то ніби й правду видумуєш,— казав батько,— а часом то вже й не знаю. Чи ти дуже розумний, а я

вже надто дуже старий, чи ти брешеш, а я сливе йму тобі віри.

І батько поцілувався з сином надобраніч. Гості виїхали з двора, запрошені на другий день на іменини. Але й батько довго не спав. Його стурбували нові ідеї, привезені сином; його збентежила палка синова розмова, промкнута завзяттям і щирістю. Вже не час було йому ламать свою сиву голову, переіначувать те, що лежало в голові кільки десятків год, що зляглося, як верстви снопів в старому стіжку.

А син не міг спати. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тіло розгорілось, а молода голова, вперше розпустивши хвилі свіжих ідей за стінами школи, розтривожилась, розпалилась. Мислі, картини — все те опало його зо всіх боків, ніби сіпало, смикало його. Він сів на ліжку, обмахувався од жари руками, потім встав, убрався й вийшов у садок.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнуть вогню з гарячого лиця степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гущавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигон у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітрецем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли в чистому небі, миготіли й бризкали світом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що ввесь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобіль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживать під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум.

І по степу неначе перед його очима перелетіли на баских конях, мов ті птиці, орди давніх народів, пересунулись важкі орди татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те посунулось, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він згодом неначе побачив, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки. Він так очевидячки

роздивлявся на їх коні, баскі та прудкі, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли од вітру, на їх лиця, гарні й сміливі, на кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. От ніби перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-лицарі, а за ними вигравали козаки на конях, мов хвилі на морі, манячили червоноверхими шапками,— і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле вкрилось трупом.

Потім заворушилось по степу велике, як самий степ, військо московське, посипались крупами москалі, полізли степовими мишами й сараною. Ще ясніше заблищали зорі, частіше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху донизу й освічували ясно ввесь степ. І перед його очима розістлався степ, ввесь облитий людською кров'ю, ввесь червоний, увесь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, укритий диким гайворонням. Вся степова трава, всі степові квітки були неначе обмочені в кров, виросли политі тією кров'ю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили попід небом пахощі, витягнуті з українських душ, то козацьких, то дівоцьких, замордованих за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі. Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини українського минувшого часу, що він подивився собі під ноги, чи не хлюпається кров під його ногами.

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало свіжіше. Край неба почав червоніть. І степ ще далі стало видно. Роса вкрила траву й біліла проти сходу, неначе хто потрусив степ ізумрудами й прикрив павутинням. На степу було так тихо, неначе вся земля з селом, хатами й садками замерла на той час в міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на життя, давав надію, що незабаром все знов оживе й почне віковічну незмінну роботу. Трохи згодом на селі заспівали півні. Радюк почував, що його голова вже прохолола, що його пульс кидався рівно. Він вернувсь додому, впав на ліжко й заснув міцним сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав додому на спочинок на вакації. На другий день сонце високо підбилося вгору, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по кімнатах, не гуркали дверима, щоб не збудить дорогого гостя.

Того ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і старий Радюк був навіть радий тому, що приїдуть деякі сусіди. Йому дуже хотілось похвалиться перед ними своїм сином.

Вже сонце стало на вечірньому прузі, як почали з'їжджаться ближчі сусіди, котрі знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий. В покоях було душно. Хазяйка попросила гостей вийти пить чай на терасу. Вона сіла коло самовара й наливала чай; кругом стола й на лавках сиділи хуторянки й хуторяни. Тераса була без покрівлі, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косого проміння сонця. Над терасою синіло вечірнє небо. Старий Радюк балакав з сусідами, а дами сиділи коло стола поруч з хазяйкою. Між дамами кидалась в очі одна немолода удова капітанша. То була Лекерія Петрівна, на прізвище Висока. Старий Радюк продражнив її Макухою. Панія Висока й справді трошки скидалась на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, котре од духоти почервоніло й лисніло од поту. Панія Макуха ледве встигала обтирать його білою хусточкою та все жалілась на духоту. Невважаючи на свою дохожаліcть, вона любила чепуриться, була вбрана в ясну сукню й мала на голові рожі, які були б до лиця молоденькій панні. Хоч непросвічена й проста, але вона любила вдавать з себе світську панію й була з претензіями. Меж гістьми було чимало паннів, але одна між ними була найкраща, хоч була і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно була в Полтаві і вгляділа там нову моду. Почувши од знайомих сусід, що молодий Радюк приїхав з Києва в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була небагатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. Вона була ще дуже молода. Довгеньке Масюківнине личко з чорними бровами, з рум'янцями на щоках, з великими карими очима пригадувало цвіт червоної зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов знов в українському убранні, тільки замість важкої свити на йому був легенький літній сіртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортував його тонкий стан. Він прив-

тався до гостей по-українській. Панни очевидячки якось зам'ялись, а панія Макуха осміхнулась, закрутила головою та ще гірше почервоніла й частіше обтирала хусточкою лице.

— Як гарно ви, Павле Антоновичу, убралися по-сільській! — сказала панія Висока тоном, в котрому була думка надвоє.

— От так, як бачите! — сказав молодий Радюк і сів на східцях тераси, якраз спиною до панії Високої, так що його потилиця була проти її очей. А для неї дуже хотілось надивиться на його очі!

— Просто неба на землі сіли, Павле Антоновичу? — зачіпала його панія Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши на час лице до неї й знов одвернувши очі до молодої Масюківни, що сиділа в куточку окроми й почервоніла, як мережки її рукавів.

— Прошу покірно сісти на стільці! — знов сказала Лекерія Петрівна, показуючи на порожній стілець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послухав її, але сів на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни, й почав говорити до неї по-українській. [Панна почервоніла й одказувала йому тією страшною мішаниною, котру на Україні звуть великоруською мовою.]

— Як ви до нас говорите по-модному! — промовила панія Висока й собі по-українській.

— Ото в нас така поведенція настала! — одказав їй Радюк.

— Може, ви й насіннячко лузатимете по-нашому, посільському? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому панія Висока жартовливо, але сміливо, як людина дуже знайома і вхожа до Радюків.

— Шкода, що ви забули.

Всі засміялись, а Радючка осміхнулась якось гірко, і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! все сільська та сільська. І убрання носять сільське, і говорять по-сільській,— говорила панія Висока, ніби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою, бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Панія Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла,

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

САНКТПЕТЕРБУРГСКІЙ
ЦЕНЗУРНЫЙ КОМИТЕТЪ.

"18" Октября 1900
№ 1841.

Въ Главное Управленіе по дѣламъ печати.

Канцелярія Главнаго Управленія по дѣламъ печати отъ 31-го Августа сего года за № 6422, по приказанію Г. Исправляющаго должность Начальника этого Управленія, препроводила въ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ рукопись на малороссійскомъ нарѣчіи подъ заглавіемъ: "Повисти и оповидання. Иванъ Левицький. Томъ III. Хмари" для разсмотрѣнія въ цензурномъ отношеніи.

Не позволять
къ печати

Разсматривавшій названную рукопись Цензоръ Графъ Головинъ доложилъ Комитету, что содержаніе ея заключается въ слѣдующемъ:

Два студента Кіевской Духовной Академіи, Воздвиженскій и Данковичъ знакомятся случайно съ дочерьми богатаго торговца иконами, Сухобруса Маргой и Степанидой. Воздвиженскій, родомъ изъ Тулы, человѣкъ практическаго склада ума, готовъ всѣмъ пожертвовать ради карьеры. Онъ втирается въ довѣріе ректора и готовъ посвататься, въ угоду ему, на дочери протоіерея, но когда достигаетъ своей цѣли и по окончаніи Академіи, получаетъ хорошую должность, - порываетъ прежнія знакомства и женится на Маргѣ. Данковичъ, малоросъ, гнушается такого рода хитрыми уловками и сразу дѣлаетъ предложеніе Степанидѣ. Различіе характеровъ двухъ товарищей проявляется и въ дальнѣйшей жизни: Воздвиженскій небрежно относится къ своей профессорской дѣятельности, не готовится къ лекціямъ, заставляетъ студентовъ

Перша сторінка цензорського висновку про повість І. С. Нечуя-Левицького «Хмари».

чи то щось добре, чи щось погане, і, щоб не вшелепаться, затерла, зам'яла розмову, попрохавши в хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до неї молочничок з молоком.

— Дякую вам! Я понеділкую! — промовила трохи гордо панія Висока,— сьогодні понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас в Києві поведенція на все сільське, а не знаєте, як на селі поводиться в нас. Од великодня до св. Духа ніхто не понеділкує.

— Чи не доволі ж вам тих серед та п'ятниць?

— Що це ви говорите про середи та п'ятниці, неначе про вівці та кози? — промовила панія Висока.

— А мені здається, якби ви сьогодні оскоромились, то не великий був би гріх. Скільки скорому, стільки й гріха,— кажуть у приказці.

— О, панію Високу не підведеш, сину! — обізвався старий Радюк,— чи ви пак знаєте, як раз сповідалась молодиця в Лаврі? — Питає чернець в неї на духу: «Чим ти грішна, молодице?» А вона каже: «Ой батюшко! великий маю гріх на душі. Раз у святу п'ятницю годувала дитину молоком, та забула, що п'ятниця, та й облизала ложку». А чернець каже: «Лижи ж ти сухого макогона щоп'ятниці до самого великодня».

Всі засміялись, а панія Висока промовила: «Смійтесь, смійтесь! з посміху люде бувають, як приказують селяни, та глядіть, щоб навпісля не плакали!»

Радючка не держала постів, але їй здалось це не до ладу, що син з батьком неначе змовились кепкувать над постами перед її гістьми, котрі поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк,— у вас у піст і грибки й опеньки, і рибка й варення, і узвар і кутя, й пиріжки з усякою начинкою. Давай тільки, боже, апетиту.

— От я хоч і держуся сільської поведенції, але не дуже люблю сільське понеділкування й усякі сільські забобони,— промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько дечого, що й вам, вченим, не по голові. Не дуже лишень потріпуйте село, коли любите сільську поведенцію.

[— Пані Висока,— промовив Радюк, і кров кинулася йому до голови,— ми любимо що є луччого в селі, але село має багато дечого темного, бо туди ще не прийшов світ науки. Хто ж буде любити відьом, знахарок з їх ліками

безтолковими, з їх виливанням на лопаті, на порозі, з їх завірчуванням, підливанням? Хто ж любитиме Лису гору з хвостатими відьмами і всяку сільську нісенітницю? І кому потрібне все те? І хто ж такий розумний, що йнятиме віри?]

— Павле Антоновичу! говоріть, та не проговорюйтесь! — сказала панія Висока.— Що ви мені кажете, коли я дещо на свої очі бачила...

— Чи не бачили ви часом, як баба витягла підсакою щуку, а вона стала телям та й побігла в ліс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а дещо мудріше од того.

— А що ж? Як відьми доять молоко, підставивши дійницю під стріху або одіткнувши в дверях кілочок? — обізвався старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в світі такого, чого ви, вчені люди, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу вилічить од пропасниці симпатією! — промовила стара Радючка й дуже здивувала свого молодого сина.

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм вухам, щоб його мати, що вчилась в інституті, вірила в такі способи ліків.

— А так! напишу кільки таких слів на склянці, потім змию водою й дам ту воду випить слабому, то він і одужає.

— Хто ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інституті, одна графиня з Петербурга,— сказала мати дуже поважно, вважаючи на такий авторитет.

— Мабуть, вона була спіритка або масонка, не згірше наших сільських спіритів, що літають на днищах на Лису гору,— промовив молодий Радюк. Молода кров вдарила йому в голову.

— Оце, як голова в мене чогось заболіла! — вихопилось у його несподівано.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови св. Івана многострадального, що в пещерах. Тільки ви народ молодий... Ой, лихо з вами та й годі! — бідкалась панія Макуха, важко зітхнувши.

— Носіть вже ви шапочки, а я не буду,— промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота того товариства, серед котрого він хотів проповідувать свої ідеї, і

він засмутився недоброхіть.— Мені треба доктора, бо шапочка нічого не поможе,— сказав він.

Вже смеркло. Надворі було так тихо, що як принесли світло, то свічки горіли, неначе в горниці. Всім не хотілось йти в покої, всім було тепло, гарно й весело. Розмова про страхіття нагнала трохи страху на паннів і паній; вони втихли й сиділи мовчки. Пані Високій здавалось, що от-от якесь страховище з рогами просуне руку через виноград і вхопить її за шию. Вона навіть оступилась, аж одскочила й сіла серед ганку, ближче до Павла, котрий тим часом одсунувся од неї й пішов до паннів. Батько хотів почванитьця перед сусідами сином і почав його зачіпать.

— Так що, сину? Панія Висока вірить в сільські чуда? — спитав він сина.

— Якби пак тільки панії вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю дечого того, що тобі не подобається. І в мене вже давненько почала спадать з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас старих.

— Коли б пак ви сиділи нишком та не перебаранчали! — промовив син трохи сердито, зирнувши на одного понурого сусіда, що колись служив в Полтаві в поліції.

При тих словах молодий Радюк пішов і сів коло Масюківни. Її великі карі очі блищали, як зорі. Одні її очі освітили й пригріли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясних очах, що пісня сама наверталась йому на думку. Місяць на підповні глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української пісні чистим горьовим басом. Панія Макуха зараз-таки пристала до його, бо співала дуже гарно. Мелодія, наче пошесть, заметила й гостей. Старий Радюк зараз затяг і собі, а за ним деякі гості. Павло почув, що Масюківна, червона, як маківка, почала співати чистим чудовим голосом.

Тим часом місяць піднявся високо. Після вечері близькі сусіди почали прощатись, щоб зарані вернуться до господи. Панія Висока дуже просила молодого Радюка не забувати її й завертать частіше до її двора.

— А як ви часом мене причаруєте, що я тоді на світі божому робитиму? — казав молодий Радюк.

Панія Висока засміялась, бо його слова були дуже підлесливі задля неї.

— О, я двір свій обсную і дорогу вам зіллям переллю. Тільки приїдьте та вступіть в мою оселю, то спроста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас таким зіллям до любощів, що всі наші сусідські панни помруть од кохання: так ви будете всім до вподоби.

— Ви, мабуть, така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, а Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива,—сказав старий Радюк.

Той комплімент дуже сподобався Високій, бо вона почервоніла, неначе молоденька дівчина. Всі хуторянські панни сміялись з неї в вічі. Молодий студент щиріше й привітніше попрощався з Галею Масюківною. Панія Висока запримітила те і якось цілим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив в гості до сусід, був навіть у Лекерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, котрі не давали йому спокою, неначе муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах. Всі загомоніли за молодого Радюка. Радюк зумисне дражнився з Високою й іншими провінціалками і розказував їм страшні речі про вчених німців безбожників. Раз він так наговорив Високій про тих німців, що вона теж добре стурбувалась. Їй здалось, що швидко буде кінець світу або що на землі починається щось страшне. І їй раз приснився страшний сон, неначе ті німці поперекидались усякими звірами й дідьками, рогатими й хвостатими, та все дражнились з неї. Такий страшний сон снився їй цілу ніч до самого світу.

Одпочивши добре на волі, молодий Радюк почав думи думати молодою головою. Наймилішим місцем його молодих дум був старий садок. Наниз од дому Радюка колись давно була посаджена алея з лип та дубів, але натура давно попсувала діло людських рук. Старі липи та дуби росли вже давно по своїй волі; деякі виступили за алею й широко розкидали своє гілля на всі боки. Два дуби вигналися вище за липи серед самої алеї. Колишнясь алея стала вже лабіринтом старого дерева, під котрим росла зелена трава, рівна й гладенька, як килим, а за алеєю на низині блищала ясно-зелена осока, така зелена й ясна, що в найсумнішу негоду здавалось, неначе на неї світило сонце. Молодий Радюк любив ходить поміж тим старим деревом, між липами та дубами, любив саму гущавину, де серед сонячного дня було сливе поночі.

[Радюк побув рік в університеті і вже скинув з себе той космополітизм або великорущину, якою надаряє нашу молодіж великоруська гімназія.]

Європейські ідеї й наука показали йому новий світ, нове життя. Його давні дитячі літа в Журбанях, з українською мовою й піснею, між челяддю й селянами, тепер неначе вертались знов.

Чудове, пишне українське село в літній час, зелене й пахуче, все в квітках! Чудовий, богом благословенний і богом забутий край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той повік його не забуде.

В Журбанях ввечері на вулиці до півночі співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в алеї, по садку, доки не стихала остання пісня на селі, доки не засипали дівчата й хлопці разом з співучим птаством. На чистому повітрі до його долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну будущого часу. Вона вся вставала перед ним, гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією. І він неначе почув душею, як та поезія розвивається, мов рожа в садку, в розкішну, багату й вольну літературу. І перед його очима неначе розгортувалась театральна сцена, де він бачив все те уявки. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну.

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходить і рости само, не полите водою й росою, без усякої помочі, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим зверху. Молодий хлопець почував, що в його душі виникають все невеселі, смутні думи. І як він більше думав про свій народ і Україну, то його душа ніби тонула в якійсь темній безвісті, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопиться, хіба за одно повітря.

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло. В його душі була мета, ясна й проста — народ й Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї мети! І од чого почать? і за що взяться? Та дума знов

кидала його в якусь страшну безодню, де не було й дна, де доводилось вхопитися хіба за проміння сонця.

А зорі так пишно сяли на синьому небі! А земля й небо мліли так солодко в теплому повітрі, що будили сподівання, навівали якесь щастя, якийсь спокій на кожну душу і, здається, були ладні загоїть смертельні рани кожної душі, а тим більше — душі молодої.

Невважаючи на все, Радюк був дуже щасливий в ті університетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селі. І в свої молоді літа він почував у себе стільки сили й волі! Його життя здавалось йому таким довгим без кінця, що всі сумні й чорні думи почали зсовуваться й ховались десь далеко. Його не лякала ніяка притичина і не перепиняла його на стежці життя. Йому здавалось, що він усе переможе й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора молодого життя й думок. Щасливі літа, щасливий час, повний надіями! Це не буває двічі в житті, бо людина не цвіте двічі.

Молодий Радюк часто вертався спать з такими сміливими мріями, що весела пісня й пісня козацька сама намагалась. І часто його пісня зливалась з піснею будлі-якого парубка, що дуже пізно вертався городами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадала постать молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, з чорними бровами, котра не розуміла ні добра, ні зла, і спадала, як роса на квітки, як поезія, як пісня, що повеселить серце та й пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трапилось свято. На вигоні, на вулицях ворушився народ, убраний по-празниковому. На призьбах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата й хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селі, подивиться на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсім посільській, він пішов довгою вулицею через село.

Дивиться він, аж на одній хаті стримить застромлена в стріху довга хворостина. На хворостині зверху стриміла чорна дощечка, а на дощечці була намальована біла пляшка й чарка.

Йому закортіло заглянуть в той шинок, бо таких шинків давніше не було в Журбанях. Він увійшов у шинк і побачив там жидівську сім'ю. В Журбанях він не бачив і досі

жидів, опріч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток і там побачив такий самий шинк, на котрому в стрісі стирчала на палиці дощечка з намальованою пляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинк і там побачив жидівську сім'ю. Людей було повнісінько.

Радюк вийшов на вигон і побачив сільську школу. То була невеличка хата, не більша од шинків. Вона стояла на вигоні окроми, далеченько од хат. Коло школи було пусто, бо вона була необгороджена тином. Стіни були не опоряджені; около було оббите дощем, облуплене. Корови й свині чухались об стіни, об угли. На вуглах були сліди свинячих спин, замазаних грязюкою. З обсмиканих стріх висіла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсім не було тахоль в шибках.

«Ану, зайду, подивлюсь, хоч тепер час робочий і школярів нема в школі»,— подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сіни й заглянув у клас, малий, тісний, з облупленою глиною на стінах. На долу були бакаї, неначе на шляху. На лавках лежав порох, як на вигоні. Радюк думав, що в школі нема й живої душі, й одхилив двері з сіней в кімнату. В кімнаті на ліжку спав москаль в червоній випущеній сорочці, в крамній чемерці з жовтими блискучими гудзиками. На голові волосся було розкудлане; в вусі теліпалась срібна сережка. То був вчитель журбанської школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжко й хріп на всю хату, роззявивши рота. Мухи так і вп'ялись в очі, ніздрі й губища. В хаті так смерділо мархоткою й цибулею, що Радюк мусив затулить носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинувсь, схопився й сів на ліжку, витріщивши заспані очі. Рій мух знявся з його лиця й загув попід стелею.

— Чого тобі треба? ей ти, хахол! Чого ти сюди лізеш? — крикнув москаль, ще й загнув дуже погано по-московській. Радюк ледве вдержався й прикусив язика, згадавши, що він у свиті.

— Та я хотів подивиться на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопивсь, гуркнув дверима й защепнув защіпкою. Радюк пішов далі по селі.

Поминувши кільки хат, він знов побачив на одній

стрісі на високій палиці чорну дощечку. Під шинком стояли жиди й селяни.

— Чи є ще й четвертий шинк в Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один; ондечки! за вербами! Мабуть, ти, хлопче, не журбанський?

— Ні, не журбанський! — обізвався Радюк і пішов до тих верб, де він і справді побачив четвертий шинк з тичкою на самому гребені, бо шинк стояв осторонь, аж на городі, далеченько од улиці.

«А дай загляну!» — подумав Радюк і пішов у шинк.

Шинк був перероблений з простої хати. В одній половині сиділи люде й пили горілку; в другій жила жидівська сім'я. Через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, застелене білим простирядлом з зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто. Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хаті й знадвору. Жиди вже позичили в народу трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов єврей. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, неначе дротяне, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледве держалась на кучерях, ніби на пружинах. Чорні хитрі очі блискали, бігали, крутились, як вертівся й сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий, як оса, чіплявся до всіх. Він говорив по-українській, не шепеляючи, говорив чистою народною мовою, навіть з народним жартом, з сіллю народної мови. Дувид неначе грав роль мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши надвір, Дувид вглядів купку чоловіків.

— Та зайдіть же в мою хату! Не цурайтесь-бо мого хліба-солі! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

— Геть, невіро! не пхайся! — одказав чоловік.

— Оце недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдіть-бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька ззаду в спину обома руками просто в шинк. Чоловік торсонув плечима Дувида.

— Ще й грається хирний Дувид! — сказав дядько й пішов у шинк.

— Пиймо горілку, поки живі, бо як помремо, то вже не питимемо! З мого шинку беруть горілку і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут хилить. Проти Дувидової

горілки нема добрішої ні в одному шинку. Нуте-бо, дядьки, я вас почастую! Які-бо ви прохані! Чи наливать?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькові! та не пхайся-бо!

— Дай же, боже, нам здоров'ячка на многі літа, а померщим душам легко лежати й землю держать! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам.— Який-то врожай дасть нам господь милосердний на те літо,— бідкався Дувид.

Радюк сидів за столом спершись і дивився. Дувид углядів Радюка, і його чорні, як терен, очі закрутились.

— Мабуть, не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів...— знехотя обізвався Радюк.

— Мабуть, з нової школи, з школярів? чи, може, з двірських? — спитав Дувид і насунув на голову ярмулку, котру все підіймало вгору волосся.

— Авжеж, з нової школи...— ледве обізвався Радюк. Дувид не зачіпав Радюка, не пхався й не жартував. Він обминав т и й в и, бо догадувавсь, що може помилиться. Дувидові очі бігали, бігали і не знали, де дітись.

— Чи почастувать? — якось-таки Дувид наважився, врешті, спитать Радюка.

— Нехай потім; трохи одпочину.

Дувид перестав пхаться з людьми та все скоса та скоса поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепотів на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, запнута під бороду шовковою білою хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, з чорними рівними бровами; блиснула вона карими очима й знов мерщій одхилилась за двері, аж золоті сережки заколивались.

Чоловіки й молодиці входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли це в шинк увійшов молодий парубчак в крамній сіренькій козачині, в чоботях на колодочках. Чорне густе волосся на голові було примазане, аж лисніло. Проділь був розділений збоку, шия була зав'язана червоною з квітками хусткою під викладчастий комір. Козачина була застебнута на грудях жовтим блискучим витертим гудзиком. З-під козачини виглядала на грудях ситцева жилетка. З темного смуглявого виду темні очі поглядали згорда на селян. Парубчак увійшов у шинк, скинув картуз і подав Дувидові руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувида. Вся постать парубчака пригадувала трошки Радюкові вчителя в школі.

— Шулемехом, Дувиде! — промовив парубчак до Дувида й ляпнув його по долоні та й подав руку.

— Шулемехом, пані Терешку! — обізвався Дувид і зирнув скоса на Радюка.

— Як ся маєте, Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі... живемо до котрого часу.

— Моє поштеніє! — гукнув парубчак до Радюка, піднявши вгору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкові в очі й зараз схаменувсь.

— А мені чомусь здалось, що це наш Авксентій! — промовив парубчак якоюсь покаліченою мовою, бо він силкувавсь говорить по-великоруській, хоч говорити до ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешнії, здешнії,— промовив парубчак, хитаючи головою. Те ви він почув вперше на віку. Воно його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно заслуговував те ви.

— Чи не з міщан ви часом або чи не з козаків?

— Може, з міщан, а може, й з кращих од міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сірий мужик: його в селі дражнять Бубкою,— гукнув один чоловік до Радюка. Парубчак почервонів, насупився й промовив: «Може, мого батька й дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть».

— Ба будуть, бо ти таки Бубка й Бубчиного кодла й хову,— промовив чоловік.

— Бо мій батько хахол, то й Бубкою дражнили, а наш вчитель Хвадей Терентєвич казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й балакать! — промовив Бубка до Дувида, як людини, що могла зрозуміть Бубчині слова.

— А ти, вражий сину! Все брешеш язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорить з такими глечиками, з такими людьми! Чи ти ж, мазнице, вчився в школі? чи ти ж тямиш далі од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя на груди, то вже маєш право глузувать з нас, дражнить нас мазницями!

— Авжеж я вам не рівня: я з вами свиней не пас.

— Ой ти, сопливий! та ти зроду не пас товару, кращого за свиней. Слухай ти, вражий сину, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій вчитель.

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам! — крикнув Бубка.

— Ти! мені? в морду мені, хазяїнові! Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я женився, то ти ще на припічку й каші не їв! То ти смієш мені таке говорить! — кричав дядько, наближаючись до Бубки.— Одколи животію на світі, ні од кого не чув цього; тільки чую оце од тебе, віскривого.

Всі селяни загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері, і в шинк увійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловічок. То був старий Бубка, батько того парубчака, такий смуглявий, як і син. Старий Бубка був нижчий од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, як картоплина, ніс і маленькі чорні очки. На сухому підборідді стирчало зо три пучечки чорного волосся, котре позакручувалось вгору, неначе кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Було знать, що його недурно продражнили Бубкою: в йому й сліду не було вдачі й завзяття. Старий сивуватий Бубка був в постолах, в одній сорочці й держав на плечі старенький кожушок.

Тільки що Бубка ввійшов у шинк, всі чоловіки так і загомоніли на його: «Навіщо ти, Олексо, так розпустив свого Терешка? Та же ж він, блазень, сікається в вічі старим людям, неначе він найстарший в селі!»

— А що ж я маю робить? А хіба ж він мене слухає? От сидить в шинку та горілку п'є, а роботи не хоче робить: сидить дома, все домує, згорнувши руки, або шукає легкої, нечорної роботи. Кажіть вже ви, панове громадо, йому що-небудь. Я жаліюсь на сина громаді. Чого тобі тут треба? Йди додому, та не гуляй! а завтра раненько свиняці хлів загородиш! Одну льоху маємо, та й ту незабаром вовки витягнуть з хліва через дірку.

Терешко сидів коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвався до батька й словом.

— Йди додому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Дувидові в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Йди до роботи, бо швидко з голоду попухнемо!

— Про мене! а я вам городить свинюшників не буду. Хіба я на те вчився в школі? Мені треба роботи по мені. Стану десь за писаря або за лакея та й хліб їстиму. Робіть вже ви, тату, свинюшники.

Всі люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв з кожухом ні в сих ні в тих.

— Йди, кажу тобі, додому! — сказав батько й наблизився до сина.

— Одчепіться! — крикнув син і раптом схопився з місця. Батько одскочив назад.

— Йди, бо я тебе оцією палицею!

— Тату! в палиці два кінці: один по мені, другий по тобі.

— То це він на батька тикає! Хіба ж батько пас з тобою свині! Бери його, бра! в'яжи його, вражого сина, та в холодну! — крикнули люде й кинулись до Терешка.— В некрути поздаваймо їх, оцих вражих школярів, замість хазяйських синів! В москалі їх, оцих ледарів! Бач, вже й солдатського гудзика припнув на грудях.

Терешко оступився за стіл і став за Радюком.

— Коли ви громадян звете «хахлами», то хто ж ви такий! — спитав, нарешті, Радюк Бубку.

Бубка тільки очима закліпав і нічого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

Поза столом, поза людьми Терешко Бубка посунувся до дверей і втік, покинувши на столі горілку.

— Чи ти ба! вражий син і горілку покинув. Випий же сам, Олексо, синову горілку! — загомоніли люде на старого Бубку.

Бубка почав жаліться на сина, що він, як вийшов з школи, то од того часу не хоче робить чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоєм з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалі, коли він такий! В москалі його, коли він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тим часом старий Бубка обернувся до Дувида.

— Будь ласка, Дувиде! візьми кожух в заставу та позич хоч два карбованці, бо нема за що й солі купить. Так вижився, так вижився, що вже не знаю й як! До зими далеко. Може, спроможусь та викуплю.

— Хіба ж у вас, дядьку, поля нема? Чи, може, нема де заробить? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле, та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, та й оре голова моє поле оце вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третій рік оратиме.

— А мені здається, Олексо, як вже клепать язиком на голову, то лучче б нарікать на свою голову. Голова наш як голова. Що вже й казать! — сказав стиха Дувид.

— Голова, бач, як голова, а все-таки треба б нам другого голову обрать, бо цей нам не сподобний: вже дуже з шинкарями накладає. І сам розпився, й жінка його розпилась, бо де ж пак! шинкарі поять його й гроші дають, і громадяни поять! — загули люде.

— Та нехай мене грім поб'є, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли б мені можна хреститься, я б вам отут перехрестився й землі з'їв, що в мене з головою нема ніякої спілки! — божився й клявся Дувид.

— Не бреши-бо, Дувиде! Хіба ж ми не знаємо, що й ти і всі журбанські шинкарі — ви всі даєте голові сто карбованців та й торгуєте горілкою в шинках на громадській землі. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже, мабуть, і людської душі нема,— гукнув один чоловік.

— Слухайте-бо! от послухайте мене, дурного, мене, старого Дувида! Я людина бідна; в мене не то що сотні карбованців нема, в мене ледве зайва гривня знайдеться. А то ще я б давав голові сто карбованців! Про інших шинкарів не знаю, не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хіба не чоловік? Хіба ж я не шаную громади, дай їй боже здоров'ячка?..

— Та про мене! Але, будь ласка, Дувиде! позич два карбованці й візьми в заставу кожух тільки до покрови,— прохав Бубка.

— Як тривога, то й до бога, а як по тривозі, то й по бозі. Будь ласка, Дувиде...

— А де ж я в світі божому достану? В кого ж я позичу? — бідкався Бубка.

— Я тобі, Олексо, скажу от що: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам! тільки дай!

І пішов Бубка з шинку без кожуха... й без поля.

Тим часом Радюк побіг з шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип з народу дуже його зацікавив.

Він пішов вулицею попід густими вербами. Там в густій тіні стояла чимала купка хлопців. Деякі поспиралися на тин і лузали насіння, деякі стояли купами, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка поминув парубків, дивлячись набік, і навіть не поздоровкався. Парубки почали його навмання зачіпать.

— Хоч і вбрався Бубка в козачину, а все-таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину.— Терешку! кланялась тобі Варка й казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? га? Знаєш, вражий сину, де раки зимують, а гарбуза все-таки потягнеш! — гукнули хлопці здалеки.

Бубка пішов помалу й не оглянувся. Він справді топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатир на селі.

Радюк догадався, що в Бубки є роман, що він залицяється, і йому дуже схотілось вислідить це. Те місце під вербами було місцем задля вулиці. Там найбільш збиралось хлопців і дівчат ввечері. Онойкова хата стояла недалечко од того місця.

Того-таки вечора Радюк одягся зовсім по-парубоцькому, надів наймитову шапку й пішов під верби. Улиця вже збиралась. Дівчата сиділи на горбку під вербами й співали пісень. Парубки потяглись до їх з усіх боків: йшли вулицею, городами, лізли через тини. Деякі вже обстали купу дівчат навкруги й жартували. Радюк минув улицю; його ніхто не впізнав.

Дойшовши до Онойкової хати, Радюк вглядів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насіння. Варка була висока, рівна, як тополя, чорнобрива й рум'яна. Гарний дорогий горсет, тонка вишивана сорочка, товсте добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сап'янці на ногах — все це показувало, що вона й справді була багатого батька дочка. Вся її голова була в квітках. Варка держала в лівій руці хусточку.

З другого боку вулиці йшов Терешко Бубка. Поруч з ним ішов парубчак в картузі, в крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом: то був приятель Бубчин, що вчився в школі вкупі з ним. Вони вгляділи Онойківну й попростували до неї.

— Моє поштеніє! — промовив Бубка, здійнявши картуза, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насіння й голову

одвернула. Можна було дізнаться, що Бубка топче стежку до Варки надаремно.

— Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельківно?

— Хіба ж я свята, щоб мене Варварою звали? Мене звуть Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка.

— Оце, в и та в и! неначе я тітка твоя, абощо! — промовила Варка.

Бубка взявся в боки, і його товариш взявся в боки. Вони позадирали голови, неначе москалі на муштрі. Варка й не глянула на їх обох та все дивилась на ворота.

— Та хоч подивіться-бо на мене! — зачіпав Бубка.

— Хіба я тебе зроду не бачила? Вже поночі надворі: хоч і подивлюсь, то тебе не побачу, який ти з лиця.

— І з в о л ь т е вам насіння або горіхів.

— Не треба мені твого насіння або горіхів.

— Так от я вам, Варваро Омельківно, купив цукерків. Я знаю, з ким маю діло,— промовив Бубка.

— Не треба мені й цукерків. Як схочу, то й сама куплю.

Бубка достав з капшука гютюну, оддер клапоть простого товстого паперу й зробив папіросу. В повітрі засмерділо смалятиною й мархоткою.

— Чи дозволите ж з вами трохи постоять?

— Про мене, стій тут хоч і до світу.

— Чи дозволите ж побалакать?

— Говорила покойна до самої смерті, та все чорзнащо! Але вже пізно. Мати вийдуть з хати, то ще й будуть мене лаять.

— Лаяться — то вже материне діло. А ви ж на мене не сердитесь?

— Чого ж мені сердиться? Я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дівчат; там ваше місце.

— Ой, не там-бо наше місце! Чи то ж можна, щоб ми по-парубоцькій гуляли на вулиці з х а х л а м и?

— Шукайте собі кращих дівчат та не топчіть стежки до нашого двора.

— Чи є ж де дівчата, кращі за вас?

— Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня! — промовила Варка й повернула до двора.

Бубка й справді був нижчий од Варки. Врівні з нею він

здавався недорослим хлоп'ям. Бубка розсердився й почервонів, побачивши, що шкода й заходу.

— Чого ж ви оце такі неласкаві сьогодні?

— Бо й ніколи до тебе не була ласкава, та й не буду. Геть, одчепись! Йди додому, бо он мій батько йдуть,— крикнула Варка з двору.

Онойко таки й справді вертався додому й застукав Бубку. Оглянувшись, Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих ні в тих.

— То це Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?

Бубка думав змовчать, але не змовчав.

— А хоч би й думав?

— А ти, гаспидський сину! Чи вже ж ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти ж нікчемний пічкур! Та ти ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, доброго лакея не буде, не то що хазяїна! Чуєш ти, Бубко? — промовив Онойко, показуючи палицею на вулицю,— отуди тобі дорога! Як я тільки ще раз вгляджу тебе отутечки коло мого двора, то обчухраю тобі боки оцією палицею так, що не потрапиш кудою втікать. Ти думаєш, як начепив жупана та зав'язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришем мовчки потягли, повісивши вуха, в шинк до Дувида.

Радюк пішов туди, де зібрались дівчата на вулиці, і стояв до півночі, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дівчат, слухаючи пісні. Сміх і жарти, женихання й залицяння — все те причарувало молодого панича. Синє небо, засіяне зорями, тепло літньої ночі, пахощі з городів — все те одганяло сон од його очей, розворушувало в серці кохання, тривожило мрії.

IX

Раз молодий Радюк нагадав карі Масюківнині очі, ходячи ввечері по садку. Другого дня вранці він попросив у батька коней, щоб нібито навідаться до сусід, до пані Високої. Але його думка прямувала проз двір панії Високої та до Масюкового хутора.

Павло Антонович звелів запрягти пару коней в легенький візок і покатав з двора. Ранок був чудовий, ясний,

теплий. Тихий вітер з степу прохолоджував повітря й обвівав лице молодого Радюка. Коні весело несли легенький візок битим шляхом, перебігли село й покатали степом. Радюкові так було легко на серці, так радісно серед зеленого степу, в чистому повітрі, під ясним небом, що він розстебнув одежу, скинув картуз і почав співати пісню.

Незабаром край невеличкого сельця з'явився хутір панії Високої, обсаджений тополями та вербами. Радюк зараз углядів на городі панію Високу, котра стояла між соняшниками, прикривши голову білою хусточкою.

— Не ставай же коло двора Високої! Борони тебе боже! Жени коні, як тільки можна швидше! — промовив Радюк до погонича.

Коні зміями покатали під тополі. Радюк скинув картуза і кланявся до панії Високої. Висока щось кричала до його, аж її роток манячив здалеки, неначе кротяча нора. Потім вона почала махать до його рукою, потім зняла з голови білу хусточку й почала махать хусточкою. Коні понесли візок проз огород. Висока, побачивши, що її зовсім закривають соняшники, вирвала здорову листату лободу й почала нею махать, показуючи на свою хату. Коні повернули вбік, і високі соняшники та бур'яни зовсім закрили од Радюкових очей панію Високу. Радюк сміявся, і парубок сміявся, поглядаючи на панича.

Коні вбігли в ярочок. На тім ярочку вже видно було Масюків хутір. Коло хутора Радюк звелів погоничеві спинить коні коло здорового садка, встав з воза й пішов навпростець через садок, звеліви парубкові їхати кругом оселі на подвір'я.

Старий густий садок розрісся на ярку трохи не до самої річечки. Через гущавину не було видко ні хати, ні загород. Садок ріс собі на волі дико й буйно. Гілля переплуталось так, що здавалось, ніби груші ростуть на вишнях, а вишні червоніють на яблуні, а яблука висять на бузині.

Радюк перескочив через тин, ледве проліз через кущі бузини, трохи не застряг в густому бузку, де кури крадькома неслись і навіть виседжували курчата, потай од хазяйки. Густі вишні скинули з його картуза, били його тонкими гіллячками по лиці. Він мусив розводить руками гілля й затулять лице й очі.

В садку якась дівчина співала пісні. Чудовий голос, чудові поетичні слова пісні так і потягли до себе молодого хлопця.

Радюк почав тихесенько закрадаться, боявся зашелестіть листом, ледве ступав по траві та все йшов туди, звідкіль розливавсь дівочий голос між густим листом, неначе голос соловейка. Йому здалося, що співала якась сільська дівчина, бо голос, мотив, слова — все було щиро сільське. Маючи звичай записувать пісні, Радюк притулився до стовбура груші, витяг книжечку й почав ловить на ноти мелодію.

Записавши пісню, Радюк побачив, що недалечко од його на вишневій гіллячці висіла луб'яна козубенька, почеплена за гіллячку ключкою, прив'язаною до дужки. Через густе зелене листя все просовувалась рука й кидала вишні в коробочку. Рукав був закачаний по лікоть, але ручка була біла, маленька, сливе дитяча. На пальці блищав золотий перстеник. Радюк поклав книжечку в кишеню й почав милуватися знехотя тією ручкою. Він виглянув знов і побачив, що на зеленій траві стояли два маленькі черевички з ніжками, а на ніжках біліли панчішки. Черевички все спиналисъ на самісінькі кінчики, неначе танець танцювали.

Радюк догадавсь, що то молода Масюківна рвала вишні. Його серце дуже-дуже закидалось в грудях, жар ударив йому в щоки. А пишний дзвінкий голос лився на його через листя так недалечко, що він неначе лицем почував трелі. Він ще раз виглянув з-за груші, і через вишневий лист забіліло личко, зачервонів роток, свіжий, наче стигла вишня. Голос на час замовк, бо біла рука вкинула в рот вишню, але знов пісня почалась, гіллячка нагнулася, і Радюк побачив все Галине лице з чорними тонкими бровами, з тонким, неначе виточеним носиком. Темні великі очі блиснули через лист, як блискавка.

— Ой! ой! ой! — крикнула сполохана Галя, несподівано побачивши якогось панича за грушею. Коробочка з вишнями впала на траву. Вишні розсипались, наче рій бджіл. Гіллячка порснула вгору. Галя спереляку прожогом побігла через садок і сховалась в гущавині.

— От тобі й на! сполохав пташку в вишневому садочку! — промовив сам до себе Радюк і почав збирать в козубеньку вишні. Стиглі вишні злипались китяхами, наче бджоли кругом матки. Радюк назбирав повну коробочку з верхом і пішов через садок до двора.

Виходячи з вишника, Радюк вглядів через молоді вишні й через тин дві кінські голови. Коли дивиться, аж по-

гонич повів вже коней до стані, візок стояв під коморою в тіні, спустивши дишель, неначе на одпочинок, а Іван Корнійович Масюк поніс упряж до комори, кинув за двері та й замкнув двері замком.

— Іване Корнійовичу! добридень вам! З тим днем поздоровляю, що сьогодні! Але навіщо ви звеліли випрягти коні, ще й упряж замкнули!

— На те, щоб ви зостались в нас на обід, бо ви народ молодий, непосидящий! — гукнув Іван Корнійович, стукнувши дверима й брязнувши ключами.

Радюк увійшов через хвірточку в двір. Двір був просторний, чистий, зарослий низесеньким зеленим шпоришем. Чималий, але не новий вже дім з ганком привітно білів проти сонця. Кущі рожі, оргінії зеленіли під самими вікнами, дуже виразно малюючись проти чистих білих стін, мов на папері.

Висока небілена рублена комора з чотирма стовпчиками з фронту, штучно вирізаними, кидала од себе густу тінь на зелений двір. Повітки, загорода, кошари, клуня були добре вшиті, добре збудовані. Скрізь було чисто, скрізь був порядок, скрізь було по-хазяйській. Навіть улики в сінцях під коморою були складені за колонками рівно, як по шнурку.

Назустріч Радюкові йшов Масюк. На йому був соломʼяний бриль з широкими крисами й легкий халат. Поли халата ніяк не слухали рук, все одкидались, з-під їх було видно білі, дуже просторні сорочки.

Ще раз вони поздоровкались серед двора й поцілувались. Замість того, щоб запрошувать гостя в хату, Масюк повів його подивиться на хазяйство. Він любив хліборобство, любив воли, вівці, як любить все те простий українець. Радюкові дуже хотілось піти в горниці, побачиться з Масюківною, одначе він мусив йти слідком за хазяїном і нести козубеньку з вишнями.

— Де це ви набрали вишень? Чи од зайця одняли? — спитав Масюк.

— Може, й одняв,— промовив Радюк,— тільки не од зайця.

Хазяїн повів гостя через ворота на тік, показав здорову клуню, так гарно вшиту, неначе обстрижену ножицями, показав засторонки, повні пшениці-арнаутки. Потім вони пішли помеж стіжками, помеж скиртами жита, торішнього й сьогорішнього. Возільники возили пшеницю й закладали

здоровий стіжок. Масюк не втерпів, схопив вила й почав подавать снопи на стіжок, як простий подавальник, ніби показуючи парубкові; потім взяв важку лопату й почав припліскувать верстви снопів в новому стіжку. Сонце вже добре припікало. З лиця Масюка лився піт, а він усе заглядав на всі боки, то поправляв, то гомонів на робітників. А Радюкові все те не було в думці, хоч він і звик до хазяйства на селі.

— Ото пшениця вродила! Що вродила, так вродила!— гукав Масюк, взявши важкий сніп і поставивши його на тік.

Важкі колоски так і розхилились на всі боки. Масюк взяв колосок, розтер його, дмухнув на долоню й показав Радюкові здорові зерна. Радюк взяв навіщось зерно в рот і розкусив, потім виплюнув і заїв вишнями.

— А які я воли маю, коли б ви знали, Павле Антоновичу! В вашого батька таких нема! Чи повірите! отакелецькі роги!

І Масюк розіп'яв руки, піднявши вгору. Обидві поли халата так і роз'їхались на обидва боки. Широкі білі штани всі глянули на сонце й забіліли, мов біла хмара. Масюк хотів вести гостя до стані, до возовень, до повіток. Коли це з-за стіжка вийшла Масючка, убрана по-буденному: вона була в чорному горсеті, в хустці на шиї, була зав'язана шовковою, але не новою хусткою.

— Добридень вам! Чи живенькі, чи здоровенькі? А ваш панотець? а паніматка? Чи живі, чи здорові?

— Спасибі вам, Олександро Остапівно! Як бачите, я аж надто здоровий, та ще й приїхав на село набираться здоров'я,— промовив Радюк.

— Чи довго ти, старий, будеш водиться отут помеж стіжками? Добре приймаєш гостя! Їй-богу, добре! Не просить в хату, та в клуню! Прошу вас до хати! — промовила Масючка до Радюка.— А де це ви нарвали вишень? чи не в нашому садку? — спитала вона, углядівши козубеньку з вишнями.

— Нарвав хтось, та не я! — одказав Радюк осміхаючись. І вони всі пішли через тік до хати.

— А моя Галя прибігла з садка та й каже, що до нас гість приїхав. Я до вікна та й бачу віз, а гостя нема та й нема! Ледве знайшла вас меж стіжками. Моєму старому, бачите, все на думці хазяйство! — промовила Масючка до гостя.

Саме на стежці стояв віз. Пара волів, залиганих докупи налигачем, паслась коло воза та аж сопла, тереблячи й разом соваючи мордами по траві. Здорові роги чумацьких волів аж черкались кінцями. Масюк не втерпів: торсонув вола за роги, потім взявся рукою за полудрабок воза й торсонув з усієї сили, потім, піднявши трохи воза, став ногою на міцний обід і поворушив колесо.

— Що за добрящі колеса, Павле Антоновичу! Чи ви бачите? Шпиці, як залізо!

Павло Антонович тільки зирнув на шпиці, ради хазяйського слова, й пішов мерщій з Масючкою до хати. «Не дай, боже, як хазяїн здумає потягти мене ще по возовнях та по коморах!» — подумав він та й побіг швидше слідком за хазяйкою.

Перед домком, з обох боків ганку, був квітничок, де панські квітки перемішувались з зеленим зіллям, уподобним сільським дівчатам. Коло лелії й оргінії стлався зелений барвінок, застеляла грядки рута й м'ята. Рядом з фіалками й левкоєм ріс любисток, цвіла проста рожа й своїми великими червоними квітками дуже закрасила горідчик і веселі стіни будинку. Молодого хлопця так і тягло у той горідчик до молодої панни.

Через легеньку хвірточку вони ввійшли в горідчик. Грядочки були чисто виполоті. Гаряче пахуче повітря злилося для його з чудовим голосом за вишнями, з пишними очима, з чорними бровами, котрі він бачив недавнечко в садку. Він знехотя глянув на вікна світлиці. В ясному вікні, як на картині, він углядів Галю. Цікава Масюківна назирала гостя з вікна, невважаючи, що її було видно всю знадвору так ясно, як вона бачила все з світлиці.

Радюк вглядів її великі темні очі, подовжасте свіже личко, тонкі брови й добре намисто на шиї. І її гарний вид так і впав йому на серце серед зеленого зілля й квіток. Душа його ніби зомліла, аж сп'яніла. Але Галин образ так швидко щез, як і з'явився на склі, і він за хазяїнами пішов у світлицю.

Масюків дім був збудований по-стародавньому: з сіней по один бік були двері в пекарню, по другий бік в світлицю. Треті двері, прямо, були новіші й показували, що половину довгих сіней не дуже давно переробили на кімнатку для молодої дочки.

— Ще раз добридень в вашій хаті! — вдруге привітався Радюк до хазяїна й хазяйки. Він озирнувся на всі

боки, думав привітаться до дочки, але її не було в світлиці.

— Сідайте ж у нас, щоб старости сідали, та й будьте в нас гостем,— промовив Масюк до Радюка,— а ти, паніматко, по старинному звичаю, винесла б нам по чарці. Час би вже й черв'яка заморити.

— Добре! але вибачайте, будьте ласкаві, бо мої паляниці й пироги, певно, ще не випеклись,— промовила Масючка до Радюка.

Тим часом Радюк все поглядав на двері в кімнату, все ждав, що от-от вилине звідтіль та пташка, котру він сполохав у садочку, а пташка не вилітала. Натомість вбігла прожогом наймичка, дуже негарно підтикана. Вона держала на долоні здорову паляницю, піднявши її на руці врівні з головою, але, побачивши гостя, тицьї та й подалась за двері.

— От і паляниці готові! Давай, небого! не ховайся за двері! — гукнув Масюк.

Масючка пішла до дверей, взяла паляницю, постукала щиколотками під спідушку, потім поклала на ліву долоню, простягла руку, а правою почала помалесеньку торкать по лівій руці. Паляниця трошки підскакувала на долоні.

— О, вже випеклись! вибирай з печі! — промовила вона й хотіла вийти з світлиці.

— Е, паніматко, Олександро Остапівно! про мене, йди, а паляницю зостав нам на закуску.

— Та піду наріжу на тарілку, чи що, та принесу пирогів! Де це моя Галя? хоч би паляниці накраяла. Галю! Галю! Де це ти ховаєшся? — стиха гукнула Масючка, заглядаючи в кімнату.

В кімнаті щось зашелестіло, але Галя не вийшла в світлицю. Десь далеченько забрязкали тарілки й ножі; по світлиці пішов дух од свіжої гарячої паляниці з доброго простого борошна.

— Ой, паляниці пахнуть! Давайте мерщій горілки та закуску, бо не видержу! Я таки нагулявся на току та по дворі,— промовив Масюк.— Галю! Де це ти? помагай-бо матері, бо час або снідать, або, про мене, й обідати.

Знов щось за стіною трошки зашелестіло й подибало, як кішечка, через кімнату, але Галя не вийшла.

«Чи не сердиться часом вона на мене? — подумав Радюк,— чи не злякав я часом її в садку?»

Масючка тим часом сама застелила стіл, винесла горіл-

ку, наливку, поставила гарячі пироги, накраяла паляниці, поставила масло й сіла поруч з гостем. Хазяїн налив чарку горілки й подав Радюкові, але тільки що той простяг руку за чаркою, Масюк влив чарку собі в рот. Всі засміялись.

— Вибачайте! Забув, що хазяїн повинен перший випить до гостя.

— О, ти вже багато дечого вигадаєш! — сказала Масючка,— але ти сів оце снідать, а вбратися — то й не вбрався до гостя.

— Гість наш добрий, вибачить. Коли б тільки не навідалась наша приємна сусіда, Лекерка. Оцієї я боюсь! — промовив Масюк, натякаючи на панію Високу,— оця рознесе по всій губернії, що застала мене в білих штанях, та ще й широких.

Неголені кільки день щоки й підборіддя, халат, прості чоботи — все те показувало, що Масюк не ждав у жнива щогодини гостей. Навіть його довгі, вже сивуваті вуса були не закручені й не розчесані й навскоси стирчали на бруснатих сизих щоках.

— Павле Антоновичу! дозволяйтесь, будьте ласкаві, їжте пиріжки! Чи вже ж мої пироги та недобрі?

— А може, й недобрі! — промовив Масюк, кидаючи в рот якраз по півпирога,— тільки як будеш другий раз пекти пироги, то роби трохи більші,— не на панянські роти, а на козацькі.

— Де вже недобрі! — обізвався Радюк, поглядаючи на пироги й на масло, жовте, чисте, свіже, ту есенцію з степових квіток. Він спробував пирогів.

— Викушайте ж наливочки хоч чарочку! — припрохувала хазяйка, наливаючи пахучої наливки, чистої й смачної, як вино.

— А! аж губи злипаються! Ото смачна! — промовив Масюк, випивши чарку й прицмакуючи.— Ож випийте, Павле Антоновичу! Будете веселіші. Спасибі вашому батькові, було, як заїде до мене взимку або восени, їдучи з Полтави, то ні з ким було не вип'ю так усмак, як з ним. І прикаже, й приговорить, і засміється, і розважить, і вип'є до мене, аж мило подивиться. Ет! молоді люди вже не такі! Я вже бачу, що не такі. От ви мені вже й не до компанії.

Щоб буть до компанії старому, Радюк випив чарку наливки.

Масюкова світлиця й кімната давно була знайома Радюкові. Не раз і не два він заїжджав з батьком до Масюка, сидів і слухав до півночі їх братерську розмову. Йому давно була знайома трохи європейська й трохи сільська, стародавня обстава Масюкової світлиці й кімнати: ті дві канапи в світлиці, вкриті по спинках гарними килимами, великий образ в шаті в кутку, на котрому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, звідкіль виглядала скляна маслянка, зроблена круторогим бараном, звідкіль колись лякав його великий скляний синій ведмідь, повний настойки; старий годинник коло груби з великим циферблатом, на котрому були намальовані рожі, червоні пташки.

Але більше од усього він любив, як був малим, кімнату й пам'ятав, як там було тепло, гарно, спокійно, привітно зимньої темної ночі. Було, надворі гуде вітер, порощить у вікна метелиця, стукотить віконницями, гуркає десь у загороді недобре причиненими воротьми, а в кімнаті тихо й тепло; в лежанці горить огонь, обливає двері в світлицю червоним світом, бігає хвилями на помості, на стінах. На лежанці стоїть самовар, а кругом лежанки сидять Масюк, Масючка, його батько та все балакають та балакають. Радюк пригадав собі, як на білих клубках, на півмітках та якихсь торбинках на жерточці грав червоний світ од груби, як він придивлявся до чудних торбинок, бавився одлисками та все слухав та слухав балакання старих, доки не засипав, сидячи на одному місці. Радюк був зроду пам'ятливий, незабудливий. Якимсь теплом, якимсь домовим щастям повіяло на його з тієї кімнатки, де тепер легесенько, крадькома ходила по хаті Галя й манила його навіть своєю ходою.

— Та вийди-бо! Чом ти не йдеш в світлицю? — промовляла за стінкою Масючка до Галі стиха, але так, що Радюк виразно чув кожне її слово.

Знов щось заворушилось за дверима й почало тихесенько шепотіть. І зараз за тим увійшла в світлицю Масючка, а за нею слідком Галя. Галя почервоніла, як троянда; лице аж горіло рум'янцями. Вона соромилась. Трошечки надуті губки й очі, повернуті до дверей, виявляли, що вона трохи сердилась.

Радюк встав і побіг їй назустріч. Галя вийшла, як зоря зійшла в пишний літній ранок. І сором, і гнів, і червоні губи, і рум'яні щоки, й добре намисто, і троянда з жовто-

гарячими гвоздичками в косі — все те разом так причарувало молодого хлопця, що він аж очамрів і почував себе винним перед нею, був ладен перепросить її.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я знехотя... незумисне... розсипав ваші вишні...— промовив Радюк, запикуючись перед старими. Йому хотілось перепросить її, що він не зумисне, не крадькома підглядав, як вона рвала вишні, та при старих якось було ніяково.

— Зате ж я позбирав усі вишні до однієї! От подивіться! — знов промовив Радюк, показуючи на козубеньку, що стояла на помості коло шафи в куточку.

— А може, не визбирали-таки до однієї,— ледве насмілилась вимовити Галя, і з тими словами її гнів так і зник з очей, з лиця; очі глянули на Радюка прямо й ласкаво, губи осміхнулись, і Галя почервоніла ще більше. Її щоки так і пашіли.

Галя сіла на стільці, а Радюк сів поруч з нею й почав з нею розмовлять. Молодій дівчині стало так сором перед батьком і матір'ю, як він дуже близько присунувсь до неї, що вона одсунулась на самий кінчик стільця й соромливо одвернула од панича вид до дверей. Вся її постава, все її лице неначе показувало, що вона налагодилась зняться з місця й утікати. Вона була схожа на маленьку пташку, що вся насторочилась злетіть з гілки, почувши небезпечний шелест між листям.

— Чи вже ж ви думаєте, що я зумисне схотів би підглядать, підстерігать або підслухать? — промовив Радюк трохи тихіше, неначе нищечком.

Галя повернула до його трошечки вид та й знов одхилилась до дверей. Вона тільки й шукала причини, щоб зняться з місця.

— Ой, чи нема рушничка, щоб втерти губи! — промовив Масюк, скінчивши снідання.

Галя схопилась, побігла в кімнату й довгенько не виносила рушничка. Масюк мусив сидіти, піднявши вгору замазані пальці правої руки.

Галя винесла рушничок і була вже спокійніша.

— Дай же боже, дочко, щоб я діждав, як ти будеш виносить сюди рушники на тарілці! — само якось прийшлось до слова старому Масюкові.

На Галю знов неначе сипнуло приском. Вона вибігла з світлиці з рушником.

Радюк не зводив з неї очей. Вся її невеличка молодень-

ка постать була чудово гарна, з тонким станом, з дрібними ніжками, з тонкою шийкою. Горсет, такий самий, як носять сільські дівчата, стягував тісненько стан, і без того тоненький і круглий. Не дуже довгий національний убір зменшував її зріст, так що вона здавалась дівчинкою. Тільки товсті коси, не дрібно заплетені, двічі обвивали голову й складались в корону на молоденькій голові. В косах була одна рожа й дві жовтогарячі гвоздички. Ті гвоздички робили чудо з її лиця, з її очей! так вони приставали до лиця своїм червонястим листям і жовтими осередками!

«Яка ж вона ще молоденька, і яка вона вже гарна!» — подумав Радюк, дивлячись на тонкий стан і дрібні ноженята.

Довгенько балакали старі, випиваючи по чарці, довгенько не виходила Галя. Їй хотілось вийти, подивиться на Радюка, бо вона його полюбила од того часу, як побачила в Журбанях, але вона сама соромилась свого кохання, соромилась Радюка. Одначе, нарешті, вона таки мусила вийти й сіла коло матері дуже близенько. Мати окинула її всю оком і почала ніби пригладжувать її голову, і так гладенько прибрану. При людях вона не насмілилась поцілувати й приголубить свою кохану доню.

— Чи ви пак знаєте, Павле Антоновичу, що в мене є вже стиглі яблука? — промовив Масюк.

— Певно, якісь дуже ранні, коли поспіли разом з вишнями,— одказав Радюк.

— Сьогодні сам пообривав; набрав цілий кошик.

Масюк вийшов і зараз вернувсь з здоровим кошиком невеличких, але зовсім стиглих жовтих яблук. Він поставив кошик серед світлиці. Яблука посипались через край і розкотились по хаті. Нагинаючись, Масюк одслонив обидві поли халата, з-під котрих блиснули білі сорочки. Матері й дочці стало сором.

— Треба було б подать на тарілці,— несміливо промовила дочка й почала накладать яблук в тарілку.

— Та піди-бо та причепурись хоч трохи! — гукнула на Масюка жінка,— чи вже ж таки можна так ходить при людях!

— А, мабуть, можна, бо мені в сіртуці мулько. Коли б тільки Лекерка не притарабанилась... ота повітова кума.

Чи він в таку годину сказав ті слова, чи що, як у дворі загуркотіло. Собаки забрехали. Всі в хаті кинулись до вікон. Під ганок під'їжджала панія Висока, та сама Лекe-

рія Петрівна, котрої так страхався Масюк. Простенький візок був застланий жовтим здоровим килимом з червоними лапатими квітками. Килим спустився аж на задні колеса, котрі немилосердно його шмульгали. Лекерія Петрівна обмотала голову білою вуаллю якось по-турецькій. Вона гордовито сиділа на візку і, начепивши окуляри, дуже задирала голову вгору. Цікава панія Висока, побачивши, кудою прямував молодий Радюк попід її городом, таки не втерпіла: звеліла запрягти коні й покатала до Масюків.

— Їй же богу, Лекерка прикатала в гості, ще й у синіх окулярах! Дивись, жінко, як вона гордовито позирає через окуляри аж на наші виводи, аж через нашу хату! — промовив Масюк, заглядаючи в вікно.

Тим часом панія Висока миттю одкинула вуаль з лиця на голову і, невважаючи на свої дуже немолоді літа, легесенько скакнула з візка, навіть не ставаючи на вісь, аж погонич оглянувся й засміявсь. Червоняста сукня Лекерина так і блиснула на сонці на весь двір.

В Масюковій світлиці всі заметушились, забігали.

— Та йди-бо та причепурись! Я ж тобі казала, що гості будуть! — крикнула Масючка на чоловіка, котрий стояв серед світлиці й очей не зводив з червонястої сукні панії Високої.

Масюк побіг протовпом в кімнату, аж поли летіли за ним слідком. Масючка з дочкою кинулись разом до стола, щоб трохи поприбирать, потім побігли до кошика з яблуками й не добігли. Двері рипнули, і панія Висока, гордовито дивлячись через окуляри на стелю, увійшла в світлицю. На їй була довга з хвостом сукня ясно-вишневого кольору, котра неначе пашіла вогнем на всю світлицю. Товсто намотаний на голові білий вуаль прикривав чіпок з ярими квітками. В такім оригінальнім уборі вона трохи скидалась на туркеню. Побувавши з своїм капітаном на Басарабії, на Дунаї й навіть за Дунаєм, панія Висока надивилась на волохів, на турків і позичила в їх трохи східної вподоби до дуже ясних кольорів в убранні. Дуже ярі кольори таки добре ганджували її лице.

Висока йшла по світлиці тихо й пишно, розпустивши хвіст, мов та пава. В малих хуторах вона вважала себе за досить велику панію і часто хвалилась своїм чином. Її не дуже за те любили й сміялись з неї поза очі.

— Добридень вам, Олександро Остапівно! Правда, несподіваний гість? Чи не правда моя? — промовила Висока

та все чогось поглядала на стелю, а не під ноги, та й спіткнулась на кошик з яблуками.

— Доброго здоров'я, Лекеріє Петрівно! — промовила Масючка разом з дочкою й Радюком.

— Чи це пак у вас їдять яблука до спаса? — спитала Висока, докоряючи й не дивлячись ні на кого.

Масючка трохи насупила брови й нічого не одказала.

— О, їдять у нас яблука й до спаса, так само як і після спаса,— весело промовив Радюк і з тими словами нахилився до кошика, взяв троє яблучок; одно почав сам їсти, друге подав Галі, а третє поклав на тарілку і підніс Лекерії Петрівні. Вона зобідилась...

— Що це ви, Павле Антоновичу! чи маєте мене за малу дитину, чи що? Чи то ж можна, щоб я до спаса їла яблука? Ще й молодих панянок спокушаєте.

Галя засміялась і зумисне почала їсти яблуко, потім взяла й друге. Панії Високій та річ зовсім не сподобалась. Вона сіла на канапі й почала розвірчувать голову з вуаля.

— Прошу покірно до снідання! — промовила хазяйка до Високої.

— Дякую вам дуже, я вже снідала,— промовила Висока та все розвірчувалась та чепурилась.

Увійшла наймичка, прийняла кошик з яблуками й вишні й поприбирала з стола. Масюк довго чепурився, вбираючись та зачісуючись й увійшов у світлицю.

— Де це ви, Іване Корнійовичу, так довго були?

— Та це, правду сказать, все прибиравсь до вас,— промовив, жартуючи, Масюк.

— От і до мене! — кокетливо обізвалась Висока.

— Тільки вибачайте, що не обголивсь, бо тепер саме гарячий час: саме жнива.

Панія Висока трохи прижмурила очі й глянула на Масюкове лице. Вуса були зовсім не позакручувані й висіли, неначе у якогось діда пасічника.

— Негарно, не до ладу...— неначе до себе промовляла Висока та все прижмурювала очі й скоса дивилась на Радюка.

Радюк був дуже радий приїзду Високої. В світлиці з'явилась чужа людина; стало трохи людніше. Йому так забажалось на самоті хоч трошки побалакать з Галею щиро, як балакає молодий хлопець, що вже кохає молоду дівчину. Він сів коло Галі й почав тихо розмовляти з нею.

— А я записав ту гарну пісню, що ви співали в садоч-

ку,— промовив Радюк,— і вже вмію її. Я тієї пісні ніколи не забуду.

— Чи вже ж умієте? — спитала Галя несміливо; одначе в неї вже не було потягу до того, щоб зняться з місця і втекти.

— Вмію, бо вона в мене записана тут у книжечці,— промовив Радюк і аж двічі показав пальцем на ліву кишеню в сіртуці, котра якраз припадала проти серця.

Галине лице так і засяло, так і зацвіло. Вона повела очима слідком за пальцем, потім бистро глянула йому просто в вічі своїми чудовими карими очима й стріла його очі. Вона вперше так близько дивилась йому в очі. Його краса, якої вона ще й не бачила на хуторах, так і запалила її серце. І жаль, і сміх, і сльози, й пісня так і обняли її душу.

А Радюк тихесенько почав співать, і не так співати, як промовлять ту пісню, що вона співала в вишнях:

Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі!
І не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.

— От вже й пісні співають! Їй-богу, співають! — промовила панія Висока, не слухаючи Масюка й моргаючи своїм веселим лицем у той куток, де сиділи молоді.

— Приставайте й ви до нас! — промовив до неї Радюк дуже весело.

— Куди вже мені тепер співать! Як була я з моїм небіжчиком капітаном на Дунаї, то от коли я співала! Було як стану на одному боці Дунаю та заспіваю пісні, то турки по другім боці було збігаються та слухають! Таки так, прокляті, аж у воду один одного спихають та слухають! А моя пісня так було й лляться понад Дунаєм, аж мій небіжчик капітан було мене спиняє.

Всі осміхнулись, бо не дуже йняли віри тому, хоч старі й знали, що Висока й справді мала колись дуже гарний голос і тепер часом співала з молодими з великою охотою.

— То ви, Лекеріє Петрівно, бачу, були й за границею? — спитав Радюк.

— Атож! була й за границею і таки надивилась на своєму віку на всяких людей. Яких тільки людей я не бачила за Дунаєм! Бо по світі бувать не те, що в хуторі вік звікувать,— промовила Лекерія Петрівна і якось напиндю-

чилась і закинула гордо голову, аж у неї на шиї показалось воло.

— Як же ви розмовляли з турками? Чи по-турецькій? — спитав Масюк жартуючи.

— А цур їм! Хто там з ними став би розмовлять, та ще й по-турецькій. Мій небіжчик «копитан» таки навчився по-турецькій і було як почне з ними булькотать, то я аж вуха затуляю, аж серджусь! По-молдаванській я вміла колись, та вже забула тепер; а поки жив мій капітан, то я часом було й побалакаю з ним. А як вмер, то тільки зоставив свою кавалерію та капітанські документи, що тепер лежать за... в мене в камоді.

— Та за образами! — промовив, сміючись, Масюк.— Хіба ж за образами їм не можна лежать?

— От і за образами! Бозна-чого наговорите ви, Іване Корнійовичу! Хіба ж я таки світу не бачила, щоб не знала, куди сховать свої капітанські документи й хрести мого небіжчика.

Панія Висока хотіла піддержать свою репутацію капітанші й часто любила нагадувать сусідам ні з сього ні з того про чин та капітанські документи свого чоловіка. З тієї кавалерії і з тих документів сміялись-таки їй в вічі.

— От коли б ви, Павле Антоновичу, послухали, як Лекерія Петрівна почнуть розказувать за ті далекі краї за границею, так є що послухать! — промовила Галя до Радюка.

Радюк попросив Високу розказать про Дунайські краї, почав її розпитувать, і Висока почала розказувать, почала обписувать Басарабію, Молдавію, Дунайський край так гарно, так до ладу, такою плавкою мовою, що зацікавила всіх. І старі, й молоді слухали її, неначе вона казку казала. Галя слухала її й очей з неї не зводила. Не маючи книжок для читання, Галя слухала її, ніби цікаву книжку читала.

— Одначе слово по слову, а день іде, а час минає. Чи не час нам, жінко, обідати? — промовив Масюк.

— Про мене, в мене обід готовий, ще й пирогів свіжих наготувала доконче задля Лекерії Петрівни, бо я знаю, що ви любите пироги і вмієте їх готувать.

— І! де вже вмію! Колись, може, вміла, а тепер, може, й забула.

— Хоч, може, й забули, а ваші пироги перші на цілий повіт,— промовила Масючка.

— Перші на цілу губернію! — додав Масюк.

Лекерія Петрівна аж засоромилась і чогось запишалась, бо знала, що її пироги й справді видержать сміливо конкуренцію.

Всі заворушились по світлиці. Лекерія Петрівна встала і, піднявши голову, хотіла проходиться по світлиці. Але вона зирнула через двері в кімнату й побачила там на жерточці клубки, півмітки й основу. Пасма ниток, як шовкове руно, аж гнули всю жертку.

— Ой, яка ж ваша чудова основа, яке пітканнЯ! — аж крикнула панія Висока до Масючки. Вона скинула окуляри, прожогом побігла до клубків, до основи, аж довгий хвіст од її сукні підобгався. Роздивляючись на нитки, на основу, вона сховала окуляри в кишеню і вже більш їх не виймала. З тими окулярами сховалась і пиха панії Високої, і вона вийшла до світлиці якось натуральніше: веселою, привітною, якою вона була завсегда в себе вдома.

Тим часом хазяйка з дочкою готували стіл. На столі з'явились пироги, пухкі, пахучі, прямо з печі.

— А що, чи напечете таких? — спитав Масюк в панії Високої.

— Може, й не напечу,— тихо промовила вона, розломивши пиріг й оглядаючи його з усіх боків. Її трохи брала зависність, що сусіді добре вдалися пироги...

Всі сіли за стіл. Масючка вже постерегла, що молодому паничеві сподобалась Галя, не дозволила їй прислужувать і присилувала сісти за стіл. Радюк сів коло Галі. Галя трохи засоромилась, одначе вже не одхилялась од його, не дивилась набік, на двері, як роблять сільські соромливі дівчата, а сміливо піднімала на Радюка очі, як він почав до неї промовлять. Радюк почав розпитувать її про хуторянське життя, про сусід.

— Чи не скучно вам жить на хуторі? — спитав він Галю.

— Ні. Я зросла на хуторі й звикла до села. Як була я малою, то й зовсім мене не брала нудьга. А тепер часом восени та взимку, як настануть короткі дні, а вечори такі довгі, такі довгі, як море, то часом сумую при роботі. Книжок у нас нема де достать. Я й читала б книжки, бо люблю читати, та нема де достать. От я вас попрошу, привезіть мені книжок. Може, ви понавозили з Києва чогось такого, дуже гарного,— промовила Галя, дивлячись на стіл і з останніми словами ледве підвівши очі на Радюка.

— Добре, привезу, доконечне привезу! Я таки й думав за вас, щоб наділить вас найновішими книжками. Треба розкидать по хуторах книжки, бо книжки дуже добра річ.

— Ой, як би я подякувала вам за те! Але ви незабаром поїдете до Києва? я не встигну, може, й прочитать.

В Галиному голосі задзвенів легесенький смуток. Молоді заїжджі паничі з городів дуже розважали молодих хуторянок і часто були причиною сліз і кохання не для одної хуторянки після свого виїзду.

— В мене є такі книжки, що я можу зоставить вам і на зиму, аж доки приїду з Києва вдруге.

Галині груди легесенько піднялись угору; вона ледве встигла задушить в собі зітхання.

— От літом я ніколи не нуджусь,— додала Галя.— То коло хазяйства, то в садку, а найбільше коло квіток в горідчику, й не стямишся, як той час минає.

— В садочку та ще й з піснею,— промовив Радюк, лукаво подивившись на Галю. Галя запишалась й осміхнулась; вона мала щось на думці, бо вже вгадала, що Радюк її любить.

— А чому це ви нічого не їсте? — раптом спитала їх, аж крикнула панія Висока,— а ще й за стіл сіли. Покуштуйте лиш, який смачний борщ з курятиною, Павле Антоновичу! Чи, мабуть, вам не до борщу? Еге, так?

Павло Антонович і Галя набрали трохи борщу в тарілки, одначе їли мало. Галя тільки спробувала, та й ложку поклала.

— От і погано, коли вам їсти не хочеться,— знов промовила панія Висока, не зводячи своїх маленьких сірих швидких очей з молодої пари.

— Коли ж я недавно снідала,— обізвалась Галя.

— Та й я снідала, одначе, богу прийому, їм, як бачите!

— Бо вам, Лекеріє Петрівно, вже ніщо не заважає мать добрий апетит, а молодим людям часом буває зовсім інше в думці,— промовив Масюк.

— Оце! хіба ж я вже така стара. Що це ви, Іване Корнійовичу! Хоч небіжчик капітан і давненько вмер, одначе я ще зовсім-таки не баба.

— О, ви б ще й заміж пішли, якби хто добрий трапився,— сказав Масюк.

— Чи пішла б, чи не пішла б, це трудно вгадать.

— Але якби хто добре причепився, та ще щоб і кишені були не порожні, та й брови чорні, й голова не сива, не така, як оце в мене...— промовив Масюк.

— А, певно, за сиву голову не пішла б і за такі незакручені вуса, як ваші, не пішла б,— промовила Лекерія Петрівна й зареготалась дрібненько.

Масючці, як женщині поважній і богобоящій, та річ Високої зовсім не сподобалась. Вона все сиділа мовчки й боялася за недобрий вплив Лекерії Петрівни на свою Галю.

— Викушайте ж наливочки за здоров'я наших добрих сусід і знайомих,— припрохувала хазяйка, наливаючи всім по чарці наливки, навіть своїй дочці, котра осміхнулась і одсунула од себе чарку.

— Нащо ви одсовуєте чарку? Тепер пішла така поведенція, що й дами п'ють,— промовила Лекерія Петрівна. Вона любила випити, бо привчилась у походах випивать в веселій компанії офіцерів.— Вип'ємо за здоров'я хазяїнів! — голосно, на всю світлицю гукнула Лекерія Петрівна й цокнулась своєю чаркою об чарки всіх. Галя ледве вмочила губи осміхаючись. Лекерія Петрівна так і вихилила чарку за одним махом до дна, ще й лікоть підняла вгору по-офіцерському.

За першою чаркою пішла друга, а там і третя. Панія Висока цокалась чаркою з усіма й хилила-таки добре чарку за чаркою, аж її лице стало червоне. Зморшки на лиці трохи поховались; вона стала наче молодша й почала голосніше розмовлять та розказувати.

— Оце мені так і здається, що я на Басарабії або над Дунаєм, між веселими товаришами мого капітана. От було життя, так життя! Хоч я дотерпіла лиха в походах, але ж весело тоді жилося мені. Було коло мене офіцери, як ті бджоли коло меду! Так і припадають, так і липнуть, аж було мій капітан сердиться.

— От і признались в гріхах! — засміявся Масюк.

— Трохи сердився небіжчик, сказати правду! Але ж яка була компанія! які були там молодці! Ой-ой-ой! Було збереться їх двадцять чоловіка, а я одна між ними верчуся та як та ластівочка щебечу. А вони всі до мене: «Лекеріє Петрівно! Лекеріє Петрівно! ви душа нашого товариства; ви богиня! Без вас ми пропали б отут на степах! За здоров'я Лекерії Петрівни!» Та так і обстануть й обсядуть мене навкруги. Я туди верть, сюди верть!..— І з тим

словом Лекерія Петрівна вкинула в рот чарку наливки й разом ковтнула.

Хазяйка насупилась та все скоса поглядала на Лекерію Петрівну, а Масюк сміявся та потроху підбивав її, та все наливав наливки в її чарку.

— Ой, годі вже, Іване Корнійовичу! Що годі, то годі, бо душа міру знає. Я й забула, що я вже не на Басарабії і що вже полинули десь за синій Дунай ті давні веселі літа! Ой, дякую вам, Іване Корнійовичу! Їй-богу, буде!

— Та випийте-бо, будьте ласкаві! — просили всі.

— Хіба за здоров'я оцієї молодої пари,— промовила панія Висока, показуючи на Радюка й Галю, і випила ще чарочку, але помаленьку, обсмоктуючи швидкі губи.

Всі встали з-за стола й почали хреститься до образів. Висока все озиралась на Радюка, котрий стояв аж позад усіх і не перехрестився.

— А чом ви оце не дякуєте богу, Павле Антоновичу? Перехрестіться-бо, а то бог не дасть вам щастя-долі.

— То й перехрещусь,— сказав Радюк.

Подякувавши хазяїнам за обід, Лекерія промовила:

— Але таки ще подивлюсь на ваші клубки та півмітки! — і вона швиденько побігла в кімнату, а за нею пішла хазяйка з Галею.

Висока наділа окуляри і все роздивлялась та розпитувала: на скільки буде локот, і чи двадцятка буде, чи ще й тонше полотно.

— Та скиньте вже окуляри, бо нитки здадуться вам товщі й поганші! — жартував Масюк, гукаючи з світлиці.

Лекерія Петрівна вийшла до світлиці.

— Чи не покурите часом? — спитав її Радюк і подав папіроси.

— Чом і не покурить,— промовила вона, обмахуючи лице й обтираючи піт з лоба, з щік, з підборіддя,— як була я на Басарабії, то й сигари курила, не то що. Ой, як же гаряче! — сказала вона й одчинила причілкове вікно. Тоненький синій димок потягло стружечками в вікно, звідкіль лилось свіже повітря.

Сонце вже стало надвечори. Од дому лягла широка тінь на грядки з квітками, на зелену траву, досягла аж до вишень і до високої груші. Та тінь заманила до себе з хати всіх. Всі пішли на причілок і посідали в тіні на килимі, на зеленій траві під грушею. Масюк все позіхав після важ-

кої страви та курив тютюн, а молодим людям і нев'янучій капітанші було дуже весело. Лекерія Петрівна сіла на килимі, ще й ноги підобгала під себе. З круглою головою на круглому й куценькому тулубі, вона вся була неначе кругла, ніби якийсь клубок лежав на килимі. Радюк сів і собі; а Галя довго церемонилась, поки й сама не присіла на килимі.

— Хазяйко! Олександро Остапівно! вишли нам сюди яблучок та вишеньок, або варення, або й наливочки.

— Оцієї не треба! цур їй, пек їй! Що Масюківка, то не Дунай. Олександро Остапівно! не висилайте тієї, що горілкою або наливкою звуть! — гукнула Висока, аж луна пішла по садку.

Вийшла й хазяйка і винесла свіжого варення з вишень; за нею наймичка несла на одній тарілці яблука, на другій — вишні. Всі кинулись до яблук, тільки панія Висока цуралась їх, неначе «трефного» жиди.

— Спробуйте-бо, Лекеріє Петрівно, яблучок! Таких ви не їли й на Басарабії,— дражнився з нею Радюк.

— Таких, може, й не їла, а їла виноград, пила вино, скільки хотіла, а до спаса таки не буду їсти яблук. Їжте вже ви!

Тим часом надворі вечоріло; жара спадала. З садка, з-під груш і яблунь потягло прохолодою, що навівала вогкість на гарячі лиця. Квітки в клумбах, прив'ялені на гарячому сонці, підіймали головки, підіймали лист, зачувши вечірній холодок. Недалечко од Радюка ріс на грядці на самому краю здоровий кущ гвоздичків. Радюк глянув на той кущ гвоздичків, і на Галю, і на ті два гвоздички в її косі, що придавали краси її карим очам і пунсовим губкам, і промовив:

— Ви, мабуть, найбільше любите оці квітки, оцей огняний кущ гвоздичків. Ніякі квітки не пристають вам так до лиця, як оті гвоздички.

Галя осміхнулась. Легенький рум'янець налетів і зараз зник з її лиця. Вона доторкнулась пальцями до двох гвоздичків на голові, про котрі вона й забула.

— А я ніколи й не поливала гвоздичків! — промовила вона вже сміливо до Радюка.

— Одже ж поливайте їх рано й вечір,— промовив Радюк.

«Буду поливать рано й вечір та тебе споминать»,— подумала Галя й легесенько зітхнула, згадавши, що

Радюк недовго буде в Журбанях і на довгий час поїде до Києва.

— Нащо ж ми будемо їсти несвіжі вишні, коли в садку ростуть свіжі? Дивіться, як червоніють, аж листя не видно! аж гілля гнуть — крикнула Висока й підскочила вмить, неначе м'яч, ще й у боки взялась. Вона побігла в вишник, а за нею слідком побігла й Галя, а за Галею Радюк. Масюк і Масючка зостались вдвох. Масюк ліг, простяг ноги на килимі, а далі й сам увесь простягся, потягнувся й позіхнув на ввесь садок, аж собака за тином гавкнула.

Ясна Лекерина сукня червоніла поміж вишнями й миготіла так швидко, неначе пурхала. Радюк почав рвать ягоди з однієї вишні з Галею. Їм обом так хотілось подивиться на ту вишню, коло котрої вони стрілись уранці так несподівано, а панія Висока все кликала їх зовсім не туди, але в другий куток садка. Радюкові так хотілось поговорить з Галею на самоті, а Висока все неначе з землі вискакувала, все виглядала з-за вишень на їх, все терлась коло їх.

Але садок був прегустий. Високої стало не видно. Радюк почав розмовлять з Галею.

— Чи не забудете ви за мене, як я поїду з дому, може, й на довгий час? — промовив Радюк,— бо я вас ніколи не забуду, хоч і поїду, може, й на довгий час. Як тільки я побачив вас у Журбанях, як тільки почув ваш голос, вашу пісню, я почув душею, що вже вас ніколи не забуду.

Галя рвала вишні, але їх не їла і все пускала ягоди на траву. Вона мовчала, але дві сльозі виступили на її чудових очах і покотились по щоках. Радюкові стало жаль молодої дівчини, неначе рідної сестри.

— Чи забудете мене, чи не забудете? — знов спитав він, взявши Галю за руку.

— Не забуду,— одказала вона нищечком, як мала дитина, і трохи не розридалась, як мала дитина.

Коли це за вишнею шелеснула панія Висока і зігнала якусь птицю з дерева. Її сукня запалала в зеленому листі. Радюк пустив Галину руку.

— Хавав! — крикнула вона з-за гілля й таки справді злякала молодих людей.— А що, злякала вас, садових пташок?

— Не тільки нас, а й ту птицю злякали, що ондечки полетіла,— промовив Радюк.

Галя мусила ніби заспокоїться при сторонній людині, навіть була рада приходу Високої. Нове почуття кохання, на самоті з милим, в зеленому садочку, вперше на такому молодому віку, трохи злякало її й дуже збентежило.

Незабаром всі вони троє виринули з зеленого, густого вишника й посідали хто на килимі, а хто на траві. Панія Висока напелехала повну тарілку свіжих вишень.

— А де ж ваші вишеньки, паничу й панно! — спитала вона в молодих.

— А ось! — сказала Галя, показуючи гіллячку вишні, всю обсіяну й обліплену вишнями, на котрій зеленіло тільки зо три листочки.

Вона гралась тією гіллячкою, нарвала гвоздичків і зеленого листя і обклала ними гіллячку. Вийшов дуже оригінальний букетик.

— Кому то буде букет? — спитала Лекерія Петрівна, навіщось втягнувши губи в рот.

— Комусь буде, та не скажу! — промовила Галя й подала Високій той букетик.

Висока не взяла й затріпала маленькими ручками.

— Не мені, не мені, а комусь іншому! І мені колись дарували букети на Басарабії, та ще й які букети! Такі букети, що було несуть удвох чорнобриві товариші мого капітана! Було несуть мені цілу гору квіток, та ще й зверху на піваршина китях, сплетений з дорогих французьких заграничних квіток та стрічок. От які букети колись мені дарували!

Всі засміялись, а Масючка аж голову одвернула набік.

Тим часом наймичка винесла під грушу самовар. Галя побігла за посудом, за чаєм і почала готувать чай. Сонце вже обійшло Масюкову хату й почало виглядать з-за угла. Настав чудовий вечір половини літа. Сонце обзолотило промінням груші, й вишні, і квітки в горідчику, облило золотом Галю всю: лице, білу вишивану сорочку, розкішні коси на голові, білі ручки, що готували чай; обзолотило навіть панію Високу, й Масюкове необголене лице, і поважне лице Масючки; обзолотило Радюкові виразні, наче пензлем обведені, уста і рум'янці на здорових молодих щоках. Галя наливала чай, та все скоса поглядала на його чудове лице, та все легенько зітхала, згадуючи сцену під вишнею й ті незабутні слова: «Чи забудете мене, чи не забудете, як і я вас ніколи не забуду?»

Наливши чай, Галя вийшла з-під гілля груші, щоб роздать усім стакани. Сонце освітило її всю. Радюк глянув на неї, всю облиту рожевим світом сонця, глянув на синє глибоке небо над нею, так само залите світом до самого далекого краю безодні. І йому здалось, що такі гарні, такі безвинні, такі добрі істоти повинні б жити не на землі, а в тому високому синьому небі. Так гармонізувала краса натури, краса неба з ідеальною красою молодої дівчини. В його молодій душі чогось з'явилась думка впасти на коліна і поклониться великій красі людини разом з великою красою неба й землі.

Всі почали пити чай і весело балакать. Панія Висока всіх перемагала і всіх забавляла.

— Ой, як же тут гарно! тут у садочку, між квітками, між вишнями, між добрими людьми, та ще й молодими, та ще й гарними! — аж крикнула поетична Лекерія Петрівна, обвівши усе й усіх очима,— так тепер тутечки гарно, як було колись на Басарабії. Ото коли б ще сюди двадцять тих молодих товаришів мого капітана, та ще щоб я сама була молоденька! Ой-ой-ой! як-то було б гарно! ще було б краще!

— Та ще й ті шампани басарабські, що ви колись випивали з тими офіцерами,— додав Масюк.

— Еге пак! І де то вони тепер, мої дорогі, мої голубчики, наші товариші! Чи живі, чи вже померли, як і мій капітан? А які були гарні, чорнобриві, веселі! А як любили мене всі!

— Чи вже ж таки, Лекеріє Петрівно, любили вас усі двадцять? — спитав Масюк.

— Їй же богу, всі двадцять. Один запобігав в мене ласки перед другим. Колись мене так почастували шампанами, що мені цілісіньку ніч снилось, буцімто я все їду з гори; на горі ніби Басарабія, а внизу Дунай, а коні поганяє бородатий турок, і так пре кіньми, що мені ввесь світ закрутився! та все мені здається, що я от-от шубовсну з крутої гори просто в Дунай.

Всі сміялись, а сама Висока аж заливалась.

— Ой, співать хочу! Давайте лиш, молоді й старі, будемо співать! — крикнула Лекерія Петрівна.

— Я до того торгу й пішки! — промовив Радюк,— правда, й ви з нами? — промовив він до Галі.

— І я до того торгу пішки! — голосно промовила Галя, і її альтовий дзвінкий голос аж задзвенів. Їй давно

вже хотілось співать, як пташці все хочеться щебетать в гарний вечір в зеленому садочку.

Вийди, дівчино, вийди, рибчино!
У гай по корови, у гай по корови.
Нехай же я подивлюся
На ті чорні брови, на ті чорні брови!

Так почали співать Радюк, Галя, панія Висока й сам старий Масюк. Одна Масючка схилила голову на руку й задумалась дуже-дуже, дивлячись на чудові тоненькі брівки своєї єдинички.

По тім боці вогонь горить,
По цім боці жарко;
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде жалко.

Заспівали всі, і всі вкинули в слова пісні Масюківку, неначе змовились. А Галя довгим, жалібним поглядом подивилась на Радюка й дуже виразно вимовляла: «Комусь буде жалко, комусь буде жалко!»

По тім боці вогонь горить,
По цім боці душно;
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде скучно.

Так співали вони далі, і панія Висока, обернувшись до Галі, просто в вічі промовляла: «Комусь буде скучно, комусь буде скучно!»

— Ой, спасибі вам за все, за все, мої добрі, мої дорогі сусіди! — промовила панія Висока, встаючи з килима.— Ой, загулялася ж я, а в мене дома робота, як і в усіх людей. Час мені додомоньку, забарилася я.

— Та в вас же діти дома не просять їсти, не плачуть! — промовив Масюк.

— Є такі, що їсти просять вже, мабуть, давно, бо я господиня в себе вдома! Вставайте, Павле Антоновичу, та разком холодком і побіжимо до господи, бо ви, здається, цілісінький день загаялись тут у Масюковому хуторі й ладні тутечки й ночувать.

— Як їхати, то й їхать! — сказав Радюк встаючи,— тільки я попрошу Івана Корнійовича видать мої хомути з комори, бо вже час!

— То й видам, хоч і ще не час! — промовив Масюк.

— О, бачте! як моїх хомутів, то й не замкнули в ко-

мору,— промовила трохи нахабна Лекерія Петрівна й почала обвірчувать білою вуаллю свій квітчастий чіпок.

Тим часом повозки під'їхали під ганок. Гості почали прощаться.

— Привезіть же мені книжок якнайшвидше! хоч би й завтра,— просила Галя Радюка,— бо я вчилась в городі всього тільки рік, а в мене великий потяг до книжок,— тихенько промовила вона до Радюка смутним голосом,— тут я нігде не достану собі книжок і до страшного суду, мабуть, доки й животітиме Масюків хутір на світі. Я за це вже добре дізналась. Тут навкруги в околиці й панії навряд чи й письменні.

— Та й мені, будь ласка, привезіть оті-о Шевченкові поеми, що ви знаєте! Хоч я давно не читаю, а ті поеми, може, ще й втну,— просив Масюк.

— Добре, привезу, як не завтра, то післязавтра, або-що,— сказав Радюк, прощаючись з усіма.

— Сяду ж я з вами, Павле Антоновичу, бо ваші коні баскі. Підвезіть мене додому. Буде веселіше мені в дорозі: будемо пісень співать на радощах,— сказала панія Висока.

— Прошу ласкаво! — просив її Радюк і подав руку.

Гості виїхали з двора, а хазяїни ще довгенько стояли на ганку. Галі здалось, що стало так порожньо і в хаті, і в садочку, і на подвір'ї! Вже й сонце сіло за вербами, вже й череда прийшла в хутір, вже й зорі заблищали на темному небі, а вона все ходила між вишнями, між клумбами та все тихенько співала:

Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі.

Потім вона взяла коновку й полила всі кущики гвоздичків, а ввійшовши в хату, вийняла з коси два гвоздички, завинула їх у папір і сховала на пам'ятку про той день.

Надворі вже було поночі, як Радюк з Високою вертались з гостей. Небо чудово заблищало, все засіяне зорями, надзвичайно ясними. Вечір догорював на заході червоним потухаючим жаром. Радюк співав пісні та все думав про Галю. Чи дивився він на ясні зорі, чи на червоне дотліваюче небо, то все думав про неї. Висока додавала йому охоти до співів, жартувала, сміялась Галею. Вже було видно дім панії Високої, в вікна видно було полум'я

в пекарні. А в вікнах селян вже було поночі. Робочого часу люди рано полягали спать і вже спали міцним сном. Коні під'їхали під село й схарапудились в царині. Коло царини щось стогнало, неначе хтось або вмирав, або був прибитий. Панія Висока перелякалась навіки. Радюк стривожився і зскочив з повозки. А коло царини все щось стогнало, а потім почало плакать.

— Боже мій! Хто це так стогне? Підіть лишень подивіться кругом хати або в тім рову,— промовила Висока до погоничів. Всі почали наближаться до хати і зараз дізнались, що стогне хтось у хаті, а не надворі. Радюк одчинив двері, бо вони були не заперті, і ввійшов у хату. За ним увійшла Висока.

— Добривечір вам! Хто то так стогне? — спитав Радюк.

— Та це я! — обізвалась молодиця.

Радюк дістав з кишені сірнички й засвітив каганець. Слабкий блиск пішов по убогій хаті. Вони побачили на полу слабу молодицю, що лежала розкидавшись, стогнала й плакала. В ногах у неї спав як убитий малий хлопчик. Висока впізнала молодицю й почала розпитувать.

— Що це з тобою, Параско?

— Ой, слаба я, пані! Покарав мене, мабуть, господь. Тепер жнива; пшеничка моя стоїть не дожата, а я удова, одним одна, і нема кому дожати, бо й найнять нема за віщо.

— Коли ж це ти, Параско, занедужала?

— Та ще позавчора! Так мені недобре стало, а я все жала, аж на снопи падала, доки зовсім не звалилась сьогодні; вже й додому не дійшла. Привезли мене на волах добрі сусіди. Ой, пшеничка моя вже сиплеться!

І безщасна молодиця знов застогнала й заплакала на всю хату. Радюк побачив, як горює, як бідує простий народ, і сльози вступили йому в очі. Радюк приклав руку до лоба слабої, лоб аж пашів.

— Застудилась десь, молодице? — промовив він.

— Пам'ятаю, що я жала та напилась дуже холодної води з криниці. Люди добрі! допоможіть мені, бо я або згину, або хліба шматка не матиму!

— Лекеріє Петрівно! Чи немає в вас часом липового цвіту або малини? — спитав Радюк.— Будьте ласкаві, напіймо її на ніч, щоб вона упріла.

— То заїдьмо до мене, може, й поможемо бідній жінці.

І вони заїхали до Високої, заварили цвіту, принесли слабій молодиці, напоїли її, втушкували, вкрили кожушиною. Панія Висока все бідкалась, так їй було шкода сусіди.

Молодиця напилась і заспокоїлась. Їй стало легше. Радюк просив панію Високу не пускать її на поле принаймні другого дня, а сам почав з нею прощаться, хапаючись додому.

— Одже вам, Павле Антоновичу, буде якась притичина от в тому ділі...— сказала йому на прощанні Висока, показуючи на Масюків хутір.— Дивіться, який смутний випадок трапився вам на дорозі після такого чудового веселого дня, після такого співучого вечора. От побачите і тоді пригадаєте мене, хоч ви надо мною трохи глузуєте.

— Але ж заєць, здається, не перебігав нам дороги? — сказав Радюк і мусив осміхнуться.

— От побачите! Буде вам заєць! — промовила Висока навздогінці йому.

Радюк поїхав додому засмучений, хоч виїхав з гостей веселим. Перед його очима встала картина народного горя, та ще в таку гарячу робочу пору. Вже лягома приїхав він додому. Мати вже спала, а батько не лягав спати та все виглядав сина.

— Де це ти так забарився? — було перше слово старого.

— В Масюка,— одказав син.

— Де ж ти снідав?

— А в Масюка.

— А де ж ти обідав?

— Таки ж у Масюка.

— А чай пив, а вечеряв?

— Чай пив у Масюка, а закушував у панії Високої.

— Ого! цілий день у Масюка... Ага! в Масюка гарна дочка! — догадався старий Радюк,— тільки ти...

— Що, тату?

— Бачиш, молоді паничі люблять дурить молодих паннів. А Масюк мій сусіда й мій близький приятель.

— Я не думаю піддурювать Галю й нікого.

— Та так! ти в гусарах не служив, але все-таки до кінця курсу тобі ще далеченько. Не дуже там збивай з пантелику молоду дівчину.

— Я, тату, людина чесна; що думаю, те й роблю. Я люблю Галю й ладен женитись, а дурить її та підманювать не буду.

— От про це вже не кажи нікому, ні твоїй матері, ні самій Галі.

— Е, тату: є в нас і студенти жонаті.

— Може, й є! але доки ти в школі, тобі не випадає жениться. Ти там трошки жартуй і залицяйся, але чесно жартуй, а про сватання тобі ще не час думать.

— А все-таки мені завтра треба одвезти й Галі, й Масюкові книжки, бо вони дуже прохали. Галя навіть намагалась.

— Про мене, вези хоч і зараз, та не заїжджай до повітової свахи, Лекери Петрівни Макухи, нашої відомої капітанші й повітової брехухи.

— Добре, не заїду, а книжки треба-таки одвезти, щоб просвітить хоч трохи темні степові хутори.

Батько й син попрощались і пішли спати.

«От якої співає батько! Якої ж то заспіває мати, що ладна й до царя за рушниками слати?» — думав Радюк, засипаючи.

Другого дня Радюк ледве діждався вечора, забрав книжки й поїхав у Масюків хутір. По дорозі він одвідав слабу молодицю. Він увійшов у хату й побачив, що жінка вже ходила по хаті, хоч через силу.

— І спасибі вам, паничику, і простибі вам за вашу ласку, за вашу добрість! — дякувала бідна молодиця, ледве переводячи голос.

— От і слава богу, що ти поздоровшала, а на поле таки не йди, принаймні сьогодні,— сказав Радюк.

— Ой, як же мені не йти, коли й жито вже сиплеться, а в мене в хаті тиждень вже нема й шматка хліба. Вже тиждень їм з дитиною саму кашу,— промовила Параска й заплакала.

Радюка дуже засмутила така гірка доля людська. Край багатий, край хлібний, а народ голодує, хліба не має!

Приїхавши до Масюка й увійшовши в хату, він догадавсь, що його приїзду сподівались. В світлиці було чисто, як у віночку. Масючка вийшла до його в чорній новішій сукні і не в хустці на голові, а в чіпкові з бантами. Зараз за нею вийшла Галя в новому шовковому чорному горсеті, по котрому були розкидані пунсові букетики рож. Біла сорочка й чорний з рожами горсет своїм контрастом дуже придавали їй краси. В розкішній косі знов заблищали два гвоздички, тільки що вирвані. Мати й дочка привітались до його дуже ласкаво!

— Ой, дякую вам за книжки! А я все виглядала вас, чи не везете мені оцього дорогого гостинця.

Радюк подав їй кільки книжок нових журналів і Шевченкового «Кобзаря», переплетеного в червоний сап'ян й золотообрізний.

— Яка це книжка? — спитала Галя.

— Це Шевченків «Кобзар». Цю книжку я вам дарую на пам'ятку,— промовив він тихіше. Галя зарум'янилась, як зоря, і подякувала.— Буду ж часто читати цю книжку,— тихо промовила вона й почала перегортать листки.

— Де ж Іван Корнійович? — спитав Радюк.

— На току, коло возільників,— сказала Галя. Радюк пішов на тік шукать Маєюка. Тепер йому кинулось в вічі Масюкове хазяйство. Він милувався круторогими волами, великими стіжками жита й пшениці, порядком на току й на подвір'ї.

— А! слихом слихати! — гукнув до Радюка хазяїн з-за возів. Він обняв і поцілував Радюка дуже щиро. Видно було одразу, що його мали за жениха. Вони пішли до хати й напились чаю.

Незабаром Радюк вертався дуже щасливий! Йому сподобалась Галя і її батько й мати, люде з дрібного панства, але чесні, хазяйновиті й працьовиті, близькі до народу, чесні хлібороби, не одрізнені од національності. І сама Галя, з чудовими очима, з народною піснею, з голосом, як шовк, навіть з манерами, нагадуючими гарну, моторну сільську дівчину, дуже підходила під його ідеал. Старі Масюки і їх напівпанська, напівсільська оселя з домом і хазяйством — все те повіяло на його чимсь рідним, чимсь приємним, ріднішим, ніж дух вищого панства.

«Моя буде Галя, моя! Вона мене любить, і я її люблю. Чого ж мені більше треба? хоч вона вчилась в місті тільки один рік...»

На вакаціях молодий Радюк ходив по селі, придивлявся до народу, приглядався до його потреб, бачив, як народ тяжко працює й мало має користі. Не раз він важко зітхав, дивлячись на бідність народу серед такої багатої природи. Він записував народні пісні, казки й приказки, звичаї й навіть самі мелодії пісень і заводив у ноти. Часто він їздив і в поле до косарів, до женців, гребців і возіїв, балакав з ними, записував од їх усе, навіть слова мови. Не раз він заїжджав і до панії Макухи, чи Високої, котра на самоті не соромилась своєї мови й чудово говорила по-ук-

раїнській. Вона наказала йому багато казок, наспівала пісень, неначе будлі-яка молодиця, і таки не втерпіла: показала йому «кавалерію» свого чоловіка й його капітанські документи. Радюк мусив їх таки прочитать.

Радюк скрізь проповідував свої сміливі ідеї, доки не дійшла за його чутка до міської поліції... Сусіди почали застерігать батька й матір і просили їх трохи здержувать сина, щоб не добути якого клопоту...

Раз батько сказав своєму синові: «Коли ти, сину, такий прихильний до народу, коли тобі так потрібні пісні й казки, то їдьмо на баштан. Цього року була рання зав'язь на баштані, то, може, й стиглого кавуна надибаємо. Ти попросиш баштанника Ониська, то він тобі наспіває й накаже, скільки хоч! Тільки знай, що Онисько дід гордовитий і гоноровитий. Коло його треба ходить вміючи або й панькаться. Він так дбає про моє добро, що часом і мені молитву читає».

— А поїдьмо справді! може, й пісень добуду, і кавунів наїмся,— сказав син.

Зараз-таки парубок запріг коні в чималий віз, і батько з сином виїхав з двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває в спасівку. Повітря було сухе, але здорове й тепле, і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покришка. На небі не було ані хмариночки! на степу не було ні смужки туману. Одно пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому морі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве примітних прикметах суголовка. Незабаром і той суголовок зник, і віз покотився гладеньким степом. З-за густих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явились рівні рядки гостролистої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядками. Рядки пшінки мережили баштани вздовж і впоперек. Вже коні наближались до баштана, вже можна було бачить на краях баштана наче рами з довгого гарбузиння, де між листом повивертались боками довгі й круглі білі гарбузи, неначе воли на спашу. Потім одкрилося поле, неначе застлане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й біліли

здорові кавуни. Всі журбанські баштани люди сіяли вкупі, щоб легше було стерегти од злодіїв; тим-то вони й займали степ, скільки можна було осягти оком.

Баштанник сидів коло куреня й щось стругав стругом. Вже можна було бачить оком, як його лікті разом одсувались назад, як він тяг до себе струга, як на руках маняччили рукави білої сорочки.

— Знаєш що, сину! Давай вивіримо, чи добре Онисько стереже баштана? Ходім навпростець через баштан, буцімто красти свої кавуни, а погонич нехай їде просто до куреня.

При тих словах батько зскочив з воза, а за ним і син. Вони закрались поза кукурудзою й почали ніби шукать кавунів. Онисько сидів і не обертавсь. Коли це обидва вони побачили, що просто на їх летить через огудиння рябий собака, аж курява піднімається за ним. За Рябком підтюпки біг Онисько.

— А чого вам треба, сякі-такі! Ось я вам дам серед дня лізти на баштан! Джий! кис, кис! джий! уджга, Рябко, уджга! — цькував дід та все лаявсь. А Рябко кинувся прожогом на молодого Радюка й ухопив його зубами за чобіт. Собака була люта, як гадюка, і зовсім здичіла на степу. Радюк дригнув ногою, а Рябко вчепився зубами в закаблук, наче п'явка. Він махав ногою, а Рябко волочився слідком за ногою по баштані, аж огудиння поплуталось кругом. Батько кинувсь оборонять, вирвав з корінням здоровий кущ кукурудзи, лупив собаку по спині. Рябко гриз на шматочки бадилля своїми страшними зубами.

— А чого ви тут ходите! — крикнув Онисько і... руки опустив, упізнавши хазяїна.

— Чи це ви? Оце, боже мій! тільки мене втомили. І треба було вам йти сюдою! Господи! наче вам стежки нема. Неначе маленькі. А я думав, що злодії. Тут недалечко шлях. Йде багато чумака, й москаля, і всякого народу.

— Та це ми, діду, правди вивіряємо в вас! — сказав син.

— Доконче треба було! І прийде, господи, в голову! Чи не покалічила де собака? — бідкався сивий баштанник.— Та й позбавляли ж ви багато огудиння! Їй-богу, неначе маленькі.

— Не сердьтесь, діду! Ми вам привезли могорича! — сказав молодий Радюк.

Всі вони пішли до куреня, переплигуючи через густе огудиння, неначе переходили через річку, скакаючи з каменя на камінь. Рябко вже лащився до наймита, виляючи хвостом, а на хазяїнів усе гарчав та скалив білі зуби.

— Чи є, діду, стиглі кавуни? — питав молодий Радюк.

— Дині вже давненько показались, а кавунчика — може, й знайдемо.

Онисько швиденько подибав на баштан і приніс здорового кавуна. Кавун був з одного боку зовсім білий, бо Онисько закопав його в ріллю, ще й зверху притрусив сухим бадиллям, щоб часом хто не вкрав першого кавуна. Взявши складаний ніж, що висів на припоні коло пояса, Онисько розрізав кавуна надвоє. Кавун був стиглий і червоний, як жар. Онисько з гордістю подав кавуна панам, як подають трофеї, добуті на війні.

— Спасибі, діду, спасибі! — дякували пани. Молодий панич порізав кавуна на скибки й поклав на траві. Скибки розпались, і зсередини випав червоний вовк. Всі посідали на землі і з'їли цілого кавуна дочиста!

— Тепер, діду, давайте динь, абощо? — казав панич.

— Е! де вже пак після кавуна та дині! Треба було їсти передніше диню, а потім кавуна,— промовив дід і виніс з куреня велику жовту диню. Молодий Радюк розрізав диню; насіння не вилилось, а випало довгими зліпленими рядками,— прикмета, що диня була не проста, а дубівка. В повітрі полився аромат. Швидко од тієї дині не зосталось і шматочка.

— Тепер і до роботи можна браться! — промовив дід поважним тоном, обертаючись до панича.— А нумо, паничу, зносить дині та вибирать огірки!

— Як нумо, то й нумо! — сказав панич.— Давайте, діду, торбину або мішка, я вам поможу вибирать огірки.

— Куди вам там вибирать! То я так тільки жартую,— сказав дід трохи м'якішим голосом.

— Чого ви, діду! Ви думаєте, що я незугарний до роботи?

— Сидіть та лучче люльку куріть!

— Е! тепер, діду, інший час настав на світі. Годі вже панам сидіти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи браться!, розділять працю з простим народом, а вам треба пнуться до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то аж тоді буде на світі добре всім.

— Може, й буде! Дай боже! А ви все-таки ляжте коло куреня та куріть люльку.

Молодого Радюка вразили дідові жарти. Він узяв мішка, прив'язав мотузка до одного узиря, а другим кінцем прив'язав до зав'язки й накинув собі через ліву руку на плече, як звичайно роблять, вибираючи огірки.

— То надіньте ж рукавички, бо руки поколете! — жартував дід.

— Не бійтесь, не поколю!

— Але скиньте чоботи, бо зовсім витопчете отими закаблуками огудиння!

Молодий Радюк мусив скинуть чоботи й пішов на баштан в самих шкарпетках. Він почав перегортать огудиння, а воно жалилось, неначе жалка́ кропива. Деякі огірки були вкриті колючечками й кололи його делікатні руки. Радюк накидав багацько огірків у мішок, і вага почала нагинать йому шию. Мотузок різав в плече, неначе гострим жалом ножа. Радюк мусив перекидать мішок з плеча на плече. А мотузок все-таки шмульгав, а потім почав пекти. Під гарячим небом, на гарячій, як присок, ріллі йому було важко, як у лазні; спина почала страшно боліти. Піт лився з його, як вода, і капав на зелене огудиння.

— Та годі вже вам вибирать! Висипте огірки на траву та лягайте в холодку. Чи бачите, скільки я навибирав слідком за вами!

Радюк подивився на діда, а в діда в мішку було більше огірків, ніж у його!

— Як же ви багацько кидаєте! Не розгортаєте добре огудиння. Коли зігнали оскому, то цур їй, цій роботі. Лягайте на бік та читайте книжечку!

Молодий панич і справді подумав, що цур їй, тій роботі в таку спеку! Він вперше, жартуючи, спробував, яка то важка проста робота.

— Ой, болить спина! — крикнув він, лягаючи в холодку і швиргонувши мішок на траву.

— А що б ви сказали, якби вам довелося нажать копу жита в таку спеку? — спитав дід осміхаючись.

— Не знаю, що я сказав би. Лучче я, діду, піду зривать стиглі дині!

— Чи візьмете просту роботу, а мені оддасте книжки? А коли сказать правду, то це ще іграшка, а не робота,— казав дід.

— Почекайте, діду! як одпочину, то поможу вам зносить дині. Але за те ви мені заспіваєте пісень. Добре?

— Куди вже мені, старому, до пісень! Нехай молодші співають. Я вже своє одспівав!

Молодий Радюк, одпочивши, пішов рвать дині. Він клав їх у той самий мішок, а проклятий мотузок знов різав його, наче серпом, у плече. Він підмостив хусточку, а мотузок муляв і через хусточку. Тоді він вернувся до куреня. В спині в його судомило. Радюк зрозумів, яка то важка чорна робота простого народу.

— Паничу! а підмостіть і мені хусточку під мотузку, щоб не було мулько! — крикнув дід сміючись.

Тим часом дід і наймит вибрали огірки, зсипали їх на купу на траві, позривали стиглі дині й позносили до куреня. Онисько знайшов аж десять стиглих кавунів, у котрих коло хвостика кучерява в'язь поприсихала. Купи зелених огірків, жовтих динь, кавунів всякої масті веселили очі й старого Радюка, й молодого. Кругом куреня запахло динями, пшеничкою, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплому повітрі. Дід зібрав лушпиння й одніс його далеко в степ, щоб не занадились на баштан кузки й звірки та оси.

Наймит запріг коні й поклав на віз кільки кавунів і динь. Батько сам швиденько покатав додому, а за рештою приїхав другий наймит простим возом. Молодий Радюк не поїхав додому з батьком, а зостався до вечора на баштані.

Надходив вечір. Сонце вже не пекло косим промінням; надворі було тепло, як у добре натопленій хаті. Од кукурудзи полягла по баштані тінь довгими рядками. Коні паслись по степу хапаючись; їм не надокучали мухи та гедзи. Молодий Радюк роздягся й роззувся. Він навіть скинув картуз і жилетку, неначе одежа давила його серед вольного степу. Сонце спустилось, неначе лягло на степ, і почало засовуваться за зелене море. Молодий Радюк провів очима сонце до останнього променя і задумався. Надворі починало сутеніть. Онисько запалив багаття з сухого бур'яну. Густий дим піднявся, валував та зігнав набік мошку.

— Чи не хочете, діду, мого тютюну? — промовив Радюк, запалюючи папіроску.

— То й дайте, коли маєте!

Дід насипав тютюну в свою зелену люльку й почав пахкать одним кінцем рота, не випускаючи з другого кінця рота цибука.

— І курите ж ви, паничу, катзна-що! Та це вода, а не тютюн! Нічогісінько не чую! Їй же богу, не чую!

І дід плюнув набік, потім витяг з кишені гаманець з своїм тютюном і закадив махоркою так, що Радюк мусив оступиться й сісти оддалеки.

— Діду! я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже давніх? Чи не заспівали б ви мені, а я б і позаписував в оцю книжечку? — сказав Радюк.

— А вам навіщо те здалося? — промовив дід стиха, глянувши скоса на Радюка.

— Та так.

— Як так, то й нехай буде так...— промовив дід, зирнувши сердито на книжечку.

— Я чув, що ви, діду, вмієте всяких казок?

— Хіба я стара баба, щоб казки казав! — промовив дід ще сердитіше.

Дід дуже не йняв віри паничеві і чогось страхався тієї книжечки. Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина в некрути брали, як його ганяли на панщину й записували панщанні дні.

— І нащо, паничу, вам здалися наші пісні та казки? Ви народ вчений, письменний.

— Ви, діду, людина стара, то зрозумієте мене. Я людина вчена, і я дуже цікавий знати все, навіть пісні, та ще й стародавні, козацькі.

— О, я козацьких пісень багацько знаю! — сказав дід, не втерпівши.

— Бачите, діду, тепер вже пишуть книжки сільською українською мовою, то й сільська мова, й сільські пісні стали дуже потрібні задля вчених людей.

— Може, й правда; може, воно й так. Не знаю! Ви письменні; ви більше за мене знаєте.

Вважаючи на те, що дід трохи подається, Радюк витяг з кишені кільки дрібних книжечок і знайшов між ними ті, де були Шевченкові утвори. Він знайшов Шевченкову «Наймичку» і почав читати. Не вперше він читав селянам українські утвори Вовчка й Шевченка і знав, що ні одна поема не доходить так до серця, як «Наймичка».

— Чи ти ба! Їй-богу, по-нашому написано! — аж крикнув наймит, лежачи животом на траві. І він посунувся на грудях ближче й почав слухать, підперши лице долонями й пацаючи вряди-годи ногами.

Онисько не показував дивування. Він сидів, підобгавши ноги й нахиливши голову, та все слухав та слухав. Його люлька загасла й покотилась на траву, а він і голови не

підводив та все слухав, як Марко ріс на хуторі в старого діда й баби, як прийшла до їх молодиця у найми проситься, як Марко оженився й пішов у дорогу, як наймичка перед смертю призналась Маркові, що вона його мати. Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе очамрів і скам'янів, поклавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не кліпнув очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили почування в щирого українця.

А парубок перестав пацать ногами, простяг їх на траві на всю їх довжину, роззявив рота, витріщив очі та все дивився на ту книжку, не мигнув і разу очима, неначе в тій книжці він бачив і той благодатний хутір, де служила наймичка, бачив і саму наймичку, і того Марка, про котрого читав Радюк.

Червоне полум'я багаття світило на ту групу, облило червоним кольором білу дідову сорочку, сиву бороду, й його темне похмуре лице, і сиві, низько навислі над очима брови.

Радюк скінчив і згорнув книжку. Онисько все сидів і не рушився з місця, а парубок все лежав та дивився на ту книжку, що лежала згорнута на траві. Вплив був такий великий, як був великий Шевченків геній, що постеріг тайну народного серця й поезії.

Сам молодий Радюк задумавсь і сидів мовчки, доки не згас слід того читання в його душі. Онисько підвів голову й обтер рукавом сльозу.

— Я ще зроду не чув нічого кращого од цієї «Наймички»,— промовив дід та й знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю.

— Чи знаєте, діду, хоч одну думу козацьку, кращу од цієї «Наймички»?

— Знаю багацько гарних дум, але такої не пам'ятаю.

І дід почав сміливо розказувать, а потім і співать думи й пісні. Радюк ледве встигав записувать їх в свою книжечку. Дід не сперечався, йняв йому віри й навіть хвалився своїми піснями, бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думці ніякої кривди для його. Парубок почав був і собі співать, так дід йому й не дав та все співав своїм старечим, але ще міцним голосом козацькі думи й пісні, які тільки пам'ятав.

— Куди тобі, дурню, з твоїми піснями! Ви тепер співаєте все про дівчат, та про вулицю, та про вечорниці, а

про козаків і не тямите нічого! А скільки я переспівав їх, як був молодшим, як був ще живий мій батько!

Радюк пішов у курінь і виніс звідтіль пляшку горілки, що він привіз дідові на гостинець. Чарка доброї горілки розвеселила трохи сердитого й поважного діда, у котрого було і в слові, і в лиці щось отаманське.

— Чи не боїтесь, діду, самі сидіть на баштані?

— А якого гаспида мені бояться? Хіба лихих людей! А чортів я не боюсь. Невважаючи на свої літа, я так обшмагав би боки самому чортові, що ну! Нехай би тільки зачепив мене!

— Хто видав таке говорить! — сказав наймитчук,— ви, діду, тут самі; борони боже чого...

— Поцілуй батька свого тричі в морду! Вчить мене, старого! — сказав дід сердито.— Хіба ж чорти є на світі? є лихі люди, гірші од чортів, а чортів нема, бо я їх не бачив, які вони на масть! А коли вони є, то, мабуть, дуже дурні.

— А хіба ж ви не знаєте, до кого й тепер у нас на селі перелесник літає?

— Такий, мабуть, перелесник, як ти! Я, бувши батьком тієї дівчини, до котрої вчащає він, впіймав би того перелесника та обскуб чуприну, то він більше б і не літав, а сидів би вдома. Ти, як я бачу, зовсім такий дурний, як і твій батько був, царство йому небесне.

— Ей, діду, шануйтесь! Ви старі, вам би не годилось таке говорить,— казав парубчак.

— Та отут в степу, лежачи на траві, часом бачу, як буває все небо списане такими перелесниками, неначе горобцями! Розкажи вже своєму батькові, а мене не вчи.

— Їй-богу, правда...

— Яка правда? Була колись правда, та заіржавіла.

І дід не скінчив і знов задумався.

Вже порожня пляшка валялась на траві, а надворі почало зовсім поночіть. Наймит запрягав коні, а дід і Радюк складали на віз дині, кавуни й огірки. Всього було так багато, що треба було повикидать з воза солому. Молодий Радюк мусив сісти на мішки з огірками і поставить ноги на кавуни. Вже висипались зорі на небі, як віз рушив од куреня й покотився по степу. Радюк почав прощаться з Ониськом, котрий стояв коло куреня ввесь білий, облитий світом багаття, а коло його сиділа на задніх лапах собака. Віз покотився, і стукотіння далеко розляглось по степу.

А дід усе стояв на тому самому місці, згорнувши руки. Радюк усе думав за діда, а огірки страшно муляли; ноги його скобзались по кавунах. Він мусив витягать кукурудзу й підмощувать під себе, щоб хоч трохи було лучче сидіть.

Вже пізно в'їхав Радюк у двір, і по дворі запахло баштаном. Вернувшись у свою кімнату, молодий панич одслонив боляче плече і подивився. На плечі було знать червону й довгу, як гадюка, попругу од мотузка. Так він обшмульгав його молоде, м'яке тіло.

На другий день Павло Антонович одвіз на гостинець кавунів і динь панії Високій й Масюкові, і не так Масюкові, як Галі Йванівні Масюківні.

Тим часом настигли груші, яблука, кавуни й дині. Скінчився гарячий час жнив, і сусіди трохи вже обробились і почали частіше навідуваться в гості до Радюків. Їх дім був веселий, бо в йому був молодий син і молоденькі панни. Гості часто приїжджали до Радюків і до пізньої ночі або й до світу все гуляли та бавились. Той широкий ганок, оплетений виноградом, що виступав у садок, часто був освічений веселим світлом або ясним місяцем. Там вечорами сиділа весела компанія, там часто молодий Радюк милувався личком молоденької Галі.

Вже кінчались вакації. Павло Радюк почав збиратьсяв дорогу до Києва. Здоровий і веселий, з великою надією на себе й науку, він виїхав з дому і повіз з собою все, що йому трапилось позаписувать на селі. Широко перед ним розістлався степ, а по степу полягла далека дорога. Широке життя розстелялось перед ним, і стільки доріг розходилося на всі боки на тому просторі людського життя! Молодий Радюк почав вибирать дорогу, і голова в його запаморочилась од дум. І чудовий вид Масюківни до самого Києва не сходив з його думки. Він навіть позабував про все, і тільки чорні брови і повне личко все миготіло перед очима, чи дивився він на широке поле, чи на синє небо, чи на великий битий шлях. Він вже думав, що ті брови, а не інші судила йому доля.

Приїхавши до Києва, він написав лист до Масюка й до Галі. Щаслива Галя вивчила того листа напам'ять, бо в тому листі Радюк присягався її одну повік любить і не любить більше нікого. Одно тільки трохи наводило сумну думку на Радюка: Галя тільки рік вчилась в городі, як вона сама призналась. «Але вона молода і начитається, й набереться розуму з книжок»,— думав Радюк.

— Жінко! Якого чудового жениха дав бог нашій Галочці! Та хіба ж і наша Галя не варта Радюка, хоч стара Радючка й копилить губи,— промовив Масюк до жінки.

— То-то й горе, що Радючка копилить губи! Чи я ж хочу кращого жениха для своєї Галі! Але мені здається, що з того пива не буде дива: Надежда Степанівна давно б приїхала до нас, якби вона наважилась взять за невістку нашу Галю. А котрий оце рік, як вона була в нас? — спитала Масючка й задумалась.

Але доля судила Радюкові інакше. Минув сливе рік, як він був в Журбанях і в Масюківці. В Києві він набачив іншу пишну красу, випещену міську красу, інші пишні очі й чорні брови...

X

Пізніми вечорами Дашкович довго згадував свої чудові Сегединці. Він неначе бачив гори, вкриті лісами, садками й хатами, бачив церкву на шпилі, наче бачив широкі ставки поміж горами, зарослі очеретами й вербами. Перед його очима ніби з туману випливало все життя українського села: йому ніби вчувались пісні дівчат і хлопців, пісні молодиць і косарів на луці; його очі неначе бачили уявки знайомих селян, давніх сусід, бачили юрбу дівчат і хлопців, що грали в хрещика на вигоні, бачили Топилок, що так щиро й привітно вітали його в своїй убогій хатинці. Всі утвори старих і нових філософів зникли з-перед його очей. І натомість перед його очима зеленіли сегединські степи, синіли гори, мріла вода по ярах і синіло глибоке небо. Він пересвідчився, що не загине таке багате, пишне й оригінальне життя української нації навіть під політичними шинами з гарячого заліза його родича Воздвиженського.

На тій чудовій картині, правда, були темні плями, дуже негарні. Але Дашкович якось не придивився до їх. Така естетична мана була розлита на тій картині, що за нею щезли всі плями.

Але під впливом московської слов'янофільської школи, котра саме тоді розвинулась, Дашкович почав приступать до свого народу, до своєї національності аж надто оддалеки. Його філософська думка вилинула з Москви, потім поплила не просто на Україну, а обминула її, простуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград; і потім тільки досягла до України. Дашковичева філософія дуже

широко хотіла розгорнуть свої крила, щоб обхопить усю Слов'янщину. Навпісля він і сам незчувся, як поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули в чорній тіні од тих широких крил, наче од чорної хмари. Чи його Сегединцям потрібно було тієї широчіні й далечі?

Шугаючи мрійною думкою над цілим слов'янським світом, Дашкович задумав завести в себе вечори щотижня для своєї молодої дочки і почав закликать до себе усяких молодих студентів і разом з ними молодих болгар і сербів, котрих було багато в Києві в світських і духовних школах.

Тим часом Ольга вже встигла познайомиться з життям, бо кмітила за ним і придивлялась до людського життя. Вона часто бувала в опері, в маскарадах і на балах; вона вже мала багацько знайомих. Вже уплило багато часу, а Ольга не стрічала нігде свого ідеалу. Кожний раз, гуляючи по Хрещатику, по царському і ботанічному садку, вона не минала очима ні одного чорнявого панича і не стрілась нігде з тим паничем. Не раз і не два, сидячи в театрі, вона оглядала кожнісіньке лице, починаючи з одного кінця і кінчаючи другим, а його не було! Буваючи на громадянських балах, вона переглядала всіх людей, і ні разу не довелося їй стрінуть милих очей та брів! А тих брів вона ніяк не могла забуть! Так припали їй до серця ті ясні очі, так прийшлись до кохання ті високі брови, що вони ніколи не сходили в неї з думки, навіть часто снились їй. Вона носила їх в серці, як тайну, і не призналась навіть Катерині.

Чимало часу вже минуло. Ольга все кращала, Катерина поганшала. Ольжине лице повнішало й наливалось, як виноградна ягода, а Катеринине лице повнішало й розпливалось. Тільки що Ольга в театрі входила в ложу, як з усіх лож, з усього партеру на неї наводили біноклі. На громадянських балах паничі ходили за нею слідком, просили її до танців по кільки душ на одну кадриль, так що паничі мусили застоювать коло неї черги навіть на польку й вальс. На гулянці в садках за нею бігали слідком. Ольга знала про свою красу ще з інституту і теперечки тільки пересвідчувалась в її великій силі над душами молодих хлопців. А Катерина часто сиділа на балах, бо її рідко хто навіть просив до танців. Вона бачила, що її минало людське око, і рано вже почала журиться.

Дашковичеві таки вдалося запросить до себе багато молодих студентів. Він просив їх приходить до себе на

вечори кожної суботи. Він ледве упрохав свою жінку прийнять молодих гостей і дать їм закуску й чай.

Степанида Сидорівна, наготувавши на вечір, чого було треба, звеліла Ользі прибраться на той вечір трохи краще. Ольга побігла зараз до Катерини на пораду, і перед вечором тієї суботи вони обидві заздалегідь почали вбираться перед великим дзеркалом в домі Дашковича.

Ольга порозмотувала свої чорні локони й розпустила по плечах. В ясному дзеркалі видно було її плечі, білі й повні, закидані хвилями чорних локонів. Довгі вії й рожеві віка здавались чудовою оправою для очей, що блищали, наче дорогі брильянти, котрим ще більше додавало світу пишне біле матове лице.

Ольга почіпляла сережки з червоними довгими, як скам'яніла крапля, коралами, оступилась од дзеркала й дала місце Катерині. Сідаючи на стільці, Катерина подивилась на своє лице, що одбивалось рядом з Ольжиним в дзеркалі. Контраст був дуже великий! Катерина побачила в дзеркалі своє кругле лице, що одбивалося, наче якась кругла пляма, на котрій трудно було впізнать, де ті очі, де той ніс і губи. Негарні широкі губи були якось зібгані і поморхлі. Невисокий лоб вкривали локони, ясні, як лляні пачоси. Контраст між Катерининою й Ольжиною класичною головою в дзеркалі був такий великий, що Катерина трохи не заплакала. Сама Ольга, глянувши на сестру в дзеркало, промовила:

— Не надівай, Катерино, білої сукні, бо ти вся будеш біла, як туман. Ти дуже велика блондинка. Надінь темніше убрання.

Катерина послухала й наділа собі на шию разок чорного намиста, вбралася в темне убрання. Ольга вбралася у все біле, тільки на грудях пришпилила пучечок червоних троянд в зеленому листі.

Тим часом зала сповнялась молодими студентами. В убірну кімнату долітали слова й фрази великоруської мови, але з усяким акцентом. До паннів в убірну кімнату ввійшла Степанида Сидорівна, а за нею й Марта. Вони привітались з своїми молодими дочками, і Степанида очевидячки була дуже рада, зирнувши на свою Ольгу. Марта почала дещо поправлять на Катерині, пригладжувала деякі локони, розкладала їх по плечах. Матерям бажалось якнайкраще виставить своїх дочок. В залі вже з'явились де-

які гості, прийшов один професор з жінкою й дочкою. Ользі й Катерині був час виходить до гостей.

Вони наблизились до дверей. Гомін став чутніший. Можна було вгадать ще за дверима, що в залі багато гостей, і все молодих, бо голоси вилітали з зали все свіжі й молоді.

«Чи не стріну часом його між тим молодим товариством?» — мигнула думка в Ольжиній голові саме тоді, як вона мала ступить на поріг зали.

Та негадана думка так і погнала кров до молодого серця. Матері увійшли в залу попереду, а за ними вступили й дочки. В залі було повно молодих людей.

Найбільша група сиділа коло стола й коло канапи, де на канапі сидів Дашкович. Молоді люде сиділи кругом стола, близько до хазяїна. Обох паннів дуже вразила і разом з тим зацікавила картина того товариства. Їм кинулись в вічі всякі національні убори. Деякі серби й болгари, а найбільш недавно приїхавші, мали дуже гарний національний убір, білі куртки, повишивані червоними мережками й навіть золотом. На канапі сиділи два молоденькі серби-ченці, гарні, як панни, з розпущеними кісьми і в кругленьких чорних невисоких клобучках. Один недавно прибувший болгарин все пробував підобгать під себе ноги, але, пригадуючи, що він не в себе вдома, все спускав їх додолу. Чорні сіртуки, національні убори, гудюча розмова, котрою була повна зала, всякий акцент й усякі вимови — все те було таке оригінальне, було таке цікаве для молодих паннів, що їм здалось, ніби вони перелетіли в якийсь далекий край, між чужі інші люде.

Оговтавшись та оглядівшись, Ольга почала придивляться до гостей. Між чорнявими й білявими лицями вона почала впізнавать деяких студентів, котрих вона колись бачила коло Владимирового пам'ятника. Ще далі перевела вона очі і коло стола нагляділа молодого панича з веселим лицем і здоровими зубами. Вона подивилась до канапи і трохи не зомліла. Сливе попліч з батьком сидів її ідеал, такий гарний, такий пишний, як і передніше колись, як вона бачила його давніше! При молодих паннах товариство встало з-за стола. Дашкович підводив до Ольги й Катерини молодих студентів і рекомендував їх.

— Кирило Петрович Кованько! — промовив батько, рекомендуючи веселого студента, котрому Ольга й Катерина подавали руки.

— Павло Антонович Радюк! — промовив Дашкович, підводячи до дочки дуже гарного панича, котрий вийшов з-за стола й підійшов до Ольги.

Ольга подала йому руку, сама того не пам'ятаючи. Радюк делікатно поклонився їй, подав руку й трохи сміливо потрусив, ніби Ольга було його товаришем студентом. Ольга оступилась і сіла в кріслі, а Радюк, не звертаючи на неї ніякої ваги, знов вернувся на покинуте місце й сів проти Дашковича.

Ольга вперше так близько стояла коло милого панича, подавала йому свою руку й роздивлялась на його зблизька. Вона почутила, що з того лиця на неї дихнуло таким щастям, таким коханням, про яке їй в інститутських мріях і обожуваннях навіть і не гадалось, і не снилось. Її лице зблідло, а голова, оповита локонами, схилилась. Вона не насмілилась підвести очей і подивиться на Радюка вдруге і тільки вухом ловила його голос.

Трохи згодом Ольга заспокоїлась і подивилась на Радюка. Він сидів просто проти неї, так що вона бачила його лице й могла слідкувать за кожним його рушенням.

Радюк почав розмовлять з Дашковичем, і всі студенти замовкли й слухали їх розмову. Видно було, що вони звикли слухать Радюка. Його голос був голосний, виразний; він говорив гаряче, з огнем; його слова лилися з уст одно за одним плавко, неначе сотались низкою. Вони говорились од щирого серця, не були позичені й вичитані з книжок. Ольга не зводила з його очей. Вона дивилась, як Радюкові очі часом блищали, часом світилися тихіше, а часом закривались віками й довгими віями, котрі лягали темними кружками на його рум'яні щоки.

Радюкова розмова з Дашковичем була для їх дуже цікава, бо стосувалася до діла, дуже цікавого задля їх обох. То був український народ, українська національність, народна література й народна мова. Обидва вони ніби знайшли Америку й не могли натішиться тією новиною.

Декотрим молодим студентам вже й надокучила та розмова. Вони приступили до дам. Кованько вже давно й вухом не вів про ту вчену розмову, не слухав її й говорив дамам компліменти. Ольга ждала, що Радюк от-от перестане розмовлять, сяде коло неї й оберне ті гарні слова й уста до неї. А Радюк все обертався до її батька. Батько, неначе їй на злість, зачіпав його, розказував йому про якогось селянина Топилку. Ольга вже почала сердиться

на батька, була сердита і на того Топилку, і на ті українські пісні, й на все.

Вона встала й сміливо перейшла залу од кутка до кутка якраз проти Радюка. Він на неї й не подивився. Вона зумисне заговорила голосно до Катерини, йдучи проз його, а він все балакав. Нарешті, вона одчинила рояль і вдарила по клавішах веселого вальса, а Радюк тільки підійняв на кільки нот голос і не подивився навіть на рояль! Ольга почувала, що сльози підступають до її очей, що вона от-от заплаче. Од його краси вона ніби очамріла і вже хотіла спересердя стукнуть віком рояля, як Радюк встав разом з Дашковичем і підійшов до рояля. Тоді вона дужче й голосніше заграла. Її попросили заспівать.

— Чи не співаєте ви часом народних українських пісень? Я б дуже вас прохав заспівать якої-небудь української пісні! Я люблю всяку музику, але як тільки почую один акорд народної пісні, мелодичної й глибокої, то вся моя душа стривожиться до самого дна! Та мелодія, як огонь, проймає мене до самого серця, до душі. Я так і чую в тій пісні все горе українського народу, перебуте за тисячу год! — промовив Радюк до Дашковича.

Ольга подивилась на його і за все йому вибачила. Вона просила пробачення, що не вміє співать ні однісінької української пісні. Почавши тихо акомпанувать, вона заспівала французький романс, в котрому не було ні музики, ні мелодії. Романс був навіть чудний. Одначе Ольга мала дуже гарний голос і співала непогано. Всі хвалили її, хто щиро, а хто й не щиро. Тільки Радюк не похвалив, ще й сказав, що сільська українська пісня в десять раз краща й поетичніша од усяких романсів, і при тому згадав чудовий Галин голос й її пісні.

Деякі гості почали просить Катерину заспівати. Катерина одмагалась, одначе сіла і заспівала руський романс, трохи кращий од французького. Її голос і справді був дуже добрий, кращий, ніж в Ольги, одначе її менше хвалили й дякували.

Тим часом Радюк почав прощаться. Він попрощався з хазяїном і хазяйкою і потім підійшов до Ольги. Вона подивилась на його здивованими очима, бо не сподівалась, що він піде, ледве звернувши на неї ввагу. Радюк сміливо подав їй руку й глянув в лице. Тільки тепер вперше він дізнався, що з її лиця, гарного й молодого, дихнуло на його чимсь надзвичайно милим! Блискучі очі й свіжі уста

вразили його так, що він не знав, що робити, зашамотався й знов вдруге навіщось потрусив її руку.

— Чого так хапаєтесь додому? — спитали його разом Степанида й Марта.

— Вибачайте! не маю часу. Треба ще занести деякі книжки знайомим студентам в академію, потім забігти в університет, потім на своє житло, а звідтіль треба сьогодні бігти на Липки.

— Просимо не забувать нас! — промовили до його Дашкович і Степанида Сидорівна.

— І чого ти летиш? Хіба ж тут хата не тепла, люде не добрі, дівчата не гарні? — тихо шепотів Радюкові на вухо Кованько, осміхаючись якось своїми широкими зубами, а не губами.

А Радюк вже в одну мить опинився на вулиці, держачи під пахвою книжки. Він не йшов, а наче біг по тротуарі й трохи не штовхав прохожих. Він встиг занести книжки й в академію, забігав до двох знайомих товаришів, покинувши й їм кільки книжок, був в університеті, ще й встиг побігти того вечора на Липки! В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість птичих крил, а в душі було стільки завзяття, що надавало йому жвавості й охоти.

Після виходу Радюка в залі Дашковича стало тихіше. Дашкович почав розмовлять з слов'янами про слов'янські краї. Ольга зосталась ніби сиротою, одійшла набік та все думала про молодого Радюка. Вона так надивилась на його вид, так наслухалась його голосу, що неначе й досі бачила його, чула його голос. Вона пригадувала, як він підійшов до рояля, як заговорив до неї і просив заспівать української пісні. «Але чому він не зостався? Чого він так швидко пішов?» — питала сама в себе Ольга й почувала, що сльози от-от підступлять до очей. Її красі кланявся ввесь інститут, за нею слідком бігали на балах, а Радюк наче через силу промовив до неї слово! Вона почувала, що от-от заплаче, вибігла з зали до своєї кімнати, впала на подушку й заплакала. Сльози першої чистої любові полились з її очей. Вона більше й не виходила до гостей.

Катерина сиділа до кінця вечора й пішла додому з невеселою думкою. Її обминали молоді паничі, говорили з нею для звичайності й зараз оступались од неї. Вона похнюпилась і задумалась не згірше Ольги.

Пізно вернувшись додому й засвітивши світло, Радюк в одну мить роздягся і впав на постіль. Він ухопив у руки

найближчу розгорнуту книжку й хотів читать, але його думка була чимсь стурбована, та ще й дуже. Його очі одірвались од книжки й подивились на скрипку. Тиша мертвої ночі запанувала в хаті. Йому на серці стало чогось легко й приємно, і йому здалось, ніби з скрипки полились чудові мелодії. Така радість здивувала його й присилувала пошукать причини. І одразу на його ніби глянули очі чорні, веселі й такі ясні, неначе з їх бризкав світ навкруги. Він впізнав ті очі, той погляд: то були Ольжині очі. Він з очима зараз пригадав її вид, гарний і веселий.

Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки й хотів читати, але тільки очі його бігали по папері. Думка летіла десь далеко. На думку йшла пісня, на душі було весело. Якісь чудові мелодії намагались до його, якісь пишні картини розгортувались поміж рядками листків. Йому здавалось, що він бачить сцену, розкішно обставлену й освічену, що з тієї сцени ллються мелодії чудового дівочого голосу. Той голос здавався йому знайомий... неначе Галин... Він одвів очі од книжки, і перед його душею, неначе полум'ям, спахнула якась пишна квітка теплих країв; як полум'я, вона розгорнулась, зацвіла, запахла й обняла його душу й серце якимсь великим щастям. Та квітка — то було лице Ольги, котру він неначе бачив, ніби вона стояла перед ним і дивилась на його своїми блискучими очима; а кругом тих очей лилося проміння світу й тепла. Радюк заплющив очі, а та мрія все стояла перед ним, мов жива. Тоді він угадав, що в його душі починається щось велике, що повинно мати вплив на його життя. Він почував, що нове почуття міцно й швидко ніби пригорталось до його серця й гріло його новим надзвичайним вогнем.

Довго Радюк ходив по кімнаті та все думав та думав. Він узяв скрипку й почав грать, але мелодія музики тільки псувала ту високу мелодію, котрою була налита вся його душа. Од великої втоми він упав на ліжко й почав засипать. А та мрія все стояла перед ним і обсипала його, як те літнє гаряче сонце, теплим і ясним промінням. Він заснув і в сні все бачив той самий вид, і прокинувся вранці з першою думкою про той вид. І личко гарної хуторяночки, як зоря при сході сонця, потонуло в промінні нового світу, нової краси.

«Прощай, Галю! прощай, серце. Чи я ж винен, що серце моє не вольне? Хіба ж вольне сонце, як не світить і не гріє, коли треба, а сховається десь за чорні хмари і втра-

чає свою силу; то знов засвітить і заблищить, коли йому призначить закон натури?»

Не знаходячи причини навідаться до Дашковичів, він не пішов до їх того дня. Але другого дня й причина знайшлась: вийшла нова книжка журналу, де була нова повість, що наробила тоді такого галасу в громадянстві. Радюк ухопив книжку й прожогом побіг до Дашковичів. Новий світ в його серці так світив і грів! Він забажав, щоб той світ зостався в йому на все життя і не згасав до домовини! Його життя вже так добре складалось! Він був такий певний в своїй матеріальній фортуні. А яким щастям надарила його Ольга самими очами!

Тим часом у Дашковичів, після того вечора, як був у їх Радюк, була зовсім інша сцена. Вставши вранці другого дня, Ольга спитала в матері: «Чи не знаєте, мамо, якої української пісні? Ви б мене навчили?»

— А я оце тільки що хотіла тобі те саме казать. Чи бачила вчора, яка тепер наша молоднеча? Треба б тобі навчиться співать українських пісень. Тепер пішла така поведенція. Як підемо в магазини, то коли б не забуться купить будлі-який збірник українських пісень.

— Коли ж то ми підемо? Я б хотіла зараз вивчиться якої-небудь, хоч одної.

— Бач, як припало! — сказала Степанида Сидорівна, пригадавши гарного молодого Радюка,— колись я співала й на гітарі грала, а тепер, мабуть, усе позабувала. А принеси лиш гітару! може, й згадаю дещо.

Ольга ледве знайшла десь закинуту гітару й принесла матері. На гітарі теліпалась одним одна струна. Треба було посилать в магазин за струнами. Ольгу брала нетерплячка: вона вже починала сердиться. Тим часом, поки принесли струни, в світлицю вступила Марта Сидорівна з Катериною.

— Чи не пригадаєш, сестро, яких українських пісень? Моя Катерина оце причепилась, щоб я її вивчила, а я, як на тотеж, геть дочиста позабувала,— казала Марта Сидорівна.

Степанида Сидорівна тим часом начепила струни й почала незручними пальцями брать акорди й співать пісню. Вона почала кільки слів і спинилась, бо зовсім забула.

— Пригадуй-бо й ти, сестро, слова! — просила вона Марту Сидорівну.

Марта Сидорівна нагадала кільки куплетів, і вони вдвох

почали співать в унісон «Котилися вози з гори». Їх голоси були такі сипкі й хрипкі, що молоді дочки почали сміятись.

— Чи не пам'ятаєте якої іншої? Ця дуже швидка,— сказала Ольга.

Марта й Степанида почали перебирать пісні, які пам'ятали, і знов затягли сипкими голосами. Їх голоси були такі, що Дашкович в своєму кабінеті, закопаний в Гегелеву філософію, вийшов до зали й спитав всмішки.

— Чи не налетіли часом в вікна галки? — сказав він, оглядаючи світлицю.

— Та це ми так співаємо пісень! — сказала Степанида Сидорівна сміючись.

— А я думав, що ворони! Ой, не співайте лучче! Нехай вже дочки співають,— сказав професор і пішов знов до свого кабінету.

Одначе всі переспівані пісні не сподобались молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— Як уміємо, так і піємо! Коли цих не хочете вчиться, то де ж ми вам достанемо кращих? — сказала Степанида Сидорівна.

— Може, тато знає? — сказала Ольга і вже хотіла бігти до дверей.

— Мабуть, стільки, скільки й мама! — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, куховарку! Вона часом співає дуже гарних пісень,— промовила Степанида.

Ольга, забувши на той час Турманшу й інститут, побігла в пекарню й прикликала куховарку, котра ввійшла в залу з позакачуваними рукавами і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багато пісень. Заспівай нашим паннам якої-небудь гарної пісні! — промовила Степанида Сидорівна,— вони хотять вивчиться.

— Оце! узяла б та отут і співала, неначе дурна дівка! — сказала Палажка, подумавши, що з неї глузують.

— Та ну-бо, не жартуй, коли тебе просять! — вже сердилась Степанида.

— Оце! їй-богу, якось ніяково! якби пак в пекарні, то й співала б,— казала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай-бо, якої вмієш найкращої,— просила Ольга.

— Якої ж? хіба оцієї: «Ой полину, полину — добувати талану!»

— Та не говори, а співай! Нам треба знать голос,— вже поважно казала Степанида.

Палажка мусила співать пісні, а Ольга записувала слова і вчила на фортеп'яні голос. Швидко потім обидві панни, підібравши акомпанемент, вчились співати пісню: «Ой полину, полину — добувати талану!» А тим часом в обох у їх була думка, що б то сказала начальниця інституту, якби вона досвідчилась, що вони вчаться мужицьких пісень од своєї куховарки!

Вже й пісня була готова. Ольга й Катерина швидко вивчили й співали її чисто по-українській, підбираючись під Палажчин спів. Другого дня Ольга тільки що встала вранці, зараз сіла за фортеп'ян і знов промовляла слова й голос тієї пісні.

Вона таки перемогла себе, бо вчила її для Радюка й думкою бажала, щоб він, а не хтось інший, її слухав. Вона його ждала, виглядала цілий день у вікно, не оступалась од вікна, оглядаючи кожного прохожого.

Надвечорй у вікні майнуло Радюкове лице. Ольга насилу всиділа на стільці. Вона бачила, як Радюк не то що увійшов, а ніби вскочив у хвіртку. Незчулась вона, як рипнули двері і Радюк вступив у світлицю й подав нову книжку журналу. Мати зараз вийшла з кімнати, привіталась до Радюка дуже ласкаво, зараз навіть витягла з кабінету Дашковича й привела його в залу.

— Яка я рада, що ви принесли мені нову книжку! — промовила Ольга, і її очі так і сипали іскрами, так і світились промінням.

Радюк тепер тільки придивився добре до Ольжиного лиця, до очей, до брів. Лице було таке свіже й гарне, як та мрія, що так негадано ввечері ніби зацвіла квіткою й причарувала його серце і взрушила його душу.

«Боже мій! яка випещена краса! які чудові оксамитові брови, які променясті очі!» — подумав Радюк і почутив, що таких очей, такої краси лиця він ще не бачив. Розмовляючи з Радюком, Ольга бистро кидала на його очима, а потім помалу спускала їх додолу. Радюк ледве видержував магічну силу тих очей. А Ользі так хотілося сісти за рояль і заспівать української пісні! Вона встала, перейшла залу проз самий рояль, потім стала коло рояля і, поклавши два пальці на клавіші, зачепила дві струни, котрі стиха задзвеніли і поти дзвеніли, поки вона стояла й держала руку на клавішах.

— Заграйте, будьте ласкаві! — насмілився Радюк, нарешті, попросить її, і сам став коло рояля.

Ольга сіла, поклала руки на клавіші й задумалась. Вона вибирала п'єсу, і швидко смутна мелодія полилася по світлиці. Якби вона заграла веселої, то та мелодія не так би Радюкові вразила серце. Смутна музика навела на його багато дум, взрушила серце, повне кохання.

— Моя Ольга вивчила недавно нову пісню! — не втерпіла-таки сказать Степанида Сидорівна.

— Яку пісню? може, яку українську? — спитав Радюк.

— Еге! — одказала вона.

— А заспівайте, коли ваша ласка! — почав просить Радюк дуже ласкавим голосом.

— Я ще добре не вивчила,— тихо промовила Ольга й почервоніла.

Ольга взяла хапком прелюдію й почала співати: «Ой полину, полину». Невважаючи на те, що в інституті вона не вчилась співать по-українській, вона перейняла щиро українську інтонацію, бо часто чула українські пісні од нянъки й куховарки.

Вона співала дуже добре, тільки українські слова так перекручувала на руський лад, що Радюкові стало ніяково. Зате ж голос її, свіжий і молодий, промикувавсь з мелодією до самого серця молодого хлопця.

— Я назбирав багато пісень по селах і навіть завів вже в ноти. Я був би дуже щасливий, якби ви дали мені надію прийнять од мене послугу, взяти мої ноти. Там є чудові й оригінальні мелодії.

— Принесіть, коли ваша ласка. Я дуже люблю музику, і хоч добре ще не граю, але вчуся щодня,— промовила Ольга.

Тим часом Дашкович, послухавши пісні, згадав свої Сегединці й розпочав розмову з Радюком про народ і українську народність. Почувши те, Ольга злякалась: вона бачила, що батько одіб'є собі Радюка й не дасть і слова промовить до його. Степанида Сидорівна, назираючи збоку, як добра наглядачка, зараз постерегла це й почала вмикуваться в розмову, щоб зробить розмову загальною для всіх. Вона почала розмову про жіноче питання. Радюк так і вхопився за те питання. Він почав доказувать, що женщина повинна мати однакове право з чоловіками як на просвіту, так і на місце в соціальному житті, та усе обертався до Ольги, неначе там більше нікого й не було.

— Коли в нас дівчат не пускають в наші університети, то нехай заводять опрічні, жіноцькі,— так скінчив свою розмову Радюк.— У нас з женщиною обходяться по-варварській, поставили женщину дуже низько просвітою й наукою, неначе засудили її зумисне на завсідню темноту й неволю.

— Ой ні, Павле Антоновичу! — обізвалась Ольга,— хоч нас не пускають в університети, так нам не дуже й треба того! В нас є інститути. Ми й не хочемо ваших університетів, бо інститут все одно, що жіночий університет.

— Як так, то нічого й клопотаться,— одрубав Радюк.

— Таки справді! — казала далі Ольга, обороняючи честь свого інституту,— хоч ваш університет і вищий, я те знаю, але і в нас наука неабияк стоїть! В нас читають лекції ваші ж університетські професори...

— Та воно так! читають, але трохи інакше.

— Хоч і трохи інакше, а все не далеко од університетського. Нам й Турман казала, що ми в інституті все одно, що в університеті. В нас тільки не достачає медицини та юриспруденції, а решта зовсім, як у вас!

— А то хіба ж не значна річ, медицина та право? Чом би пак жінкам не бути медиками й юристами?

— Навіщо? — спитала Ольга, котрій в інституті й на думку не спадало, що є на світі багато сирот і бідних дівчат, котрі були б раді шматкові хліба.

— Сказати правду, я вперше оце чую, що інститут все одно, що й університет,— сказав Радюк.

— Атож! Ви так і думайте! Ми всі такої думки. Всі наші інститутки так думали,— сказала Ольга,— нам і Турман так казала.

Радюка дуже вразила така висока думка в інституток про свій інститут, що вважали це питання за непотрібне, бо розв'язували його аж геть-то просто й немудро!

— Як на мене, то я зроду не схотіла б служить ні в канцелярії, ні в школі! — промовила Ольга, пригадуючи науку Турманші. Ользі здавалось, що кожна порядна панна повинна скінчить інститут, а потім вийти заміж за гарного й багатого жениха, а потім згорнуть руки й ні за що не думать.

Радюк почав прощаться й просив Ольгу швиденько прочитать новий журнал, бо ще багато читальників дожидає тієї книжки.

— Я дуже люблю ці книжки, але французькі романи

багато цікавіші й кращі од цих. У нашої Турман була повнісінька шафа романів, та все золотообрізних! Хоч вона нам і забороняла читать їх, але ми вміли доставать з її шафки! — казала Ольга чваньковито. Радюк замовк і задумавсь.

— От якби ви достали нам французьких романів! — промовила Ольга до Радюка трохи згодом.

— Добре, достану.

— А я вас давно бачила! — промовила Ольга,— тільки не знала, хто ви такий. Чи пам'ятаєте, як колись у Шато впав шар на публіку? Я тоді саме тікала по стільцях і якраз скочила проти вас. Чи не зачепила я тоді вас або чи не настоптала вам на ноги?

Ольга сміялась, і Радюк сміявся, згадуючи той випадок. Він був невимовно радий, що Ольга його примітила тоді й пам'ятала про його. Він догадувавсь, що Ольга вподобала його, і серце його дуже закидалось в молодих грудях.

І батько, і мати, і дочка — всі дуже ласкаво розпрощались з Радюком і просили не забувати їх і частіше одвідувать.

«Дуже молода й трохи чваньковита Ольга,— думав Радюк, вертаючись додому,— буду я приносить для неї наукові книжки, то, може, трохи розів'ю її. Вона має добрий природний розум, тільки мало має наукової просвіти і вже аж надто носиться з своїм інститутом, мов старець з мальованою торбою».

І Радюк думав, сидячи в своїй хаті, що було б дуже добре, якби його жінка була й гарна, до того ще й розумна і не цуралась наукової книжки, щоб з нею можна було поговорити про щось вище, ніж бали, танці та моди. Йому тепер здавалась будуща жінка якимсь товаришем студентом, розумним і просвіченим, котра стояла б з ним нарівні розумом, просвітою, а найбільше — поглядами й пересвідченнями.

«Вона буде такою! Вона має доволі розуму! А я її розів'ю, наведу її на розум! — так марив молодий хлопець в своїй тихій хатині.— Тепер підуть екзамени; мені буде ніколи. Я буду її забавлять тим часом французькими романами, коли вже вона має до їх великий потяг. А після екзаменів я буду давать їй легші критичні книжки на сьогочасні руські й заграничні повісті, потім принесу їй дещо наукове, поважніше. Я згодом колись доведу її своєю

розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришем і другом, рівним зо мною просвітою й любов'ю до рідного краю, до рідної мови».

Так думав Радюк, никаючи по своїй хатині од кутка до кутка, і перед його думкою пишалась, як весняна рожа, молода дівчина. Він і досі ніби чув її голос. Ті рідні, смутні й глибокі мелодії й тепер ще линули в його серці, бо їх співали чудові уста, за котрі він був би ладен оддати своє життя.

Другого дня він побіг до магазину, достав один французький роман, ледве діждався вечора, вхопив той роман, узяв кільки українських пісень, заведених у ноти його ж рукою, і побіг до Дашковичів. Переступивши поріг, він почув у другій кімнаті знайомий хлопчачий голос й одразу впізнав голос Кованька, свого товариша. Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова пополовині з сміхом. В Радюка очі стали смутні. Він сливе вбіг у ту кімнату й побачив Кованька на софі поруч з Ольгою. Коло їх сиділа мати.

Радюк привітався до всіх і подав руку Ользі. Вона почервоніла.

— Я приніс вам роман, котрого ви, мабуть, ще не читали. А от і українські пісні! — промовив він і подав Ользі й роман, і пісні.

Радюкове око впало на стіл. На столі перед Ольгою лежала книжка якраз така завбільшки, як принесений роман. Він угадав, хто приніс той роман, і, по якимсь негаданим причинам, якраз той самий, що він тільки що подав Ользі!

— Трошки опізнився, бра! — промовив до його Кованько й показав свої лопатні з-під губів, сміючись якось ніби зубами. Радюк почервонів, потім зблід, потім знов почервонів. Мати все те бачила й почала розмову, щоб забавить молодих людей і одвести їх думки од тієї книжки. Але вона нічого не вдіяла: Радюк сидів мовчки, а Кованько все показував свої широкі зуби, трохи жовті коло ясен.

В Радюковому кружку товаришів один Кованько не згоджувався з гадками й мріями інших. Він мав звичай трохи сміяться над усім, за що розмовляли молоді студенти, зводив все поважне на легкий жарт, був зугарний у всьому зараз знайти комічне, смішне, повернувши його на якийсь смішний бік. Він був родом з самого Києва. Його

батько був простий необтесаний купець, не дуже багатий; він мав свій завод мила й лойових свічок, мав свою крамницю. Кованько з усіх сьогочасних ідей вхопився до самих практичних і матеріальних. Все, що було вище од практики, од користі, всі вищі ідеї він вважав за непотрібні, за пусті. Він зріс між середнім київським міщанством, де ще не втратилась народна мова й національність, але де не було тієї народної поезії, того пишного й симпатичного духу щиро народного, пісні й думи українського села. Кованько не пристав щирим серцем до народності й усе трохи глузував над тенденціями Радюка й інших товаришів, бо не втямив їх.

Вся цікавість Степанидиного язика нічого не вдіяла. Радюк сидів мовчки. Кованько силкувався його зачепить і все говорив ніби сердито, навіть з злістю.

— Чи не проповідував пак вам Радюк яких-небудь дуже високих сьогочасних ідей? — спитав Кованько в Ольги, зачіпаючи Радюка.

— Ні, я не чула ніякого проповідування,— одказала Ольга й засміялась.

— Коли він вам не проповідував, то, певно, швидко почне проповідувать, щоб напутить вас. Я й знаю і вгадую, про що він буде проповідувать! А хочете, щоб я сказав?

— Про мене! хоч і скажіть,— промовила Ольга.

— Мені здається, лучче будлі-що проповідувать, ніж підіймать на сміх те, чого й сам добре не второпав,— сказав Радюк ніби до стіни або до дверей.

— Ну-бо! вставай і проповідуй! Ольга Василівна, мабуть, ніколи не чула в інституті таких апостолів.

— В нас, в інституті, ніяких апостолів не було! — одказала Ольга сміючись.

Радюк ледве всидів. Він був сам не свій. Йому чогось здалося, що Кованько вже жених Ольжин і без сорому глузує над ним. Тим часом Ольга простягла руку до двох романів, що лежали рядком на столі, і взяла в руки той, що приніс Радюк. В Радюка ввесь смуток одійшов од серця, і надія знов засвітилась в його душі.

— Коли хочете, то я вам скажу, про що буде Павло Антонович вам проповідувать. Він казатиме вам, що вам треба служить в канцелярії або вчиться в університеті й зайнять потім кафедру; що вам треба співать сільських пісень, вбираться в плахту, треба вивчиться грати на лірі,

котра повинна згодом стать на місце теперішніх фортеп'янів.

— О, вибачайте! Я нічого такого не чула од Павла Антоновича! — промовила Ольга.

— Потривайте, потривайте! Це ще не все! Радюк приноситиме вам юридичні книжки, філософію Гегеля, потім буде три дні й три ночі поспіль товмачить про баштанника Ониська й його поезію, а потім буде намоторювать вас, щоб ви самі вивчились писать українські вірші.

Ольга й її мати сміялись.

— Я ніколи не писала віршів і, певно, не буду. Що це ви верзете, Кириле Петровичу? — сказала Ольга сміючись.

Радюк ледве міг усидіть на стільці. Передніше, в кружку своїх товаришів, він не дуже вважав на Кованькові жарти, бо мав їх за жарти молодого веселого хлопця, ладного все життя і все обернути на жарт і на смішки, щоб тільки було з чого пореготаться. Але тепер, в домі поважного чоловіка й перед очима милої особи, йому ті жарти доходили до самого серця.

— Почекайте! Це ще й нічого б! Але потім Радюк буде намовлять вас одягтись в плахту, в мережану сорочку і взутись в червоні чоботи, бо він і сам одягається в свиту й кожух...

— Тобі й сорому нема! — тихо промовив Радюк. А Кованько, невважаючи на те, знов протягував свою карикатуру.— Чи ви пак знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони житимуть в курінях на баштанах і як їх жінки носитимуть їм обіди з дому, як вони будуть орать однією рукою, а другою книжку держать, а третьою писати докторські дисертації...

— Бог зна що ви говорите! — сказала Степанида Сидорівна. Їй стало шкода Радюка, над котрим так глузував Кованько, бо вона постерегала причину того кепкування...

— Якби це ми були вдома, а не в гостях, то я б і тобі намалював твій ідеал і твоє ідеальне життя на заводі,— сказав Радюк,— та нехай навпісля. А твій ідеал вийшов би, мабуть, не такий поетичний, хоч, може, й достоту такий смішний.

Кованько замовк, неначе води в рот набрав. Щоб якнебудь перервать ту негарну розмову, мати попросила всіх до зали. Тільки що вони всі ввійшли в залу, Ольга одчинила рояль і, ні на кого не вважаючи, сміливо й голосно

заспівала українську пісню: «Ой полину, полину — добувати талану!» Та пісня була одповіддю й протестом проти Кованькових жартів. Кованько зараз зрозумів це, бо замовк і задумався. Його великі губи закрили зуби, а повні й довгі щоки аж одвисли вниз. Радюк наче ожив і повеселішав. Він зрозумів серцем, до чого стосувалась та пісня, про котру ніхто Ольги й не просив, про котру ніхто й не згадував.

Тим часом на голос пісні дочки вийшов з кабінету батько. Дашковичеве лице почало дуже старіться, і не так старітись, як в'янути й морхнуть од сидіння й безсонних ночів. Дашкович привітався до Радюка й до Кованька й розпочав розмову з Радюком, вважаючи на його, як розумнішого і більше нахильного до поважної розмови.

— Думаючи не раз про свій народ, я дійшов до такої гадки: щоб зрозуміть його світогляд і постерегти його будущі філософські принципи, треба роздивляться на наш народ не як на народ, одрізаний од сім'ї інших народів, а доконче вкупі з іншими народами, котрі йому рідніші, котрі ближчі до нашого народу по прикметах плем'я, мови, віри і т. д.,— так говорив Радюкові професор.

— А певно так! — ледве обізвавсь до його Радюк, а сам усе поглядав у той куток, де сиділа Ольга й Кованько.

— І я тепер маю думку роздивиться на світогляд цілого слов'янського плем'я і потім вже приступить і до свого народу.

— І я так думаю,— притакував Радюк, хоч він в той час нічого того не думав і навіть не второпав, за що говорив йому Дашкович. Він бачив, що Кованько сів близесенько коло Ольги, розказував щось смішне, бо й Ольга сміялась до його. А Дашкович, як на тотеж, все розвивав та розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов вважливого слухача.

Радюк слухав, а його очі все тягло туди, де жартував Кованько, дуже радий, що Радюк попався Дашковичеві. Його очі роздвоювались, бо він все дививсь і на професора, і на білу Ольжину шию, де блищало проти світла прозоре вушко, де малювався її чистий профіль проти світла. Радюк вже й не слухав Дашковича. Кров кинулась йому до голови. Сам професор, запримітивши невважливість Радюка, перестав розмовлять.

Тільки що подали чай, як у залу одчинились двері і в світлицю увійшла Марта Сидорівна з дочкою. Вони обидві

держали в руках якусь роботу й прийшли ніби на оденки, ненароком, по-сусідській. Але було не так: Марта Сидорівна, побачивши світло в вікнах зали, постерегла, що в Дашковичів є гості, і, взявши дочку, пішла з нею до сестри. Степанида Сидорівна зараз зрозуміла те, бо якось знехотя привіталась з сестрою й з небогою.

— Чи всі здорові? — спитала Марта.

— Як бачиш, усі! бо всі тут і сидимо. Хіба ти що чула? — одказала Степанида Сидорівна.

— Нічого не чула, але думаю: дай піду побачусь!

— Спасибі, що не забуваєте нас,— одказала Степанида.

Катерина була убрана по-буденному, але дуже чисто. Вона зачесалась дуже гладко, і можна було примітить, що вона звернула ввагу на свій костюм, бо була убрана краще за Ольгу.

— Чи не думаєте куди на вечір? — спитала Степанида, поглядаючи на Катерину, котра навіть почепила дорогі золоті сережки.

— Думали зайти, та вже не підемо, тут зостанемось,— додала Марта Сидорівна.

Тієї розмови сестер, пересипаної попелом і сіллю, ніхто не чув, і розмова стала спільною й веселою. І Радюк, і Кованько залицялись до Ольги, до неї обертались з розмовою, до неї обертали жарти, а як не до неї, то до котроїнебудь матері. Катерина сиділа, мов сирота. Вона ждала хоч одного слова, хоч одного погляду очей, і ні один не подивився на неї, не заговорив до неї! Вона побачила Радюка, дуже гарного хлопця, і не могла надивитись на його, одірвати од його очей.

«Ану, буду примічать, чи подивиться він на мене хоч раз? чи промовить він до мене хоч слово?» — подумала собі Катерина й почала слідком водить очима за кожним рушенням його очей.

Радюк говорив з Ольгою й не зводив з неї очей. Наговорившись з нею, він сів коло Степаниди Сидорівни й почав балакать з нею. Степанида Сидорівна ласкаво та облесливо розмовляла з ним. Потім Радюк почав балакать з Мартою Сидорівною, котра так само стала вся добром і ласкою. Катерина думала, що він от-от промовить до неї слівце, а він встав од стола й почав розмовлять з Дашковичем. Тоді вона почутила, що її здавило коло серця. Не тільки ласкавого слова, навіть погляду очей його вона не

пригорнула до себе. Вона бачила, як його чудові очі майнули проз її лице; вона ловила його очі своїми очима, хотіла спинить їх на собі хоч на хвилину і побачила, що не мала тієї сили чарів.

«Не ласкава доля до мене,— ледве заворушилась в неї така думка.— А чи я ж не така інститутка, як і вона? А чи я ж не так граю й співаю, як і вона?» Катерина ледве задушила в собі неприязне почування до своєї щасливої сестри в первих, бо добре знала, що й сестра тут нічим не винна.

Тим часом Марта Сидорівна, не питаючись серця своєї дочки, думкою вже призначила Радюка Ользі, а для своєї Катерини рада була б узяти й не дуже гарного Кованька. Вона бачила, що од Катерини обидва паничі держаться осторонь, і промовила:

— Ви б, панни, або заграли, або заспівали нам, старим, а за вами, може б, заспівали й паничі. Ольго! ти ж хазяйка. Починай! А за тобою, може, й другі насміляться.

Ольга була весела. Вона тільки що наговорилась з милим, надивилась зблизька на очі, на брови, наслухалась досхочу його мелодичного голосу. Вона пурхнула до рояля й почала перебирать веселі вальси й мазурки, а потім, дивлячись просто Радюкові в очі, заспівала: «Ой полину, полину — добувати талану!»

Ольга ще трохи пофантазіровала і встала. Катерини ніхто не просив, і кільки хвилинок було в хаті зовсім тихо. Її мати трохи вже сама не попросила її сісти за рояль, як Кованько обернувся до Катерини й попросив її заграть.

Катерина встала й якось без енергії перейшла залу до рояля. В її тихій, длявій ході виявлялась й обида, і смуток. Вона сіла за рояль; смутний мінорний акорд сам підбіг під руки, і з-під її пальців полилась смутна мелодія, дуже не припадаюча до молодого віку. В тих мелодіях не чути було ні надії, ні любові, ні веселості.

— Яка гарна й смутна п'єса! — промовив Радюк, але не подивився на Катерину, та на Ольгу. То були перші слова Радюкові, що стосувались до Катерини. Вона почула, що ті слова вразили її в серце, але не щастям і надією, а ніби втратою надії. Катерина трохи не заплакала й почала ще виразніше виявлять в мелодіях своє невеселе почування. Її дума вся перелилась в мелодії. Вона, не спиняючись, перейшла на українську думку й почала грати з душею. Катерина почула, що вона плаче в мелодіях, хоч не плаче слізьми, і дала волю тим невидимим сльозам. Мело-

дії лилися, неначе сльози, то тихо, то разом заливали всю залу й сповняли її. В трелях, здавалось, ніби тремтіло її серце, в тихих місцях вона ніби замирала, і знов виявлялись голоси плакучі то на вищих нотах, то на низьких, котрі гули і все стихали та стихали. Катерина знала, що вперше на віку так грала, бо вперше на віку постерегла, що не дано їй щастя-долі на землі безневинно, що її обминула доля. Вперше на віку вона плакала молодою душею за втратою надії на вище щастя на землі — на любов.

Всі заслухались і ніби очамріли од музики, всі мовчали. Навіть Дашкович перестав філософствувать про слов'ян і промовив: «Як же гарно ти, Катерино, грала!» Катерина встала од рояля, тихою ходою одійшла й сіла коло матері. Вона сама засмутилась і всіх засмутила. Всі неначе щось думали й мовчали, бо не могли опам'ятаться од впливу тієї музичної думки, того плачу безталанної дівчини.

— Як ти засмутила нас своєю «Думкою»! — сказала Ольга, може, й не рада, що на її щасливе серце невесела мелодія навела смуток і скаламутила почування першого щасливого кохання.

Вже було пізно. Радюк почав прощаться, а за ним і Кованько. Марта Сидорівна з дочкою пішла додому слідком за ними. Ольга зосталась з матір'ю й довго дивилась на обидві книжки роману, що лежали рядочком на столі.

— Котру книжку будеш читати?—спитала мати дочку.

— Оцю! — сказала Ольга, осміхаючись, і прикрила рукою Радюкову книжку.

— І я так думала! Не знаю, як твій батько думає?

— Для батька, здається, за все це — байдуже! — сказала Ольга сміючись.

Тимчасом, як Ольга сміялась, Катерині було зовсім не до сміху. Вона вернулась додому й довго думала, сидячи за своїм роялем. Її пальці самі почали ту думку, котру вона недавно грала. Ті самі мелодії викликали в її серці те ж саме почування, ті самі думи, тільки що передумані. Вона любила щиро і знала, що любить без надії, що для неї треба навік забуть того, кого вона так дуже й щиро покохала, навіки задавити в серці таке високе, таке миле щастя!

Довго грала Катерина, сидячи за роялем, і дала волю своїм сльозам. Батько її вже спав, мати вешталась у другій кімнаті. Вона одна на самоті награлась і наплакалась, бо не знала, чим вона винна, що доля не дала їй таких чорних брів, таких блискучих очей, які мала щаслива Ольга.

Тим часом почалися екзамени. Радюк думав, що його кохання буде заважать, і боявся, що не буде на екзаменах мати поспіху. Але він помилився. Ніколи він не почував в себе стільки завзяття, стільки охоти до науки!

Здавши дуже добре екзамени, Радюк думав зостаться в Києві при університеті. Але такого місця тоді не було. Радюк мусив напитувать собі місця в губернській канцелярії. Йому трапилось навіть добре місце; і в тій сфері його ждала непогана кар'єра.

Напитавши місце, Радюк зараз-таки написав до батька. Він писав, що дорога скатертю стелеться перед ним, що доля його збирає колоски на багатій ниві. Він згадував в листі й про Ольгу, хвалив її, не знаходив слів, щоб похвалити її. Лист дихав таким щастям і такою любов'ю, що батько сам ніби вдруге почав жити минувшим, а мати аж заплакала на радощах.

«Сподіваюся, тату, що моя Ольга вишиє мені навіть таку мережану сорочку, яку ви бачили колись на мені»,— писав син до батька.

Маючи Ольгу за свою наречену, Радюк почав марить про те, щоб поділиться з нею добутим знанням. Перший час гарячого кохання вже минув. Йому здавалось, що любов, не сліпа, не животинна, а людська й розумна, повинна зміцниться чимсь трохи вищим, повинна одуховнитись однаковістю поглядів, пересвідченнів, рівністю обох в науці й розвиткові. Скінчивши свої справи, Радюк зайшов до Ольги, щоб одібрать од неї деякі свої книжки. Йому здавалось, що настав час однести для неї дещо краще од романів. Він одніс Ользі наукову книжку. Радюк просив перечитать її до того дня, в котрий мали збираться до Дашковича студенти на вечір.

Ольга розгорнула книжку й почала читати. Вона думала знайти там щось таке, що стосувалося б до її любові. Читаючи романи й повісті, вона все ставила себе на місце молодої героїні, а Радюк доконечне займав місце молодого щасливого героя в її думках. Вона думала знайти щось таке й в тій книжці. Дуже легка мова й поетичний колорит трохи втягував її в читання. Перегорнувши кільки листків, вона почала нудиться й згорнула книжку, позіхнувши двічі разом.

Настав вечір. Ольга знов розгорнула книжку й почала читати, але, не звикши до наукових книжок, вона швидко втомилась од напружування своєї голови. Та книжка при-

гадувала їй лекції, котрі огидли їй ще в інституті. Ольга позіхала, плющила очі так, що аж сльози виступили на її очах, і перестала розуміть, до чого все те стосувалось. А тим часом вона знала, що Радюк вже безпремінно заговорить з нею про те капосне писання. Пригадуючи те, що прочитала, вона ледве згадувала п'яте через десяте й кинула книжку на стіл.

— Що буде, то буде, а вдруге читать не буду! — промовила голосно Ольга позіхнувши. Коли це в кімнату вбігла Катерина і вхопила ту книжку, що лежала напохваті.

— Що це ти читаєш? — спитала Катерина.

— Й сама не знаю, що читаю! Це мені накинув Радюк.

— Дай мені! і я прочитаю.

— Бери, голубко, читай, та й мені розкажеш і розтовмачиш, бо я стала така лінива, що аж сама собі дивуюсь,— сказала Ольга.

Катерина вхопила книжку й побігла додому. Вона зараз сіла й прочитала всю «од дошки до дошки».

Швидко настав і вечір у Дашковича. Студентів зібралося мало, що аж Ольгу дуже вразило те, що на той вечір зібралось дуже мало студентів, багато менше, ніж збиралось колись передніше. Дашкович тепер постарівся й дуже змінився. Він тепер зовсім звернув на іншу стежку й почав забувать свої Сегединці, свій народ, свою літературу й чогось вчепився до чистої науки та до слов'ян, неначе в їх було все щастя України, все щастя українського народу.

Тимчасом, як Дашкович балакав з студентами, котрі вже слухали його розмову більше якось офіціально, щоб не скривдить професора, Радюк пішов до Ольги й почав розмовлять з нею за ту книжку. Ольга почервоніла, як мак, і все одбувалась загальними фразами, хвалила гарний стиль, поетичність писання, його правдивість і говорила все те, що може сказать кожний чоловік, не читавши книжки, але знаючи, за що там написано. Радюк догадавсь, що вона або зовсім не читала книжки, або тільки перегляділа. Ольга так нудилась од тієї розмови, що Радюк замовк і задумавсь. Тоді Катерина почала вмикуватися в їх розмову й заговорила дуже розумно. Радюк підвів на неї очі. Катерина побачила, що його очі заблищали, дивились на неї прихильно, і душа її взрушилась, як птиця, під його поглядом. Вона так близько сиділа коло його! Його очі так близько світились коло її очей! А Радюк знов

одхилився од неї й почав безперестану верзти Ользі ту нісенітницю, в котрій так багато тями тільки для того, хто її говорить або слухає. Радюк почув, що сила тієї животинної любові, котрої він так не поважав, тепер задля його стала вище од усякої ідеальної, духовної, високої любові. Він почував, що в той час для його молодого серця сила чорних очей і свіжих уст була дужча од самої вищої просвіченої любові, хоч би вона була любов'ю янголів неба!

Тим часом між Дашковичем й одним палким чорнявим сербом почалась дуже цікава спотичка. Дашкович якось ненароком зачепив національну честь сербів: не похвалив Сербії. Опришкуватий серб так і спалахнув, як порох, і почав сливе репетувать.

— Ми не нікчемні! ми не дурні, хоч ми й побиті ворогами! Ми не оступимось од своєї національності нізащо в світі! — репетував молодий палкий серб і схопився з місця.

Його очі ніби горіли; руки складались в кулаки. Він кричав та приступав все ближче до стола. Дашкович устав і собі й не знав, що й почать, викликавши таку мару.

— За честь свою, за честь свого народу й національності ми ладні тричі вмерти! Ми не попустимо, щоб з нас хтось кепкував і глузував! Ми ненавидимо наших ворогів турків за те, що вони гнітили нас і потоптали нас ногами! — аж верещав серб, і його здорові очища страшно блискали. Ввесь віковічний гніт, вся ненависність виявилась в тому дикому погляді його очей.

— Ой, я боюсь! який він став страшний! — промовила Ольга до Радюка.

— Який він гарний! — скажіть лучче; дивіться, яким огнем блищать його очі; яка палка його розмова! яке завзяття, яка свіжа сила! Отакий не піддасться ворогам! — сказав Радюк.

В залі всі замовкли, тільки дзвенів голос палкого, аж трохи дикого серба. Професор стояв ні в сих ні в тих.

Тим часом Степанида Сидорівна, побачивши, що крикливий студент так присікався до її чоловіка, прожогом кинулась на поміч.

— Коли ви так поводитесь в моїм домі, то вибачайте на цім слові!

Степанида наступала на серба так суворо, з такими блискучими очима, що він втихомирився й почав оступаться назад. До неї на поміч прийшла і Марта Сидорівна.

Обидві сестри так присікались до молодого серба, що купа студентів кругом його так і розсипалась по залі, неначе од куль з рушниць та гармат.

Кованько торкнув ліктем Радюка й промовив: «От комедія! Ото є на що дивиться! Дивись, дивись, як той серб роз'ярився! А Дашкович! Їй-богу, в його душа тепер аж труситься. Славна комедія! Є чим натішиться. Їй-богу, часом за поганшу платять гроші».

— Кованьку! перестань-бо дуріть по-школярській! — сказав йому Радюк пошептом.

Радюк похопився одійти од Кованька, бо його брав острах, щоб він часом і справді не встругнув якоїсь школярської штуки.

Тим часом гості почали прощатся й вийшли з покоїв. Радюк зостався й довго ще балакав з Ольгою.

— Чи принести вам ще якихсь книжок? Тепер вийшли дуже гарні книжки по природних науках.

Ользі дуже хотілось сказати, щоб він більше не приносив їх, та вона не сказала, і сам язик промовив, щоб він якнайшвидше приходив і приніс ті книжки.

Радюк попрощавсь і вийшов на вулицю. Надворі все дихало ніби маєм. Вода в Дніпрі лисніла проти зоряного неба. Надворі було поночі. Але за Дніпром на берегах горіло багаття й освічувало щогли байдаків: то білоруси варили вечерю. І на плотах по Дніпрі скрізь блищали вогні й одбивалися в тихій воді. Радюк вийшов до Владимирового пам'ятника, сів на східцях сходів і задумавсь. По другий бік тих сходів манячила чиясь темна постать в поставі задумливого чоловіка й гармонізувала з тишею. Тиха торжественна картина великої річки, освіченої вогнем багаття й зоряним, одкинутим в воді небом, навела на його багато дум. Будуще життя з Ольгою так манило його щастям! здавалось йому тією, ніби й мертвою, річкою, де ніби й замерла вода з зорями, але в тій річці було стільки життя під тихим покривалом ночі! стільки життя було заховано од людського ока під темним небом, де в тиші й темряві стукотів пульс невичерпної сили природи!

Радюкові вперше прийшла думка об'явиться Ользі й заповістить її про свою любов. Він трохи страхавсь Кованька. Йому здавалось, що Кованько недурно топче стежку до Ольги.

Він і гадки й думки не мав, що Ольга не згодиться

дать йому слово і що його мрії розлетяться марно, як туман од вітру.

Забравши деякі книжки з гарними малюнками, Радюк побіг до Дашковичів і застав дома саму матір. Батька й Ольги не було вдома, вони пішли на Хрещатик, на прогуляння. Покинувши книжки, Радюк побіг на Хрещатик, перебіг його од кінця до кінця, трохи не звалив з ніг кільки панів і дам і не знайшов Дашковича з дочкою. Вертаючись назад, він побачив чиєсь жовте лице. Між другими свіжими лицями те лице жовтіло, неначе стигла диня. Радюк впізнав Дашковича. Швидко він углядів і друге лице, молоде й свіже, як троянда: то була Ольга. Він привітався до їх, і всі троє пішли рядом. Радюк постеріг, що випала найлучча година об'явиться Ользі. Старий філософ не заважав нітрішки.

Вже наближався вечір, і народ цілою валкою прямував до царського садка, де щовечора була гулянка. Осінь була тепла й суха, і всі неначе хапком хапались нагуляться перед холодами.

— Ходімо, тату, в Шато! — просила батька Ольга.

— Куди там мені, старому, дибать! Що я буду там робить?

— Будемо гулять. Ходім-бо, таточку. Ви трошки провітритесь і поздоровшаєте. Ми недовго там гулятимемо. Я покину й фейєрверки задля вас.

Старий Дашкович мусив йти в Шато на прогуляння. Вже музики грали, а публіка ворушилась по долині, як комашня. Тераса ресторану була обсипана людьми. Перебігши Шато, Ольга з Радюком пішла на гору на велику алею. Старий професор, слухняний, як дитина, мусив на старості літ лізти за ними на гору. Ольга не йшла, а бігцем бігла під гору, так що батько слідкував тільки очима за її рожевою сукнею й ледве встигав йти підтюпцем. Вони вийшли на велику алею; Дашкович так і впав на лавку, засапавшись.

— Ви сіли, а нам хочеться бігать! — сказала Ольга сміючись.

— Про мене, серце, й бігай, тільки дай покій мені, старому,— сказав він, одмахуючись рукою.

Радюк пішов з Ольгою по алеї. Його душа була повна щастя, але непевність все-таки дуже тривожила його. Випадок був такий добрий, що луччого трудно було діждаться й сподіватись.

Вони перейшли алею, звернули набік і пішли доріжкою понад самими горами. Людей було все менше та менше. Якось знехотя вони обоє звернули з доріжки й стали над самою горою, котра була перерізана вузькою та глибокою долиною. По горі росли високі осокори та верби, а через вузеньку й глибоку долину було видко аж над самим Дніпром клапоть шосе, де манячили проїжджі й прохожі. Ольга не дивилась на Дніпро, на пишну задніпрянську картину, та все дивилась в той глибокий яр, де по шосі миготіли люде, маленькі, мов ляльки, де котились вози й стукотіння од коліс одбивалось луною в обидва боки того вузького яру.

Радюк мовчав, і Ольга мовчала. Її щоки аж пашіли. Вона очевидячки чогось ждала. Радюк оглянувся навкруги; по доріжці пленталась якась міщанка. На шпилях подекуди сиділи люде по двоє, по троє. Недалечко од їх внизу на одному шпилі стояв якийсь високий пан, мов та статуя, і дивився на Дніпро. Постаті на шосі все ворушились, ніби в вертепі кукли. Радюк думав об'явиться прямо й просто кількома словами і не знайшов тих простих кількох слів. Він почував, що його душа дуже стривожена, і ждав, поки вона трохи втихомириться. Він зирнув скоса на Ольжине лице; воно було рум'яне, але спокійне; очі були спущені на зелений яр, неначе в йому діялось якесь надзвичайне диво.

«Вона жде, вона жде!» — подумав він, і те слово сотню раз мигнуло в його думці. Він взявся рукою за груди й почув, що в грудях у його ще не все заспокоїлось. Серце тріпалось, як пташка в клітці. Він задумав почать яку-небудь розмову, доки стишиться в його душі.

— Здається, й осінь надворі, а зроду ніхто не дізнавсь би, що тепер осінь. Глянеш на небо, на Дніпро і подумаєш, що починається літо,— тихо промовив Радюк.

Ольга зиркнула на його своїми чудовими очима. І яка була краса в тих соромливих очах! В тих очах були ніби сльози, ніби мокра роса пригасила вогонь. Вона, певно, не того ждала од його й спустила очі.

Внизу Дніпро був заставлений байдаками й барками. При березі коло Подола стояли рядками здорові дуби й берлинки, повні жовтих і червоних яблук, кавунів, груш. Кільки дубів і берлинок з кавунами простувало по Дніпрі до пристані, а на пристані, на соломі були накладені цілі гори кавунів і яблук. Надворі було тихо; за Дніпром си-

нів бір, котрий здавався ще синішим під промінням заходячого сонця. На тому темному фоні серед бору палало ніби полум'я: то сонце вдарило в усі шибки церкви далекого села.

— Чи то пожежа? — спитала Ольга.

— Ні! то сонце грає на вікнах сільської церкви,— сказав Радюк, і вони обоє знов замовкли.

На другому кінці бору три бані церкви, освічені сонцем, неначе три зорі висіли над чорним лісом, а там десь далеко сонце потрапило в шибки бідної рибалчиної хатини й зробило з тих тахлів щире золото, неначе хто повісив золоті щити серед темного бору. На річці внизу коливались тихо байдаки, а вище, коло Подола, стояв ніби ліс щогл. Якийсь спокій був розлитий на світі. Природа ніби вже думала заснуть перед близькими холодами. І Ольга й Радюк задивились на ту картину. Вона їх заспокоїла.

— Як тиха картина осені, хазяйської й хазяйновитої осені, наводить на мене думку про щастя тихої сім'ї. І те щастя мені здається таке тихе, спокійне, але пишне й чудове, як ця тепла й овощна осінь,— промовив Радюк. Ольга подивилась на його очима й неначе чогось ждала.

— Ви любите осінь? — промовила вона,— а я найбільше люблю весну. Скільки раз я марила про ті острови Океанії, де вічно цвіте й не вмирає весна! Якби мене хто чудом переніс на ті острови! таким чудом, про які розказує в казках Шехерезада.

— Хто її не любить, тієї весни, часу соловейків і квіток, але вона така коротка! А щаслива весна людини ще коротша, хоч пишніша од весни природи.

Ольга зітхнула, а Радюк задумавсь.

— От і моя весна, весна мого життя швидко мине,— знов почав говорить Радюк.— Я вже став міцно на дорозі життя, вже втягла мене в себе та безодня моря людського життя. Я почуваю, що мені час жить щастям ширшим і вищим од щастя молодої пори весни; я почуваю, що мені вже час жити життям сім'яка.

Радюків голос все тихішав і затрусивсь. Ольга слухала його, трошечки підвівши голову й очі.

— Ольго Василівно! ви знаєте, що я людина нового покоління і не вмію говорить компліментів, завірчуючи просту мисль в непрості слова. Я вам скажу просто й щиро: я вас люблю; я полюбив вас од того часу, як побачив вас. Мені здається, що я ні з ким не прожив би так

щасливо в парі, як з вами. Скажіть мені щиро всю правду: чи любите ви мене? чи підете ви за мене заміж? Я прошу вашої руки, і коли ви дасте згоду, то я буду мать щастя просити руки вашої і в ваших батька й матері.

Радюк підвів очі. Ольга стояла перед ним червона й гарна, як квітка. Вона вперше почула од хлопця такі слова й вислухала ті слова не так спокійно й твердо, як вона собі уявляла. Ольга дивилась на його й мовчала.

— Дайте мені, Ольго Василівно, одповідь та просто й щиро, як я вас просто й щиро спитав!

— Я вас люблю. Я вас полюбила давно і полюбила, як нікого так не любила... Але кажу вам просто й щиро, що я ще й не думала про заміжнє життя.

Вона перервала свою розмову.

— Чом же ви не думали? Може, я вам не сподобавсь? — сказав Радюк, і в його ледве стало сили промовить ті слова. Він ждав, що Ольга не те скаже; він сподівавсь од неї згоди, а вона тим словом неначе громом вдарила його.

— Я побачила вас колись давно в Шато, як вам вже казала. Я вас ще тоді полюбила. Потім я почала вас забувать. Але як ви прийшли до нас на вечір, я трохи не зомліла, як угляділа вас несподівано. Я знов полюбила вас.

— А тепер знов забудете мене...— ледве спромігся вимовить Радюк.— А я вас люблю й ніколи не забуду,— знов сказав він і замовк, згорнувши руки на грудях.

— Дайте мені часу подумать! Я була така щаслива в батька! Я ще така молода! мені так добре жилося на світі, що я не мала й гадки про життя окроми од батька й матері. Ми обоє молоді. Час наш не втече, як вода в Дніпрі. Дайте мені подумать, погадать,— сказала Ольга і вхопила його за руку, дуже здавила й потягла її до свого серця.

Її лице, гарне, як перша маківка на городі, потяглося слідком за рукою до його. Він подумав, як близько од його було щастя і як воно тепер стало од його далеко!

Тим часом на доріжці з'явилась якась немолода панія. Ольга швидко покинула Радюкову руку й оступилась трохи од його. Вони обоє чули, як панія наближалась, шелестіла одежею, як ступала ногами, чули кожний її ступінь. Ольга знов втупила очі в зелений глибокий яр, де дзюркотіла з гори вода, збігаючи ринвою між кущами та вербами під місток на шосе і в Дніпро. Вона ніби хотіла розпитать і вислухати пораду в тієї тихої води, котра одним

одна подавала голос серед тиші природи. Вона знов дивилась, як по шосі внизу ніби пересовувались люди, мов ляльки в вертепнім театрі. А молодий Радюк все дивився на чорний бір, де то спахало полум'я сонця на вікнах далекої церкви, то пригасало. Вже й та панія пішла собі давно, й шелестіння її ходи давно затихло, а вони обоє все дивились та дивились, неначе хотіли випитать в природи собі пораду. Радюк бачив, як згасало полум'я на вікнах, як воно жевріло на хресті, потім зачепилось на кінчику хреста й тліло, наче жарина, ніби якесь огняне око того чорного бору. Він все дивився на його, доки воно погасло, і думав, чи не хоче Ольга йти заміж за Кованька? чи не має вона кого іншого на приміті? І що станеться з ним, як вона одкинеться од його? І яка притичина могла б бути, коли вона любить його щиро, але про заміж і не думає.

Довго ще вони обоє стояли мовчки й думали. Ольга дивилась і нічого не бачила. На кільки год молодша за Радюка, вона була серцем на кільки год старша за його. Вона вже вміла одрізнять в своєму серці любов, а в своїй думці — заміжнє життя, і не могла вже йти тудою, куди повело б її серце. Вона сказала неправду, що не думала про заміжнє життя: вона давно думала і вже думала зовсім інакше. Не такого чоловіка для себе, який був молодий Радюк, вона часто уявляла собі в своїй дівочій кімнатці і навіть ще в інституті. Перед нею стояв тепер Радюк, правда, гарний, і молодий, і моторний, але не блискучий своїми чинами, своєю вартістю в громадянському житті.

На темний бір спала ще чорніша тінь. На небі блиснула зірка. Од Шато лились музичні мелодії; з-за дерева свиснула ракета, луснула й розсипалась м'ячиками всіх кольорів веселки. В Шато шуміла гулянка. Проз Радюка й Ольгу пройшло багацько людей, цілий веселий гурт. Кільки осіб пролетіло верхом на конях. Все те перервало думу молодої пари. Вони обоє оглянулись на людей і помаленьку, мовчки, разом пішли назад.

— Мабуть, батько турбується, дожидаючи нас,— тихо промовила Ольга.

— Мабуть,— одказав Радюк.

І мовчки вони йшли, мов тіні. Дашкович сидів на тій самій лавці, де вони його покинули. Вони прийшли й сіли поруч з ним, а він і не подивився на їх та все щось думав. Коло його так багато людей і сідало, і вставало, що він мав їх за якихсь сторонніх людей.

— Чи не час нам, тату, додому? — спитала Ольга в батька.

— О! чи ви вже тут? А я вас жду та жду.

— Ми вже давненько тут! Час нам додому. Мама нас, мабуть, давно жде.

І всі вони встали й пішли через Шато.

Публіки в Шато було повнісінько. Здається, весь Київ хапався вдихнуть в себе останній раз тепле повітря вмираючого літа. На згір'ї були наготовлені фейєрверки. Але Ольга й Радюк і не думали зоставаться. Вони перейшли через Шато й попростували до брами. Ні Ольга, ні Радюк, ні Дашкович не чули навіть тієї музики, що гриміла на весь садок, не бачили тих огнів, що горіли на пригорках. За брамою Ольга почала прощаться з Радюком.

— Одвідуйте ж нас якнайчастіше! Не забувайте нас! Приносьте мені книжок, коли ласка ваша,— просила Ольга Радюка, не випускаючи його руки з своєї.

— Буду приходить, коли ви дозволите,— промовив Радюк і пішов на Хрещатик длявою, тихою ходою.

Ольга пішла з батьком на Поділ і цілу дорогу коли б слово промовила до батька. Вона все думала за Радюка.

— Де це ви длялись? Пішли на Хрещатик, а досиділи трохи не до півночі! — такими словами стріла їх Степанида Сидорівна.

— Ми були в царському садку,— промовила дочка.

— То це й ти волочився в Шато! — сміялась жінка з Дашковича.

— Та то нас затяг туди Радюк, і не так мене, як Ольгу.

— Радюк? А він був тут недавно й приніс тобі, Ольго, якісь книжки. То він таки знайшов вас? — спитала Степанида Сидорівна.

— Як пішла Ольга з Радюком, то я сидів, сидів, все передумав, та й то обридло сидячи,— сказав Дашкович.

— Чи не просив він часом твоєї руки? — спитала Степанида. Ольга вся почервоніла й зашамоталась. Вона нічого не сказала матері.

— Радюк давно до нас ходить; він, певно, хоче свататься. Як тобі здається, дочко? — питала мати.

— Не знаю, мамо, як мені здається. Я Радюка так мало знаю. Не знаю, якого він роду, які його батьки; не знаю, що він має, як він служить і де він служить.

— Коли ти не знаєш, то я все дочиста знаю! Він має

батька й матір, має дві менші сестри. Вони люде не з великих панів, але доволі заможні, мають село Журбані...

— Чи багацько ж тих Журбанів? — перебила її Ольга.

— То таке село.

— А я думала, що то кільки сіл... а воно тільки одно! Чи багато ж він має доходу?

— Не багацько й не мало, а так саме добре для молодого урядовця на перший раз. Але він стоїть на добрій дорозі,— казала мати.

— Авжеж, він стоїть на добрій дорозі! — обізвався батько.— Розумнішої за його й пильнішої людини трудно й знайти. Він не кидає науки, і я знаю, що він буде колись моїм товаришем на університетській кафедрі.

— То університетська кафедра, цебто, найвища для його кар'єра? — спитала Ольга, придивляючись до батька.

— Які ви, жінки, чудні! Чого же вам більше треба? Людина розумна, не без пуття, любить науку, не гуляє, все читає, ще й тобі книжки приносить, любить свій народ. Він націонал, не говорун, не пройдисвіт якийсь...

Ольга витріщила очі на батька. Її інститутські погляди були такі не схожі з батьківськими, що вона аж здивувалась. Всі ті, по-батьківському, високі, прикмети були для неї доброго слова не варті. Вона дивилась на жовте, заниділе батькове лице, на його запалі щоки, на гострий ніс і сиве волосся і злякалась, думаючи, що колись такий достоту буде й її чоловік, що він на цілий вік закопається в кабінеті в книжки, як у домовину, й забуватиме на цілі дні за неї, молоду. Як батька, вона такого чоловіка шанувала й чтила, але як свого такого чоловіка — вона заздалегідь вже боялась.

— Чи можна ж його засобом держать по-людській жінку? — спитала в матері Ольга.

— А чому ж не можна? — Само по собі, не можна розкошувать, а по-людській можна жить, і жити добре. Але він не сидітиме ж на одному місці!

Ольга пригадала собі урядницьких жінок, їх скупеньку одежу, їх небагату обставу, їх чоловіків над паперами в канцелярії й за картами ввечері. Все те зовсім не припало їй до смаку.

А мати все хвалила Радюка, все говорила про його Журбані, не згадуючи про те, що на ті Журбані мали право ще дві Радюківни. Їй хотілось мерщій видать дочку заміж, поки не підросли менші дочки.

— Люде живуть і бідніше, і живуть же якось! — закінчила мати тими словами свою розмову.

— Люде живуть якось, а мені не хотілось би так жити! — тихо промовила Ольга й почала ходить по залі, згорнувши руки.

«Тільки й подобається мені в Радюкові, що його гарна врода: чудові очі та брови, свіже лице та його літа молоді,— думала Ольга,— яка його любов тепла, молода, пахуча! Як би я кохалась з ним!»

І вона уявляла себе з Радюком, ніби пару голубів, ніби пару тихих горличок, для котрих весь світ тільки в їх милуванні та цілуванні. Вона почала думать про себе, як про таку горличку, і сама з себе засміялась. Вона закинула голову на плечі й швидше почала ходить по залі. Чорні розпущені коси впали на плечі й укрили їх зовсім. Ольга бачила себе всю в дзеркалі, що висіло якраз проти неї, і подумала: «Ні! я не голубка, не горличка. Мені не до вподоби життя тихої горлички! Таке життя не вдоволить мене; такого щастя буде мені мало».

І вона пригадала собі, як стояла недавно з Радюком над горою, пригадала його вид. Вона ніби бачила його всього в чорному, навіть в чорних рукавичках. Він здавсь їй таким не блискучим, таким темним, таким вченим, простим в словах! Його становище в суспільстві здавалось для неї таким нікчемним, незначним, що вона засоромилась і почервоніла, поставивши себе рядом з ним як його жінку! Вона ще вище підняла голову й дивилась на стелю. Чорні коси одхилились од плечей і гойдались на позітрі, як густе руно.

— Що ти, Ольго, все думаєш? — спитала мати, сидячи на софі й дивлячись на неї.

— То се то те думаю, а більше нічого,— одказала Ольга.

— Ти щось бачила в садку? Щось таке чула, та не хочеш мені сказати? Еге, так?

— І не чула, й не бачила нічого такого! — промовила Ольга і знов задумалась.

Не такого мужа, як Радюк, звикла Ольга бачить в своїх мріях. Її інститутські мрії про послів і графів давно трохи простигли в звичайному житті, але все-таки вона хотіла буть жінкою чоловіка поважного і своїми достатками, і чинами. Вона собі уявляла мужа великим, здоровим, з блискучими еполетами, в орденах, ще й до того

багатого. Таких людей вона не раз бачила і в інституті, і в житті. Вона пам'ятала ще, як бачила у Турман якогось генерала з Петербурга, повновидного, гарного, високого; на його грудях блищали хрести, на плечах сяли еполети. Вона пам'ятала і його веселу розмову, аристократичне горде лице. Ольга зрівняла з тим ідеалом Радюка, і який він здався маленький, низенький, вбогий і дуже просто убраний! Палка фантазія так ясно намалювала їй той контраст, що вона аж почервоніла, уявивши себе жінкою Радюка.

— Скажи-бо, Ольго, що ти думаєш? — чіплялась до неї мати, дивлячись, як її лице мінялось, то блідло, то червоніло, то нахилялось, то підіймалось угору.

— Оце причепились! Не скажу! — сказала Ольга і ще швидше почала никать од кутка до кутка, кидаючи очима на дзеркало, де було видно її всю.

«Не буду я жінкою Радюка!» — ніби голосно й ясно підказала їй неначе над самим вухом думка.

Їй чогось стало жаль Радюка... Вона любила його. Вона одразу пригадала його гарну вроду, його лице в той час, як держала його за руку. Скільки було любові в тих ясних очах!

«Навіщо я його стріла, навіщо я його полюбила? Нащо він сповнив моє серце коханням? Хоч би була я впала йому на груди, витягла з його уст перший букет молодої любові. Коли б не та капосна панія, що десь узялася на доріжці!»

Ольга вхопилась рукою за серце й почувала любов свіжу, як незірвана квітка, пахучу, як троянда, солодку, як пахощі білої лелії, і ледве вдержала сльози. Вона почула, що в її душі йде боротьба, що в неї не стає сили, що їй треба чиєїсь поради, і поради доброї, прихильної душі. І мати тут сиділа недалечко, але Ольга не сказала й слова матері й ніби впала на канапу коло дзеркала.

— Ольго! та скажи-бо, що з тобою діється? І, господи, яка ти потайна! Може, ти слаба, може, ти застудилась,— чіплялась до неї мати.

— Дайте, мамо, мені спокій! Я здоровісінька, як бачите! — сказала Ольга й почувала, що сльози от-от поллються з очей. Та вона здержала їх і не пустила й сльозинки!

— Ти така червона. Що з тобою? Та кажи-бо! Господи милосердний, що ти за людина!

І мати приклала долоню до лоба, потім побігла шви-

денько, принесла зібгану хустину, обмочену в одеколон, і хотіла вже обв'язать їй голову.

— Що це ви, мамо! Хочете лічить зовсім здорових людей? Я зовсім здорова,— сказала Ольга вже сердито і при тих словах встала й почала знов ходить по залі.

«Зовсім, бачу, вона така, яка була колись і я!» — подумала мати й вийшла з зали.

Ользі стало легше. Вона одчинила вікно й сперлась на лікті, поклавши лице на долоні.

Надворі було темно, аж чорно. Тільки все небо було засіяне зорями, густо-прегусто. На вулиці було тихо й мертво. Вечірня вогкість прохолодила її гаряче лице, але не зігнала важкої думи за свій давній ідеал наступаючого життя. Вона почувала, що не може піти слідком за своїм серцем так слухняно, як мала дитина.

«Підожду, подивлюсь! Час мій не минув. Я ще цвіту й довго цвістиму. А тим часом подумаю, поміркую!» —І Ольга пішла до дзеркала й глянула на себе. Вона побачила, що її краса саме розвилась, як пишна квітка; подивилась вона на своє гарненьке лице, червоне од дум і тривоги, глянула на свої очі, в котрих блищало стільки вогню; і вона заспокоїлась та й вийшла до кімнати, гордо й високо піднявши голову.

Ступаючи через поріг, вона згадала про Радюка. «Які тепер думи мучать його? — подумала вона.— Мабуть, я зробила для його цю ніч дуже смутною. Мабуть, ця ніч буде для його ще темніша, ніж для мене».

Ользі стало жаль Радюка. В її серці знайшовся добрий, теплий закуточок для милого.

Ольга вгадала. Для Радюка та ніч була темніша од самого пекла й смутніша од самого горя. Як прийшов він додому, як сів, як ухопив голову в руки, то так і просидів всю ніченьку до самого світу. Він тільки не дійшов до одчаю через те, що знав, як Ольга його любить, він пам'ятав, як вона взяла його за руку і з яким коханням подивилась йому в очі! Всю її такою, в такій поставі, він бачив ніби перед собою до самого світу! Він ще не втратив надії.

IX

Дашкович на старість став зовсім не такий, як був колись передніше. Вже Сегединці не з'являлись йому в усій красі природи й національності. Він зовсім заплутався

то в науці, то в слов'янському питанні. Він усе сидів і читав, навіть писав писання в великоруські журнали за ці справи. Але на пишні Сегединці не впала й крапля з тієї праці вченої людини. Він навіщось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, котре він був повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки що зораній й не политій... Дашкович вже став скоса поглядать на молодих людей.

Радюк знав про таку зміну з Дашковичем і дуже жалкував, що так марно загинув талант і просвіта вченого чоловіка, згинув надаремно для України й народу. Він ходив до Дашковича задля Ольги й дуже боявся потрапить на ті вечори, де вже з'являлись зовсім інші гості, більше старі, ніж молоді, як було давніше...

Радюк не був у Дашковичів довгенько. Він кільки раз вже збирався, зовсім налагоджувавсь, та в його не ставало сміливості. Йому хотілось, щоб Ольга добре за все передумала, перегадала; хотілось дати їй доволі часу. Він забув навіть про книжки. Ольга тепер здавалась йому таким божеством, таким щастям, для котрого він був ладен оддать своє життя. Ніколи вона ще не здавалась йому такою гарною, як у той вечір в царському садку. Якби вона була бідна, якби вона була простою селянкою, якби вона була без просвіти,— він взяв би її не думаючи, не гадаючи.

Нарешті Радюк насмілився піти до Дашковичів. Він був такий блідий; його очі так позападали, що Дашковичка спитала, чи не був він слабий? В залу вийшла Ольга. Радюк почув її ходу ще в другій кімнаті і так стривожився, що в його голові почало все ходить ходором.

«Яку звістку принесе мені вона?» — була перша думка в його, як тільки він почув Ольжину тиху ходу за дверима.

Ольга з'явилась в дверях, і якби в той час не було в залі Степаниди Сидорівни, він, може б, зараз спитав би її, яка в неї думка.

Ольга вийшла й привіталась. В її очах було знать задуму й журбу, щоки трохи зблідли. Радюкові здалось, що вона журилась, і йому стало дуже-дуже її жаль!

Всі почали розмовлять, але розмова якось не йшла. Мати постерегала, що між молодими щось таке було, що Радюк, мабуть, хоче свататься, і вона слідкувала за кожним його словом, не спускала з його очей.

І Радюк, і Ольга, може б, і дуже розговорились, якби

вони були самі, але при Степаниді Сидорівні вони більш мовчали й думали.

— Ви на цей раз вибачте мені, Павле Антоновичу! Я ваших книжок і досі не читала. Все не випадало якось. Моя сестра Катерина охітніша за мене до читання книжок і забрала їх у мене.

— Ще буде для вас доволі часу на віку! Ще встигнете начитатись і наспіваться,— промовив Радюк та й замовк.

— Я й не граю і не співаю вже давненько,— знов ледве промовила Ольга та й замовкла.

— То, мабуть, тепер час такий. І я за що не візьмусь, то все в мене так і випадає з рук,— сказав Радюк.

Степанида Сидорівна насторочила вуха, почувши таку уривчасту й чудну розмову. Їй здалось, що Радюк от-от буде свататься! Вона стала до його дуже ласкава.

— Чи ви нездужали, що так зблідли? — спитала в його Степанида.— Ви б не дуже так засиджувались над тими книжками. Чи вже ж не доволі з вас і свого діла?

— Так чогось нездорово та й годі! — насилу обізвався Радюк та й замовк.

Всі троє знов замовкли. Всі знали, що так робить не годиться, та все-таки всі довгенько мовчали.

«Та сватався б вже та й годі! І чого він мовчить! Чи не сміє, чи що?»—думала про себе Степанида, і її вже брала злість, що Радюк і Ольга криються од неї, од матері!

А Радюкові так хотілось спитать в Ольги, як вона постановила, як вона надумалась і на чому стала? Але поруч з ним сиділа Степанида Сидорівна.

Ольга сиділа, спустивши очі додолу. Вона все думала, що Радюк для неї не партія, що він не підходить під її ідеал, котрий давненько склався в її голові. Але вона любила Радюка й хотіла протягти час, і як можна далі. Їй хотілось, щоб сам час розв'язав те трудне питання, бо сам час не раз розв'язує несподівано для людей часом й трудніші питання.

Якби не вийшов старий Дашкович, якби не подали зараз чаю, то, може б, вони просиділи мовчки ще довго. Старий батько побільшив компанію. Ольга й Радюк почутили, що їм стало легше на душі. Батько й мати були дуже ласкаві до Радюка. Мати панькалась коло його, тупцяла, просила зостаться ще довше. Радюк бачив, що старі держать за ним руку, та йому дуже хотілось, щоб і молода держала руку за ним.

Радюк розпрощався з усіма дуже ласкаво. Було знать по всьому, що старі вже або знали, або догадувались, що Радюк сватався. І Ольга випровадила його веселіше й ласкавіше, ніж зостріла. Вона просила його ходить в клуб, де їм можна було бачиться й розмовлять. Радюк пішов додому вже спокійніший, з більшою надією на своє щастя.

Тим часом трапилась несподівана річ. Радюкові принесли з пошти лист, а на листі зверху було написано батьковою рукою: «дуже потрібне». В його затрусились руки; він розламав печать й роздер конверт. Лист був од батька, і дуже коротенький. Батько, знать, не мав часу розводиться і, як було колись в передніший час, наказати анекдотів. Він писав, щоб син як можна мерщій приїжджав в Журбані, бо мати заслабла несподівано.

Радюк ледве встиг побігти до Дашковичів, щоб попрощаться. Він розказав причину несподіваного од'їзду й побачив, що Ольга була стурбована й неначе зажурилась. Вона говорила мало, але була ввічлива, ласкава й щиро жалкувала, що стара мати занедужала. Радюк попросив у неї фотографічну карточку; вона вийняла з свого альбома останню карточку й оддала йому. Дашковичі дуже ласкаво попрощались з ним і просили не забувать їх, як він щасливо повернеться до Києва.

Не довідавшись ні про що од Ольги, смутний та журливий, Радюк покатав до Журбанів. Осінь була суха й погожа. Він не дуже довго забарився в дорозі й приїхав до батька дуже пізно, трохи не опівночі. Переступивши батьківський поріг, він одразу засмутився: кругом дому і в домі було так тихо й мертво, що він подумав, чи не приїхав вже після похорону!

Вступивши в прихожу, він почув важкий дух лікарства й хатнього повітря. Назустріч йому вийшов батько в теплому халаті і в туфлях. Він ступав тихо, наче крадькома, обняв сина й гаряче, але тихісінько, не одриваючи губів, тричі поцілував його. Син повеселішав: мати була жива. На лиці в батька не було видно тривоги людини, котра тільки що оступилась од слабого без усякої надії на одужання. Він був по-давньому бадьористий і не засмучений.

— Як мати? — тихо спитав син.— Чи є надія на одужання?

— Слава богу, їй стало лучче. Буде жива. Вона тепер спить,— сказав старий Радюк на саме вухо синові.

Син скинув чоботи в прихожій. Йому подали черевики, і він поза батьком пішов до материної кімнати. В кімнаті в куточку на столі горіла лампа, прикрита абажуром. На ліжку лежала слаба й спала, важко дишучи. Її бліде й схудле лице здавалось ще блідішим од чорної коси, котра обвивала високий лоб. Чорні брови дуже виразно чорніли на її блідому, наче восковому, чолі в сутінку. Радючка була така бліда, так схудла, що син не міг вдержать сліз і заплакав.

Коло самого ліжка на стільці сиділа панія Висока. Вона, не встаючи, подала Радюкові руку й дуже здавила його за пальці. На панії Високій була ясно-зелена сукня, а шия була обмотана хусточкою ясного червоного кольору. Її жваве, веселе лице, моргаючі брови робили великий контраст з жовтим лицем недужої Радючки. Вона день і ніч доглядала слабої й не одходила од її постелі, подавала лікарство, поправляла постіль. Невважаючи на те, що була втомлена, в таку пізню добу, вона весело кинула очима на молодого Радюка; її брови неначе привітно заговорили. Говорить голосно вона не насмілилась, щоб не розбудить слабої, але її брала нетерплячка, і вона почала розмовлять на мигах, розказувала руками, бровами, показувала пальцями і так розказала без слів, як було важко для слабої, як стало їй легше, що батько й син не втерпіли й почали осміхаться. Старий Радюк не видержав і почав одказувать їй на мигах, киваючи ротом і руками. Покивавши й поморгавши, вони всі троє навшпиньки вийшли з кімнати, посадивши коло постелі стару бабу. Всі повеселішали, бо сподівались, що недужа одужає незабаром. Всі пішли на другий, далекий кінець дому й сіли за стіл вечерять.

— Спасибі тобі, сину, що ти приїхав! Мати так бажала тебе побачить, і тебе, і ту панну, що так тебе надить до себе, як ти писав до нас.

— Та панна ще не моя...

— А як вона сміє не буть вашою! — сказала панія Висока.— Я не знаю, чи є в світі така панна, щоб дала вам гарбуза!

— Бувають усякові панни, бо одним треба кохання, а другі часом і без того обходяться,— сказав тихо Радюк.

— Щоб без любові та йти заміж! Оцього вже я в голову собі не вбгаю! Як я йшла за свого капітана, то не дивилась на воли та на корови, а на його чорні брови.

— То на селах так буває, а в городах трохи інакше часом буває,— промовив молодий Радюк,— бо в городах нема волів, хоч корів є доволі.

Батько почав розказувать синові, як заслабла мати, як всі в домі поперелякувались, а панія Висока все попереджала його й перебивала розмову.

— Та цитьте-бо, паніє Висока! нехай вже я розкажу!

— Бо ви не так розказуєте! Ще як я була в вас на усікновення чесної глави, то я вгадувала, що буде недобре.

— Ба ви на усікновення нічого не вгадували. Ви тоді плели щось таке, що й купи не держалось.

— Не говоріть-бо бог зна чого! Хіба ж не я казала вам, щоб ви добре гляділи Надежду Степанівну? Чи пам'ятаєте, як ви стояли отам за порогом, а я отутечки сиділа?

— Ага! тоді, як на нашому тину сорока сиділа! Пам'ятаю, тільки я вас тоді не слухав.

— То й не добре робите, коли мене не слухаєте! — казала панія Висока, пригладжуючи долонею свою голову й поправляючи хусточку на шиї.

Син придивився до батька й побачив, що він зовсім посивів. Його голова була біла, як крейда, а лице було свіже, як ягода. Важкі ночі коло постелі слабої зоставили тільки знак на чолі, бо чоло трохи пожовкло.

— Моя жінка багато молодша од мене. Я думав, що вона мене поховає, а трохи не вийшло навпаки.

— Та потривайте лишень! може, вона ще й вас поховає.— А бог зна, що буде далі,— казала панія Висока.

Швидко в домі стало тихо й мертво. Всі поснули, всі одпочивали, тільки Висока й одна баба сиділи коло слабої до самого світу. Панія Висока й не лягала, і не роздягалась.

— Знаєш що, сину! не надівай ти українського убрання при матері й не розмовляй при ній по-українській. Вона слаба, й дуже слаба. Не дратуй ти її! Потім, згодом, як вона одужає, роби, як собі схочеш,— казав батько вранці, стрівшись з сином.— Тепер ходиться за саме її животіння на світі.

— Коли ви так хочете, то й не буду одягаться в свиту.

— Вона все бідкалась та згадувала тебе, все боялась, що вмре, не побачивши тебе перед смертю, не побачивши твоєї молодої жінки. Вона все страхалась, щоб ти не злякав часом своєї Ольги мужичою свитою та вишиваною

сорочкою; все просила мене написать тобі за це та все докоряла мені, чом я зачасу не зніс з двора опрічньої хати для челяді.

— Бідна хата й не знає, яку велику честь роблять їй,— сказав син тоном напівжартовливим, напівсмутним.

— Так, бач, сину, вже поведено наших жінок в школах. Що ж маємо робить!

Тим часом панія Висока вмила своє лице свіжою водою й вийшла до чаю, прибрана не в чіпок, а ніби в якусь здорову гірлянду. На тій гірлянді, чи на чіпкові, було намощено всяких квіток: і рожевих, і червоних. Ті квітки дуже не приставали до лиця, до заспаних, заснічених очей. Висока наливала чай і так багато говорила, що часом лила чай поза стаканами, сліпаючи заспаними очима.

— Бачте, Павле Антоновичу! смієтесь ви з мене, що я понеділкую, глузуєте з середи та з п'ятниці... Бачте! от і недобре виходить. От бог і карає коли не вас, то тих, що близькі до вас! — докоряла панія Макуха.

— Може, воно й так. А що ж то ви скажете, як я оце поїду до Києва та потягну гарбуза?

Тільки що вони випили чай, як слаба прокинулась і покликала до себе сина. Вона заплакала, як побачила його, все розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очі, яка вона на вдачу. Син вийняв Ольжину карточку й показав матері. Панія Висока, як побачила карточку, то прожогом кинулась до неї й трохи не звалила з ніг старого Радюка.

— Чого це ви пхаєтесь? Оце які цікаві! трохи не звалили мене з ніг,— сміявсь старий батько.

Мати роздивилась на карточку й перехрестила її. Ольжине лице здалось їй трохи гордим, хоч і дуже гарним.

— Дай боже, щоб я побачила своїх унуків! Але бог зна, чи доведеться побачить...

— Оце! Дасть бог, одужаєте й поздоровшаєте і довго-довго ще будете жити,— сказав син.

— Коли б пак була твоя правда,— одказала вона, поклавши свою жовту суху руку на синову голову.— Мені трохи вже й легше стало. А то вже думала, що не побачу тебе.

Покликавши молодого Радюка в кімнату, панія Висока сказала йому:

— А бачте, Павле Антоновичу! Чи пам'ятаєте, як ми їхали од Масюків, де ви покохали Галю вперше, як нас

налякала вночі та недужа молодиця? Чи не казала ж я вам тоді, що буде вам якась притичина на вашій дорозі? Чи не правда ж моя? Чи вийшло що з того кохання? Бідна моя Галя! Як мені шкода її! — промовила Висока.

— Чи я ж тому винен, Лекеріє Петрівно? Ви доволі пожили на світі...

— От-таки й пожила доволі! Бог зна що вигадуєте! — промовила Висока.

— Але скажіть мені, хто може ручиться за своє серце, коли воно любить і ненавидить, кого схоче і коли схоче. Ви думаєте, що мені не шкода Галі?

Лекерія Петрівна тільки головою похитала й пішла до другої кімнати.

Того ж таки дня панія Висока од Радюків поїхала просто в Масюків хутір. Надворі вечоріло. На небі висіли важкі осінні хмари. Було сумно надворі, було сумно і в Масюковій хаті. Старі десь вештались коло хазяйства. Висока застала в кімнаті Галю саму. Вона сиділа коло вікна й читала «Кобзаря».

— Галю, серце моє, голубко моя! — сказала Лекерія Петрівна, обнімаючи й цілуючи її.

Галя дуже стривожилась і не насмілилась питать в Високої.

— Галю, моя дорога, моя безщасна! Не лякайтесь, бо, знать, така вже ваша доля! — знов промовила Висока і сіла коло Галі й обняла її обома руками за плечі. — Надежда Степанівна Радючка буде жива, але...

Галине серце вже підказало, яке нещастя жде її. Вона чула, що Радюк недавно приїжджав в Журбані, скінчивши курс, і... певно, не мав часу заїхати до неї... Вона випустила дорогу книжку з рук.

— Я оце просто до вас з Журбанів. З Києва приїхав Павло Антонович і привіз фотографічну карточку своєї нареченої. Вона зветься Ольга Дашковичівна. Вона дочка якогось вчителя чи професора. Я сама бачила ту карточку. Та Ольга дуже гарна з лиця, з тонким носиком, з повними губками, з цілою купою кучерів на голові. Нема що й казать: городянка як слід! А погляд у неї якийсь гострий та гордий!

Лекерія Петрівна розказувала, а Галя наче зомлівала в її руках, як зірвана квітка, схилила голову й зблідла.

— Правда, Павло Антонович ще не заручився з нею,

але, певно, її любить, бо навіщо б він привозив матері ту карточку?

Галя зомліла в руках Високої й заплющила очі.

— Боже мій милостивий! Що ж мені діяти! — крикнула Висока й зараз вхопила стакан з водою та й приснула водою на Галине лице. Галя опам'яталась.

— Нехай його бог судить! — тихо промовила вона,— а він же божився, а він же присягавсь, що мене любить!

І сльози так і залили її очі, її щоки. Всю хусточку вона змочила своїми слізьми. Панія Висока й сама заплакала, дивлячись на Галині сльози.

— Не плачте, Галю, серце моє, моя дорога! Я говорила з ним. Він хлопець дуже молодий. А молоде серце любить, кого схоче і коли само схоче. Поїхав далеко, не бачив вас і забув за вас. А там трапились інші карі очі, та й прощай, дівчино чорнобрива, бо я не твій, а ти не моя! як співають в пісні.

— Ох, Лекеріє Петрівно! чи я ж його не любила, чи я ж не була йому вірна. Я день і ніч пам'ятала за його, згадувала його рано й вечір, згадувала, як по садку гуляла, як квітки поливала, згадувала, як оту подаровану книжку читала.

— Ой бідна моя дівчино! Така вже, мабуть, наша жіноцька доля, щоб наше бідне серце боліло од горя. Ви думаєте, зо мною не було таке саме на віку? Ет!

Лекерія Петрівна хитнула головою й махнула рукою, втираючи сльози.

— Ой боже мій, яка ж я безщасна! — говорила Галя, неначе та горлиця сумно туркотала в зеленому гаю.— Було вийду ввечері в садочок, гляну на ясні зорі і зараз згадаю його ясні очі; чи гляну на повний місяць, то й згадаю його чудовий вид; гляну на зелений лист і чогось згадаю його кучері. Я бачила його і в синьому небі, й на зеленій землі, і в моїх квітках; чула його дух в повітрі, де тільки ходила з ним по садочку, де розмовляла з ним. А тепер він вже не мій! А як згадаю його голос, його милу розмову, його блискучі очі, то й тепер серце моє любить його і, мабуть, любитиме й повік. Бо де я стріну такого другого в наших хуторах! Ой боже мій, боже мій! за що ти покарав моє бідне серце?

І Галя знов заламала руки й заплакала.

— Галю моя дорога! Що ж маємо робить, коли наша доля така?

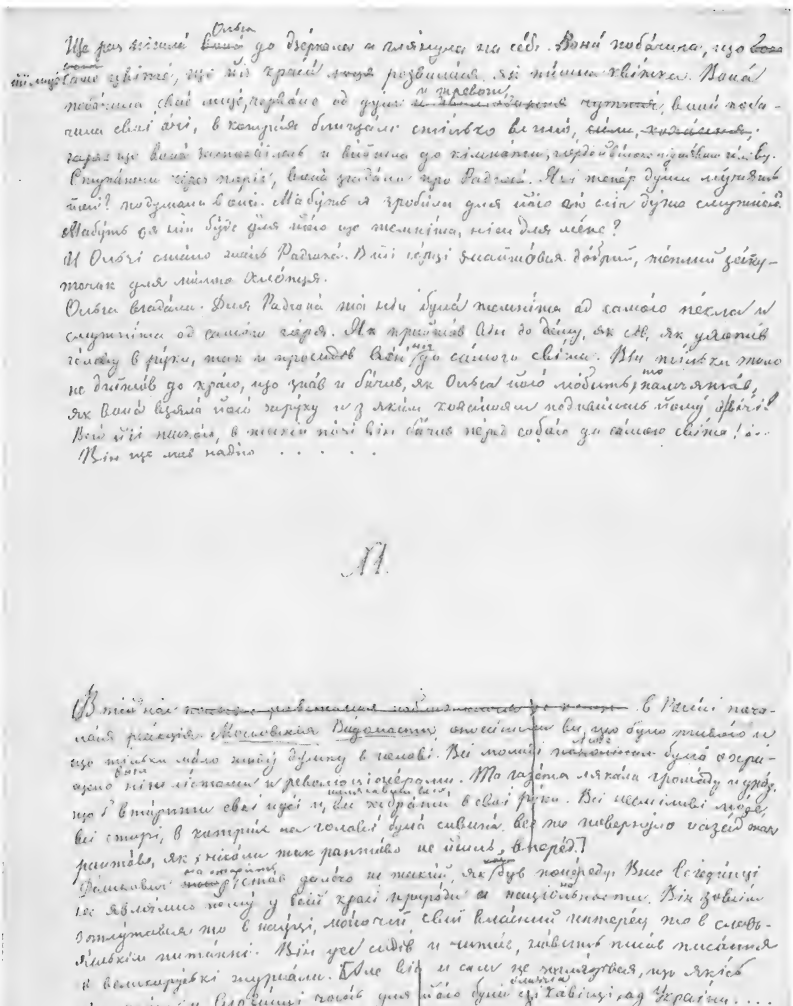

Сторінка рукопису повісті «Хмари» з авторськими викресленнями.

— Я або страчу розум, або серце моє розірветься од горя,— промовила Галя і якось разом вгамувалась і перестала плакать, аж Високій стало страшно. Щось небезпечне засвітилось в її очах.

— Я ту книжку, я ті його листи вкину в огонь або подеру на шматочки,— промовила вона,— але чим я втішу своє бідне серце? Нехай же все те зостанеться й нагадує мені про мою любов, про його зраду. Я була така щаслива тим коханням, хоч раз на своєму віку.

Лекерія Петрівна сиділа й мовчала. Їй приємно було слухать про таку щиру, гарячу молоду любов.

— От ви й замовкли. Говоріть же мені про його: який він тепер, чи змінився на виду, чи все однаковий, як однакове повік пишне сонце на небі?

І панія Висока мусила розказувать їй за Радюка все-все: як бачила його, коли він приїхав, як засмутився, побачивши слабу матір, як плакав, як він навіть жалкував за Галею.

Галя слухала, плакала і втішала своє серце тією розмовою.

Прийшов Масюк і Масючка. Висока й їм розказала за Радюка, за Галине нещастя. Масючка почала й собі плакать, а Масюк дуже-дуже засмутився й не промовив і слова.

— То не він винен, то його горда мати винна. Вона до нас тільки раз і приїздила. Не такої треба їй невістки, як наша Галя,— говорила Масючка, втираючи сльози.

Поїхала Висока й зоставила смутну сім'ю в сльозах, в смутній хаті, в смутний, дощовий, осінній вечір.

Минула зима. Настала пишна зелена весна. Розвивсь садочок, зійшли квіточки в Галиному квітнику, зійшли й зацвіли червоні гвоздички. Галя поливала їх та все згадувала зрадливого, але милого для її серця. Вона любила ходить у садку до тієї вишні, де так поетично й несподівано стріла його й почула вперше його слово за кохання. Вона все співала ту пісню, що тоді співала:

Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі;
Не дав мені господь
Ні щастя, ні долі.
Єсть у мене миленький,
Та далеко од мене:
Перечула через люде,
Що цурається мене.

Радючці стало лучче. Вона одужувала, тільки не швидко. Вже вона могла сидіти, вже могла розмовлять не втомлюючись. Павло Радюк зостався в Журбанях, доки мати зовсім одужала. В тиші, на селі, ходячи по хатах, гуляючи по садку, по степу, він усе думав про Ольгу. Не раз і не два він згадував і Галю Масюківну, згадував любов свою до неї. Але він часто забував навіть за матір: його думка все літала над Києвом, на знайомих місцях, над тими горами, де він гуляв з Ольгою, на тих алеях, де він ходив і розмовляв з нею.

Вертаючись назад до Києва по страшній грязюці, під осіннім холодним дощем, чого він не передумав, сидячи в закритому возі! Смутне небо порощило дрібним дощем. Степ здавався безкраїм морем під густим, як туман, дощем та хмарами. Він передумав усе своє будуще життя з Ольгою в парі, до самої старості, наче бачив своїх діток, що росли, вилися на колінах в Ольги, бачив Ольгу, щасливу й веселу, бачив свою тиху старість серед щасливої сім'ї. Все те він ніби бачив у своїй думці, доки перед вечором одного дня не побачив на високих горах Києва. Як забилось його серце, як він углядів високу Лаврську дзвінницю з-за чорного бору!

Приїхавши пізненько, Радюк зараз убрався й пішов до Дашковичів. До його вийшов Дашкович і дуже ласкаво привітався з ним.

— А наші пішли оце в клуб. Сьогодні вечір з танцями. Пішла Ольга й Катерина, і Марта Сидорівна, і Степанида Сидорівна. Коли не хочете спать, то йдіть і ви туди ж таки. Як же здоров'я вашої матері?

— Спасибі вам! мати моя вже зовсім одужала. А була вона дуже слаба. Всі думали, що вже не одужає.

— Слава богу, слава богу! я дуже радий! А ми за вами все скучали та все вас згадували. І Ольга часто згадувала за вас.

— Згадувала? — не втерпів Радюк, щоб не спитать.

— О, згадувала! Ми всі вас згадували, ще й не раз.

— Може, й справді піду я в клуб. І погуляю, і з знайомими побачусь,— сказав Радюк і попрощався з Дашковичем.

Радюк поїхав додому, в одну мить убрався, причепурився і вже пізно приїхав на вечір. Він усе думав за Ольгу, як то вона його стріне, як його привітає.

Радюк увійшов у залу, де були танці, і потрапив саме

на польку. Він став коло дверей, і перед його очима, мов вихор, миготіли пари одна за другою, неначе птиці шугали, обвіваючи його лице вітром. Він зараз углядів Ольгу. Дожидаючи, поки скінчиться танець, Радюк притулився за товстою колоною, що кидала од себе широку тінь. Йому було видно всю здорову подовжасту залу.

Після всього того, що довелось Радюкові пережить, після темної кімнатки, де лежала його недужа мати, де тхнуло аптекою, після довгої дороги під осіннім небом і дощем він просто потрапив на веселий і людний вечір. Голосний оркестр, велика й світла зала, повна повбираних людей, веселі празникові лиця, галас, шум — все те так вразило його одразу, так засліпило, заглушило, що він мусив обпертись об колону головою й трохи оддихнуть.

Перед його очима, наче метелики, пролітали пари. Він минав їх очима й шукав Ольги. Коли це й вона пролетіла в парі з Кованьком і так швидко заховалась в гурті, як і з'явилась. Він побачив її чистий і рівний профіль і зрадів, як мала дитина. І знов Ольга пролетіла перед ним в парі з якимсь офіцером, поставним, огрядним, червоновидим, з гордими, аж надутими червоними губами. Радюк глянув на її вид і зауважив, що лице було щасливе й веселе; погляд її очей був недбайливий, веселий, байдужний.

Музики перестали грать, пари перестали танцювать, і всі розійшлись по залі, втираючи гарячі лиця хусточками.

Радюк не зводив очей з Ольги й кмітив за нею. Вона почала тихою ходою гулять по залі, а за нею цілою юрбою йшли паничі. Деякі заходили з одного боку, деякі — з другого, хапаючись одіпхнуть один одного, щоб зайняти місце поруч з Ольгою. Ольга була червона і втомлена; вона все обмахувала своє лице. Невважаючи на втому, на те, що її груди високо піднімались, вона сміялась, розмовляла, неначе кидала словами й очима на всі боки, звідкіль тільки чіплялись до неї хлопці. Радюк хотів впіймать на її лиці хоч крапельку задуми, хоч кришечку того смутку, що так давив його в грудях, і не знайшов його й сліду! Він бачив її не такою задуманою, як вона була недавно в час його останнього візиту. Радюк бачив уявки, що вона за ним і не журилась і, певно, й не думала про його. Ні на хвилину темна дума не набігла на її високе чоло, на веселі очі.

«Ой, коли б ти так за мною, як я за тобою!» — навернулись йому на думку слова пісні.

До Ольги очевидячки залицялись паничі. Вона подала покласти рукавички, і три душі кинулись до тієї штучки; вона впустила хусточку, і дві голові разом нахилились і стукнулись одна об другу.

— Як мені душно! — промовила Ольга, і паничі побігли до буфету. Хто ніс морожене, а хто лимонад. Ольга взяла стакан лимонаду од того огрядного офіцера, котрий очевидячки попередив інших. Ольга озирнулась, шукала стільця, і кільки душ кинулись за стільцем. Ольга сіла на тім стільці, що подав їй офіцер, трясучи еполетами й брязкаючи острогами. Він сів поруч з нею.

— Дякую вам за стілець! — промовила Ольга, і Радюк почув те слово, бо група посідала так недалечко од його, що було чуть розмову.

— Чи варто ж дякувать! Якби я міг, я б вам поставив отут трон, посадив би вас на троні, бо ви й сьогодні, і кожного вечора, ви цариця балів і вечорів! — казав огрядний офіцер, поглядаючи на Ольгу скоса й крутячи кудлаті вуса.

— Ви вмієте-таки жартувать! Онде цариця балів і сьогоднішнього вечора! — промовила Ольга, показуючи очима на одну дуже гарну й багато убрану купчиху.

— Ото в вас цариця! А в нас цариця повинна буть не така. Придивіться лишень, коли в тієї цариці не сиві коси, тільки почорнені.

Ольга засміялась дуже голосно.

— А коли б ви знали, яка та цариця розумна! — обізвався Кованько.— Вона й досі не вимовить слова «рекомендую», а все каже «рікіміндую» — по-міщанській.

Сам Кованько часом вимовляв те слово по-міщанській, як і та немолода київська бальна цариця, одначе він на те не вважав, ще й сміявся з неї.

— Зате та цариця вся в золоті! — сказала Ольга.

— І справді в золоті! неначе обкувала себе золотом, де тільки можна було обкувать. Зовсім неначе царська карета! — сміявся офіцер.

— А які в неї брови, які рум'янці! — говорила далі Ольга.

— А ви думаєте, що то її брови, її рум'янці! Я навіть знаю той магазин, де вона на сьогодні купила собі брови й рум'янці,— молов Кованько.

Ольга почала реготаться, а за нею й паничі, котрі чули той жарт.

— От ваші брови так не купить ні за які скарби світу! Ваш рум'янець — то рум'янець вранішньої зорі! — говорив компліменти офіцер.

Радюк чув ту розмову, і в його серці тьохнуло. Він бачив, як паничі збавляють душу молодої дівчини,— верзуть їй те, що не слід було б говорить.

— Ой Ольго Василівно! Ви були б окрасою наших петербурзьких салонів. Шкода, що ви мусите тут сидіти в провінції! І хто тут вас цінуватиме й може цінувать? — молов компліменти облесливий офіцер.

— Я рада жить і на провінції... бо... бо що ж маю робити? Хочеш не хочеш, а мусиш.

— З вашим розумом, з вашою просвітою, з вашою красою... Хто тут по вас? з ким тут вам ділиться просвітою й розважаться вольними часами? — так усе хвалив її офіцер.

— Не все ж для вашої столиці. Не можна ж і од нас одбирать все краще,— обізвався один городянський «лев», встоюючи за честь провінції.

— Не забувайте, що й Київ столиця, хоч і дуже давня,— обізвався Кованько,— і Київ має право не все оддавать столиці півночі.

Оркестр подав сигнал до кадриля. Кавалери й дами заворушились, почали паруваться. Офіцер ухопив під руку Ольгу. Радюк одійшов од колони й пішов ходить кругом поза колонами. В однім місці він углядів Катерину Воздвиженську. Вона сиділа з матір'ю. Радюк не бачив її в танцях, бо її ніхто не запрошував до танців. Радюкові стало її шкода. Він сів коло неї й почав розмовлять з нею.

— Я прочитала ті книжки, що ви принесли кузині. Чудові книжки! Чи нема в вас ще таких? Я дуже люблю натуральну історію,— говорила Катерина.

Для Катерини неначе сонце зійшло, як Радюк сів коло неї. Ще ніколи кохана людина не сиділа коло неї так близько. Вона почувала всю силу краси й приємності й була вже й тим щаслива. Вона почала розумно говорить про те, що прочитала, і бачила, що Радюк її слухав вважливо, дивився прямо їй в очі. Можна було бачить, що та поважна розмова була цікава для неї. Сам Радюк бачив, що Катерина більше од Ольги підходила під його ідеал статковитої й розумної жінки, що вона послухала б його поради, не дала б своїй голові зарости бур'яном, як буває з жінками. Але як він подивився на її негарне лице, на її

дуже негарні поморхлі губи, то мусив одвести свої очі од неї.

Катерина говорила ще довго, але Радюк її вже не слухав. Він усе дивився туди, де танцювала Ольга. Вона стояла проти його лицем і наближалась так, що він міг придивиться до лиця. Радюк бачив по її лиці, що танці й музики більше од усього цікавлять її. Вона все сміялась і жартувала з кавалером.

— Яка то дама танцює проти вашої кузини? — спитав Радюк у Катерини.

— То не дама, а панна, то класна інститутська дама, рідна сестра начальниці Турман.

«Не молода ж панна!» — подумав собі Радюк.

Тим часом Марта Сидорівна, побачивши, що Радюк присів коло її дочки, і собі примостилась коло його й ніби прилипла до його! Вона добре знала Ольгу, догадувалась, що Ольга не піде за його, і думала залучить його до своєї господи.

— Чи давно вернулись до Києва? Чи жива, чи здорова ваша мати? Ой, яка шкода, що ваша мати так несподівано занедужала! Ми вже бог зна що тут передумали, дожидаючи вас.

— Моя мама, слава богу, одужує,— сказав Радюк.

— А моя Катерина вже давно прочитала ті книжки, що ви принесли для Ольги. Така вже вдалась падковита до книжок, мабуть, у батька вдалась! Все читає та читає.

— От і читає! Хочеться вам мене хвалить, коли нема за що! — обізвалась Катерина.

— А хіба ж і ні? Скільки раз я тобі казала, щоб ти не читала пізно при світлі! А хіба ж ти мене коли послухала? Все читаєш та й читаєш, ще очі собі збавиш.

— І справді таких паннів трудно знайти, як Катерина Степанівна, таких охочих до книжок,— прикинув слово Радюк.

— І помагать мені ні в чому не хоче, та все читає. Раз ми, полагодивши дім, опоряджували покої. А в нас дім багато більший і просторніший, ніж у Дашковичів, бо небіжчик мій батько більше таки нас любив, ніж Дашковичів, і нам одписав більший дім і флігель і більше грошей, ніж Дашковичам... Так моя Катерина все читає та читає та й помагать мені не хотіла. Все одмагалась, що їй ніколи.

Катерині стало ніяково. Вона почервоніла.

— От швидко будуть іменини моєї дочки. Ми дамо бал, як живі будемо до святої Катерини.

Кадриль кінчалась. Пари розходились. Радюк встав і хотів йти до Ольги. Марта Сидорівна все торочила йому про своє багатство, про свій дім, гудила свою небогу й свою сестру...

— Приходьте ж до нас на бал! приходьте просто, без візиту. Не забувайте святої Катерини! — гукала йому вслід Марта Сидорівна.

Радюк прийшов і спинивсь перед Ольгою так несподівано, що вона трохи аж кинулась. Він неначе якимись чарами виник просто з землі.

— Де це ви взялись, Павле Антоновичу? — аж плеснула в долоні Ольга.

— Як бачите, приїхав,— сказав Радюк, подаючи їй руку. Всі паничі скоса поглянули на Радюка. Він був кращий од усіх, як місяць між зорями. Огрядний офіцер настовбурчив чуба, та все крутив свої кудлаті вуса, та все надимав і копилив свої червоні і пухкі губи. Кованько насупився й мовчки поглядав на Радюка. Інші кавалери тільки очима лупали. А Ольга все говорила та говорила, бо в її серці ще не прохолола любов. Вона забула за інших паничів, встала й пішла з Радюком по залі. Огрядний офіцер все щипав вуса та все озирався скоса на той куток, куди пішла Ольга з Радюком.

Радюк почав розказувать за свою матір, розказував, яка вона була слаба, як бажала бачить його, бо думала, що вмре. Ольга слухала вважливо, але на її лиці не виявлялось ані крапельки спочування. З її лиця ні на хвилину не сходила та бальна, празникова веселість, яку він прикмітив на її лиці зараз при вході в залу. Він запримітив, що вона слухала більше з делікатності. Було знать по виду, що її серце не взрушилось.

Радюк почав і собі розважаться. Ольжина краса, як вода забування в Леті, все знесла, що тільки він мав смутного на серці. Він забув і свою недужу матір, і ввесь смуток довгої осінньої дороги. Музики, світло, блиск Ольжиних очей, мелодія її голосу — все те причаровувало його, присилувало його забуть всі тривоги, ввесь перебутий неспокій.

— Коли доля була до вас така ласкава, то забудьте ввесь смуток, і погуляймо в цей веселий час! — сказала Ольга.

Оркестр ударив веселу польку, і музика полилась по залі й ніби вдарила електричними течіями по молодих нервах, по молодих душах. З усіх кінців зали посипались на паркет пари.

— Прошу вас на польку! — сказала Ольга Радюкові сама, і навіть сама простягла до його руку й пішла з ним у танець.

Радюк забув усе на світі: і батька, й матір, і самого себе, не чув навіть музик. Він тільки бачив перед собою Ольгу, тільки почував її в своїх руках, і все ніби летів, неначе в Дантовому танці блаженних душ на небі. Він був щасливий, що держав її в своїх руках, що її дихання обвівало його лице, що її очі так близько заглядали в його очі. Йому заманулось, щоб не було й кінця тому танцеві.

На радощах Радюк згадав про Катерину, згадав, як вона сама сиділа десь у куточку, побіг швиденько до неї і попросив у танець. Катерина вся проясніла; її лице неначе освітилось якимсь світлом. Негарний вид покращав од надії, в очах десь узявся блиск. Її душа глянула через убогі на красу очі і влила в їх ніби іскорку вогню.

Ольга танцювала більш од усіх. Її просили дуже часто, неначе передавали з рук у руки. Радюк просив її не танцювать так багато.

— Коли ж треба! коли ж конче треба! — казала йому Ольга,— один тому буває час! Треба нагуляться, треба натанцюватись. Чи я ж мало насиділась у тому інституті? Принаймні буде чим споминать свою молодість.

І Ольга знов йшла у танець з самим-таки ж Радюком, котрий за хвилину перед тим так напутював Ольгу!

Оркестр замовк одразу, неначе на йому заразом порвались усі струни. Ольга впала на стілець і махала на себе хустиною. Петербурзький офіцер почав з нею розмовлять, але вона так важко дихала, що не могла йому й слова одказать. Він мусив оступиться од неї.

Ольга одпочила, кивнула рукою до Радюка й пішла з ним ходить поза колонами, кругом зали.

В тіні колон Ольга дивилась на чудове Радюкове лице. Її очі стали блискать ніби промінням, і Радюк милувавсь тим промінням. Йому так забажалось сказать той комплімент, котрий він недавно чув, що якби він мав спроможність, то поставив би серед зали трон і посадив би на тому троні Ольгу не тільки як найкращу царицю всіх балів! та він того не сказав. Його розмова перейшла на поезію; він

сипав поетичні слова й думки і, згадуючи, як Ольга співала українську пісню, він тихесенько заспівав: «Ой полину, полину — добувати талану».

Ще тихіше, ніби нишком, Ольга протягла далі голосом і словами ту саму пісню.

— Чи правда, Павле Антоновичу, як весело жить на світі щасливим людям! — сказала Ольга.

— Навіть весело жити й безщасним! Життя само по собі, вже тим, що воно життя, має в собі велику принаду, велике щастя. Чи пам'ятаєте ви пишні Шевченкові слова?

О боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить;
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє.
Як пташка щебече, байрак гомонить.
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О боже мій милий! як весело жить!

Ольга зрозуміла душею поезію тих слів і задумалась. Вона втямила, що життя само в собі, тим що воно життя під синім небом, має в собі багато щастя для людини, та ще й молодої.

— Коли б ви побували на селі, ви б побачили й почули, як молоді дівчата в гарячі жнива працюють цілісінький день; а як прийдуть додому ввечері, то зараз ідуть на вулицю й співають там до півночі, наче пташки, неначе соловейки в садку, даючи звістку молодим хлопцям про свою любов. І часом соловейки замовкнуть в садках, а дівчата все співають та співають.

Радюк тими словами зачепив в своєму серці найтоншу, найслухнянішу струну: струну поезії народної, і його розбуркана душа неначе заграла й задзвеніла. Його любі ідеї злились з променястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась в один потік з любов'ю до рідного краю. Все те високо підняло й направило його душу. Радюк почав думать голосно, вважаючи, що Ольга згодиться з його думами. Він почав згадувать свої Журбані, свої рідні степи, пісні свого народу, почав малювать картини сільського життя. Він подивився на Ольгу. Ольга вже його не слухала. Вона була городянка й інститутка і його мрій та сільських картин не розуміла.

Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкові. Та розмова, те поетичне натхнення народною поезією здалось їй таким

чужим, таким незрозумілим! Їй здалося, що з веселої теплої зали її хтось вивів на мороз в одному тонісінькому бальному убранні... Її брала нудьга од тієї поезії.

— Чи не втомились ви? Сядьмо отут та спочиньмо,— сказав Радюк, думаючи, що Ольга позіхнула од утоми.

— Сядьмо! — сказала Ольга.— Чиї то такі поетичні вірші ви прочитали? — спитала вона так собі, аби щось сказать.

— То вірші нашого Кобзаря, Шевченка, коли читали або чули.

— Здається, щось чула... Здається, часом тато згадує оте ймення. Але, сказать по правді, сама не читала...

— Чи вже ж не читали? — спитав Радюк.

— Не читала, бо в нас в інституті я про такого поета й слова не чула. В нас розказували про всяких поетів, і руських, і німецьких, а про Шевченка я й слова не чула.

Радюк вже примітив, що Ольгу бере нудьга. Вона ждала од його веселої розмови, ждала компліментів. Поважна розмова навівала на неї дрімоту й нудьгу. Ольга замовкла й устала.

— Ольго Василівно! — аж ухопив він її за руку, думаючи вдержати її,— скажіть же мені про моє щастя? Чи пам'ятаєте той вечір, той незабутній для мене вечір, як я сказав вам про свою любов? Чи порадились ви з своїм серцем? Скажіть, будьте ласкаві, чого мені ждати і чого мені сподіватися?

Ольга, здається, не ждала так швидко почуть те наважливе слово. Вона хотіла протягти час, і протягти як можна далі, а молодого хлопця брала нетерплячка. Йому хотілося скінчить діло якнайшвидше.

— Ви ж добре знаєте мого батька філософа! Яку ж пораду він мені дасть, коли він більше нічого не знає, тільки свій кабінет і своїх філософів? Мені не було навіть з ким порадиться.

— А ваша мати?

Ольга тільки рукою махнула.

— Мені зостається тільки самій з собою радиться! Я думала, сказати правду, і все думаю за вас, і люблю вас, як і любила. Але все-таки ні на чому не спинилась і не постановила, що стосується до вінчання.

Радюк втямив, що Ольга отягувалась. Він похилив голову й зажурився.

Ольга повернула просто до середини зали. Радюк пі-

шов мовчки слідком за нею, нічого не допитавшись. Ольга мовчки перейшла всю залу, і Радюк перейшов поруч з нею. Оркестр заграв вальс; пари линули з усіх усюдів і знесли їх, неначе водою на берег. Поставний офіцер запросив Ольгу в танець. А Радюк стояв збоку й дивився, як клекотіло в залі, як усі вертілись, крутились і все однихали його далі набік.

Ольга прибігла до його, сама простягла до його руки, весело заговорила, наче защебетала. Він ухопив її й пішов у танець, знов щасливий тим, що Ольга його любить, як і передніше любила.

Після вальса Радюк став побіч колони, згорнув руки й засмутився. А Ольгу знов обстали паничі. Він чув, як той самий вусатий офіцер молов компліменти, як Ольга сміялась... Він бачив, що Ользі подобаються компліменти і та юрба хлопців, їх тупцяння й їх підлесливість.

Де Пурверсе підступила до Ольги й спитала, з ким то вона гуляла за колонами. Ольга назвала Радюка.

— То це він? то це той? — спитала де Пурверсе з значною міною.

— Може, й той,— одказала їй Ольга.

— Познайомте ж мене з ним, коли це той! Ой, який «дуся»! який він гарний! які ви щасливі! — аж пищала стара панна.

Ольга привела її до Радюка й порекомендувала їх одно одному.

— Коли він у вас буде? Я б дуже бажала, щоб моя сестра Турман побачила твого нареченого! — сказала стара панна.

— В п'ятницю він буде в нас. Я була б дуже щаслива, якби дорога начальниця побачила його, оцінувала й дала мені пораду,— сказала Ольга.

— Добре! доконче приїдемо в п'ятницю.

І Ольга запросила до себе Радюка на п'ятницю.

— Приходьте ж до нас в п'ятницю! та приходьте раніше й принесіть ту книжку, про котру ви мені недавно згадували,— просила Ольга Радюка.

Не діждавшись кінця вечора, Радюк попрощався з Ольгою й пішов додому. Цілу дорогу він все думав про Ольгу. Він побачив, що в той час, як він дивився на Ольгу, на її гарне лице, в той час він нічого не думав і не гадав; був ладен оддати своє життя за її одно слово. Але як він зоставався на самоті, тоді інші думки приходили йому

в голову: він починав цінувать Ольгу як жінку, як свого будущого товариша на цілий вік. І він мусив признаться, що Ольга дуже легковажна і буде непосидящою жінкою, бо дуже любить бали й танці. Він досвідчивсь, що вона боялась серйозної книжки й поважної розмови, як злого духа, а національності й народності зовсім не розуміла. Інститут висушив в неї, неначе тропічна жара, все українське, національне й зробив її людиною без національності й безпринципною взагалі.

«Щось та єсть! Недурно вона все опинається з одповіддю! Мабуть, вона сама бачить, що я не підходжу під її погляди, під її вподобу. Недурно вона тікає од мене, як тільки я почну говорити щось путніше од компліментів»,— так думав Радюк, йдучи додому, і дуже-дуже задумавсь.

Другого дня після балу Ольга все передумувала, що бачила на балу, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами. Сидячи з Катериною вдвох, вона судила усіх дам, які тільки були на балу, судила їх ходу, розмову, попримічала, як кожна була убрана, і показала в тім таку прездорову пам'ять, котрою можна було б збагнуть всі дочиста дріб'язки всіх наук, які тільки є на світі, якби тільки та її цікавість була повернута на щось путніше. Побалакавши про всі стьожки й букети, про всі шпильки й брошки, які тільки вона бачила на інших дамах, Ольга почала розмовляти про паничів. Високий петербурзький офіцер по своїй постаті, своїм вмінням говорить компліменти, найбільше підходив під Ольжин ідеал... В його було щось аристократичне в гордому лиці. Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все виникали в його розмові, так і повіяли на неї холодом. Вона аж плечима здвигнула, як згадала його вчені книжки, його вчену розмову.

— Тату! що то таке націонал? — спитала вона в батька за чаєм.

— А нащо тобі здався той націонал чи народовець? Чи не танцювала ти вчора такого танцю в клубі?

Ольга засміялась, а за нею засміялись і другі.

— Скажіть-бо! Чи вже ж то ви не знаєте, що то таке?

— Націонали й народовці — то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки, й діти говорили тією мовою, хотять злитись з народом... просвічувать темний народ і піднімать його морально й матеріально.

— Щоб і жінка, й діти говорили тією мовою, що говорить наша куховарка? — спитала Ольга.

— Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка, і ввесь наш народ,— сказав батько.

Ольга аж злякалась, подумавши, що Радюк присилує колись її і дітей говорить тією мовою, котрою в інституті ніхто не говорив.

— Ті народовці хотять зовсім злиться з народом... Колись, молодшим, і я мав такі ідеї в голові, але тепер, за старістю літ, якось всі ті примхи повискакували з голови.

XII

Радюк дождав п'ятниці й прийшов завчасу до Дашковичів. Його просила сама Ольга прийти завчасу, і він дуже хапавсь.

В Дашковича ще не було нікого. Ольга здалеки побачила в його під пахвою книжку, і вона аж злякалась. Так вона боялась наукових книжок!

— От вам і Шевченко! — сказав він весело, подаючи Ользі руку, а другою рукою — книжку.

— Дуже вам дякую, дуже дякую, що пам'ятаєте за мене! — сказала Ольга й просила його сісти на софі, а сама сіла коло його й почала перегортать листки «Кобзаря».

— Висока поезія! невмируща поезія! — говорив Радюк,— як читаєш, то всю душу обіймає й виносить високо, до самого неба! Тут усе життя нашої України, нашого народу.

«Може, й усе, хто його зна!» — подумала Ольга, перегортаючи навіщось листки й дивлячись на Шевченків портрет.

— Чого це він убраний в мужицьку шапку? — спитала Ольга.

— Бо він був селянин: він змалку був пастухом в селі Керелівці, отут не дуже далеко од Києва.

— Скажіть, яке диво! І мужик написав оцю книжку?— спитала Ольга, не ймучи віри, щоб книжки були писані не аристократами.

— Як бачите, написав.

Радюк узяв «Кобзаря» й почав декламувать. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухать. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав «Думи», повні

глибокого почування й суму. Ольга слухала й ледве розуміла, але не хотіла того сказать і мусила мовчки слухати.

— Божественна поезія! високі думи! — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого це вони удвох аж репетують, неначе змовились.

Ольгу вже брала нудьга; вона хотіла говорити про що інше.

— От і ви, Ольго Василівно, будете говорить по-українській і не будете нехтувать мовою великого поета, як-от наші панії та городяни, і будете читати «Кобзаря».

— Нащо! Ніколи того не буде! — одрубала Ольга, згадавши, що в інституті не говорять такою мовою.

Радюк так і опустив руки, бо втямив добре, що вона дала йому одкоша різко й нагло. Книжка впала на софу й загорнулась. Радюкові здалось, що хтось вистрелив і влучив йому в самісіньку голову!

Радюк неначе бачив, що Ольга одсовувалась од його все далі, що вона оступилась од його десь далеко, і ніби якась чорна хмара поглинула її. Радюк ухопив себе за серце; він почував, що вже втрачає Ольгу навіки, і вже ніхто її не верне йому, хоч би то був сам янгол з неба або сатана з пекла.

А Ольга того навіть і не примічала. Вона й не знала, що вона вчинила, як вона запагубила всі надії, розвіяла всі мрії молодого хлопця.

Радюк мовчав і думав, а Ольга, нічого не примічаючи, почала показувать йому свій гарненький новенький альбом. Радюк розгорнув альбом і почав машинально перегортать товсті листки. На листках манячили групи інституток, товаришок Ольги, в білих хвартушках і нагрудниках. Всі вони були такі схожі одна на одну, як одна галка схожа на другу. Радюк почав дивиться на інші карточки. Більша половина альбома була напхана карточками вчених. Там були навіть карточки ченців.

— Як би я хотіла побачить ваш альбом! — промовила Ольга.

— Мій альбом дуже не схожий на ваш і був би дуже невеселий задля вас. В йому на першому листку отой Кобзар в мужицькій шапці.

— Ха-ха! — засміялась Ольга, бо ті слова здались їй жартом.

Тим часом почали збиратьсяся на той слов'янський вечір гості. Радюк сидів і неначе нікого не бачив. Так йому було

важко на душі! Йому дуже хотілось зостаться самому з своїми важкими думами.

Луччих студентів давно вже не було на тих вечорах. Часом ще заходили, по старій пам'яті, деякі недавно прибувші молоді болгари та серби.

Вже було пізно, як почали приїздить поважніші гості. На вулиці щось загуркотіло під самим домом. Всі сполохались.

— Турман приїхала! Турман, начальниця з інституту! — рознеслось скрізь по залі. Дашкович ухопив свічку, Дашковичка теж ухопила свічку, Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий, і всі побігли в коридор назустріч Турманші. Двері одчинились, і в залу ввійшла Турман. Вона була висока й суха, як кість! Довга одежа на їй метлялась, як на паліччях. Її лице було сухе й жовте, але вона гордовито йшла й високо підіймала голову. За нею йшла її сестра, літня дівуля, убрана в свіжий убір з претензією на молодість.

Всі в залі встали перед ними. Все зашуміло, а як вони сіли на канапі, поруч з хазяйкою, в залі разом стишилось, неначе всі готувались слухать якогось оракула.

Степанида Сидорівна підвела до Турманші Радюка й порекомендувала його. Він почував, що то велика честь задля його, бо Турманша осідлала сухого, як ключка, носа своїми окулярами, задерла голову й роздивлялась на його, наче на картину. А її сестра маркіза й собі осідлала таку саму провансальську ключку своїм пенсне й почала роздивляться на Радюка. Надивившись на його, вони засміялись дуже ввічливо. То був знак, що Радюк був вартий високої уваги. Одначе така висока честь дуже не сподобалась Радюкові. Він бачив, що його вивели на розглядини перед якимись маркізами.

Радюк мусив сісти перед столом проти Турманші. Попліч з ним сиділа Степанида Сидорівна, свята та божа; бо здавалось, що вона так і вскочила б в очі Турманші. За матір'ю, неначе під крилом її, сиділа, пригорнувшись, Ольга.

Всі мовчали. Турманша все кашляла сухим модним кашлем і неначе казала: «Ой, рятуйте! от-от умру в цім поганенькім домку, між якимись поганенькими провінціалами».

Розпитавши одно другого про здоров'я, всі так і звернули на погоду. І Турманша, і філософ так розвивали ту тему, неначе в їй було спасіння цілої Європи. Розмова все

обривалась. Маркізи неначе привезли з собою під полою нудьгу та й випустили там серед зали. Всі сиділи поважно, позгортавши руки, й мовчали. Дехто промовляв слівце, але воно якось зараз замирало.

Радюка брала досада, що якась стара ключка зігнала веселість і позатулювала всім роти. Він навіть розсердився й наважився розмовлять.

«Певно, щось невисоке, а любить бундючиться»,— подумав Радюк і сміливо почав розпитувать Турманшу про інститут: чи багато там інституток, чи добре стоїть там наука, чи дорого коштує виховання кожної інститутки.

— О! в нас в інституті дуже дорого коштує виховання: трохи не півтисячі карбованців за душу. Наш інститут задля «благородних» і заможних.

— Ой, як дорого! На такі гроші можна б викохать п'ятеро дітей не дуже благородних,— сказав Радюк.

— Зате ж ми даємо інституткам все-все: і науку, і добру харч, і розкішну обставу. В нас наука трохи дорога, але ніхто нігде не знайде такої догоди, як у нас в інституті.

— А мені здається, що для науки й для людей було б лучче й догідніше, якби наука була не така дорога. Мені здається, що для науки не потрібно розкішної мебелі, розкішних зал, а потрібно чогось зовсім іншого,— сказав Радюк не дуже ласкавим тоном, бо він був злий на інститут за Ольгу. Радюк мав звичай прямо говорить правду й не притакувать нікому.

— Для простіших дітей, може, й не потрібно такої обстави й дорогого виховання, але «благородних» батьків діти зовсім що інше! — сказала Турман.— Що годиться для дітей бідного урядовця або там міщанина, те не годиться зовсім для дітей панів значніших і заможних.

Радюка почала брать злість. Він почервонів.

— Я сам людина середньої, навіть не самої нижчої верстви, але мені здається, що нам треба жінок не таких, котрі не хотять і за холодну воду взяться і вчились не справдешньої науки, що розвиває паннів нарівні з нами. Мої товариші поженились на інститутках. Але я бачу, що просвіти в їх нема; ще й до того голови їх напхані рутиною та французькими романами.

Турман ще зроду не чула такої шерсткої розмови, бо звикла слухать тільки хвальбу своєму ділу. Такі речі зда-

лись їй дуже неделікатними. Вона замовкла й спустила очі додолу. Те ж саме зробила й її сестра. Обидві вони були дуже зобіжені. Турман хотіла змінить розмову. Вона осідлала свою ключку й почала поглядать на Радюка.

— Вибачайте, що я вас спитаю... Ви часом не з черкесів? — спитала Турман в Радюка.

— Я полтавський черкес,— одказав Радюк сміючись.

— Скажіть! А я мала вас за черкеса, дивлячись на ваш профіль. В мого дядька, римського посла, був один урядовець з черкесів, достоту такий, як ви! Я глянула на вас та й його згадала.

— Ні! не маю честі буть черкесом,— сказав Радюк і знов усе повертав розмову на покинуту тему.

— Мені здається, що для жінок треба таких самих шкіл, як і для нас. Нам не треба [графинь! Нам не треба княгинь! Навіщо вони здалися нам? Чи для того,] щоб вони тільки позіровали в театральних ложах і розсипали тисячі карбованців з нашої кишені? Женщина не квітка в теплиці, котрою ми тільки повинні тішиться! Женщина не зірка на небі, котру ми тільки повинні поетизувать, складати про неї вірші. [І той не добрий чоловік, що сіє та плодить таких графинь та княгинь.]

Радюк прийшов в пафос і заговорив по-своєму: і одкрито, і сміливо, невважаючи ні на кого. В його очі блиснули, може, й так, як у черкеса. Турман і маркіза здивувались. Вони вперше на віку чули, що їм в вічі таке говорять. Хазяйка так само побачила, що діло діється дуже не по-інститутському, і почала заминать розмову.

— А я з вами не згоджуюсь,— промовила Степанида Сидорівна,— наша дорога мадам Турман так багато добра зробила задля наших дочок, що ваша думка та гадка про інститут зовсім нічого не варта. Ви розносите цивілізацію з центру на країну,— сказала вона, обертаючись до Турман і промовляючи слово в слово ті слова Турманші, котрі колись вона чула і котрі вона добре пам'ятала.

Турман так закашлялась, що вийняла хусточку й прикрила нею рот, неначе звідтіль от-от мала потекти кров потьоками.

«Це якийсь дракон революції! це якийсь варвар країни!» — подумала Турманша й почала жалкувать за Ольгою. Щоб заспокоїть трохи Радюка й підійти під його погляд, Турман почала розказувать про петербурзьких вчених і поетів, неначебто вона й справді родалась з ними.

Вона згадала про літературні вечори, про публічні лекції і вела розмову зовсім тогочасну й ніби ліберальну.

Гур! гур! гур! щось загуркотіло попід вікнами й стихло. То підкотилась карета під Дашковичів дім і стала. Всі в залі знов заворушились.

— Хто приїхав? Хто приїхав? — почулось в залі.— Ректор академії, єпіскоп! митрополит! — одказували деякі гості. Хазяїн ухопив свічку й пішов стрічать гостя аж до дверей. Воздвиженський забігав по залі, вхопив здорового канделябра й протовпом побіг і собі. Двері в залу одчинились, і туди ввійшов старий архімандрит. На його грудях залиснів архімандричий хрест, а потім заблищало його повне лице з чудовою довгою бородою. Зараз за ним увійшов у залу тодішній кафедральний протоєрей, тонкий, високий, кандибастий, з високою камилавкою на голові. Всі дами в залі встали, підійшли до архімандрита за благословенням і поцілували його в руку. Він сам підступив до Турманші й подав їй руку. Все в залі зашелестіло. Воздвиженський тупцяв коло його. Хазяїн попросив нових гостей до гостинної, далі за залою. Духовні особи пішли туди й посідали окроми од гостей і більше не виходили до зали, де панувала спокуса миру. Хазяйка взяла попід руки Турманшу й повела її до тієї самої гостинної. За нею побігла граціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лісову лань. Вся та компанія зашуміла шовком, пересунулась через залу й сховалась за другими дверима. В залі зосталась публіка молодша й нижча чинами, зостались самі «козлища».

Переходячи до гостинної, Турман почала шепотіть Ользі по-французькій.

— Mon enfant! [1] чи ти зовсім заручена з тим молодим красунем?

— Де там заручена! Він тільки залицяється до мене.

— І ти підеш за його? Він такий гарний, а твоє серце таке молоде.

— Я не думаю йти за його, хоч він і гарний,— сказала Ольга.

— Та він, надісь, революціонер, отой Радюк! Ой, воно щось дуже небезпечне! Він, певно, буде в тюрмі! Йому не минуть Сибіру! Хіба ж ти не чула, як він з дамами говорить?

---

[1] Моє дитя! *(франц.)*

— Я за його не піду,— сказала Ольга.— Коли ви мені не радите, то й не піду!

— І добре зробиш! Чи тобі ж треба такої пари? Чи він же пара тобі, тобі, Ольго! Без чинів, без значного ймення і, мабуть, з порожніми кишенями! Тобі треба чималого пана з твоїм вихованням, з твоєю красою! Що тобі з його краси? Привчись стать вище од свого серця й пануй над серцем. Чуєш, Ольго! Тоді тільки ти пануватимеш над чоловіками. Тоді тільки ти будеш щаслива.

Так радила Турман Ользі, нишком шепочучи їй на вухо.

Гур, гур! знов загуркотіло під вікнами, і хазяїн вибіг з тієї ніби келії до зали стрічать гостя. В залу вступив якийсь предсідатель, зовсім лисий. В дверях зали неначе сходив повний місяць, зійшов і став серед зали. На грудях в його було начеплено багато хрестів. Під руку з ним йшла його жінка, товста, червона на вид, вся в оксамиті. Предсідатель наче потяг її через залу, як пара волів тягне копицю сіна на сіножаті. Дашкович привітав їх і повів у малу гостинну.

Ще загуркотіло кілька раз, ще вступило в залу кільки сивих голів, і всі вони переходили в гостинну. В залі зостався самий дріб'язок, панни та паничі.

Двері в ту гостинну, де сиділи «ізбранні», аж блищали од великого світла, хоч і в залі було не поночі. Серед горниці висіла блискуча люстра, на стінах горіли лампи, на столі стояв канделябр. Було знать, що хазяйка ждала в той вечір не простих гостей. Стіл аж вгинався під варенням, виноградом, кавунами, грушами й пляшками.

Вся гостинна в той час була дуже цікавою картиною. На канапі, на першому місці сиділа Турманша в дорогій турецькій шалі, і здавалось, що вона не сиділа, а стирчала своєю високою постаттю. Поруч з нею архімандрит з повним лицем і червоними вишневими губами. Побіч його сидів протоєрей з чорною бородою. Коло протоєрея сиділа лиса голова, вся блискуча, неначе виполірувана. За предсідателем сиділи тузи урядового кружка з сивими головами, а там далі сидів Воздвиженський, вже сивий, аж білий, а за ним жовтіло Дашковичеве лице з синіми попругами попід очима, і біліла його сива обстрижена голова. По другий бік стола сиділа хазяйка; коло неї зараз сиділа Пурверсе і ще кілька дам старих з сивими начосами на голові. Глянувши на той старечий збір, можна

було подумать, що на його голови тільки що впав іній і потрусив усіх сивиною. Одна Ольга, притулившись на стільці за матір'ю, блищала, як алмаз, як зоря серед хмарного неба. Всі старечі постаті здавались чорними хмарами врівні з її свіжим і гарним молодим лицем.

Всі вони розмовляли неголосно і все розмовляли про молодих, про нових людей, які тепер настали на світі.

Тим часом Кованько торкнув Радюка й сказав йому: «А ходім і ми в ту гостинну та послухаємо, за що то теревенять оті сиві голови та духовні персони!»

— А ходім, справді, та послухаємо,— сказав Радюк. Йому дуже хотілось зігнати злість на маркізах.

Обидва вони ввійшли в гостинну й сміливо сіли збоку на стільцях. Всі, побачивши те, аж одвернули носи набік.

Всі ті гості тільки що судили молодих людей і замовкли, побачивши Радюка й Кованька. Архімандрит і протоєрей навіть понадувались, що та молоднеча так сміливо сіла близько коло їх, трохи не рядом. А Турманша все блискала своїми запалими очима на Радюка. Вона була зла на того варвара за його розмову, не посмачену ані кришки компліментами й хвальбою.

— Настає якийсь дивний час! Варвари вже йдуть не од сходу сонця, не з Азії, а од заходу, з Парижа,— почав так протоєрей.— Ідуть і покладуть руїнами вже не твердині, не мурованні стіни, а церкви й душі людей, всі постанови церкви й держави. Йдуть вони,— і потопчуть ногами сім'ю, власність, все святе, все велике, коло чого працювали віками великі народи, піклувалися генії, що возвістив сам бог з неба.

Радюк не стерпів такої думки. Він наважився не мовчать, а підвів голову й сказав різким голосом:

— А мені здається, що краще було б виступить проти ідей нашого часу з книжкою в руках і наукою. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чінгісхановими татарами, не з військом, а з мирною зброєю, з наукою, з книжками. Коли ті ідеї пусті, нікчемні,— то чого їх страхаться й лякатись. Розбити їх, обсміять та й годі!

— І ідеї нікчемні, і в нас люди-таки настали нікчемні, пусті, верхогляди, неслухняні,— сказав архімандрит.— Так і прийшлось одно до другого!

— Що правда, то правда! — обізвавсь Воздвиженський,— які тепер стали студенти в університеті, та хоч би і в нас, в академії? В клас не ходять, до церкви не хо-

дять, про богословію ніхто й не дбає. Кинулись на ті реальні науки й носяться з ними, як бог зна з чим! А ми вчились добре, любили науки, ми ходили до церкви і в клас, ми поважали старших і начальників. А тепер що? Йде студент проз професора, задере носа й шапки не здійме! От що!

— Нам нічого не треба з Європи, окрім залізних доріг та ще усяких потрібок для життя. За духовним хлібом нам нічого їздить в Європу! — обізвалась одна лиса голова.

— Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний грунт, народ, наша мова, наша рідна поезія,— промовив Радюк.

— Якої вам мови ще треба? Нащо вам інша мова? Це ж недурно, що ви встоюєте за якусь мужичу мову. Це вже сепаратизм! — так репетували вони й не могли вгамуватися. Дашкович сидів і не промовив слова.

— От знайшли якусь нову, опрічну націю. От і знайшли якийсь опрічний народ! — репетували сиві голови. Воздвиженський встав і махав руками, неначе вітряк крилами. Ользі стало трохи страшно. А Кованько трохи не прискав од сміху та все торкав ліктем Радюка.

— От послухайте мене! — промовив Радюк,— я був недавнечко на селі: бачив, яке життя нашого народу; бачив, які там порядки. Тепер в селах більше шинків, ніж шкіл. Ті школярі, що виходять з школи, і самі не тямлять, як себе цінувать, чи в шаг, чи в карбованець. Вони не поважають народу й своєї національності і самі не тямлять, що вони за люде! Не народ, а якусь збавлену череду писарів та панських лакеїв готує тепер народна школа на Україні. А голови обдурюють народ вкупі з писарями й жидами-шинкарями. Жиди поять народ, беруть в заставу часом останню одежину. Люде позичають гроші й дають за проценти своє поле на кілька год голові та багатирям. Це все я говорю про села. А що сказати про наші городи? про порядки в городах?

Деякі схопились з місця й не дали й скінчить Радюкові.

Погаласувавши, посердившись, всі почали заспокоюватися. В залі стало знов тихо.

— Вибачайте мені! Але мені здається, що все те лихо йде од масонів, од масонських лож,— промовила Турманша, котра ще пам'ятала масонські ложі.

— Де там од масонів! Лучче скажіть од спіритів! — сказав Радюк, котрого Кованько торкнув ліктем.

— Це все од масонів, од масонів! це не з Парижа,— сказала Турманша.

— Скрутить вас треба залізними обручами, щоб ви не вигадували нісенітниці. Лучче б ви не вчились, лучче б ви нічого не робили, били байдики, ніж мали б напхать в голови отих ідей! — репетував Воздвиженський.

— Чудно мені таке чуть од професора! — сказав Радюк.

Радюк утомився. В його аж голова заморочилась. Він встав з стільця, одійшов до вікна й обперся об одвірок. В його під самим вухом знадвору ревла страшна негода пізньої осені. Він прислухався, як вітер зміняв тони, неначе юрба голодних вовків: то свистів, то шипів гадиною, то вив звірюкою, то, зібравши всі сили, гув так, неначе силкувався перекинуть дім.

Ненароком він кинув очима на Ольгу. Вона сиділа між іншими, наче квітка в квітнику. Він втупив свої очі в її променясті очі. Йому так хотілось знайти в тих очах пораду, спокій! Ольга одвертала очі од його, і проміння її пишних очей минало його.

Радюк вийшов з гостинної в залу. Він згорнув руки й почав ходить по залі, доки трохи не втихомирилась його душа.

З гостинної вийшла Ольга. Їй осточортіло слухати старечу розмову й старечу лайку. Радюк пішов до неї назустріч і почав з нею ходить по залі.

— Чи чули ви, як тільки що говорили там, як карали нас, як топтали нас в грязь?

Ольга мовчала. Вона спустила очі додолу. Він ждав од неї хоч доброго слова, хоч одного ласкавого слова для себе. А вона мовчала й слова не промовила.

— Чи чули, як нас судили, обговорювали, як знущались над нами без усякої провини? За нами нема зерна неправди, а нас мають за бог зна кого, за якихсь ворогів всього святого. Чи вже ж ви, Ольго Василівно, не оступитесь за мене хоч одним словом?

Ольга ходила, все мовчала, все не підводила голови. Радюк хотів глянуть на її очі, прочитати в їх хоч тінь прихильності до своїх думок і не міг, бо не бачив тих очей.

— Чи вже ж ви, Ольго Василівно, встоюватимете за такі думки, за такі гадки, за які отам тільки що говорилось?

Ольга все мовчала й не підіймала навіть очей. Вона неначе чогось шукала на підлозі, так пильно втупила очі в її.

— Так ви встоюєте не за мене? Чи так? Так ви стоїте за їх?

Ольга мовчала й мовчки вийшла до другої кімнати.

«Коли б вона слово промовила, хоч яке-небудь слово!.. Так вона за їх, не за мене!» — подумав Радюк і пересвідчився, що втратив Ольгу навіки.

«Прощай же, моя любов! прощай, моє щастя! Прощайте й ви, карі очі! Нащо ж ти, доле, дала нам спізнатись, коли не судила нам побратись!» — думав Радюк і почув серцем, що втратив велике щастя в житті; навіки марно згинула чиста, як світ зорі, його любов.

Радюк не сів, а впав на стілець. Його лице зблідло одразу, очі ніби туманом повились. Ольга вернулась з кімнати, тихо перейшла залу, навіть не глянувши на його, і сховалась за тими дверима, де було світло й видно, як удень. Радюкові здалось, що він бачить Ольгу, котра вернулась ніби з того світу. Вона була бліда. Ольга вийшла за двері й зачинила, і йому здалось, що для його зайшло навіки сонце та вже й не зійде вдруге.

«Прощай, моя любов! моя чиста, свята, занехаяна любов! Прощайте й ви, чорні брови й очі зоряні! Прощай, моє дороге щастя!»

Радюк вхопив шапку й похапцем побіг з зали. Його перепинила хазяйка.

— Куди це ви так зарані? Їй-богу, не пущу! І не думайте собі нічого! — говорила Степанида Сидорівна.

— Вибачайте мені, будьте ласкаві! Я трохи ніби слабий; мені недобре,— сказав він, і Степанида Сидорівна пойняла віри, бо його лице було бліде, наче мертве. Радюк бігцем побіг з Дашковичевого дому, навіть не оглянувсь.

Надворі схопився страшний вітер, налітав з-за Дніпра на київські гори, неначе кидалась та сікалась скажена татарська орда. Дерева коливались, гнулись, аж лущали та скрипіли. Радюк вискочив з гостинної й бігцем попростував до свого житла якось несвідомо, механічно. Він навіть не чув, як буря сатаніла, ревла та свистіла, трохи не звалювала його з ніг, і все гнався вулицями, доки не вскочив в свою кімнату. Несподіване лихо неначе гналось за ним навздогінці, і він ніби втікав од його.

Він ускочив у свій покоїк, засвітив лампу, впав на ліж-

ко, заплющив очі й одразу ніби замер. Ніякісінька думка не ворушилась в його голові. І тіло наче обважніло й здерев'яніло, і думки наче скам'яніли. Щось ніби дуже важке та завальне нагнітило його, душило безперестанку й не давало ніякого просвітку думкам.

Довго він лежав і не міг опам'ятатись. Минула година, минула й друга. Лампа ледве блимала на столі. Запаморочена голова каменем вдавила м'яку подушку, неначе пірнула в її. Вітер свистів та гув, стукотів, рвав віконниці ніби руками. Молодий хлопець од скорботи не чув того лютування бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він задрімав якоюсь важкою дрімотою. Йому здавалось, що він кудись йде в тумані, хоче вийти з його, силкується вийти, шукає стежки й сам не відає, куди йде і кудою йому вийти, никає, блукає навмання.

А туман клубками застеляє стежки, то розходиться попереду його, то знов густішає й знов спадає поперед його сивими завісами, стає стінами й застує йому тихий світ з неба. От туман ніби звився й піднявсь угору, і перед ним замиготіли ніби зорі на чорному небі... не зорі, а неначе світло в канделябрах, замигали чиїсь обличчя. І одразу блиснули чиїсь пишні, гострі очі, вигулькнуло чиєсь лице, свіже, неначе весняна перша троянда в зеленому листі.

Радюк зрадів. Він неначе почував солодкий дух майської троянди. Але туман знов насунувсь. І зникло те пишне радісне обличчя з осміхом на устах. І важка дрімота знов пойняла голову й думки... І знову в одну мить ніби піднялась завіса з туману. Блиснуло синє тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь велетні-дерева саме в цвіту, білі квітки магнолії. Якісь дивні птиці, червоні, жовтогарячі, жовті, запурхали й закричали по тих деревах. На деревах теліпались здорові квітки ліан.

Од їх одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гидкий, ніби од якоїсь здохлятини та гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити. Йому вже трудно було дихать. Він хотів втекти будлі-куди, будлі-де сховаться. А квітки наростали та ряснішали. Червона птиця несамовито крикнула, неначе навіжена.

Буря ірвонула віконницю, одчинила її, з усеї сили хрьопнула нею об стіну й страшно гуркнула.

Радюк опам'ятавсь і раптом скочив з ліжка. Важкий неприємний дух якоїсь гнилятини вчувавсь йому неначе

в кімнаті, неначе занесений на нервах звідкільсь, од когось, од чогось. Він зирнув по хатині й прочумавсь.

Буря вила, неначе скажена. Віконниця билась об стіну, неначе підстрелена звірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне почувалось в серці. І він пригадав усе, пригадав вечір у Дашковича й Ольгу.

«Не варто залицяться до неї. Не піду я до Дашковичів ніколи. Розійшлися ми з нею, як туман по степу, як доріжки в лісі розходяться все далі й далі і ніколи не зійдуться докупи. Так і наші доріжки вже розійшлись і ніколи не зійдуться на великому битому шляху життя. Не бути нам в парі. Моє серце покохало не богиню краси й розуму, а якусь чудову статую. Вона тропічна болотяна пишна квітка, що тхне гнилятиною й багном».

І Радюк примітив, що пишна Ольжина краса неначе вже зблякла для його, вже не надила його серця чарами. Навіть сама згадка про Ольгу стала для його скривдженої душі вже неприємна. Світ її краси неначе почав згасать.

Важка й тяжка була та ніч для молодого палкого ідеаліста!

А в Дашковичевому домі вечір тягся своїм звичаєм, як і почавсь. Молоді гуляли, грали на фортеп'яні, старі грали в карти, а духовні особи сиділи та все судили й навіть лаяли молоде покоління. Вже пізно розійшлись і роз'їхались гості, і в покоях зостались тільки самі свої. Довідавшись, що Радюк пішов додому зарані й навіть не попрощався з нею, Ольга сиділа смутна й нічого не говорила. Катерина нічого не знала за розмову Радюка, і її брала зависність до Ольги.

— Ну, Радюк! ну, молоде покоління! — почав розмову Воздвиженський.— І нащо ви приймаєте його в свій дім? Чи то ж можна пускать його в покої! Та я б його витурлив з дому за самий двір! Ти, Катерино, береш од його й читаєш якісь там книжки. Щоб я тих книжок більш не бачив у тебе! Він понабиває вам голови таким сміттям, котрого потім і ладаном не викуриш.

— Бог з ними, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й не читатиму. Нехай вже Ольга читає,— сказала Катерина з злістю, скосивши набік свій рот.

— Чого це ви, Степане Івановичу, так нападаєтесь на Радюка! — почала оступаться Степанида Сидорівна.— Що ви в йому таке страшне запримітили? Ви хочете, щоб усі люде були на вас схожі, чи що?

— А ви, може, хочете видать за його свою дочку? Та борони вас боже! Чи вже ви хочете знатись з такою людиною, котру не сьогодні, так завтра заб'ють в кайдани та й укинуть в тюрму!

— Ох, мені лихо! — аж крикнула Степанида,— та я такого зятя не хочу мать!

— Я б йому давно двері заперла,— сказала Марта Сидорівна.

— Чого ви так лякаєтесь! Він собі чоловік молодий, в йому ще грає молода дума, а постаріється, то й осяде трохи, як і я теперечки осів,— промовив Дашкович.

— Ну, ти вже й геть-то осів, наче стара хата, та ще й дуже зарані! — сказала Степанида Сидорівна.— Коли б ти не так рано осів, то, може, був би й здоровший і не такий жовтий, як віск. Подивись лиш тільки на себе в дзеркало! На що ти став схожий! Мене навіть бере острах за твоє животіння на світі.— Степанида Сидорівна говорила й дивилась на чоловіка, піднімаючи лице вгору. Вона почала кахикать сухим кашлем і закутувалась в свою шаль зовсім так, як Турман.

— Чого це ти так кашляєш? чи не застудилась часом? — спитав її Дашкович.

— Кахи-кахи! ні, не застудилась. То я кашляю, бо щось у горлі, неначе кішка лапкою, дряпає.

— Кахи-кахи! — почала кахикать сухим кашлем і Марта Сидорівна.

— Чого це ти кашляєш? Чи не сухоти часом тебе напали? — спитав Воздвиженський у своєї жінки, з острахом придивляючись до її лиця.

— Не знаю, може, й сухоти! — одказала йому Марта Сидорівна й почала загортаться в шаль зовсім так, як Турманша.

— Де це ви понабирались такого кашлю? Може, хто одчинив вікно ввечері? — бідкався Воздвиженський.

— Кахи! кахи! — знов аж закашлялась Степанида Сидорівна. Обидві дами були здоровісінькі й ситі, навіть гладкі. У Марти Сидорівни лице стало здорове, як кавун, а брови стали товсті, аж кудлаті. Її ситі руки неначе понабрякали од ситі. Марта й Степанида вже добре-таки гладшали обидві; товсті вола вже аж позвішувались вниз. Кахикаючи, вони аж двигтіли, а їх товсті щоки трусились, неначе по їх ходила дрібна хвиля. Ольга вгадала, де вони

понабирались того кашлю, і скоса поглядала на обох, осміхаючись сама до себе.

Родичі попрощались, і почали розходитись. Катерина ніби через силу подала Ользі руку. Її рот скривився дуже косо, а очі дивились в той час у куток до фортеп'яна. Вона пішла через залу, і здавалось, що її довга сукня засичала по підлозі.

— Кахи-кахи! — закашляла сухим кашлем Марта Сидорівна, цілуючись з сестрою й небогою.

— Кахи-кахи! — закашляла так само й Степанида Сидорівна, прощаючись з ними.

І обидві сестри, щільно закутавшись у шалі, якраз так, як Турман, розійшлись на обидва боки.

Зараз після того вечора, після тієї п'ятниці, в Києві скрізь в вищих гостинних загомоніли за Радюка, бо в той час і не було за що в Києві балакать. Радюк дався усім на зуби. Розказувала про його Турманша всім своїм знайомим; обносив його кафедральний протоєрей своїм знайомим; судила його лиса голова, одна сива голова, друга сива голова перед усіма знайомими. Такі слихи про Радюка пішли ще й далі. До вищої власті долетів один анонімний лист, потім другий і третій, чим Київ дуже славний. В тих листах обписували Радюка як небезпечну людину, як «недоброзамірного», котрий має на думці розмізчить церкву й державу, котрий заметився страшною пошестю з Парижа й Німеччини, котрого не можна пускать ні в школу, ні в канцелярію, і що його було б варто вкинуть в тюрму таки зараз. Його потріпували скрізь по багатих салонах. До Радюка почали чіплятся... Він просився на вищу службу, але його не прийняли. Радюк мусив покинуть Київ на який час і знайшов собі службу в Петербурзі, маючи надію вернуться в Київ.

Чимало минуло часу. Чимало втекло води у Дніпрі. Ольга швидко забула Радюка. Нові знайомі, усякі випадки знесли з її серця любов до Радюка. Вона почала зовсім забувать про його, і на його місце в Дашковичевій гостинній з'являлись вже нові особи... До Ольги присватувалось чимало женихів, але всі вони були й не дуже багаті, і не дуже гарні. Після Радюка навіть Кованько об'явився Ользі й просив її руки. Але якось в один день Ольга з матір'ю, йдучи проз його магазин, побачили, як він сам продавав лойові свічки, стоячи за прилавком. Другий раз вони поїхали до бані, а ту баню взяв на аренду Кованько, і, під

впливом нових реальних ідей, часом сам стояв в конторці й продавав білети. Раз якось Ольга з матір'ю підступили до конторки за білетами і вгляділи там Кованька. Ольга трохи не згоріла од сорому й трохи не зомліла. Вона зараз після того написала до Кованька й дала йому гарбуза. Довго не траплявся їй такий жених, котрий підходив би й під її ідеал і припадав хоч трохи до вподоби.

Але раз якось влітку Ольга з матір'ю гуляла понад Дніпром на шосі. Після дощу на шосі не було ані порошиночки! Дніпро стояв тихий і ясний, як дзеркало. На крутих горах зеленіло дерево, не ворушачи ані листочком! Поділ дрімав і наче плавав на воді, одкидаючи в Дніпрі вершечки церков і дзвіниць. На горах коло Владимирового пам'ятника, в царському садку, на шосі скрізь снувигала публіка. Київ гуляв, дихав свіжим повітрям. Ольга зайшла з матір'ю по шосі далеченько. Вони обидві стали на місточку, поспирались на залізні штахети й дивились, як чудовий міст висів над водою й одбивався в воді, як пароход тихо коливався серед Дніпра. Проз їх проходило багато людей, пролітало по мосту багацько екіпажів, і всі пани й паничі задивлялись на Ольгу. В літній сірій сукні, повненьким своїм лицем, де блищали темні очі, не втративши ні крапельки свого світу й вогню, вона принаджувала очі всіх, граціозно спираючись на гратки одним ліктем і ставши боком до Дніпра так, щоб її бачили всі прохожі.

По шосі катав екіпаж, скільки було сили й прудкості в коней! Коні бігли, неначе поносили, порозкидавши голови на обидва боки й позгинавши дугами шиї. В екіпажі сидів військовий з полковницькими еполетами. Його повне лице було гордовите, і червоні губи надуті. З пихою кидав він очима на гуляючих дам, одкинувши назад голову. Ольга здалеки вгляділа його й повернулась вся до його. Вона його впізнала. А полковник, тільки що порівнявся з ними, зирнув за неї оком і торкнув погонича. Той осадив назад баскі коні; коні неначе сіли й спинились. Полковник зійшов з екіпажа й почав гулять. Він почав придивляться до Ольги. «Вона й не вона! — думав він, та все крутився то сюди, то туди.— Вона чи не вона та чорнява красуня! Здається, вона!» — думав він, та усе гуляв, навіть став коло штахетів, сперся і все поглядав на Ольжин чудовий профіль, на червоні, як калина, губи.

Ольга глянула на огрядного полковника й зараз впі-

знала того знайомого офіцера, котрий колись у клубі романсував з нею й навіть ще тоді сподобався їй своєю сміливістю, компліментами, петербурзькою ріднею й гордим аристократичним видом. Вона сама зачепила його.

— Чи вже ж ви мене не впізнаєте? — сказала вона йому весело й ласкаво.

— Чи вже ж це ви, Ольго Василівно!

— Як бачите, я! Мабуть, я стала стара, коли ви мене не впізнали.

— Ой, які ви стали, які ви стали! — сказав він.

— Така стала, що ви насилу мене впізнали,— сказала, сміючись, Ольга.

— То прошу ж у вас дозволу бувать в гостях у ваших рідних.

— Коли ви того бажаєте, то я прошу вас од щирого серця,— сказала Ольга й порекомендувала його матері.

Полковник вже й не покинув Ольги. Він попросив їх у той екіпаж, в котрому сам сидів, і завіз їх до Дашковичевого дому.

Через місяць в тій самій церкві, де колись вінчалась Степанида й Марта, вінчалась Ольга з тим полковником. Всі люде говорили, що не бачили ще такої гарної молодої й такого одутловатого ситого бурбона. Вони вінчались на підмостках, обгороджених штахетами. Як вступив молодий, вже сивуватий, на ті підмостки, то вони аж задвигтіли й загули, так що всі осміхнулись.

Полковник завіз Ольгу десь далеко, одначе швидко вернувся до тестя, бо, як потім виявилось, в його тільки й було добра, що еполети та полковницький мундир. Ту маєтність, про котру він колись торочив Ользі на балу, давно спродали за його давні офіцерські довги.

Радюк, послуживши кільки років в столиці, вернувсь в Київ. Начальство в Києві стало інше. Про Павла Антоновича Радюка вже забули. Він взявся за науку й почав готуватись до університетської кафедри. Час узяв своє. Він забув Ольгу. Цвіла вже не одна весна після його виїзду в столицю, і потроху гоїлось його серце. Зацвіли знов нові квітки весною в Києві, і знов зацвіло його серце, бо воно вже загоїлось і знов жадібно забажало кохання, бо воно було ще таке молоде, так хотіло любить!

Раз якось Радюк згадав про свою першу любов, про Галю Масюківну. Йому дуже заманулось побачить її. Він поїхав в Журбані до батька. Не сміючи їхать до Масюків,

він заїхав до Лекерії Петрівни. Як же він здивувавсь, заставши там в гостях Галю! Вони подивились одно на одного й не знали, що й казать. Галя стояла серед світлиці, гарна, як і була передніше. Вона неначе трохи підросла, поповнішала, стала показніша й покращала: її лице стало повніше, очі горіли ще більшим блиском, але стали ніби смутні, задумані.

— Чи впізнаєте мене? — спитала вона Радюка, котрий все придивлявся до неї.

— Як же вас не впізнать! — сказав він і спустив очі додолу, неначе почував свою провину.

— Ви трошки змарніли,— сказала Висока до його.

— Бо я був дуже безщасний, Лекеріе Петрівно! А колись був дуже щасливий, як був молодшим.

— Знаємо, чули. Ми все знаємо. Недурно ви помарніли,— сказала Висока.

Галя трохи не заплакала й вийшла в квітник. Там вона вирвала й заклала за косу два гвоздички і ввійшла знов у хату. Радюк сидів і думав. Перша любов знов тихо заворушилась в його серці.

— Чи ви мені простите, що я був... був дуже безщасний? — спитав він у Галі.

Вона пальцем показала йому на два свіжі гвоздички в косі, свіжі, як її любов. «Чи пам'ятаєте ви два гвоздички?» — спитала вона в його.

— Пам'ятаю, пам'ятаю,— промовив Радюк, взявши її за руку, і од того часу він почав часто одвідувать Масюків.

Незабаром, через місяць, вони повінчались в журбанській церкві. Масючка й Масюк були дуже щасливі, а Висока й собі раділа Галиному щастю. Після весілля Радюк з Галею мав їхать до Киева. З ними забажали поїхати Масюки й панія Висока на прощу.

XIII

Саме в половині мая Павло Антонович Радюк з своєю молодою жінкою Галею налагодились їхати до Киева. Радюкові треба було напитувать собі скарбової служби або будлі-де шукать якогось не скарбового місця. Старий Масюк та Олександра Остапівна Масючка — Галині батьки — теж захотіли їхати вкупі з ними на прощу. Лекерія Петрівна Висока й собі пристала до їх, щоб одговіться

в Києві в будлі-якому монастирі й поскидать з своєї душі усякі гріхи та провини київським ченцям в торби, як вона казала.

Радюк виїхав з Журбанів в дорогу на батьківських конях, заїхав до Масюків, перебув день, доки половили коні на степу та поприганяли додому, а на другий день дві повозки, навантажені усяким добром, рушили з двора й заїхали по дорозі до панії Високої. Там вони знов пересиділи півдня, доки половили коні в степу та поприганяли додому. В Лекерії Петрівни віз стояв в дворі вже напоготові, набентежений згорою. По обіді поїзд рушив степами, і другого дня ввечері на подвір'ї перед гостиницею Михайлівського монастиря спинились три хурі з полтавськими прочанами, неначе три хурі сіна або соломи, навантажені усяким добром зверхом.

Ще вдома усі постановили говіти в Михайлівському монастирі в святої Варвари й перебуть якийсь час в Михайлівській гостиниці, поблизу од церкви, доки Радюк знайде собі квартиру. Служники «слимаки» в чорних каптанах, в чорних гострих шапочках повибігали на ганок, щоб позносить з повозок усяку вантагу, і стояли, несамохіть повитріщавши з дива свої каламутні риб'ячі баньки на такі здоровецькі хури. І гарненька наточанка Радюкова, і стара, обплетена лозою, повозка панії Високої, й самі подорожні — все припало пилом сливе на палець. Подорожні високо стриміли на високих хурах, неначе сиділи на возах з снопами. Слимаки дивувались, як вони держались вгорі на хурах і не поскочувались додолу в дорозі та не розгубились по битих степових шляхах.

Щоб було догідніше сидіть на возі та щоб часом не скотиться додолу в дрімоті, панія Висока пообтикала свою повозку дряницями навкруги себе. Коло тих дряниць високо вгорі ззаду виглядали з-під килима три подушки, вистромивши гострі узирі на світ божий.

З-під подушок повисовувалось сіно, насунулось на подушки, почіплялось по дряницях, повистромлювалось крізь лозини обплетеного задка. В дряницях, в подушках та в сіні Лекерія Петрівна вгніздилась, неначе квочка в кудлатій обичайці.

Степові коні, звикші до запашного степового сіна, часом в Києві вередували й не їли лучаного київського сіна, що тхнуло осокою та мулом. Прочани поприв'язували вірьовками в'язки сіна на задках повозок і понабивали ним

повозки в задках і передках. Усі повозки були високо вимощені й напхані в задках домашнім сіном.

З однієї хури неначе спустився з гори старий жвавий Масюк, плигнув на землю, простяг руки вгору, достав вгорі свою жінку й спустив її по згористій хурі додолу. Вона неначе на саночках спустилась згори додолу. Потім він побіг до воза панії Високої й знов здійняв руки вгору, неначе до неба. Панія Висока впала йому на руки й легенько скочила на землю, аж підскочила, мов резинова опука.

Позлазивши, усі мерщій рушили в гостиницю й зайняли три номері підряд, потім зараз вийшли надвір і звеліли розвантажувать вози. Погоничі позганяли зверху порох. Курява піднялась над возами, неначе серед степу на шляху. Поскидали з возів хвартухи та накриття й почали вивертать з хур усяку вантагу. На возах незабаром скоїлось таке, як на чардаках на пароходах, коли вони причалять до пристані й служники почнуть спорожнять їх позапорожнювані здоровецькі шлунки, викидаючи на чардак усякі закупки, мішки, клунки, кошики та жидівські бебехи. Погоничі й служники накинулись на хури, неначе татари на завойоване місто: стягали усякі мішки, клунки, кошики, торби й торбинки, килими, укривала й подушки. Позад возів на підтоках одв'язували мішки з оброком для коней та усякі чемодани, поприкручувані налигачами та ременяками з сиріці. Радюк набрав усякого добра в придане, а Масюк та Лекерія Петрівна кожний раз виїжджали з дому в Київ на прощу, неначе перебирались на нову квартиру або на нове житло, тільки без мебелі та діжок.

Незабаром коло трьох повозок земля вкрилась усякими пакунками, неначе крамом на ярмарку, вивезеним на продаж.

— Ой, як же багацько понабирали усякого добра! — прохопивсь один слимак,— чи ти ба!

— Понабирали, бо треба, моє серденько! В вас, в святому Києві, і льоду серед зими не достанеш, господи прости та одпусти! Запас, бач, біди не чинить,— говорила Лекерія Петрівна, стягаючи подушки з воза й кидаючи їх на руки погоничеві.— Як же пак не брати подушок, коли в вас в кімнатах стоять тільки голісінькі ліжка!

— Це правда! в нас подушок нема, і простирядел та укривал не «полагается». Навіть за гроші не достанете, бо їх не держимо. Подорожні самі возять свої подушки та усякі укривала,— сказав слимак.

— А як хто часом приїде без подушок? — спитала панія Висока.— Всі так і сплять, поклавши кулаки під голови?

— Так і сплять на кулаках або кладуть в голови хто штани, хто спідниці, а хто чоботи або калоші наспід, щоб було вище в голови,— обізвався слимак.

— Спасибі вашому батькові! Я не зугарна спать на чоботях та калошах. Спіть так ви самі, за монастирську покуту, а я інакше спокутую свої гріхи,— сказала панія Висока, витягаючи з задка перину.

— Невже, Лекеріє Петрівно, ви оце й перину приперли до Києва? — сказав Масюк.

— Атож! Ви не часто буваєте в Києві, то, мабуть, і позабували, яка тут в гостиницях догода. А я частенькотаки говію, то й стала досвідна. Було, часом забудусь та не візьму з собою перинки, то ті каторжні повстяні матраци, неначе набиті жорствою або камінцями, так надушать мені боки, що ребра болять три дні ще після того, як вернусь додому. Я хотіла ще взять і здорову перину, та в віз не влізла. Так я оце вхопила та вкинула в віз маленьку: все якось буде догідніше, не так мулятиме в клуби.

— А ми з своєю старою по-козацькій: підмостимо степового сінця в'язку, то й не мулятиме в клуби,— сказав Масюк.

— Еге... за сінце спасибі! Це добро коняче, а не людське. Я без перини зроду-звіку не засну й до світу: все мені щось муляє та й муляє то в клуби, то в литки, навіть в п'яти. Я й на Дунай возила перину з собою за життя мого небіжчика. Він на сіні, а я таки на перинці,— говорила Лекерія Петрівна, передаючи усякі клумаки та зашиті зверху полотном кошики.

— Чого ж то ви понабирали так багато в тих клунках та кошиках? — спитавсь Радюк.

— Понабирала усякого добра, бо тут у Києві злидні на злиднях та дорожнеча така, що й не доступишся. Деруть, як з батька,— сказала Лекерія Петрівна.— Оце напхала мішок харчів для себе й погонича: і хліба й паляниць, і хліба і до хліба, і сала й масла, і цибульки й ковбасок, і шинку, і чаю й сахару і напекла маторженіків та мнишиків.

— Ого-го! цілий ресторан привезли з Масюківки! — жартувала Галя,— то ми до вас в гості!

— Просимо, просимо! хоч щодня! Буде чим вас

вітати,— сказала Лекерія Петрівна.— Он там в кошику й пляшка наливки, а друга — перцівки.

— Та й я, признаться, вставив в кошик пляшку перцівки, бо тут у Києві горілка катзна-яка! але тільки так, що й моя стара не бачила. Це потаєнці од неї, бо, може, викинула б з кошика, щоб я не поїхав в Київ спасаться з пляшками.

— Отуди! А я думала, що ти не всунув в кошик цього добра, та й собі, потай од тебе, всунула пляшку настойки. В мене, бач, таки думка була за тебе й за зятя,— обізвалася Масючка й засміялась.

— Ну, то й гаразд зробили, бо дві пляшки якось лучче, ніж одна: не завадять нікому,— сказав Масюк.

— А я забрала й ложечки, і чайник, і блюдечка, і графин на воду, бо тутечки в їх в гостиниці все якесь нечисте та смердяче; заткнула в кошик на всякий випадок і дві столові ложки,— сказала Лекерія Петрівна.

— А то навіщо? — аж крикнув Радюк.

— Ат... так собі руки розхапались, то й хапали в дорогу, що налапали, що було напохваті. Може, тут десь в монастирі трапиться громадський обід, то підемо з своїми ложками обідать. Адже ж на громадський обід в нас ходять з своїми ложками,— жартувала Лекерія Петрівна.

— Може, ви, Лекеріє Петрівно, взяли рубель та качалку, та макогін? — сміявсь Масюк.

— Ну! рублем та качалкою нема чого качать в гостиниці. А що макогона, то шкода, що не взяла: стала б за пригінчого до тих голомшивих служників та поганяла б їх макогоном. Там такі убоїща, такі неросторопи, що ні в чому тебе не послухають, самі хати не виметуть і навіть тобі віника не дадуть. Хоч спідницею вимітай номер! Я таки вкинула в свій дормез новий віник з нехворощі.

І Лекерія Петрівна справді десь налапала під козлами нового віника й кинула наймитові на руки, на перину.

— На та постав там у хаті в куточку коло груби, а потім, як нагодишся в хату, то виметеш діл,— сказала панія Висока.— Я ще в той віник і полиню вмішала.

— Навіщо? — сказав Радюк.

— Бо тутечки того паскудства, блощиць та бліх, така сила, що без віника й не засну.

— То ви його держите в руках, чи кладете його собі в голови, чи що? — спитав Масюк.

— Де там! Кладу віник з полинем на ніч собі в ноги.

Не так каторжні блохи дошкуляють, бо не люблять духу нехворощі й полиню. Цим києм тільки й одіб'єшся од тих собак. Я людина-таки геть-то досвідна. Бувала в бувальцях, ходила в світи, була в походах з небіжчиком та вешталась понад Дунаєм і за Дунаєм по всіх-усюдах. Недоброхіть якось наберешся досвіду в усьому.

— Ну, та й запопадна ж ви людина! — сказав Радюк.

— А ви ж як думали,— обізвалась Лекерія Петрівна.— Ви думали, що я сяк-так? по-паничівській: вхопив капелюш та паличку та й дав драла в дорогу до Києва? Я з віником і за Дунаєм скрізь їздила, не то що в Київ.

— Глядіть лишень, Лекеріє Петрівно, щоб часом люде не підняли вас на сміх, що ви їздите на прощу з макітрами, з глечиками, та ще й з своїми віниками,— говорив, регочучись, старий Масюк.

— Смійтесь, смійтесь! «З посміху люде бувають», як кажуть в приказці. Далека дорога — це не жарти.

— Левку! не забудься витягти, от тамечки в задку під сіном, сокиру, шнурки та паліччя! На возі сокири не кидай, бо ще хтось вночі поцупить та й на торжок однесе. Адже ж тут у Києві тих злодіїв та торбохватів, хоч греблю ними гати! — гукнула Лекерія Петрівна до свого наймита.

Левко витяг з воза сокиру, жменю конопель, добрий жмут мотузків, ще й чотири кілки.

— Навіщо ото ви взяли в Київ сокиру та набрали конопель та якогось кілля? — спитав Радюк з реготом.

— Та то Лекерія Петрівна хотіла в дорозі пуститься при нагоді на розбишацтво! — сміявсь Масюк.

— Еге! авжеж пак! А, борони боже, часом серед степу тріскне вісь або поламається загвіздок. От тоді хоч пальцем затикай вісь, замість загвіздка, та й держи колесо руками, щоб не спало. Де ж ви в степу знайдете не то кілка чи хворостину, а навіть стебло хмизу або дубчика? А коли вісь поламалась, то бери зараз дрючка з воза та й підправляй під вісь; бери коноплі, зсучи мотузка та й прив'язуй дрючка під підтоки, то все-таки якось доплуганишся до будлі-якого села або до корчми. Ой ви! вчені, та недрюковані! Ви подивіться під віз! — сказала панія Висока.

Радюк глянув під віз. Там і справді були прив'язані до підгерстя та до підтоків три чималі дрючки.

— Ото вам наука! — не їдь в степ без дрюка,— сказала Лекерія Петрівна.

— Ну, Лекеріє Петрівно! не дуже чваньтесь, бо і в мене в наточанці є й сокира, й мотузки, й сириця, ще й, коли хочете, позичу вам ухналів та цвяшків. Запас і справді біди не чинить, як кажуть в приказці,— обізвався Масюк.

Поскладавши усе добро на купи, усі рушили в гостиницю на другий поверх і зайняли три опрічні порожні номери підряд. Панія Висока та Масючка зійшли наниз командувать переносинами. Три наймити й два слимаки хапали усякі клунки, подушки та чемодани й перетаскували в номері. Переносини були довгі, аж обридли послушникам.

— Ой серце! боюся я за обрік, та за шорки й гнуздечки, та, сказати по щирій правді, й за коні,— бідкалась Лекерія Петрівна,— не дай господи, як у нас вночі злодії виведуть коні! Тут же брама роздзяплена сливе до світу! Як ми тоді в світі божому доберемось до Масюківки?

— Та чого ви лякаєтесь? Адже ж погоничі спатимуть на возах, коло коней,— сказала Галя.

— Вони-то спатимуть, а упряж тим часом слимаки позділмають та і спродають на точку. Бо, як казав один католик, побувавши на прощі в Лаврі: «Що свята Лавра, то Лавра, а що лаврикові — то превражі синове». Ой, треба б забрать у хату упряж! Та й за обрік я небезпечна. А оброку в мене сливинь повний мішок,— сказала Лекерія Петрівна.

І Лекерія Петрівна звеліла своєму наймитові принести в номер упряж та мішок оброку. Послушники зглянулись і пересміхались. Галя та Радюк плечима здвигнули, зирнувши одно на одного.

Господині заходились чепурить номері, стирали скрізь порох, обмітали павутиння, неначе мазальниці заходились мазать хати ік великодню на білому тижні. Вони порозпаковували чемодани, позастеляли ліжка, понакривали столи привезеними скатерками. Лекерія Петрівна загадала своєму наймитові чистенько повимітать сміття. Номері стали чисті і якось привітніші, Радюк та Галя зайняли опрічний номер.

Рядом з ними зайняли номер старі батьки, а постінь з ними оселилась Лекерія Петрівна з шорками, віжками та мішком оброку, засунутим під ліжко. Вона була дуже неймовірна й полохлива зроду і нікому не йняла віри.

Вже смерком послушник приніс здорового самовара й

поставив його в Масюковому номері. До чаю в той номер зібравсь усей гурт.

Олександра Остапівна Масючка таки і в своєму кошику познаходила усякий посуд та паляниці й бублички.

Лекерія Петрівна нанесла до чаю й свого добра, прийшла в гості навіть з своїм сахаром, як ходять з своїм сахаром одна до одної старі удови «чиновниці», принесла навіть свою паляницю. Усі посідали за чай та закушували закусками з надзвичайним смаком після довгої важкої мандрівки. Усі були веселі, усі балакали й, здається, найменше думали за те, що вони спасенники в Києві й приїхали одговіться в монастирі.

— Ну, тепер, мої діточки, сідайте за стіл рядочком обоє проти мене,— говорила Масючка до Галі.— Нехай я хоч надивлюся на вас в останній раз.

Галя зачинила чемодан і сіла за стіл попліч з Радюком. Обоє вони були гарні й молоді, і не одна мати задивилась би на їх гарну вроду.

Мати пила чай і не могла очей одвести од дітей. Старий Масюк став веселіший і бадьористий та все поглядав на такого гарного зятя, якого він і не сподівавсь.

Він говорив, жартував, сміявсь з Лекерії Петрівни, зачіпав її смішками та жартами, випиваючи стакан за стаканом. В його обличчі, в жартах ніби проглянуло щось козацьке, отаманське, й сміливе, й жартовливе. Високе й широке чоло, здорові кудлаті довгі вуса, запалені щоки — все це так не приставало до куцого, обчиканого піджака, до білих комірчиків, до вузеньких рукавів. Козацький червоний кунтуш з вильотами на рукавах та золотими облямівками так і просився на його пишну постать, на його дужі широкі плечі! Він йому б прияличував.

— Годі вже хлептать цей чай! Я вже нахлепталась його по шию, неначе гуска води на ставку,— сказала Лекерія Петрівна.

— Та й я вже налив ним душу вщерть! Годі вже! буде! Цур йому! Я вже ладен попоїсти всмак,— обізвався Масюк.

— Та й у мене чогось після дороги наче порожньо в шлунку,— сказав Радюк.

— Почекайте! ось я зараз принесу вам свій, таки добре запорожнений мішок: принесу вам ковбасу на вечерю, бо коли б часом не обросла цвіллю за ніч. Нехай вона таки сьогодні дасть дуба отутечки в монастирі,— сказала

Лекерія Петрівна, схопившись з стільця й виплигнувши одним скоком в двері.

Вона вернулась з паляницею й ковбасою, завинутою в папір та листя з хрону. Галя та Масючка переполоскали стакани і в одну мить прибрали з стола посуд. Галя вийняла скатертину, розгорнула й застелила стіл. Незабаром на столі десь узялась печена курка й качка, масло, паляниці, мнишики. Лекерія Петрівна поклала ковбасу на тарілку. Десь у кошику й тарілка знайшлась. Масючка витягла з кошика пляшку перцівки. Десь узялись ножі й виделки, сільничка й чарки, неначе вони прилетіли з Масюківки слідом за шарабанами і впали на стіл.

— От якби цю ковбасу та присмажить ще на сковороді на салі! — сказав Радюк.

— Еге! Якби я оце дала її отим слимакам присмажить, то вони донесли б до печі тільки хіба половину, а з печі подали б на стіл самі вишкварки, та й то не всі. Полетіла б наша ковбаса аж під небеса, а не в наші роти,— говорила панія Висока.

Стіл аж захряс од усяких наїдків. Усі посідали навкруги стола за вечерею, неначе в себе вдома. Масюк випив чарку перцівки, скривився, аж вуса в його ніби скривились на круглому здоровому виду, а потім не то гикнув, не то крякнув і, наливши чарку, подав зятеві.

Радюк випив півчарки й не подужав більше: перцівка була вже геть-то пекуча.

— Та й годі? — крикнув батько.

— Та й годі! цур їй, пек їй! Попечу собі шлунки. Я не люблю такої дуже пекучої, та й загалом не люблю вживать горілки,— сказав Радюк.— Вино ще сяк-так, а горілка мені не до смаку.

— А я до цього торгу й пішки! Ото добре зробили, Іване Корнійовичу, що викрали в себе з дому оце гірке зілля! — сказала Лекерія Петрівна,— попарю та погрію себе трохи після дороги.

І вона випила чарку перцівки до дна і не скривилась.

Усі кинулись на холодну ковбасу, і вона щезла в одну мить; потім почали наминать качку.

— Ну, та й добрі спасенниці з вас, як бачу! — жартував батько,— в одну мить запагубили ковбасу, ще й качку. Нехай господь прийме це за спасіння ваше.

— Та вже чи спасенниці, чи грішниці, а нехай вже господь простить мені на цей раз, бо я виголодалась в сте-

пах, як вовк, що три дні ходив на влови дурнички,— обізвалась Лекерія Петрівна.

Усі їли завзято після мандрівки.

Одна Масючка трошки закусила та й задумалась, дивлячись на дітей та милуючись ними.

Тільки тепер, трохи одпочивши од дороги та напившись чаю, вона примітила, що Галя вже не вдома, що тепер вона в чужій господі, в чужій хаті, десь далеко од рідної оселі, од своєї господи; що Галя вже навіки вилинула з рідного гніздечка, вже вилинула й ніколи не вернеться до матері, ніколи, до самої смерті.

Мати задумалась і засмутилась. І не йшла їй на думку їжа, ні напитки, ні навіть веселі слова та весела жвава розмова. Вона неначе перестала чути й жарти, й смішки, не чула нічого, за що розмовляли за столом, неначе вона опинилась сама десь в самотині, неначе усі кудись повиходили з хати, десь подівались і покинули її саму з її сумними думками та скорботою на серці.

— Чом це ви, мамо, нічого не їсте? Дивіться, як ми тріскаємо! Ще поїмо все, а ви зостанетесь голодні,— сказала Галя з дитячим спочуванням до матері.

— Їж, серце, їж, а за мене не клопочись. Я вже тепереченки піклуватимусь собою сама, бо тебе вже не буде в нашій хаті,— одповіла Олександра Остапівна й легенько зітхнула.

— Ой, їж, стара, бо незабаром і качка полине з стола в небеса, куди вже полетіла ковбаса,— жартував Масюк.

— Не бійсь! не ляжу спати голодна,— обізвалась Масючка і взяла, при тих словах, качину кульшу в руки.

Але їжа зовсім не йшла їй на думку. Вона поклала скибку паляниці на стіл, покинула й качину кульшу й знов задумалась, втупивши смутні очі в веселий вид своєї єдиниці. І знов їй здалось, неначе усі десь зникли з очей, повиходили з хати.

— Чи це ви, Олександро Остапівно, вже й зажурились? — крикнула Лекерія Петрівна,— та так заранні! Передніше хоч одговійтесь, а тоді вже журитиметесь, скільки схочете, бо журиться та вдаватись в тугу — це один з семи смертельних гріхів.

— А ви й досі не забулись, скільки тих смертельних гріхів? — спитав Радюк.

— Авжеж, не забулась! Ще б пак забулась! Я не з роду забудьків. Як вивчила напам'ять в граматці усі

гріхи, то й досі пам'ятаю од слова до слова,— сказала панія Висока.

— А я зроду забудливий і через це їх геть дочиста усі позабував,— сказав Радюк.

— Бо то ви. То-то й ба! В вас, в молодих, теперечки й граматка, і всі смертельні гріхи повиходили з моди,— говорила Лекерія Петрівна на здогад буряків, коли було треба моркви,— в вас все не по-давньому, а по-новому. Це якась погана поведенція пішла в вас.

— Та це ти, стара, вже, певно, почала спасатись. Еге, так? Згадала, мабуть, за столом, що приїхала в Київ не ковбаси їсти та перцівку пити, а на прощу, щоб спасать душу. Може, ще тутечки й десь пристанеш до монастиря та й додому не вернешся? — жартував Масюк.

Але ті усі жарти одскакували од материного серця, як горох од стіни.

Вона нічого не їла й сиділа мовчки за столом.

Попоївши всмак, Галя й Лекерія Петрівна кинулись прибирать з стола. Віник панії Високої й справді став у пригоді.

Проворна Лекерія Петрівна побігла в свій номер, принесла віник і зараз замела крихти під столом.

— Тепер, любий зятю, навідаймось лишень до коней та оглядьмо, чи заклали за драбини сіно. Видаймо коням обрік та нагодуймо наймитів,— сказав Масюк.

— Потривайте лиш трошки! Ось і я піду з вами, бо я ж сама собі й офіцерша, й офіцер! — гукнула Лекерія Петрівна, ставлячи віник у куточок коло грубки.— Ось я зараз побіжу в свій номер та одсиплю в припіл оброку коням.

— Та нате вам оцей кошик на обрік! — сказала Галя,— де ж таки в припіл!

— Є в мене й торбинка на обрік. Це я, бачте, жартую,— сказала панія Висока, вискакуючи з номера.

В номері зосталась мати з дочкою.

В хаті стало тихо, ще якось мертвіше й тихіше після жартів та гармидеру.

— Оце ти, моя дитино, тепер вже неначе одрізана скибка. Мені доведеться самій сумувать та смуткувати в своїх покоях,— сказала Олександра Остапівна до дочки.

— От і одкраяна скибка! Одкраяна, та не зовсім-таки навіки. І ту скибку ви вкинули не старцеві ж у торбу,— обізвалась Галя.

— Вкинула в торбу такому старцеві, якого дай боже усякому. Це правда,— сказала мати,— а все-таки він тебе одібрав од мене, неначе викрав з дому найдорожче добро. Буде мені сумно без тебе в хаті,— говорила мати крізь сльози й крадькома од дочки втерла сльозу.

— Не журіться, мамо! Ми з Павлом часто одвідуватимемо вас. Ще й остогиднемо, як присурганимось до вас та навеземо вам маленьких пискунів,— сказала Галя всмішки.

— Я забрала б твоїх писклят собі в хату та й не пустила б їх додому, бо й своїх пискунів в мене було не гурто,— сказала мати, оглядаючи й впорядковуючи поодчинені чемодани.

Незабаром в коридорі застукотіла неначе череда. Хазяїни вертались з Лекерією Петрівною, а за ними тупотіли наймити.

Масюк дав наймитам по чарці. Масючка покришила добру четвертину сала, одкраяла хліба й дала повечерять.

— Та глядіть мені шорок та віжок! Чуєте! підкладіть, про мене, собі під голови, щоб були вдома та не помандрували на точок.

Незабаром усі замовкли й почали позіхать. Усі якось ущухли одразу. Розмова якось не йшла.

— Час би хоч і спать. Дорога — не приятель, а ворог, хоч і не лютий: набила добре боки,— сказав Масюк, позіхаючи на два зводи.

І незабаром в номерах затихло. Радюк з Галею вийшли до свого номера. Масючці чогось здалось, що Галя пішла і вже більше до неї не вернеться. Вона тихенько заплакала. Якесь неприємне почування, якась навіть досада на зятя заворушилась в душі в старої матері. Їй здалось, що зять одбив та одняв од неї дочку силоміць.

Світло погасло. Масюк як впав на ліжко, так одразу й захріп. Все по номерах затихло й замерло. Одна мати довго ще не спала та перекидалась з боку на бік. І жаль за дочкою, і хазяйські справи та клопоти, і Галине придане, ще не скуплене — все це довго не давало їй спать.

«Чи не забулась я часом чогось для Галі в хуторі? Чи все плаття її позабирала? А чого то ще треба накупить в Києві для неї на нове хазяйство? ножів і тарілок, і мебіль, нові скатерті і...» — дума за думою находили й одходили, як хмари на небі. І вже перед світом стара мати заснула, спинившись думкою на скатерках, втомлена й

дорогою, і смутком, і материнським почуванням своєї доброї м'якої вдачі, і своїм материнським клопотом.

Другого дня старі посхоплювались з постелі раненько. Мати збудила й Галю.

Вони понадівали чорне убрання й налагодились їхать в Лавру, щоб натщесерце побувать в пещерах й вислухать службу божу, бо другого дня думали одговіться в Михайлівському монастирі. Усі похапцем вбирались та чепурились коло загидженого дзеркала, що показувало лице або навскоси, неначе звернуте з в'язів, або робило з лиця не то гарбуз, не то головку капусти.

— А чом же це, Павле Антоновичу, ви не хапаєтесь і не вбираєтесь в шори-вбори та в наритники? — спитала Лекерія Петрівна в Радюка.

— Я й не думаю натягать на себе шори та наритники, бо не поїду в Лавру,— сказав Радюк.

— От і недурно ви позабували граматку і в граматці всі сім гріхів смертельних. Якби це ви поїхали в пещери, то, може б, і граматку пригадали,— сказала з легеньким докором панія Висока.

— Я й дома передивлюсь граматку й часловець, а сьогодні оце, напившись чаю, побіжу по місті напитувать та назнавати квартиру для себе, щоб ви й мама подивились і побачили Галине й моє нове житло.

— От і добре! про мене, нехай буде й так! Поведете мене та й мені покажете, які тут у Києві ті квартири та міські житла,— сказала панія Висока.

Випровадивши усіх, Радюк позамикав порожні номері, вскочив у свій номер і запер двері, роздягся в одну мить і знов впав на ліжко та й захріп під голосне цвіріньканння горобців на липах, неначе під шум води на млинових лотоках та колесах. Він спав довго й міцно. Вже сонце високо підбилось вгору, вже й з церкви вийшли, а він розкошував у сні. Вставши і вмившись, він звелів подавать самовар, напився чаю, потім причепурився перед дзеркалом, трохи не плюнув на свою покривлену карикатуру в дзеркалі, ще й поплямовану мухами, забіг в станю подивиться — чи нагодовані його коні, і пішов по вулицях назнавать квартири.

Ранок був чудовий. В монастирських садках та в тополях за брамою щебетали, аж лящали пташки, неначе в гаю. Надворі була година. Було ясно й трохи душно.

Ранок був веселий, приємний. І в душі молодого Радю-

ка була така сама препишна весна. На серці було весело й радісно. Він був щасливий, як тільки може буть щаслива молода людина, що добула свого щастя.

Вже сливе опівдні він вертавсь додому, поназнававши чимало невеличких квартир.

Він повернув убік, щоб обійти кругом монастиря поза стінами й прогуляться понад горами та глянуть на Дніпро.

Сонце обсипало золотим промінням білі доми та золотоверхі монастирі на Подолі, грало одлисками на гладенькому Дніпрі, лисніло десь далеко-далеко на островах та на далеких луках в озерцях, неначе в дзеркалах, що їх покидало недавнє повіддя.

Надзвичайна широчінь та далечінь картини несамохіть зворушила високі почування в серці, світлі ідеали в мрійній молодій душі. Думи та мрії замиготіли, неначе одлиск майського проміння на тихому гладенькому Дніпрі.

«Простір без кінця, без краю, весь засипаний наче золотом, оповитий в легесенький майський вранішній туманець та опар з води! Й кінця йому не видно! І краю не знать під блакитним майським небом! І нічого ясного, добре омежованого не вхопить в тому мряковитому просторі моє око. Невже й таке людське життя та й моє молоде життя в будущому часі? І сам добре його не вгадаю й не постережу. Як бажає серце прикласти до живого життя мої гуманні золоті мрії, справдить мої високі ідеали! Сипнув би на весь світ рясно та рясно думками, мріями, добром та щастям, як сипле оце золоте тепле сонце рясним золотим промінням на розлогі луки, на Дніпро».

І гострі темні очі його неначе пригасли, неначе припали росою, стали вогкі, мрійні й добрі.

І щасливій молодій душі забажалось зробить весь світ щасливим, та просвіченим, та заможним, та добрим і помирливим, щоб скрізь було щастя, радість, просвітність, гаразд, щоб нічого не було на світі ні темного, ні голодного, ні смутного та журливого.

«Але як? і чим? і де ті способи? і де ті прилади? Людське життя таке поплутане, позасукуване, позамотуване, таке мрякувате, неначе отой імлистий мрякуватий далекий вигляд за Дніпром. Он сумні бори позакутувані в імлу, як сумне людське горе! Он гаї та приліски, ніби хижі звірі, одпочивають, притаївшись в імлі на засідках. А ондечки золотий веселий блиск на банях та хрестах в розкида-

них по береговині селах. Он срібний блиск на озерцях та плесах скрізь промикується через імлу, неначе визирає щастя з туману людського важкого та сумного життя! Життя — це якась мрякувата безодня, поцяцькована подекуди й поплямована одлиском щастя та радощів. І як розплутать і постерегти ту плутанину живого суспільного життя й його давні пережитки? І скільки треба задля цього досвіду, науки, кмічення над живим життям!»

І в молодого Радюка аж голова похилилась, і гарні чорні брови аж насупились од великих гадок та думок.

«Занехаяв би оці важкі думи, як занехаяло їх вже багато моїх товаришів ще за школярською партою... але ці думки та гадки чогось не покидають мене, неначе попри-ростували до моєї голови. Та я й думки не маю кидать їх, бо їх люблю, живу й живлюсь ними, й животію ними».

Радюк встав і помаленьку йшов додому, думаючи свої думи.

— Добридень, Павле Антоновичу! — гукнув до його голос з тіні лип та молодих чинар на алеї.

Радюк аж кинувсь, аж жахнувсь. Несподіваний крик знайомого голосу під липами наче збудив його в сні. Він ніби прокинувсь і зиркнув очима. До його неначе закрадавсь з-за недавно посаджених липок та чинар на самому краєчку гори молодий, високий та плечистий русявий панич в сірому літньому убранні, в вишиваній сорочці, в солом'яному брилі з широкими крисами, з тоненькою дорогою паличкою в руці. Він ще здалеки зняв бриля й вихав ним та махав на Радюка. Сонце розсипалось на його м'яких ясно-русявих, аж сріблистих, наче лляні пачоси, дрібненьких кучерях.

Височенький, повненький та широкий в плечах, він одначе на виду був трохи схожий на маленького делікатного хлопчика з рожевими повними устами, кругленькими ясними сірими очима, м'якими білястими кучерявими васильками на висках та рожевими маленькими вухами, що світились наскрізь на сонці.

— Дунін-Левченко! Лука Павлович! Їй-богу, він! Де це ти взявся? Виплигнув з-за липок, неначе сидів там на засідках. Аж мене злякав,— говорив Радюк, тричі цілуючись з Дуніним-Левченком.

— Де я взявся? І справді виплигнув з-за кущів до

тебе, неначе заєць. Але де ти тут взявсь? — спитав Дунін-Левченко.

— Я оце оженився і приїхав з новою ріднею до Києва. Думаю тут оселиться та напитувать собі будлі-якого місця. А ти вже скінчив свої екзамени в університеті?

— Оце тільки що доконав-таки їх! Тепер я вольний козак і гуляю оце на вольній волі.

Радюк був на два курси старший од Дуніна-Левченка, але вони були великі приятелі, належались до одного товариства й мали однакові думки й пересвідчення як національні, так і загальні, хоч між ними й була різнація по вроді та вдачі. Радюк був жвавий, говорючий та палкий; Дунін-Левченко був непроворний, длявий, нешвидкий навіть в мові й важкий на ході. Він говорив помаленьку, не хапаючись, і навіть розтягував слова в розмові, неначе говорив з приспівуванням. Голос в його розмові був тихий та мелодичний, якийсь приємний. Вухо слухало його розмову, неначе якусь гарну мелодію.

— От і поздоровляю тебе од щирого серця! — крикнув Радюк і подав товаришеві руку.

Дунін-Левченко подякував, здіймаючи бриля і втираючи хусткою мокре чоло. Він був син дуже заможного дідича з чернігівського полісся з-за Десни, з давнього козацького значного роду. Його батько мав свій стародавній дім на Липках і завжди жив в Києві, бо його два сини вчились в школах. Влітку на вакації сім'я звичайно виїздила в свою маєтність за Десну, де в одному селі була своя велика панська оселя, просторний дім, старий чудовий здоровий парк та широке давнє господарство. То була ще батьківщина й дідизна давнього козацького роду Дунінних-Левченків, вже сливе переполовинена останнім нащадком багатого роду.

— Що ж оце ти гадаєш та думаєш робить? — спитавсь Дунін-Левченко.

— По обіді піду назнавати та напитувать квартири, сякого-такого житла, бо вже ж я жінку маю, і оце зараз випровадив свою нову рідню на прощу в Лавру, а сам гуляю та літаю мріями понад луками та дніпровими берегами. Мені є теперечки про що думати й гадать. Думки мої розкочуються, неначе розсипаний з решета горох. І трудно мені їх позбирать,— сказав Радюк,— мене тутечки в Києві усякі старосвітські лисини та старі панії псалтирниці вже обсудили, оббрехали, бо ти сам добре знаєш, що їм

в Києві нема ж про що язиками в салонах клепать. А тут саме в добрий час неначе з піднебесся впали в очі наші вишивані сорочки та смушеві шапки.— І Радюк зареготавсь. Засміявсь і його молодий приятель.

— Коли тебе так вже тут обговорили, то їдь на село та заходжуйся коло хазяйської справи. Це теж праця, ще й не абияка! — сказав Дунін-Левченко.

— Поїхав би, та, коли сказати щиру правду, не маю до цієї справи хисту й потягу. Це, мабуть, така вже в мене природжена вдача. Я люблю, правда, сільське господарство, але більше з його поетичного боку, ніж з практичного, бо й сільське господарство має свій поетичний сутінок.

Я люблю їздить на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями, неначе море, коли колоски черкаються об голову, об вуха, коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками, жайворонки висять в блакитному небі й дзвенять-дзвенять, неначе хтось в небі дзвенить срібними дзвониками. Я люблю їздить на поле в жнива, коли усе сливе село вибирається в поле.

Поле оживає, ворушиться живими людьми, мов стає живе. Люблю кмітить, як на постатях лягає жень кожного женця під серпами, неначе стерня застеляється жовтими хустками; як під косами лягають обважнілі од зерна колоски, як покоси вкривають рядочками жовту стерню. Люблю дивиться, як поле вкриється довгими стайками полукіпків, усякими п'ятками, недокладками та недобірками, як стайки стоять, наче стиснені, по горбах та сугорбах в одну суцільну масу або розходжуються по степах, неначе їх вкрили киргизькі силенні череди та ватаги. Люблю наглядать, як скриплять вози з снопами, а од їх несе духом материнки та усякого зілля.

— І я люблю це усе,— обізвавсь молоденький Дунін-Левченко. І він обернув очі до Радюка й осміхнувсь. І легенький сутінок сільської поезії проглянув через його ясні кругленькі очі, через червоні уста. То були ясні тихі очі поліщуків. Очі світились таким тихим, таким мрійним світом, неначе вони ще й теперечки бачили лісовиків з зеленими бородами та зеленооких русалок ясної місячної ночі; неначе сам молодий хлопець, як і його давні предки, на свої очі тільки що бачив, як русалки блукають понад берегами, і розумів, про що шумить ліс, за що говорять воли, за що шепочуть очерети та комиші в лугах.

— Практичний бік сільського господарства мені не до вподоби,— сказав Радюк,— разуразня тяганина, завсідній клопіт, завсідня купівля, продаж, усяка дрібна снасть: ті ярма, занози, підгерстя, підтоки, війя, лушні, ухналі, шаблі, стягели. Крий мати божа! Вони мене заморочили б на смерть, забили б мені пароки, запагубили б мої думи та мрії. Я більше почуваю в собі потяг до науки; мій розум все потягується до просвітності,— говорив Радюк.

— А в сільському хліборобському господарстві ці дріб'язкові речі, цей клопіт — неминучі. Хазяйським оком воли ситі,— говорив Дунін-Левченко,— та й падкуй коло цього! Та й піклуйсь усею тією дрібнотою щодня, щогодини.

— Як вовтузиться мій тесть Масюк,— сказав Радюк.

— Авжеж так! І я до цього нездатний. І мене більше цікавить здорова бібліотека мого тата й діда вольтеріянця. І з мого батька вийшов тільки сякий-такий хазяїн; але він все скуповує книжки в свою бібліотеку, виписує французькі та німецькі часописі та журнали, та перегортає, та перечитує їх. А коло хазяйства не дуже-то падкує. Скрізь недогляд. Економи, та усякі доглядачі, та пригоничі не дуже-то доглядають і крадуть, скільки влізе.

— Ото й з мене, мабуть, вийшов би такий достоту хазяїн,— принаймні під старість,— сказав Радюк.

— Отак само й з мене! — обізвавсь Дунін-Левченко.— Я радий, що оце з шістдесятих років в нас розпочалась сяка-така просвітня ворушня в суспільстві. Оце для мене цікавіше, ніж усяке сільське господарство та хліборобство. Не хочеться мені закопувать себе на селі в глушині.

— Але ми оце маримо та перекидаємось мріями, неначе опуками, а вже час пізній. Наші, певно, швидко вернуться з Лаври, а в мене в кишені усі ключі од номерів,— сказав Радюк.

І він похапцем підвівсь і почимчикував просто по алеї. Його товариш, не звикший до швидкої ходи й трохи непроворний та длявий, ледве поспішав за ним, дріботячи своїми тоненькими та маленькими, як у панни, ніжками.

— Зайди до нас, коли маєш час! Познайомишся з моєю Галею, а що всього цікавіше, побачиш нашу приятельку й сусіду, панію Високу. Це таке диво, яке можна й за гроші показувать. Подумай тільки собі, що вона приїхала на прощу з периною й своїм віником, а свою упряж та мішок з оброком позабирала в свій номер і поховала під ліжко.

— Невже! — зареготавсь Дунін-Левченко на всю гору, так що аж спинивсь.

— Їй-богу, правду кажу! Оця надто практична людина не загине на селі! Кажуть, вона назгрібала незліченну силу грошей то з хліба, то з сього, то з того: то з курей та качок, то з повісом конопель, і держить їх в скрині чи в бодні в сувоях полотна, чи що,— сказав Радюк.— Ти зачепи зумисне її виразку й розтриюдь та роз'ятри трошки її; заговори ніби ненароком про Дарвіна або Спенсера. Але вона предобра й дуже статковита, статкує коло всього і в хаті, і на полі.

І Дунін-Левченко зайшов з Радюком на подвір'я. Радюк добре зробив, що похопився вернутись додому. В браму зараз-таки притюпали Масюкові коні, а за ними сунулась старомодна колісниця Лекерії Петрівни, але вже без дряниць і без перин, обсмикана й очепурена.

Радюк порекомендував усім свого товариша. Старий Масюк запросив його до себе на чай. Усі полізли вгору по крутих заялозених сходах. Послушник зараз подав самовар. Галя заходилась засипать чай та налагоджувать на стіл, скоса оглядуючи молодого гостя. Лекерія Петрівна побігла в свій номер, щоб причесатись та причепуриться. Але дзеркало показало їй не то мавпу, не то мартопляса, а більш якогось пелехатого велетенського павука в чепчику з людськими очима. Вона не потрапила й причепурить своєї голови й чепурилась навпомацки та полапки. Набравши на тарілку пиріжків та хрустів ради гостя, вона незабаром вступила до Масюків.

— А ви таки з хлібом-сіллю в гості! — крикнув Радюк.

— Атож! я людина поділшлива, я по-сільському, по-старосвітському! І в Києві я не ладна цуратьсяся своїх сільських звичок. Та й ви, паничу, певно, з наших сторін, коли знаєтесь з нашим сусідом,— сказала Лекерія Петрівна, обертаючись до гостя, котрий одразу припав їй до вподоби.

— Ні! я з Чернігівщини. Але ми з Павлом Антоновичем сливинь товариші ще ззамолоду, коли й не змалку,— обізвався Дунін-Левченко до неї по-українській.

— Ото люблю, що ви говорите простою сільською мовою! бо в мене якось язик у роті швидше повертається, коли говорю по-своєму, по-українському: якось нема мені

спину та зачіпки,— сказала вона, вирячивши темні очки на біляве гостеве обличчя.

— Ой, наливай, дочко, хутчій отого зілля, бо я аж перепався, аж став тлінний од довгої служби! — сказав Масюк, спускаючись своєю завальною постаттю на хруський старий стілець.

— Зараз, тату, зараз! От почекайте, нехай трохи чайник постоїть на конфорці! — сказала Галя.

Усі дами були в чорному убранні, як личило спасенницям, і були схожі на черничок. Галя так само була убрана в чорне убрання, і її матовий білий вид та рожеві щоки визначались ще виразніше, ще ясніше. Серед дам, схожих на черниць, і сидячи попліч з здоровим, загорілим Масюком, Дунін-Левченко дуже якось видавався між усіма й своїм ясно-сірим делікатним убранням, і білявою вродою, і білим делікатним обличчям. Для всіх він здавався випещеним делікатним паненям, на котрого ніколи й вітер не віяв, і сонце не гріло.

«І де це Радюк назнав собі таку красуню, в якомусь закинутому хуторі, з такими пишними очима! — думав гість, дивлячись вважливим оком на Галю,— яка рівна, струнка постать! Які пишні очі!»

Галя поналивала стакани чаєм і подала усім. Масючка накраяла паляниці й припрохувала гостя.

— Хоч я вже й давненько напився чаю, але пробігався по горах, набалакався та намарився з Павлом Антоновичем так, що аж у горлі посохло, аж чаю знов забажалось,— сказав гість.

— Ну, вже й правда, що в Києві тих гір, то й не полічить! неначе кіп в жнива на полі,— сказав Масюк.

— Зате ж гарні поетичні гори! Київ закладали та будували, певно, якісь давні поети, коли обрали таке пишне поетичне місце,— сказав Радюк.

— Його закладав або якийсь великий поет, або сатана... знаєте, тоді, як він змагався з богом за землю та пірнув на дно безодні в морі, виніс в жмені землі та давай тріпать рукою та розкидати по рівній божій землі. Отож, певно, з-під його пальців з долоні порснув пісок над Дніпро та й поставали оці кручі та яруги,— жартував Масюк.

— Може, вони й чортячі, але гарні! — сказав гість.

— Нечля вам, Іване Корнійовичу, таке говорити. Я б не дивувалась молодим: їм вже й господь простить, і люди вибачать. Де ж таки старій поважній людині таке

теревенить про святий Київ, та ще й говіючи! Ой господи! З вами, бачу, не одговієшся, а тільки гріха наберешся,— репетувала панія Висока.

— А хіба ж вам не однаково, хто закладав Київ: чи поети, чи чорти? — жартував Радюк.

— Де ж таки однаково! Та хіба ж тому правда? — обізвалась Масючка.

— Їй-богу, правда! свята правда! Ось мене так судомить в ногах от тих гір, ще ледве ступаю. Хіба ж таке судомління може буть од поетів або од святих? — дражнивсь Масюк, тереблячи на всі застави пироги з чаєм, аж його довгі вуса кивали кінцями, неначе сварились на Лекерію Петрівну.

— То вони, певно, начитались оце Дарвіна або Спенсера, що таке говорять про Київ,— обізвавсь гість і зирнув на Радюка.

— Атож! — аж крикнула панія Висока.— Це ті дві сатані, що їх так любить Павло Антонович.

— Ті дві сатані, що вам снились перед виїздом на прощу? — спитав Радюк.

— Атож! приснились, каторжні, обидва; ніби я стою коло ясел в своїй оборі десь вже смерком. А вони вдвох виходять з повітки, чорні, мохнаті та пелехаті, з рогами на головах, а волячі хвости аж волочаться по кізяках, неначе в собак, та просто до мене! та давай дуцать мене рогами. Я оступилась під загату, притулилась, голову ховаю під острішок. А острішок все росте вгору та вищає, а загата посовується та оступається позад мене. Вони, каторжні, кидаються на мене, як скажені собаки. Нема вже мені куди тікати й чим оборониться. А я ніби певно знаю, що вони потягнуть мене в пекло. Коли десь узявсь мій покійник капітан, біжить з дрючком в руках і подає його мені. Тоді я як телепну одного по рогах! роги й поспадали. Я вперіщила по рогах і другого і тому позбивала роги. Тоді вони поставали шуті, неначе безрогі корови. А я їх все жену та жену, та й загнала в повітку. Загнала та й прокинулась.

— Слава вам, Лекеріе Петрівно! — говорив і разом реготавсь Радюк.

Дунін-Левченко й собі реготавсь без сорому, позираючи на Радюка.

— Коли загнали їх в повітку, то й позапрягаєте цю худобу в плуг, та ще й оратимете нею,— говорив Масюк.

— Дух святий при нас та при хаті! Щоб я чортами поле орала? Це вигадали! Одже ж з вами, їй-богу, нагрішиш повну хату, ще й кімнату. Ще добре, що перед сповіддю! — говорила Лекерія Петрівна вже з легенькою досадою в голосі,— а все то ви, Павле Антоновичу, таки винні були, що мені верзлось таке страховиння!

— Чому так? Я й сном і духом в цьому не винен.

— Бо як почали на виїзді на прощу торочить з своїми сусідами паничами про тих страшних заграничних вчених, як почали між собою змагаться та кричать, то вони мені обидва й приснились. Ще гаразд, що я не все второпала з вашої розмови. Але догадуюсь, що то було щось непутяще й ні до чого не годенне.

— Еге! Якби ви були все розчовпли, то були б досі вмерли. Й до Києва б не доїхали,— сказав Радюк.

— Якби небіжчик був не вирятував вас з біди, то ви оце досі були б вже в пеклі. Ой, горе нам! — сказав Масюк з тонким натяканням на жарт і з богобоящою міною на виду.

— Жартуйте-бо та й міру знайте! Од пекла борони боже всякого хрещеного й молитвеного раба божого,— сказала поважним тоном Лекерія Петрівна, збиваючись несамохіть на вислови знахурок.

— Чи ви пак, Лекеріє Петрівно, знаєте, що й я вже перечитала книжки цих двох страшних дідьків?— сказала Галя.

— Невже? Ой господи! Який тепер світ настав. Що ж то далі буде?— бідкалась панія Висока.— Це, певно, десь в Туреччині або в Німеччині вже народивсь антихрист.

— Ну, та й добрі пироги печуть там у вас на селах, Лекеріє Петрівно!— вихопивсь Дунін-Левченко, вкладаючи в копи вже третього пирога.— Істинно сільські! смачні, аж запашні, й тривні. Певно, в вас дуже здатна та зручна куховарка.

— Та куховарка, що отут сидить з вами та чай п'є. Та то я пекла власними руками!— аж крикнула панія Висока якось трохи чванливо.

— Честь вам і велике спасибі!— сказав гість.— В нас так мені вже обридли ті кухарські солодкі та легесенькі, ніби повітряні пиріжки та кухарська одноманітна страва! Було прибіжимо з братом з гімназії, голодні, як вовки, з дитячим апетитом. Так би нам хотілось тернуть борщу

або чогось тривного! А мама все нам дає супчик та супчик та бульйончик, щоб ми пак росли делікатні та тоненькі.

— От я й рада, що наша Масюківка стала вам в догоді,— аж кричала од радощів Лекерія Петрівна,— от я вам зараз ще принесу тарілку! Ой, вікна треба помить!— крикнула вона й схопилась з стільця.

«Які вікна? Що це вона плете?— подумав гість,— чи не божевільна вона?»

— Ой, вікна ж, моє ти лишечко! Чи ви бачите? Он, гляньте! Я й досі не придивилась, хапаючись. Це ж ще з самої зими, з осені в цих ледарів вікна не помиті! І мухи, й павуки, і голуби! Ще й неначе собаки махали та крутили хвостами, повмочуваними в грязь, та хвиськали в шибки! А двері тутечки? Ой ненько моя! Ото паскудство!

— Чи вікна та двері, чи пироги передніше?— говорив, регочучись, Радюк.

— Авжеж пироги, а потім вже вікна! Ось я зараз!— репетувала Лекерія Петрівна.

— Не треба, спасибі!— крикнув гість, схопився з місця і вхопив своєю білою делікатною рукою за її червону шерстку руку, привів і посадовив силоміць на стільці,— не клопочіться й не турбуйтесь! Їй-богу, я вже наївсь по самісіньку шию, аж сить поклав на собі.

— Як наїлись, то я й рада од щирого серця, а як ні, то я винесу вам ще повнісінький кошик,— говорила Лекерія Петрівна.

— Не бігайте й не виносьте! Мені вже час додому, хоч мені й дуже приємно ще посидіть та побалакати. Напиши ж мені, будь ласка, за адрес свого нового житла! Дай знати поштою, де воно буде, то я й прибіжу до тебе. Не забувай, що незабаром день моїх іменин. Зберуться, зійдуться мої товариші та земляки. Посидимо, побалакаємо щиро й по душі. А ти знаєш, що без тебе в нас буде велика дірка за столом, як кажуть селюки.

Гість розпрощався з дуже делікатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Лекерією Петрівною, неначе перед молоденькою панною, подав руку, потрусив її за руку й подякував за пиріжки. Лекерія Петрівна аж почервоніла, од несподіванки навіщось дригнула назад маленькою ніжкою, ще й трошки присіла, неначе маленька школярка: вона, очевидячки, не знала, на яку й ступить, чи на праву, чи на ліву.

— Ну та й делікатний! Ну та й тендітний цей ваш товариш! — репетувала Лекерія Петрівна.

— Дуже вже переделікатнений! — обізвавсь Масюк.

— А які в його маленькі та м'якенькі ручки! Достоту, неначе в панни. А які дрібненькі та тоненькі ніжки! — репетувала Лекерія Петрівна.

— А ви й до ніжок придивились? Ну та й цікаве ж та кмітливе в вас очко! Вас треба стерегтись, та ще й дуже,— сміявсь Масюк.

— Коли воно якось само кидається в вічі! І ладна б не дивиться, та воно само чогось на тебе дивиться, неначе воно з очима,— сміялась Лекерія Петрівна.

— Та то його й брата переделікатнила й перетончила мама,— сказав Радюк.— Я її добре знаю, бо як я був ще хлопцем, в гімназії, то часто заходив у гості до його батька й до цих моїх товаришів. Його батько й тоді жив на Липках в своєму власному домі. Мати його дуже делікатна панія.

— Мабуть, така, як була небіжка ваша мати, бо на неї в інституті й справді ніколи, мабуть, і вітер не віяв, і сонце не гріло,— сказала Висока.

— Нехай над нею земля пером! — обізвалась стара Масючка й перехрестилась.

— А оцей білявий красунь,— говорив далі Радюк,— та його брат, як були в нижчих класах гімназії, ніколи не ходили пішки в гімназію. Їх возили в фаетоні з ліврейним лакеєм. Було його батько аж сердиться та каже: «Якось ніяково мені посилать в гімназію їх пішки, коли польські пани посилають своїх синів в гімназію в парних фаетонах, а багатші та знатніші — і в каретах. Будуть з нас сміяться, як з простих людей». Бо тоді в гімназію не приймали міщанських дітей, а тільки дворянських. Та вже після того згодом, як була знесена панщина і пустили в гімназію усяких міщанських та міських дітей усякої верстви, тоді вищезли коло гімназії ті карети й фаетони і лакеї в лівреях давніших польських панів.

— Певно, скрутніше трохи стало, то й шик увірвавсь,— сказав Масюк.

— Вже як підбільшали оті обидва Дунін-Левченкові хлопчики, то вони й самі побачили, що це якась дурість, зовсім ні до чого не придатна, й почали ходить пішки в гімназію.

XIV

Другого дня прочани одговілись в великій Михайлівській церкві на службі божій у святої Варвари і, вернувшись в гостиницю, пили чай з проскурками, котрі вони подавали на часточку. Напившись чаю, вони розташувались за столом зовсім по-домашньому й почали їсти сніданок. Масючка, й Галя, і панія Висока були убрані в чорне убрання, в чорні чіпки з чорними стрічками. Тільки в Галі червоніла на шиї макова стрічечка та неначе горіли дві червоні кокарди з стрічечок, пришпилені на горсеті одна під одною.

— От, хвалить бога, ми й одговілись. А народу, а тих прочан яка була силенна сила ще й на пізній службі! Який натовп в церкві! крий боже! — говорила Олександра Остапівна Масючка.

— Ви б вже поскидали оті чорні убрання, бо вже ж одговілись. А то як прийде хто до нас, то подумає, що потрапив не в Михайлівський, а в Флоровський панянський монастир до черничок: ви, мамо, неначе флоровська ігуменя, а ти, Галю, неначе ігуменина келейниця, а ви, Лекеріє Петрівно, схожі на рясофорну хористку,— жартував і собі Радюк.

— Авжеж пак! На яку там рясофорну! Мабуть, більше скинулась на ту, що тягає на дзвіниці хвалу божу за хвіст,— сказала якось смиренно Лекерія Петрівна.

— От з вас істинно була б щира та богобояща черниця! — говорив з жартом Масюк.

— Ой, не грішіть! ой, не вводьте мене в гріх та в спокусу хоч до вечора, хоч до першої зірки! бо я ж тільки що одговілась. Нехай я буду присвячена хоч до вечора,— сказала Лекерія Петрівна.

— А після першої зірки вже й нічого? можна грішить? — спитав Радюк.

— Після першої зірки мені байдуже! За всі голови!

— Ну, ми нагрішимо трохи швидше, ще до обіду,— жартував Масюк.

— Бог його святий знає! За людей, бачте, трудно ручитись, а за людський лихий язик і потім. Коли б мене хоч до вечора бог сподобив буть без гріха. Але за вами не втерпиш: якось-таки нагрішиш, як не ділом, то словом,— бідкалась Лекерія Петрівна з острахом за свою праведність.

— А чи багато ти, Павле, назнав квартир? — спиталась Галя.

— Ой, багатенько-таки. Оце, попоївши, ходім зараз. Буду потім вам показувать їх, а ти вибиратимеш, яка тобі буде уподобна,— сказав Радюк.

— Піду й я з вами! Подивлюсь, які кімнати в цих київських палацах, які там горниці всередині, які люде,— сказала Лекерія Петрівна.

— А ви ж недавнечко бідкались, що в вас ноги аж судомить од ходні по горах та бескетті,— сказав Масюк.

— Ат! нехай болять! Один тому час. Господи, як мені оце заманулось заглянуть в ті палаци, глянути, яка там обстава, які стільці й канапи, і чим вони пообббивані, і які по стінах шпалери! Їй-богу, побіжу з вами колядувать по тих палацах.

— Або старців водить по Києву, бо їх тут добра метка. Але ж беріть з собою записну книжечку в кишеню та все дочиста записуйте, а то позабуваєте та розгубите по вулицях і додому не донесете,— жартував Масюк.

— Не погублю! Не бійтесь! Все в голові додому принесу! В мене голова, як копа пшениці.

— Або як добрий винницький казан! Є куди убгать!— сміявсь Масюк.

— Ой, не спокушайте, бо нагрішу ще й до обіду! — крикнула Лекерія Петрівна.

— Йдіть та й нам порозказуєте за все! — говорила Масючка, лягаючи на ліжко,— а я оце ляжу та полежу. А як знайдете собі кубельце, то й я піду та подивлюсь на його,— говорила стара мати, налагоджуючись прилягти на ліжку.

І вони втрьох пішли оглядать порожні квартири. Масюк та Масючка полягали на ліжках, щоб трохи одпочить, довго балакали, потім почали дрімати та позіхать і трохи не поснули. Але пригадали, що після причастя гріх спати до вечора, знов повставали, знов балакали, а молоді та панія Висока не вертались. Вже і з півдня звернуло, вже їм і їсти схотілось, а тих все не було. Аж в найпізніші обіди вони вернулись засапані, потомлені, аж тлінні й голодні.

— А що? найняли собі яке житло? — спитала Масючка.

— Та найняли, бодай тим житлам добра не було! — крикнула панія Висока і ніби впала на стілець,— бачте,

аж засапалась. А що вже гріхів набралась, то нехай мене бог і сохранить, і заступить! Набралась, неначе вівця реп'яхів в городі!

— Де ж ви вбрели там в ті лопухи чи реп'яхи? — спитав Масюк.

— Ще б пак не вбрести, коли тут у Києві в тих житлах реп'яхів по самий пояс! по самісіньку шию! Таки так, куди не ступи, то й реп'яхи! — говорила Лекерія Петрівна.

— Ну, не все ж таки ви ступали в колючки! І багато цікавого бачили, і усяку мебіль, і дзеркала, і шпалери, і сукні,— сміялась Галя.

— Ой, бачила! це правда. Надивилась на все. Бачила такого багато, що буде що розказувать в селі цілий рік,— говорила Лекерія Петрівна.

— Яка ж там в тих покоях мебіль? Яка теперечки мода на мебіль, на покриття мебілі? — спиталась Масючка.

— Мебіль гарна, і шпалери гарні! Про це нема що й казать. Але які тут пани! які панії! Цур їм, пек їм! Хвалить бога, що мені не доведеться шукать квартири для себе. Ото приходимо ми в один чималий дім та й дзвонимо. Вибігає якась вертка горнична, крутить хвостом, показала нам квартирки в домі, а далі запрошує нас у покої. Увійшли ми в гостинну й стоїмо та ждемо. Я стою та й зо́рю по стінах, по мебілі. Гарно, як у віночку. Двоє дзеркал аж під стелю між двома вікнами! Мебіль, канапа, крісла, канапки, якісь круглі дзиглики — усе пооббиване шовком попелястого кольору з темними квіточками.

— Попелястого? Та воно ж негарно! Катзна-що! Неначе попелом посипано! — обізвалась Масючка.

— Неначе й катзна-що, але якось гарно! Їй-богу, непогано! Ждемо ми та ждемо. Ніхто не виходить. А я давай зиркать по покоях. Дивлюсь, аж в одному куточку на косинчику чи на поличці ніби образ. Я пішла та й роздивляюсь. Коли, серце, придивлюсь, аж то скляна картина, а на тій картині якийсь лицар та панна обнімаються. А за картиною стоїть маленька лампочка, щоб ввечері освітлювать ту картину ззаду! «Та то Фауст та Маргарита»,— шепотить нишком мені Галя.—«То це в неї такі образи?»— шепочу я до своїх. Ото я заглянула через двері в спальню, а там ліжко, як цяцька, і скрізь повишивані гарусом килими і на підлозі, і на стіні, а в кутку на полиці знов той

образ! але багато більший! І там цілується лицар з панною! А святих образів коли б вам хоч один, хоч би для людського ока! Ой, ця панія, певно, й сама ласа до тих лицарів та поцілунків! Я тоді з нудьги пішла до одного дзеркала та й заглянула в його. Мене геть чисто всю видно до самого долу; навіть мої черевики видно.

Дивлюсь, а я й справді в чорному скинулась на черницю. Тільки в дзеркалі я додивилась, що я й справді трохи якась куца; бо спідниця на мені трохи куца. Треба буде нижче спустить спідницю. Коли це двері рип! Входить панія, вже пристаркувата, але висока, здорова, та широка, та тілиста, аж огрядна.

Лице довге й повне, та горде. В руках у неї волочиться якесь шитво з квітками, неначе покрівець до церкви на аналой, а сама в ясно-сірій сукні. З погляду якась ніби витрішкувата, чи видроока, чи надута. В ясній сірій сукні вона чогось скинулась на мою сіру корову. Ще й навіщось надула здорові губища. Чисто тобі моя сіра стара корова! Я трохи не сказала: «Бицю, бицю! на хлібця!» Я одскочила од дзеркала. Ще добре, що не висолопила язика та не вищирила зубів, бо хотіла придивиться, котрий зуб у мене вчора вночі болів. А вона волоче те покривало аж по підлозі, а в другій руці держить голку та чогось прямує просто до мене; втупила в мене свої здорові баньки та й питає:

— В вас багато собак?

Я ж очі витріщила на неї з дива та й кажу:

— Вже чого, чого, а цього добра в мене доволі: аж п'ять!

— Аж п'ять! Невже аж п'ять? — крикнула вона й своє шиття спустила аж на саму підлогу.

— Аж п'ять,— кажу я,— одна на ланцюзі коло стані, а чотири бігає по дворі.

— То ви їх всіх приведете на моє подвір'я! То мені не можна буде й у свій двір вийти? — аж крикнула вона на мене.

— А то навіщо б я турлила оту собачу череду за сто верстов до Києва за возом, та ще й у ваш двір! — кажу я і почуваю, що вона мене вже сердить своїми гордовитими баньками та неввічливими словами.

— То ви, певно, приїхали з села? — питає вона.

— Атож! Авжеж з села,— кажу я,— я не тутешня.

— А дітей у вас, певно, з десятеро. Я не приймаю до

себе на квартиру пожильців з дітьми. Діти кричать, верещать, пустують по дворі, лазять в мій садок, зривають вітки, крадуть овощі. А маленькі діти то плачуть, то ревуть, та не дають мені ні читать, ні до ладу вишивати, бо я все помиляюсь.

«Пху на тебе, сатано,— думаю я.— В тебе, бачу, й діти, й собаки, то все одно, неначе їх одна мати родила. Та в мене було всього одно дитинча, та й те померло».— «Ви, певно, думаєте, що це я наймаю квартиру?» — кажу я до неї.

— А хто ж з вас наймає? На вас же не написано, хто її наймає,— каже вона гордовито,— ходять, вирипують мені хату, а квартир не наймають.

— А в вас багато вже пискунів? — питає вона в Галі. Галя почервоніла, осміхнулась та й мовчить. А я таки не втерпіла, бо вже почуваю, що мене й злість бере за те, що оця корова все якось нехтує мною. Вона не знає, що й я капітанша, може, і краща за неї, та й кажу: «Та вони оце тільки що побрались».

— Ну, коли так, то, може, ще ми поти будемо сватами, поки в вас не підуть діти. А як підуть діти, то я мушу вас вивести з квартири. В мене в домі дерев'яні перегородки меж кімнатами, то мені усе чуть. Взяли були в мене оце недавно квартирку отам за тією стіною два студенти. Та як почали співать вночі та ревти, неначе дві єрихонські труби, то я зараз-таки їх і попроганяла з двора,— каже вона. А що вже заправила за дві кімнатки з перегородкою, то неначе за батька.

— Та як вас на ймення та на прізвище? — питає вона. Як назвав себе Павло Антонович, то вона насупила брови й скривилась, неначе кислиці покуштувала.

— Та вона ж з бюрократії й, надісь, вона чула десь, як по салонах потріпують моє ймення,— сказав Радюк.— Ця мене й на квартиру не прийняла б.

— Прощайте й вибачайте, що потурбували вас дурно! — каже Павло Антонович та мерщій з покоїв, а ми з Галею й собі давай хутчій тікать. Од цієї вередливої панії й поли вріж та тікай! така вона гордовита, та вередлива, та надута. Цур їй, пек їй!

— Гордовита, бо вона велика цяця: вона, бачте, генеральша,— сказав Радюк.— Вона була замужем за Рибачковим, котрий перед тим був у Києві предсідателем, а потім директором в банку та наудив рибки на сто тисяч

усякими хабарами, за добрих давніх часів, ще й йому дали село, одняте в одного польського дідича, повстанця.

— Сто тисяч! Ой боже мій, як багато! Я б і не піднесла! — аж крикнула панія Висока.

— Виудив і ставок, і млинок, і вишневий садок, і дім. А тепер його удовиця сидить в норі та тільки ссе лапу, обмочену в зібраний мед, неначе ведмідь. Небіжчикові дала казна на виплат на сорок год конфісковане на Волині в польського повстанця дідича ще друге село. Теперечки в неї тільки й роботи, що з ранку до вечора вишиває подушки та килими, а ляже в постіль, то читає до світу французькі романи.

— А які ж іще ви бачили квартири? — спиталась стара Масючка.

— Ой серце! бачили ще багато, і багато гріха набрала на душу,— сказала Лекерія Петрівна.— Ото йдемо ми та зайшли в двір до якогось полковника Пришибитька. Огляділи передніше квартирку. Квартирка гарна й новенька та чистенька. Павло Антонович і смикнув за дріт та й задзвонив. Нас впустив лакей з здоровими бурцями на щоках. Вони ж увійшли в прихожу поперед мене, а я зосталась позаду. Зачиняю двері та й думаю: «Не буду я витикаться наперед, щоб мене знов не прийняли за матір, бо я ж ще й досі навіть нігде на весіллі не материнувала». Аж вискакує з дверей той полковник Пришибитько в білому кітелі, і владимирський хрестик теліпається в петельці на грудях. Мабуть, він і спить в тих хрестиках.

Цей старий з такими кудлатими бурцями, неначе начіпляв на щоки клоччя, та сухий, та жовтий! Він чогось не до їх обертається, а просто до мене: витріщив злі очки, крутить ними, неначе хотів мене з'їсти або застрелить тими очками. А потім роззявляє вершу та й випинає губища, неначе трубу. Дивився, дивився він довгенько, а потім як криконе на мене: «Ти куди лізеш? ви, чернички, усі дармоїдки. В мене на монастирі для дармоїдів нема нічого! Пішла геть! Геть з двора, волоцюго!» Я розсердилась, аж не стямилась, визвірилась на його й собі та й кажу: «Я й сама ладна давать гроші на монастирі, а не од когось там брати. Не кричіть лишень так на мене, бо й я такий офіцер, як і ви, а може, ще й кращий од вас». Він витріщив дурні очі на мене та й придивляється: неначе шукає очима, чи й справді не блищать часом на мені на мундирі гудзики. А потім якось-таки зараз схаменувсь: обертається

до їх та й каже, та все сердито, неначе й їх лає: «Я цими дурощами, цими квартирами не піклуюсь. Нехай лиш моя жінка побалакає з вами». Обернувсь на цапиних ніжках та й пішов, неначе поніс на кілку свою лису, облізлу голову.

— Це справді вам трапилась притичина! Ото, скажіть, які бувають лайливі люде! Це ви на таківського наскочили,— сказала Масючка.

— Атож! Коли дивлюсь, аж в двері сунеться й шелестить шовковим подолом якась товстуля, неначе висока та здорова копиця сіна на степу, та така гладка, що й в шкуру не потовпиться. Стала в дверях та всі одчинені навстіж двері зайняла. На їй шовкова чорна сукня аж лиснить; на грудях золота брошка завбільшки, як добрий кулак, ще й золотий ланцюжок теліпається до пояса, такий довгий, що ним можна й мого Рябка залигать. А воло таке вам товсте, неначе хто набрав повну хустку маку та й підв'язав їй під бороду! Очища чорні, здоровецькі, а бровища загнуті та аж кучеряві на кінчиках, неначе кучері в качура на хвості: так і знать, що вихрестка! Поклонилась нам ввічливенько та й запрошує в гостинну. Ми й увійшли. Вона просить нас сідать і сама сідає. А в покоях гарно, прегарно! мебіль оббита червоним плисом та м'якенька. Я сіла та так і пірнула в пружини! Їй-богу, трохи ніг не задерла вгору.

— Ото було б за що розказувать на селі, якби ця оказія трапилась з вами й справді! — сказав Масюк.

— Вони говорять за квартиру, а в мене очі зорять по покоях. В кутках стоять фікуси, листаті та високі, аж під стелю. Коли, серце, зирну я в куток, аж там за фікусами з-за листу виглядає якийсь здоровий чи ідол, чи якась людська подоба, зовсім тобі голісінька. Стоїть, як мати народила, той ідол, обпершись ліктем об стовпець, ще й черево виставив. Нате, мовляв, дивіться! Мені аж ніяково було дивиться. Я аж почервоніла, так засоромилась, та, щоб не дивиться на ту непотріб, повернулась на кріслі. Коли обертаюсь, аж під здоровецьким дзеркалом на мраморному столі стоять знов якісь три красуні, голісінькі, як мати народила, і пообнімались руками. Та вже й не додивилась добре, чи вони танцюють, чи хвицяють одна одну, достоту так, неначе три коняки в спасівку стулились головами та одмахуються од гедзів. А в дзеркалі одбивається ще три ідоли, такі самі достоту, ще й поверну-

лись до моїх очей, вибачайте, задом, неначе виставили на показ усі сім смертельних гріхів з граматки. Вони розмовляють, а я вже не знаю, куди повертаться, та сиджу, як неприкаяна, спустивши очі. А та господиня говоре та говоре, та таким тихим та приємним голосом. Мабуть, дуже добра людина.

Насмілилась я знов та й думаю: «Дай зиркну, чи не вгляджу й тутечки десь в закутку таких образів, як в передній господі, в Рибачкової». Шукала очима, зорила по кутках, по стінах,— нігде тобі нема і признаки образів, тільки каторжні ідолища тикають мені в очі свої розгорнуті граматки з смертельними гріхами.

Масюк зареготавсь на всю хату, Масючка й собі осміхнулась.

— Павло Антонович назвав себе на ймення. І ця чогось залупала очима, неначе щось пригадувала... але не скривилась так химерно, як Рибачкова. Мабуть, знають або і тут чули за Павла Антоновича,— сказала панія Висока.

— Мабуть, і ця чула за мене якісь дурні слихи,— сказав Радюк,— але їй за ці слихи, надісь, байдуже: тільки я пересвідчуюсь, що мене і судять, і гудять по салонах.

— А зате ж ми знайшли собі в того злого полковника та в доброї полковниці пречудову й недорогу квартирку,— сказала Галя.— Ось, мамо, підете з нами та подивитесь.

— А я тільки гріха набралась по самісіньку шию, неначе вбрела десь ненароком в посів з гріхового насіння,— бідкалась Лекерія Петрівна.— Ще й сонечко не зайшло, як я спокутувала гріхи, а оце хоч іди до ченців та знов сповідайсь.

— То й висповідаєтесь,— сказав Радюк.— Гаразд, що недалечко ходить.

— А вже зроду-звіку не піду з вами оглядать київських жител. Набралась гріхів, як вівця реп'яхів. Буде мені втямки ця проща аж до нових віників,— аж до другої петрівки.

— Зате ж матимете за що розказувать знайомим сусідам аж до другої спасівки,— кепкував старий Масюк.— Настачите на всю околицю цікавих київських новинок.

— Але оце ми зробили добру промашку по Києві. Я виголодавсь, не знаю й як! Ходім оце усі обідать в ресторан! — сказав Радюк.

— Хіба мене понесете на руках, а сама я вже не спро-

можусь дійти,— сказала Лекерія Петрівна.— Сказать по правді, в мене от-от незабаром нарядяться пухирі або чиряки на підошвах.

— Та й ми не дійдемо. Ноги щемлять, неначе їх хто ломакою молотив. Ідіть, серце, собі вдвох з Галею, а ми пообідаємо вдома: є ще в нас чимало всякого поживку, є ще ціла шинка з плічка,— сказала стара мати.

— А я б оце напилась питного меду-липцю! Я таки зроду ласійка: люблю солоденьке, та добреньке, та смачненьке. Ой, смачний же тут отой питний мед! Од тієї балачки та лайки з усякими Пришибитьками в мене аж в пельці посохло.

— Та ходім, Лекеріє Петрівно! Я вам достану й питного меду, й вина! — сказав Радюк.

— Цур їм, тим ресторанам! Там мене обдеруть, як козу вовки. Тут у Києві за все плати окроми: і за простирядло окроми, і за подушку окроми, і за отой «самограй» окроми, і за якесь дране укривало окроми, і за свічку окроми, і за те, що сядеш і один ступінь ступиш,— окроми,— говорила Лекерія Петрівна.

— Та там же в ресторані не подаватимуть вам на стіл свічок та подушок,— зауважила Галя.

— Та то я, бачте, говорю проти того, що тутечки деруть за все, неначе діти з батька,— сказала Лекерія Петрівна.

Старі заходились коло плічка, а молоді пішли обідать в ресторан. Пообідавши всмак, вони пішли на прогуляння в царський садок, довго гуляли понад горами, милувались, виглядали на міст, на Дніпро, на Аскольдову могилу, що притулилась на терасі під горою в зеленому дереві. Старий город пишавсь на горі, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу. Ціла група монастирів і церков ніби з букетами золотоверхих бань, та баньок, та позолочених хрестів сяла та лисніла на майському сонці, оперезана зеленими алеями на краєчку гір. Пам'ятник святого Владимира неначе був намальований на оксамиті м'якого делікатного блакитного неба.

Картина була лиснюча, мигаюча, мрійна, неначе золотий зачарований вигляд у сні або в казці. І молодий Радюк, і Галя милувались на волі тим виглядом, милувались своїм коханням і були щасливі без кінця, без краю.

— Який дивний звідсіля Старий город! неначе цю красу я бачу в сні, неначе слухаю чудову казку й бачу усі

дива «Тисяча однієї ночі»,— сказала Галя.— А все-таки як пригадаю, що мені вже не вертаться до нашої Масюківки, то мене бере жаль. Я б оце находилась тутечки, натішилась, намилувалась оцим усім та й до Масюківки ладна б вернуться хоч і зараз, в той неглибокий яр з вербами, на ті милі пригорки понад яром, в наш тихий, густий, та затишний, та запашний вишневий садочок.

І маленький сутіночок не то задуми, не то смутку промайнув по її виду, по її карих очах. Вона одвела очі од лиснючого та блискучого вигляду й неначе бачила спущеними додолу очима і той тихий довгий яр, і зелені верби на яру, і густий затишний та запашний вишневий садочок. Її душу поривала тиха поезія ярів та садків дужче, ніж блискуча краса Старого города.

— Ти, Галю, селючка зроду! Тим-то й пориває, й потягує твою поетичну душу той ярочок і той садочок. Забувай, серце, потроху той ярочок і вишневий садочок, бо ми мусимо з головою пірнуть в цьому, зверху тільки мрійному та лиснючому Вавілоні, в цій біганині та тяганині людського міського життя.

Галя похнюпилась, похилила голову й трохи не заплакала.

Вони вернулись додому й по дорозі купили для Лекерії Петрівни пляшку питного меду та пляшку вина. Лекерія Петрівна зараз налила стакан меду й дудлила, закинувши голову назад. Її куценькі товстенькі брови поїхали вгору й стали ще коротші, неначе на лобі хто посадив два гудзики.

— Ну, та й спасибі вам за цей гостинець! Оце ж я заходжусь п'янствувать серед святого монастиря, бо дуже ласа зроду до меду! — аж гукнула Лекерія Петрівна,— я таки добра ласійка. Маю цей гріх на душі.

— А що! може, й ви признались на сповіді на духу, як одна молодиця, що, мовляв, годувала в святу п'ятницю на Параскі́ дитину молоком та забулась і ложку облизала,— жартував Радюк.

— Ви п'янствуйте собі на здоров'ячко, а нам же то завтра доведеться бігати по магазинах та скуповувать усяку всячину на нове Галине господарство: і мебіль, і самовар, і горшки, й миски,— клопоталась стара мати.

— І макогона, серце, не забувайте! Тут, певно, в цих киян не знайдете ні макогона, ні друшляка, ні ковганки,

бо то не село. Жарти жартами, а я, їй-богу, трохи чи не правду кажу, що не знайдете ні товкача, ні ковганки, бо ці київські ледащиці не затовкують салом борщу, навіть і не заминають, і не засмажують засмажкою. Обідала я іноді в тих ресторанах. Борщ, серце, хоч свиням в корито або в помийницю! Пхе! — аж пхекала Лекерія Петрівна.

На другий день стара мати з Галею та Лекерією Петрівною цілісінький день вештались по магазинах та скуповували усяку всячину для молодих на нове господарство: і посуд, і мебіль, і куховарські знаряддя, і ліжка, і усякі укривала й простирядла, ще й набирали для Галі усяке убрання.

Ввечері стара мати лежала на ліжку аж бліда, аж тлінна, трохи не стогнала, така була втомлена од того клопоту та біганини. В неї судомило ноги і все тіло обважніло, неначе од якоїсь важкої хвороби.

Аж другого дня скінчилась та біганина. Аж перед вечором Олександра Остапівна й Галя вже зовсім скупились і поодвозили усі закупки на квартиру. З ними пішла дивиться на квартиру й Лекерія Петрівна. Стара мати загадала зятеві зараз-таки почіплять образи, а Галя почіпляла вишивані рушники й пообвішувала ними обидва образи, котрими старі її благословили, ще й лампадку почепила в кутку перед образами.

В матері чогось була думка, щоб часом вольнодумний зять не поставив в куточку іншого будлі-якого образа з іншого якогось культу або з культу Рибачкової обоженої Маргарити вкупі з Фаустом та з поцілунками. Ще раз мати окинула оком світлицю, чи все було гаразд, неначе вона сама налагодилась тутечки доживать віку; і всі вкупі вернулись в гостиницю, щоб перебуть вечір та останню ніч. Стара мати й Лекерія Петрівна були такі потомлені, що ледве волокли ноги.

— Ой, коли б вже швидше тікать додому з цього Києва! — говорив старий батько.— Цей Київ втомить тебе, неначе лиха година.

А мати сиділа та журилась. Важка дума неначе похилила її голову трохи не на самі груди: завтра вранці треба було розпрощаться з дочкою.

Напились чаю мовчки, невесело. Усі були й потомлені, й змучені. Усі зарані розійшлись на спочинок, бо вранці треба було раненько вставать та виряджаться в дорогу. Усі спали міцним сном, потомлені клопотами. Одна Ма-

сючка спала тривожним легким сном, як людина ніби спить і неначе не спить і через сон почуває і втому та клопіт минувшого дня, і журбу, і жаль на серці. Рановранці усі заворушились в кімнатах, ще як почало зоряти й дніть. Почали лаштуватися, та виноситься, та вкладатись. Знов почалась довга без міри та клопітна біганина та тяганина.

Знов три наймити й послушники завештались по коридорах, неначе посунулась весільна перезва. Напившись чаю та влаштувавши й навантаживши повозки, усі стали перед образами й почали хреститься та молитись на дорогу, щоб бог дав добру путь.

Стара мати, обернувшись до образів, плакала, неначе мала дитина. Галя й собі почала плакать. Мати вхопила дочку за голову, припала плечем до її плеча й нічого не говорила, тільки хлипала.

— Та не плачте-бо, а то ще й я оце заплачу! — крикнула Лекерія Петрівна.— Хіба ж ви оце таки справді навіки розлучаєтесь? Схочете, то через тиждень ізнов побачитесь.

— Прощай, дочко! Тепер в мене в покоях будуть без тебе й стіни німі, й вікна невидющі,— обізвалась мати.

— Ще що вигадайте! Не плачте, бо я ладна приїздить до вас хоч щодня на оденки, і з гребенем, із днищем, і з кужелем. Будемо балакать та якось себе розважимо,— пробувала розважать панія Висока жартами.

Але при останніх словах в неї затрусивсь голос, і вона ніби вже ковтала й слова, і жарти, неначе щось здавило її в горлі. І несподівано покотились по щоках сльози, неначе горошинки.

Поцілувавшись з Галею на прощання, вона не вдержалась і собі заплакала.

Усі повиходили на подвір'я смутні, аж сумні, і знов почали прощаться, готуючись сісти на повозки.

— Переїжджайте, зятю, до нас на прожиття та й будемо гуртом хазяйнувать, бо мені важко буде звикати без дочки в хаті,— сказала Масючка.

— Ох, мамо! Мені либонь швидше книжки або папери в руки, ніж сільське господарство. Надісь, поганий з мене був би хазяїн,— сказав зять.

— Це, бачте, так! — обізвавсь Масюк з повозки.—Хто усе з книжками носиться, з того не вийде добрий госпо-

дар, а хто дуже добрий господар та піклується цією справою, той книжки і в руки не бере; в того книжок і заводу нема в домі. Беріться за що одно, але туди кладіть вже й усю свою душу! — гукав старий з воза в брамі, махаючи картузом на прощання.

«Це правда! туди покладу всю свою душу, усі свої мрії, усі свої поривання, туди — в книжку, в науки, в просвітність рідного краю й темних мас!» — майнула думка в молодого зятя.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові,— гукнув батько з воза в брамі.— Та коли приїдете до нас, то не забудьте привезти мені усяких українських книжок. Я тільки їх залюбки й читаю. Господи, споспішай і спострічай! Дай боже час добрий!

— Щасливої дороги! — гукав зять з двора.

XV

Другого дня перед вечором молодий хазяїн з своєю жінкою сиділи в світлиці за столом за чаєм. Чистенька невеличка світлиця аж лисніла в майському теплому світі, що лився через вікна й грав на чистій, недавно помальованій підлозі. Галя була зроду чепурна та чистючка, як і її мати. В покоях було гарно прибрано.

На двох образах в кутку Галя почіпляла повишивані взорцями рушники. Над столиком висіло чимале нове дзеркало, а коло його по обидва боки так само висіли на цвяшках чисті вишивані рушники й ніби ще більше звеселяли й так світлу та веселу горницю. Під дзеркалом лежали тільки що накуплені нові книжки: перший том Лассаля на німецькій мові та інші наукові книжки, що їх Радюк купив для себе, й Шпільгагенове «Лавами та рядками» та всякі Діккенсові утвори, куплені для Галі, котрих вона ще не мала спроможності прочитать на селі.

— Я оце радий, що ти, Галю, вже перестала журиться та сумувать за своїми. Поживеш в Києві, то й звикнеш,— сказав Павло Антонович, мостячись на стільці, ближче до самовара.

— Мушу звикать. Милі батько й мати, а милий ще миліший, як кажуть на селі. Оце й мені довелось в Києві звикать до того милого. Якби не ти, мій милий, я, здається, зроду-звіку не виїхала б з Масюківки, з батькової господи, не то що до Києва, а хоч і до Парижа. Мені наша

Масюківка вдесятеро краща од Києва, не то що од Парижа,— говорила Галя, засипаючи чай в новісінький чайник.

— То ти, певно, по своїй вдачі вже призначена для села, бо ти там родилась, там і зросла. А тим часом тобі судилась інша доля: будеш зо мною вештаться по усяких містах; мусиш стать городянкою.

Галя поставила чайник на самовар і похилила голову. Перед нею ніби майнули якісь невидані інші міста в якомусь далекому краї, міста чужі, з іншими людьми, і вона на хвилину задумалась.

— От я вчора подав по міській пошті листа до Дуніна-Левченка, дав звістку про моє нове житло, то треба його й сподіваться. Цей прибіжить швидко. Чи є пак в нас що на закуску? — спитав Павло Антонович в Галі.

— Є ще цілісіньке плічко шинки. А за паляницями можна й послать,— сказала Галя.

Не встигли вони випить по стакану чаю, як у двері почувся крик.

Полковник стояв на порозі й чогось кричав на дворника.

— Вже наш полковник викотив свою гармату й гуркає на подвір'ї,— сказав Радюк, заглядаючи в вікно.— Цікаво знать, на кого це він націляється, щоб стрілять.

— Може, влучає в наші вікна? Може, це він якраз на нас хоче шпурлять кулями за якусь провину? — сказала Галя, оглянувшись до вікна.

— Хвалить бога, не на нас. Бог хранив якось! Це він стріляє на свого пришелепуватого дворника. А ондечки в хвіртку входить наш Дунін-Левченко. Одже ж якраз він потрапить під кулі!

— Ой, лишечко! Ще, борони боже, й поляже отам надворі під кулями! — бідкалась Галя жартовливо.

Незабаром в світлицю вступив Дунін-Левченко й поздоровкався.

Його попросили сідати за стіл.

— Що це в вас за хазяїн такий крикливий та галасливий? — спитав гість.

— Та це ми отут оселились і справді неначе під самою твердинею та під рулками гармат,— сміявсь Радюк,— наш господар дуже опришкуватий та якийсь заводіяка: страх як любить стрілять! — сказав Радюк.

— Я боялась, що й ви так і покотитесь під його

кулями,— сказала Галя, наливши стакан чаю й подаючи гостеві.

— В мене й не трудно влучить. Влучив би одразу, бо я не дуже-то швидкий: несплоха втік би й далеко б не забіг,— сказав гість осміхаючись.

— От і спасибі тобі, Павле Антоновичу, що дав мені знать про своє житло. Мені доведеться частенько забігать до тебе, бо нам потрібна твоя голова.

— Ну, в мене не така ж завбільшки голова, як копа, як казала панія Висока про свою голову,— сміявсь Радюк.

— Чи така, чи не така завбільшки, як полукіпок, а все-таки голова. Будемо радиться гуртом, до якої праці нам ставать теперечки. Мої іменини післязавтра. Приходь, будь ласка, до нас, та побалакаємо, та порадимось. Ще й мій тато, й мама не виїхали. Мій тато тебе любить, питав про тебе. І мама до тебе прихильна. Приходь же, не забувайсь! Зійдеться, надісь, багато моїх товаришів та давніших знайомих. Побачимось й з ними, поки не розлізлись по світі, як руді миші.

— Добре! прийду, але не сидітиму довго, бо моя жінка плакатиме тут без мене з нудьги.

— От таки й плакатиме! А може, й не плакатиме? Це ще вилами писано,— сказала Галя.

— Та, сказати правду, в Києві жінки не дуже-то плачуть та побиваються за своїми чоловіками, бо в містах чоловіки не дуже держаться хати,— сказав гість.

— А я собі на лихо селянка, а не городянка. В селах, бачте, трохи інші звичаї, ніж в містах. Я передпочуваю, що мені навіть буде трудно звикнуть до міста, призвичаїться до тутешніх людей та їх звичок,— сказала Галя.

— А вгадай, хто тільки що тобі кланявсь? — сказав гість.

— Тимошкевич? Мірошниченко? — спитав Радюк навмання.

— Кованько! веселий Кованько! Питав, де ти оселивсь, і казав, що зараз-таки до тебе зайде,— сказав гість.

— От і гаразд! Цей чолов'яга й справді веселий, приємний, але мені він припадав до вподоби колись передніше, а теперечки вже ні; колись подобавсь мені своїми жартами та безжурною вдачею, доки ми не поставили національної справи на поважний науковий грунт. Він, здається, легко-

важна, легкодумна людина, хоч і приємна, бо весела та безжурна.

— Така, що ладна повернуть на жарти часом такі поважні речі, з котрими не личило б жартувать,— перебив його розмову гість.

— Еге ж! Ти добре вгадав. В Кованька ці веселощі та жарти, певно, од того, що він їсть та п'є добре і що в його шлунок швидко перетравлює усякий поживок. Та в його й кишені таки не порожні і голова не заснована клопотом та журбою,— сказав Радюк.

— Либонь воно так. Я в його не примічаю міцної підбійки в жартах та смішках,— сказав Дунін-Левченко, вперше на віку підводячи під критику свого знайомого.

— Яка там в його підбійка? Це в йому обрік грає, як кажуть на селі, то він і хвицає, і брикає, і реготить,— говорив Радюк.

Галя зареготалась, аж ложечку випустила з рук, уявляючи собі, як-то хвицає той брикливий Кованько, мов коняка.

— От і мені заманулось побачить на свої очі того вашого веселого знайомого, який він на стать та на масть,— сказала Галя сміючись.

— То й побачиш незабаром. Цей швидко прибіжить до нас,— сказав Радюк.— Ще як ми були студентами, я його дуже любив за його веселу вдачу, але він часом було вже геть-то настирається з своїми жартами. Так було обридне та остогидне, що я часом був ладен тікать од його або запираться на замок. Оце часом було по обіді лежу собі на ліжку та одпочиваю, читаю якусь цікаву книжку. Він рип у хату! та й причепиться з жартами. Так і прилипне, як шевська смола!

— Кидай книжку та вставай! Ходім гулять на гору до Владимирового пам'ятника. Лежить оце м'яло, оцей лежень, неначе колода! Ходім! Вставай-бо, пічкуре! — було кричить він та реготить.

Мені не хочеться вставать, бо я ще не одпочив гаразд. Та й саме начитав цікаве місце. Він мені заважає, одриває мої напружені думки.

— Та одчепись собі! Дай хоч дочитаю до кінця монолог,— було кажу до його.

— Кидай ік дідьку ті монологи та ходім на Владимирову гору до пам'ятника; може, там побачимо який монолог з чорними очима та бровами,— репетує він і висми-

кує в мене з рук книжку та кидає її аж у другий куток так, що вона хурчить листками, мов горобець.

Я було серджусь та одмагаюсь. Він тоді хапає мене за ногу й смикає, а потім стягає з ліжка. Я хапаюсь за ліжко рукою. Він висмикує в мене з-під голови подушку й шпурляє нею в двері, а потім хапає мене за обидві ноги й цуприкує з усієї сили. А руки в його неначе залізні. Я пускаю руки, і він мене стягає додолу.

Бачу було, що мені непереливки, встаю й одягаюсь, бо знаю добре, що ця причепа, ця нахаба вже не одчепиться од мене сплоха, напосядеться на мене ще гірше і зробить-таки по-своєму. На його находила часом нудьга. А книжок він не любив читати, щоб читанням розважить себе та розігнати нудьгу. Тоді він починав жартувать з нудьги і тим, здається, розганяв її. Я було встаю й мушу одягаться та чепуриться, щоб вволить його дурну волю та йти з ним, куди потягне його пароксизм нудьги.

— Знаєш що? А ходім оце до Мірошниченка дражниться та сміятись з його. Певно, ота мацапура, оте вайло сидить та човпе, бо хоче буть магістром. Ходім та насміємось добре, натішимось, а тоді вже потягнемо й його з собою на прогуляння. Втрьох буде веселіше.

Я було вже йду з ним, куди він схоче, бо добре знав, що од його не одчепишся й не одхрестишся сплоха. Не войдуваться ж і не битись з ним. Йдемо ми сміятись з тієї мацапури. Приходимо до його, Мірошниченко кінчав вже тоді курс і лагодивсь держать екзамени. Він було повертає до нас свій вид, підводить темно-карі очі, тихі та спокійні, неначе в якогось буддійського святого. Кованько вбігав в хату з реготом та вскакував з криком.

— І сидить же тобі оця буддійська мацапура над лекціями в такий погожий вечір! Одягайсь та ходім на Владимирську гору витріщать очі на паннів,— кричить Кованько.

Мірошниченко було втирить спокійні очі в Кованька й не обзивається й словом. Він і справді тоді був схожий на непорушну статую Будди, витесану з каменя. Кованько починав дратувать його.

— Ти хочеш буть магістром? Еге, хочеш? Признайсь по правді? — зачіпає було Кованько.

— Ну, нехай і хочу. Що тобі до того? — обзивавсь Мірошниченко, пронизуючи Кованька своїми сливинь чорними спокійними, але вже сердитими очима.

— Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над отими шпаргалами. Ти ніколи не будеш магістром,— дражнив Кованько.

— А ти звідкіль це знаєш? Тобі святі сказали, чи що? — обзивавсь знехотя Мірошниченко.

— Мені це снилось у сні. А мої сни завсіди справджуються. Швидше я буду абіссінським царем або нубійським архієреєм, ніж ти будеш магістром. От побачиш. От поназдивишся.

— Ну, то й будь собі, чим там хочеш, чи нубійським архієреєм, чи абіссінським імператором, а мені дай покій,— говорив спокійним тоном Мірошниченко.

— Та, коли сказати правду, і ти сам швидше надінеш на голову якийсь нубійський тюрбан або якусь нубійську макітру, ніж магістерську тогу. І, по правді сказавши, тобі така макітра та чалма багато більше прияличувала б, ніж магістерство,— зачіпав Кованько.

— Нехай буде й так, а ти одчепись од мене, бо я діло роблю,— говорив Мірошниченко.

— Ба не одчеплюсь! Одягайсь та ходім втрьох гулять! Одягайся-таки зараз, бо мені хочеться на гору! — репетував Кованько.

І Кованько було хапає з реготом пісочницю й висипає ввесь пісок на Мірошниченкові лекції.

Мірошниченко було повертає спокійний погляд і пильно дивиться на купку піску на зшитку.

— Здурів, зовсім знавіснів, коли ще часом і зроду не був навіжений. В тебе тільки й одлички од дідька, що твоє людське ймення та обличчя,— було каже Мірошниченко.

— Та вставай та ходім з ним гуляти, бо ти ж добре тому відомий, що од його і не одчепишся, і ні на який спосіб не одкараскаєшся,— було кажу я.

— Це істинно чортяча спокуса, а не Кованько! — було каже Мірошниченко та встає з-за стола й одягається.

— А ба! таки стало по-моєму! Ходім же мерщій на гору. Ага! або зайдім ще до Шелеста: пожартуємо та подратуємось трохи з ним,— було каже Кованько.

— Ну, дай нам покій! Оце ж пак заходимось ходить по хатах з жартами, неначе колядники або якісь щедрівники. Ще часом достанемо десь замість коляди потиличника,— було кажу я до його.

— Це правда, що Кованько якийсь навіжений. Цікаво б подивиться на його, який він на масть,— сказала Галя.

— Побачиш незабаром, бо як перечує через когось, що я в Києві, то й зараз прибіжить,— сказав Радюк.

— Цей Кованько чогось вже й не припав мені до вподоби, хоч я його ще й не бачила в вічі.

— На його часом находить якийсь нервовий пароксизм жартів. Коли вже почне жартувать, то, певно, й сам вже не вдержить себе й ніби не має сили накинуть на себе гнуздечку. Це все одно, що істеричний сміх,— сказав Дунін-Левченко.

— Одже ти чи не правду кажеш. Ще як був він в гімназії, то чіплявсь з жартами до своїх двох менших братів так, що вони його зненавиділи, й не говорили з ним, і не здоровкались з ним.

— Це, справді, якась проява, а не штукар! Я почуваю, що вже чогось не люблю цієї нахабної людини,— сказала Галя.

— А вже як розвеселиться та розрегочеться чого, то реготить та реготить, чи є чого, чи й нема, неначе з ним трапилась якась істерична хвороба. Я вважаю на ці пароксизми його смішків та жартів як на щось хоробливе,— сказав Дунін-Левченко.

— Між нашими усяковими штукарями буває велика різнація, бо вони не однакові,— сказав Радюк.

Не встиг він скінчить своєї розмови, як раптом одчинились двері і в кімнату неначе вплигнув Кованько. Він осміхавсь, піднявши високо вгору вуса й верхню повну рожеву губу. Широкі й подовжасті білі зуби виставились усі, ніби на показ, неначе він ніс їх на своєму виду попереду себе й показував усім, наче на показ. Галя тільки й примітила передніше, ніж самого гостя, ті широкі зуби, неначе лопатні.

— Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподівавсь? А ми й тут! Чи ви раді, чи не раді гостеві, а ми вже й тут! — говорив і сміявсь Кованько.

— Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем в нашій господі! — просив Радюк.— А оце рекомендую тобі свою молоденьку жінку, хуторянку Ганну Йванівну Радючку.

— Чув, чув! Я все чую, бо мені бог таке чутке вушко дав зроду,— говорив Кованько, подаючи Галі руку, і здушив її за пальці так здорово, що вона трохи не крикнула й не підскочила.

— Я радий, дуже радий з вами познайомиться,— промовив Кованько.

— І я рада бачить і знати товаришів мого чоловіка. Сідайте ж в нас!

— «Щоб старости сідали», як приказують в Масюківці,— сказав Радюк.

— Ну, трохи ще рано дбать за старостів! Треба підождать, доки трохи вияснится,— сказав Кованько, привітавшись до Дуніна-Левченка.

Галя почервоніла. Їй стало трохи сором. Вона налила чаю й поставила перед гостем.

— Та як в вас тут гарненько в кімнатах! І рушники на образах, та ще як гарно повишивані. Це, певно, ви, Ганно Іванівно, навезли з села. Як веселенько од їх в кімнаті! — говорив Кованько.

— Атож! Навезла в Київ нашого хуторянського добра,— обізвалась Галя.

— Чом же ви не натикали за образи чогось, вже й не знаю чого, бо я міська людина. Щось там на селах затикають за образи, чи зілля, чи якесь зело? — сказав Кованько.

— Може, васильки, гвоздики та чорнобривці? — сказала Галя.

— Так, так! Васильки та якісь гудзики, чи гвоздики. Я колись був на селі й заглядав в хати через поріг, то бачив за образами щось натикане таке кострубате, але що воно там натикано, то я гаразд не придивився: чи пшениця, чи просо, чи морква, чи якісь будяки. Здається, стриміли там і будяки та якісь колючки,— говорив і реготавсь Кованько.

— Та то, певно, ви бачили за образами маковійове зілля: колючки — то сизі миколайки та петрові батоги,— сказала Галя.

— Певно, батоги, бо були довгі, аж теліпались по стіні,— говорив Кованько.

— Ну, ти вже справді «наговорив три мішки гречаної вовни» про свячене маковійове зілля. Ще добре, що тебе не чує наша сусіда, панія Висока. Вона б оце дала тобі джосу за свячене зілля та зело. Це ж для неї був би страшний лібералізм! — сказав Радюк.

— Я, сказати по правді, не тямлю смаку та поезії в цих свячених сільських зіллях та зелах та й поезії самого села, хоч і моя мати носить святить зілля на маковія,— сказав Кованько.

— Бо в вас, городян, нема вже народної сільської

поезії. В вас це все вже видихалось,— сказав Радюк.— Ви не тямите справжньої поезії села, хоч і посилаєте святить зілля на маковія; ви вже потроху втрачуєте саме нюхало, що здатне зрозуміть дух сільської поезії,— сказав Радюк.

— Ви кажете, що не тямите поезії села, а я й сплю й бачу свою Масюківку. Приміла б, летіла туди оце таки зараз, і вже й не знаю, чи звикну я до вашого Києва,— сказала Галя.

— То тим, що ви зросли в селі,— говорив гість.— А я городянин з діда, й прадіда, й прапрадіда.

Кованько пив чай стакан за стаканом і тріскав паляницю на весь рот, аж плямкав: очевидячки, він добре виголодавсь.

Галя прикмітила це, догадалась, що він голодний, пішла в комірчину й принесла на полумиску чималий шмат шинки та й поставила на столі, припрошуючи гостей закусить. Потім винесла пляшку червоного вина й поставила на столі.

— Оцю сільську поезію я люблю і вважаю на неї більше, ніж на усяке поетичне зілля. Страх як люблю сільську шинку, печену в житньому коржі! Люблю, що вона пахне коландрою,— говорив Кованько, одкраявши здоровий шмат.

Він заходивсь уплітать шинку на весь рот, на всі свої здорові зуби. Шинка зникала в здоровому роті, неначе він кидав її в вершу або в лантух. Білі здорові зуби терли м'ясо, аж шинка пищала в роті. Щось животинне було примітно в його здоровому апетиті, в завзятій праці пащекою та щелепами. Здавалось, ніби то вовк наминав вівцю.

Од цікавого Галиного очка не потаїлась ця животинна прикмета в гостя; вона цікаво кмітила, як Кованько неначе махав щелепами, та зубами, та широкими губищами.

— Чи ви напитали собі яку службу, чи й досі козакуєте та бурлакуєте? — спитав в Кованька Дунін-Левченко.

— Шукаю і вже неначебто й напитав,— говорив Кованько, не перестаючи махать зубами.— Обридло тинятись без роботи.

— Чи добре ж місце напитав собі? — спитав Радюк.

— Авжеж добре! Я не шукаю місця внизу, а прямо зверху: або столоначальника, або якогось директора, чи предсідателя, щоб, бач, швидше потрапить в губернатори,— говорив Кованько й разом з тим і їв, і сміявсь.

— Ну, це ти жартуєш. Не так-то швидко знайти й багато нижче місце,— сказав Радюк.

— Або таке місце, або ніякого! Я оце й молоду собі назнав. Візьму за нею прездоровий дім, пишно обставлений. На горищі стоїть казан з водою, а з казана вода проведена в крани і в пекарні, і в умивальні, і скрізь по дворі, і в станю, і в возовню, і в льох.

— Навіщо ж та вода в возовні та в льоху? — спитала Галя сміючись.

— А щоб діжки та кадовби з варивом наливать! Хіба ж цього не потрібно?

— Та ти, певно, помилився! Мабуть, позабував. Певно, в тому домі вода тече не з горища, а з долу, як по долині на мочарах на Либеді, де в хатах вода тече з джерел, так що в хаті буває на долівці криниця, а в сінях ставок; ще там і качки плавають та полощуться,— жартував Радюк.

— Овва! Візьму я такий дурний дім! Знайшов дурня. Це вже було б надто багато догоди в домі. А який екіпаж я беру! Які баскі коні беру в придане! То не ваші сільські доморослі шкапи свого хову, а заводського хову,— говорив Кованько.

— Ви й справді оце женитесь? — спитала Галя.

— Атож! Навіщо мені вас дурить чи ману пускати на людей? Я оце незабаром оженюсь, бо маю вже на приміті гарненьку дівчину.

— А та дівчина не піднесе вам часом печеного гарбуза? — спитав Дунін-Левченко.

— Я й гадки про гарбуза не маю, та ще й печеного: прийшов, побачив, побідив,— говорив Кованько.

— А хто ж твоя наречена, чи молода? Можна про це спитать? — говорив Радюк.

— Не скажу, нехай кортить! — потім скажу.

— Скажи по правді, чи ти справді вже знайшов місце, бо оце й мені доведеться десь його шукати,— сказав Радюк.

— Буцімбито так, що й знайшов, але як не посадовлять мене за столоначальника, то я на інше місце ще й не сяду. Я вже настоятель на одно таке місце,— говорив Кованько.

— Ну, в тебе правди ніколи не допитаєшся через твої жарти,— сказав Радюк.— В тебе правда все якось ніби повита туманом жартів чи нещирості, прикритої жартами.

— Ще що вигадай! Щирішої од мене людини й на світі не знайдеш. В мене що на умі, те й на язиці, як у п'яного,— сказав Кованько, кидаючи на стіл ніж та виделку й підвівши свої чималі веселі, трохи вирячені й блискучі, наче скляні очі.

Він одсунув набік чарку, вхопив стакан, налив до половини його вина й випив одразу, неначе нахильці.

— Оце я й пополуднував в вас. Буде, годі! душа міру знає,— сказав Кованько, втираючи губи й вуса.

— Хоч і приємно мені в вас сидіть, але час мені додому,— сказав Дунін-Левченко, встаючи з стільця.— Та й гарно ж у вас в покоях! Чисто, недавно ремонтовано, побілено й помальовано. А в нас же то все запущено в домі, не білено й не мазано і нігде не помальовано. Мій тато чогось оце на старість зовсім якось осунувсь. Не забувайте ж, панове, що післязавтра мої іменини. Приходьте так надвечір, але не пізніться. Я певний, що назбирається моїх товаришів чимало, бо вже багацько з їх повидержували екзамени. Приходьте й ви, Ганно Йванівно! Моя мама й сестра будуть вам раді.

— О, спасибі вам! Нехай вже іншим часом ми вдвох прийдемо до вас, бо, як я бачу, в вас буде тільки ваше паничівське товариство,— обізвалась Галя.

— Нам доведеться побалакать про дуже поважні справи,— сказав Радюк.— Час би вже нам заходжуваться коло роботи, коло практичного чогось. Вже в Петербурзі Костомаров та Куліш почали видавати для народу книжечки на українській мові, видали «метелики». Треба б нам побалакать, дещо обміркувать і взяться за цю справу без жартів і з завзяттям.

— То прийміть і мене до своєї спілки. Ти, Павле Антоновичу, писатимеш для народу «метелики», а я фельєтони, бо це теж «метелики». Ти по-сільській, а я вже по-своєму, по-міському. От і будемо в спілці та в супрязі для загальної праці.

— Ну, це не дуже гарний буде для нас спільник та супряжич,— сказав Радюк.

— Ще й який гарний спілець вийде з мене. От побачиш! От поназдивишся! — жартував Кованько.

— А з вас і справді вийшов би пречудовий фельєтоніст! — аж крикнув Дунін-Левченко.— Не забувайте ж і ви про мої іменини. Приносьте свої фельєтони,— просив на прощання Кованька Дунін-Левченко.

— Добре! Спасибі за пам'ять! Як не вмру до завтрього, то прийду.

— Тільки як йтимеш, то покинь дома свої фельєтони. Замкни їх у скриню на замок на два зводи, щоб часом не повтікали та не потяглись наслідці за тобою в гості на іменини,— жартував Радюк.

— Добре, добре! Але вже й мені час додому. Ходім разом! Прощайте! Бувайте здорові! Спасибі за шинку та за сільську колендру,— говорив Кованько, прощаючись з Галею.

І вони похапцем одяглись і вийшли.

— Та стережись там у дворі, щоб часом не вискочив з дверей наш полковник та не застрелив тебе з своєї гармати! А то ще твої фельєтони й ноги задеруть серед двора,— говорив Радюк.

— Ще побачимо, чий батько дужчий: чи його гармати, чи мої фельєтони,— кричав з двора Кованько.— [Може не мені, а йому доведеться задригати ногами од моїх фельєтонів, бо цей полковник обшахрував полк та з того й стулив собі оцей дім, та ще взяв багату вихрестку, а вона йому приліпила до дому ще й другий дім. Мене нехай стережеться та не дуже нехай влучає.]

Радюк з Галею вернулись в кімнату. Галя кинулась мити посуд та прибирать з стола недоїдки та недопитки, наче переїди після товаряки.

— Як же тобі здавсь мій веселий товариш? — спитав Радюк в жінки.

— Сказати по щирій правді, твій веселий товариш чомусь не припав мені до вподоби таки одразу, хоч він і веселий, і реготить, і смішить. Щось є в йому таке, що мені одразу не сподобалось.

— Товариші в нас його любили за веселу вдачу, хоч він і причепливий, та аж в'їдливий з своїми жартами, але не вважали на його як на поважну, статковиту людину, з котрою можна всмак побалакать про якісь поважні справи. Він просто ненавидить такі поважні питання й од їх позіхає без сорому або зараз глузує з їх, повернувши усю справу на жарти. Ти ж чула дещо з його поглядів.

— Це правда,— сказала Галя,— але як же то оті веселі жартовливі зуби перетерли таку поважну річ, як ота тверда наука, коли він скінчив курс?

— Ця псяюха талановита, хоч ніби легенька на вдачу, як пір'їна. Кованько з тих, що б'ють летючу й котючу

опуку, як кажуть на селі. Здатність в його до наук здорова. Але він нездатний спиниться на чомусь одному, скласти собі якісь ясні міцні пересвідчення. Це людина, як бачиш, зовсім безпринципна. Це метелик, що весело пурхає на сонці.

— Але ж цей твій приятель, скільки я зауважила, неначе трохи брехливий, бо все щось плете, чого я гаразд не втямила: плеще щось схоже на сім мішків гречаної вовни.

— Твоя правда, але тільки трохи. Кованько й справді з тих штукарів, в котрих ніколи гаразд не допитаєшся правди, бо він все повертає на жарти, про що не спитай, і одбріхується, й прикриває правду, наче якоюсь мрякою з жартів. Але часом забудеться та й скине з свого язика ту мряку; якось ненароком ніби прохопиться та й скаже правду. Це буває з ним, коли він або дуже голодний, або трохи слабий, або роздратований і злий.

— Як слабий, то говорить правду? Це щось смішніше за самого Кованька,— сказала Галя й зареготалась на всю кімнату.

— Таки справді так! Як здоровий, то все бреше, а як слабий, то каже правду, бо тоді катма в його снаги до жартів: обрік в йому тоді не грає.

— По-моєму, нехай би він краще все нездужав та слабував, аби тільки казав правду,— сказала Галя й зареготалась на всю кімнату.— Я цій людині чомусь не йму віри. Коли б він часом не нашкодив або тобі, або іншим.

— Може, це тобі такі гадки підказує твоя жіноцька вдача, бо ваша вдача буває часом дуже чутка та почутлива і часом вгадує дещо наперед так само, як і далекосяглий розум.

Галя почала виносить посуд до другої кімнати та ховать його в шафу, а потім вийшла в пекарню до куховарки, щоб попіклуватись вечерею.

Радюк приліг на новенькій канапі, оббитій темно-пунсовою оббивкою, поклавши чорноволосу голову на вишивану подушку, і закурив папіросу. Надворі вже вечоріло. В кімнаті густішали тіні по кутках. Тільки червоне майське небо на заході неначе горіло й жевріло, як жар, і кидало гарячі жарові одлиски на чимале дзеркало та на вишивані рушники по обидва боки дзеркала. На ясній вишиваній подушці чорні кучеряві васильки в Радюка вилися наче молодим хмелем, але на його високім гладенькім, неначе виточенім з білого мрамору чолі над самісінькими

бровами вперше виникли два тоненькі зморшки,— перша прикмета заклопотаної жонатої людини, неначе з їх визирав перший клопіт в житті людини, котрій треба думати, гадати вже не за себе одного.

Несподівані запросини Дуніна-Левченка до себе викликали в його голові думи. І пішли його думи за думами, неначе журавлі в небі повелись ключами, нешвидко, помаленьку, з журливим сутінком журавлиного вуркотання в літньому тихому небі.

«Треба буде сьогодні в товаристві зачепить питання про наші національні й просвітні справи. Як оці тіні закутали мою нову прибрану світлицю, так закутали ніби важкі чорні хмари Україну. Зібрались ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо і кинули тінь та мряку на рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль поллється світ на наш край? Народні маси, тільки що визволені од панщини, темні і непросвітні. Просвічені верстви байдужні до долі рідного краю, позбивані з пантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше ту плутанину. Сусідні народи нашкодили нам своїм безглуздим вмикуванням в наші справи та ще гірше поплутали їх...»

Радюк важко зітхнув. І його гострі, пронизуваті карі очі неначе припали росою. Він кинув думками в давню давнину, в далекі минувші часи, неначе хотів там вишукать одповіді на свої журливі питання, перебіг думками давню історію й зауважив скрізь культурний широкий розвиток через просвіту, через знання науки.

«Це одно і єдине джерело, звідкіль поллється світ на Україну: просвітність та наука. Люде через те недобрі й лиходійні, що не тямлять нічого, нічого не знають про те, що вчиняють, казав ще Сократ. Як тільки в їх буде знання, вони втямлять, що то єсть добро, краса, правда й доброчинок. І вони тоді одвернуться од усього злочинного і привернуться до правди, краси, добра й доброчинку. Це свята правда! Усе лихо в світі сталось од нетямучості. Люди коять лихо знéзнавки. Знання й просвітність — це одні й єдині золоті ключі, котрими ми одчинимо світлий рай для нашого краю, рай, повний зелених садків, повний збитків усякого добра, повний щастя й радощів, де не буде ні старця, ні бідноти, де всім буде добре, скрізь буде мирнота й спокій, і не буде ні зависності, ні ненависності, не буде людей зависних, не буде ніякісінького ворогуван-

ня, бо — настане золотий час рівності, знання й просвітності».

І молодий красунь неначе потонув думками в тій золотій імлі наступаючих кращих часів, потонув думами в поезії мрій про будущий час. Світлі ідеали, світлі картини, одна краща й пишніша за другу, то з'являлись, то зникали перед ним.

Він опам'ятався й підвівсь. Час було вирядкатися в гості до свого товариша. Причепурившись перед дзеркалом, він попрощавсь з Галею й вийшов з кімнати.

«От і загаявсь в мріях. Затого зовсім смеркне. Затого вечір буде. Хотілось би завидна дочвалать до іменинникового двора»,— думав Радюк, хапаючись. І він хапком скочив на «дрожку» й ще завидна покатав в гості до товариша.

XVI

Здоровий дерев'яний дім Дуніна-Левченка був на Липках, де тоді проживали сливе винятково аристократичні сім'ї, усякі полтавські, чернігівські та здебільшого київські сполонізовані дідичі. Дім був стародавній, схожий на дідицькі будинки по селах в дідицьких багатих оселях. Стародавній сільський ганок з чотирма дерев'яними колонами виступав сходами на тротуар, а дім стояв трохи осторонь, одгороджений од улиці невисокими залізними штахетами, через котрі попід стінами манячили кущі троянд та жасмину.

Через одчинену хвіртку Радюк вглядів, що в садку манячили молоді товариші, й сам Дунін-Левченко стояв недалеко од хвіртки й махав до його брилем.

Прикатавши до брами, Радюк зліз, пішов у двір і зайшов у садок. В садку на лавках сиділо кільки душ молодих товаришів та студентів. Декотрі ходили парами по нечищених доріжках та заросших травою стежечках. І двір, і садок були занехаяні, занедбані. Старі груші та яблуні буйно росли на волі, як хотіли, попереплутувались гіллям, вгніздились верхами одні над другими, тислись, зчіплювались, неначе вступали в бійку за своє місце. Клумби квіток позаростували лопухом, чорнобілем та кропивою. А з бур'яну виглядали квітки: лелії, розкішні рясні півонії. Довгі дерев'яні стані та возовні з галерейками та колонками зчорніли, перехнябились, аж повгинались. По-

крівля на їх поросла зеленим мохом. Усе було пообдиране, зчорніле. На стінах дому щикотурка подекуди пообсипалась. Бляшана покрівля на домі скрізь повигорювала й зчорніла. Подвір'я заросло травою. Попід барканами росли зелені лопухи та кропива; вони постікали й збутявіли в холодку. Десь вихопилась навіть собача бузина. Смерком вигляд здавався ще сумніший.

«Одже ж син казав правду, що старий Дунін-Левченко все осовується та осовується, неначе історія давнього козацтва та його нащадків, сьогочасних українських дідичів»,— подумав Радюк, озираючи подвір'я та поплутаний старий зарослий садок.

Радюк привітавсь до іменинника й тричі поцілувався з ним. Молоді гості повставали з лавок і попростували до гурту. Почалась розмова та привітання.

Всі поздоровляли Радюка з оженінням, бажали йому щастя-долі в новому житті. Ті, що поскінчували курс, були надзвичайно веселі та говорючі. Дехто розказував про свої вдатні чи не зовсім вдатні останні екзамени. Усім очевидячки було весело. Майське повітря ворушило й без того ворушливі молоді нерви. Весела голосна розмова, веселий нездержний регіт аж розлягавсь по старому садку.

— Але жарти жартами, а оце коли ми випадком зібрались, то при цій нагоді було б варто побалакать нам про щось поважніше,— сказав Радюк.— Ми ж оце незабаром розійдемось і розліземось по світі. А поки що поговорім, до якої праці нам ставати.

— Добре, добре! Тільки коли б часом не принесло Кованька, бо він не дасть нам поговорить до ладу про наші справи,— говорили молоді паничі.

З дому вийшов старий лакей і запросив усіх в покої на чай. Молодий Дунін-Левченко вхопив під руку Радюка й повів в покої. За ними юрбою, з вискоком, трохи не з вибриком, пішли молоді гості на парадовий прихід з улиці.

Старий лакей одчинив двері і впустив в покої цю веселу юрбу молоднечі. Вона одразу сповнила старі просторні, але мертві покої шумом та гамом. Дім і справді був старий і не лагоджений вже, може, кілька десятків років. В здоровій залі два кутки осіли. Підлога погнулась і пожолобилась. Вікна покривились набік, неначе нездужали й терпіли велику муку, аж скривились. Старомодна дорога, але важка й завальна мебіль стояла неначе на горбу й насторочилась бігти наниз, а по другий бік старомод-

ний довгий та вузький фортеп'ян неначе опустив вниз довгого хвоста й заткнув його в куток. По закутках на шпалерах проглядали плями на стінах, неначе хто позапинав їх попід стелею географічними картами. Тільки дві гарні копії з портретів козацьких полковників, хазяїнових предків, були прикрасою в залі.

Весела компанія розсипалась по залі й неначе збудила й дрімаючу завальну мебіль, і старого недужого діда з хвостом, що вже вижив свій вік і смутно опустив свого хвоста в куток. Молодий хазяїн повів гостей в столову. Вони перейшли через невеличку довгу кімнатку, схожу на коридор, з котрої через одчинені збоку двері здорової бібліотеки виглядали шафи з книжками, високі, аж до самої стелі.

Ввесь коридорчик і бібліотека були суспіль обставлені шафами. Дід молодого Дуніна-Левченка був вольтеріянець і ліберал, яких було багато в давніший час на Україні.

Веселе товариство по дорозі добре нагукало здоровим мертвим шафам: і Вольтерові, і Дідро та Жан-Жакові Руссо, і Бантиш-Каменському та Георгієві Кониському, і іншим небіжчикам і вступило в просторну столову. В високій просторній столовій поосідали всі чотири кутки і підлога посередині так випнулась, неначе стала черевата. Серед столової, неначе десь на пригорку, стояв довгий стіл з самоваром. Стіл аж захряс під закусками та посудом. Коло самовара сиділа Юлія Кирилівна Дуніна-Левченкова й наливала чай. Побіч неї на широкому м'якому кріслі сидів хазяїн Платон Петрович Дунін-Левченко, а проти його сиділи три його сусіди, чернігівські дідичі, вже літні люде. Вони приїхали з села й прийшли на одвідини до свого земляка й приятеля.

Платон Петрович був вже пристаркуватий чоловік, високий на зріст, кандибастий, сухорлявий та смуглявий з лиця, дуже добрий, тихий, довгобразий і ніби хамулуватий. Чорне довге волосся й здорові вуса вже ніби припали сніжком. Карі ясні, але тихі очі світились розумом.

Платон Петрович був освічений і начитаний, як і його батько, котрий, як вольтеріянець, сповняв свою бібліотеку утворами енциклопедистів. До панщанних крепаків він був ласкавий, а до двірських слуг такий добрий, що на старості літ визволив їх на волю, навіть видавав пенсії грішми та харчами. Од батька до його перейшла, ніби в спадщину, любов до книжок, до просвітності, навіть до

штучності. Він все сповняв батьківську сливе винятково французьку та німецьку бібліотеку новими книжками; любив українську історію, любив козацьку давнину. «Історію Русов» Конiського, українську історію Бантиш-Каменського та Маркевича знав трохи не напам'ять. Але він був падковитий тільки до книжок, а хазяїн з його був непрактичний. Доми та забудування і в його селі, і в Києві стояли без лагодіння десятки років. Сам Платон Петрович почав вже слабувать. Як підросла дочка, він мав на думці вже продать свою батьківську оселю й струхлявілий дім на Липках, щоб не клопотаться лагодінням, і купить новий гарненький, готовенький.

Хазяйка Юлія Кирилівна сиділа за здоровецьким самоваром, неначе за твердинею, й виглядала звідтіля. Щупленька, невеличка на зріст та утла, з ясними очками, вона була в ясному легенькому убранні і, неначе пташка, вгніздилась в гніздечку з кисії, та кружев, та білої ангорської пухкої шалі. Здалеки вона здавалась молоденькою блідою утлою панянкою. Було знать по її делікатному блідому й наче прозорому обличчю, по її тоненькій щупленькій постаті, що вона за ввесь інститутський час і справді випила добру порцію оцту, схламала потаєнці пудів зо два крейди, щоб буть блідою й делікатною, як тоді була мода.

Паничі підступили до господині, здоровкались з нею й поздоровляли з іменинником. Вона була привітна до всіх і ласкава. Добрість і тихість вдачі світилась в її ясних оченятах. Тільки Радюк запримітив, що вона якось не так ласкаво привіталась з ним, як було колись передніше.

— Поздоровляю вас! Ви, кажуть, вже оце оженились; привезли своє молоде подружжя в Київ? — сказала Дуніна-Левченкова.

— Оженився, якось сподобив-таки господь! Тепер я неначе причалив до берега,— сказав Радюк.

— От і добре! Я дуже рада! — обізвалась хазяйка, але було знать по її очах, що вона не така рада, як було колись передніше торік і позаторік: в неї була думка залучить цього красуня до своєї молоденької доні, а теперечки ці надії пішли марно.

Старий хазяїн щиро привітавсь з молодими, підвів голову, випростав згорблений стан і неначе повеселішав. Він любив молодих студентів, любив слухать їх веселу

й розумну розмову і сам тоді ніби оживав, якось ожвавлювався, ставав жвавіший, бадьористіший. Він був нахильний до принципіальної філософської розмови, котрої не люблять старі люде і котра так гарячить та запалює молодих.

— Сідайте ж, будьте ласкаві, коло нас, то, може, й ми помолодшаємо од вас,— припрохував Дунін-Левченко, показуючи рукою на стільці навкруги довгого стола,— та будьте в мене, як вдома в себе! Не церемоньтесь: пийте чай і закусюйте, що кому до смаку.

Молоді паничі обсіли стіл і зробили пошану наїдкам та закускам Юлії Кирилівни. Наганявшись та нагулявшись після нудних екзаменів, вони натрапили на добрий попас і полуднували, аж за вухами лящало. Старий лакей Гаврило ледве встигав подавать чай, неначе він десь по дорозі виливав стакан в бутлі або в барильця.

— Що, живий, здоровий ваш тато, Павле Антоновичу? — спитав хазяїн Радюка.

— Ще держиться до якогось там часу. Хазяйнує, бо оце мої дві сестрі вже вийшли з інституту та приїхали додому. Для їх треба ж дбать. За мене батькові байдуже, бо я й сам якось дам собі раду. Але йому треба дбать для сестер, то й мусить дбати та піклуватись господарством,— сказав Радюк.

— Ваш тато завжди був хазяйновитий, не такий, як я. От ніяким способом не зберусь полагодить своє житло: то нездужаю, то ніколи, а то просто-таки, мабуть, до того в мене хисту нема,— сказав Дунін-Левченко.

— Та якби ворухнулись добре, то звідки і той хисг вигулькнув би. А то ви все за книжками та за газетами,— обізвавсь один вже літній гість дідич, що був однієї верстви на літа з хазяїном.

— Може, ви й правду кажете, але я до тієї тяганини таки, певно, зроду не дуже здатний. От тутечки мої сусіди, дідичі з Волині, поляки, може, тим і не хочуть знайомиться зо мною, що я живу не в аристократичних, а в старих трухлявих покоях. Все чогось одмикують од мене та цураються мене.

— Та й їх діти, сказати правду, і теперечки в університеті держать себе осторонь од нас, українців, чомусь не сходяться з нами й дражнять нас «культурниками»,— сказав Радюк.— Прізвище, на наш погляд, зовсім-таки не погане для нас, але вони самі чомусь і гадки не мають за

просвітність народу в тих краях, де вони тільки й животіють послуханням та працею нашого народу.

— А для нас,— сказав Дунін-Левченко,— і справді настав час заходжуватися коло просвітності рідного краю, а найбільше темного народу. В Петербурзі Костомаров та Куліш вже заходились видавать «метелики» для читання народові. В Полтаві вже заходились коло недільних школ для міщан, задумали заводить читальні, навіть народний театр.

— Я чув за ці недільні школи,— сказав старий Дунін-Левченко зовсім байдужним тоном, неначе мова мовилась про годину або негоду.

— Чув і я, що там почали заводить школи недільні й вечірні, ще і в суботи для убогих євреїв, але докладно нічого про це не знаю і тямку про це не маю, бо мені ніхто не розказував за це докладно,— обізвавсь один з гостей, пристаркуватий чернігівський дідич з байдужністю.

Було знать, що ці нові питання не цікавили їх анітрошки. Ці пани були якісь пасивні й байдужні до тих тогочасних справ.

— А справді, треба б нам поговорить про ці національні й просвітні справи, щоб негайно ставать до праці, коли вже нас продражнили «культурниками». Може б, і ми вклали якусь лепту на користь рідного краю та нашого старого Києва,— сказав один з молодих гостей.

В прихожій задзеленькав дзвоник. Лакей длявою ходою почвалав одчинять двері. Розмова перетялась.

— Якогось гостя бог приніс,— сказав молодий Дунін-Левченко і побіг назустріч гостеві.

В далекій прихожій почувсь шум та тяганина роздягання. Застукотіли закаблуки. Голосний регіт залунав по здоровій порожній залі.

— Це прийшов Кованько! — промовив Радюк пошепки, і в його брови насупились.— Не дасть же він нам теперечки гаразд побалакать про наші поважні справи; буде тільки нам заважати й перебаранчать в роботі.

— Йому б тільки на Житньому базарі витрішки продавати або дзвонить в дзвони, а не говорить про поважні справи,— обізвавсь один з молодих гостей.

— А я люблю Кованька за веселу вдачу. Трохи розважить нас: пожартує, порегочеться, то й мене якось несамохіть візьмуть смішки,— сказала хазяйка, осміхаючись.

— Я от і не бачу його, а тільки уявляю собі його веселий вид, то мене вже сміх бере,— сказав старий Дунін-Левченко і вже справді сміявсь своїм тихим та добрим осміхом до старших гостей.

Приїжджі дідичі й собі осміхнулись. Дзвінкий, голосний голос десь далеко розлягавсь за бібліотекою, але його було чуть через два покої.

В дверях і справді з'явивсь Кованько й блищав ще в дверях своїми широкими випнутими наперед зубами. На здоровій голові довге волосся було не зачесане, навіть трохи розпатлане.

— Так і є! Он вже несе поперед себе наче наштрикнуті на вила зубища, неначе усім їх показує.

— Нічого — те, нічого! Побалакаєте іншим часом про свої справи. Час од вас не втече ж таки, як вода в Дніпрі,— говорив старий господар і сміявсь.

Слідком за Кованьком вступило в столову ще кільки молодих гостей в вишиваних сорочках, з червоними застіжками на грудях. Декотрі були в свитах з драпу. Один прийшов навіть в простій, щиро сільській товстій свиті, підперезаний червоним «одеським» поясом з довгими кінцями й торочками.

Веселий Кованьків голос очевидячки розворушив старих. Хазяйка висунулась з свого гніздечка й навіть встала назустріч Кованькові, тягнучи за собою ангорську шаль, неначе легенькі крила, щиро й з осміхом привіталась з ним і посадовила його поруч з собою. Старий господар підвівсь на недужих ногах і якось по-молодечому простяг до Кованька свою довгелецьку, сухорляву руку через стіл, через посуд і наїдки. Він пожвавішав, повеселішав, неначе вхопив іскру од веселого Кованька й підживив свої розторсані нерви, застояну кров.

Хазяїн попросив молодих гостей садовиться за стіл.

Стіснили стільці, зсунулись, зщулились і якось усі повсідались.

Радюкові й справді не дали говорить далі про свої справи.

Знов почалось наливання чаю та подавання. Гаврило знов пішов мандрувать кругом стола. Гості пили чай, гомоніли, балакали голосно, реготались, аж одляски лунали по бібліотеці та побічних покоях. Нові гості кинулись на полудень, полуднували, дзенькали ножами, стукотіли об тарілки. В столову нові молоді гості знов неначе впустили

з залу вихор, котрий вже в столовій був впав і почав стишуватися.

«Ну, таки принесло ледащо отого дзвонаря, оте брязкало! Забавлятиме старих хазяїнів, замовлятиме їм пристріт, неначе знахурка, і буде довго замовлять, а нам перебаранчатиме міркувать та розмовляти про пекучі справи»,— думав Радюк, мовчки поглядаючи скоса на Кованькові білі лопатні та на патлату голову.

Кованько пив чай хапком, з якоюсь жадобою, неначе його пекла надзвичайна печія, або неначе він хапався кудись йти. Хазяйка заворушилась в своєму гнізді, сама накраяла для його паляниці, сама доставала тарілки з наїдками і присовувала до Кованька. Наче пташечка, вона заметушилась, якось затріпалась, неначе її ангорські крильця затріпались в пташиному кубельці або в ремезовому гніздечку-рукавиці.

— Полуднуйте, бо я бачу, що ви неначе виголодались,— припрохувала Юлія Кирилівна Кованька.

— Та я все голодний, признаться по правді. Стецько в «Сватанні на Гончарівці» каже, що він так любить обідать, що обідав би цілісінький день з ранку до вечора. А я оце маю такий апетит, що ладен їсти хоч і цілісіньку ніч,— молов Кованько й розсмішив добру стареньку хазяйку.

— То й призволяйтесь на здоров'я! Але вам не доведеться полуднувать цілу ніч, бо мій кухар готує для вас добру вечерю,— говорила Дуніна-Левченкова й сміялась.

— І за полудень спасибі, і за вечерю заздалегідь дякую.

Одначе й другий вихор в столовій покрутивсь, повертівсь та й упав; нові гості напились чаю, набалакались донесхочу й ущухли. Хазяїн підвівся з крісла й попрохав гостей в залу, подибавши поперед їх своїми цибатими, але не дерзкими, неначе крихкими ногами. Гості рушили слідком за ним, розсипались по залі й посідали по завальних та важких канапах та кріслах. Хазяїн подав усім скриньки з тютюном та з сигарами, а сам підмостив подушку під спину й неначе пірнув в м'яку канапу. Коло його посідали поважні приїжджі гості й розпочали балачку про свої сільські хазяйські справи та про сусід.

Молоді розсипались по залі, як овечки в степу, і, накурившись, загомоніли про свої справи.

Радюк сів коло стола проти хазяїна. Декотрі гості

попримощувались кругом стола на стільцях та усяких дзигликах з подушками. Дехто стояв коло вікон, спершись на одвірки. Вигляд в залі був чудернацький і загалом мальовничий, пістрявий й іскряний. Між чорними сіртуками сіріли драпові тонкі свитки, червоніли мережки вишиваних сорочок, червоніли одеські червоногарячі та жовтогарячі пояси, манячили червоні стьожки застіжок. Коло канапи, побіч спанілого млявого хазяїна, манячила товста парубоцька свита. Густо спахували червоні огняні цятки на сигарах та папіросах. Очі ясніли й блищали од напружених думок, од сподівання ради за пекучі просвітні справи. Коло самого стола між двома дідичами манячила кудлата Кованькова голова. Кованько держав в роті претовсту папіросу, неначе заткнув в рот ковбасу. З тієї папіроси густий дим валував вгору під самісіньку стелю, неначе з цегельні.

В цьому ніби рябому та смугнастому й пістрявому товаристві були паничі з усяких мішаних сім'їв, було навіть три католики з київських та волинських молодих дідичів, котрі походили з давніх українських сполячених сім'їв. Вони попристававали до українців і стали до спільної праці, назвавши себе знов українцями. Таких українців тоді звали «україноφілами». Решта католиків, товаришів молодого Дуніна-Левченка, як тільки вгляділи на йому червону застіжку й мережану сорочку, зараз перестали заходить до його й одкаснулись од його. Батьки й матері навіть забороняли їм мать знайомість з червоними стьожками та свитами. Це вже було перед самим польським повстанням з початку шістдесятих років.

— Та за які то недільні чи якісь вечірні школи ви, Павле Антоновичу, були почали балакать? — спитав зацікавлений хазяїн.

— За школи та читання в неділі та в свята для міщан та міських слуг, читання лекцій по усяких науках або читання поетичних просвітніх утворів,— сказав Радюк.— Європа вийшла з темряви й дійшла до високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху доганять Європу, щоб не опинитися далеко позаду, і піднімать розвиток сільських і міських мас. Підніметься наука в народі, то це само по собі вже потягне за собою й промисловство, і ремество. Наука добере ключів до всякого замка й одчинить двері до світла, й добра, й добробуття в житті. Нам треба, що стосується до культури краю, за-

класти в Києві недільні школи й вечірні читання для старого й малого, щоб потроху сипать світло на темні маси. Подаймо прошення про дозвіл та й будемо по черзі ходить в ті школи та й читати. Може, в місті ще хтось знайдеться прихильний до цієї справи, то ми й тих залучимо й запросимо нам на підмогу.

— Добре, добре! — обізвалось багато голосів.— Ми усі ходитимемо й сіятимемо це насіння на користь масам.

— А хто ж вам платитиме за це гроші? Чи ви ходитимете дурнички? — одрубав Кованько.— Як дурнички, то од мене буде дзус!

Ця Кованькова вихватка здивувала усіх дуже неприємно. Усім здалось, що Кованько якось змилив, звернув навкоси з простого шляху в якесь багно. Усі зауважили вперше, що Кованько не має ніяких щирих пересвідчень, нездатний по своїй вдачі до чогось путнього, що він коли не ледар, то просто необачний штукар і людина без принципів і без пуття і, може, буде згодом ще й шкодливий для справи.

— Авжеж дурнички! Ради ідеї, ради рідного краю,— сказав Радюк.

— Ну, за це спасибі! В мене не стане часу на це, бо в мене й без того праці по самісіньку шию коло моїх лазень. А батько старий, нічого не доглядить гаразд,— сказав Кованько.

Усі витріщили на Кованька очі з дива. Ніхто од його не сподівавсь цього. Така вихватка здивувала всіх.

— В Петербурзі почали видавать «метелики», книжечки для народу, але писати їх там нікому,— знов почав Радюк.— Тим часом од начальства з Петербурга доручено в Києві скласти й зготувать школьні українські книжки для народних шкіл на українській мові. Ми станемо й тут до помочі й зготуємо гуртом усі популярні книжки для народу на українській мові по всіх науках, як це зробили чехи, як це вже давненько зроблено в Англії. Поділім між собою усі науки та й понаписуємо коротенькі книжечки про кожну науку для народу. Розстараємось грошей,— тоді видамо книжечки для народу.

Піднявсь гомін та клекіт. Дехто почав робить цю ділянницю складання книжечок між молодими. Почалось змагання, кому що брать, почалось навіть силування й накидання декому такої роботи. Одні намагались, другі одмагались. Хазяїн і старі дідичі слухали цю всю тяганину

байдужно, пасивно, хоч і нічого не мали й нічого не говорили проти того. Їх очевидячки тільки цікавила новина цієї справи, й досі нечувана й небачена ними на віку.

— Що ж ти візьмеш? Яку науку береш собі для просвіти народу? — спитав молодий Дунін-Левченко в Кованька.

— Я візьму на себе анекдоти; візьму й ладен дати в цьому засвідчення на папері, бо я маю до цього хист,— поважно обізвавсь Кованько.

— Та, певно, фельєтони жартів? — додав Радюк.

— Атож! це саме личить мені, ще й дуже припало мені до вподоби. Давайте й справді будемо смішить ваших сільських «хахлів та хахлушок», оті очіпки та очкури! Я понаписую їм таких фельєтонів, що ті очіпки та очкури, усякі дядьки та дядини аж за боки братимуться. Це буде найцікавіша книжка й найбільше матиме читальників.

Кованько, як і міщани та купчики в Києві, вже дуже зневажав селян, дражнив їх «хахлами», гордував ними й піднімав на смішки, як і міщани, ставлячи себе без міри вище од селян, одрізняючи себе от селян, як щось вже інше й без міри вище од селюків.

— А справді, ця книжка мала б найбільше читальників навіть в містах,— знехотя й несамохіть вискочило з уст в хазяїна.— Українські анекдоти — це цікава сила. Це наші народні «Декамерони», тільки ще не позаписувані.

— Одже тобі все смішки та жарти,— обізвавсь Радюк,— може, ще скажеш, щоб тобі платили по три шаги од рядка за твої фельєтони та за декамерони?

— А чом би пак і ні! І то гроші! Знадобляться на тютюн! Я беру анекдоти й декамерони й переважу вас усіх: передніше од усіх вас вистараюсь на просвітника. От побачите! — говорив Кованько.— Я виграю, а ви програєте.

— Одже ж ти не тямиш гаразд ні нашої ідеї, ні сільської темноти та нужди. Ти тільки гальма для нас і в цей час, і гальмуватимеш нашого культурного воза й далі, бо усе якось вагаєшся та мотаєшся од берега до берега, ще, чого доброго, й сам підеш за водою,— сказав Радюк, вже роздратований і сердитий на Кованька.

— Ой, борони боже, щоб я пішов «за водою»! Я не хочу топиться в Дніпрі. Топись собі сам, коли твоя добра хіть.

— Ти, здається, з тих, що самі не підуть «за водою»,

але од нетямучості та так, з доброго дива, ладні пустить «за водою» народну просвіту й рідний край, ще й не скривляться, а будуть реготаться та скалить зуби на вітер,— сказав Радюк і одвернувсь од Кованька, насупивши брови. Гнів блиснув в його карих очах.

— Цього Кованька треба б вимкнуть зовсім з нашого кружка,— промовив стиха один студент.

— І варто за це надиматься та пиндючитись. Напиндючився, що, мабуть, аж язик свербить, щоб лаятись! А в мене оце свербить язик, щоб жартувати й сміяться,— жартував Кованько.

— То на цей час прикуси язика зубами або й одкуси: одначе добрі зуби маєш,— обізвавсь Радюк вже зовсім сердито.— Ти ніби оце бабляєшся в жартах, та ще й не дуже чепурно. Причепури лиш свого язика хоч трохи.

— А як же то я животітиму на світі без цього дурного органа? — жартував Кованько.— Тоді нас і справді не тільки євреї та панки, але й кури та горобці задзюбають.

— Ви, городяни, не тямите поезії села та народної поезії. В вас в місті є тільки поезія Житнього базару, усяких крамниць та поезія березових віників в лазні. Міщани, купці та прикажчики вже бундючаться перед селянами. В вас нема народу, а тільки «хохли, очіпки та хохлуші»,— сказав Радюк.

— Та поезія «березової каші», цебто різок в усяких майстрів для своїх челядників,— сказав один молодий гість.

— Радюк правду каже: тут нема чого сердиться та бундючиться,— обізвавсь один молодий студент, київський дідич-католик, Перетяткевич.— Де вже де, а в нас, на Західній Україні, доконечно нам самим треба заходжуватись коло народної просвіти, бо в нас здебільшого дідичі, хоч і українці родом, але звуть себе поляками. Їх ідеали та мрії шугають не вдома, не на Україні, а десь інде, поза Україною. Ці дідичі та полупанки на Україні та в Галичині не дадуть і шага на народну просвіту.

— Це правда, але просвітність повинна бути загальною для всіх. Ще двісті років передніше в Києві Феофан Прокопович устами свого «Псалмисти, сиріч дяка» сказав, що вчити треба всіх загалом, чи міщан, чи мужиків, бо просвіта повинна буть загальна й для всіх приступна. Тільки потім, згодом в нас стало все занедбано. Тим-то нам треба завести суботні читання й для євреїв,— сказав Радюк.

— Та ці старомодні псалтирники й самі не підуть на твої читання, бо вважатимуть їх за трефні, некашерні,— сказав Кованько, не втерпівши з жартами,— вони матимуть гадку, що ти хочеш їх переманить до церкви.

— В містечках це може й буть, але в місті жиди трохи просвічені, то, певно, й підуть охоче. Не одбивать же нам їх од просвіти,— сказав молодий Дунін-Левченко.

— Та вони й самі ставлять себе окроми, самі одрізняються од нас, а не ми од їх,— сказав Кованько.

— Але просвіта колись згодом порозгороджує ті загати та опрічні загороди й залучить їх до спільної праці в українському суспільстві,— сказав Радюк.

— Ти, як я бачу, ідеаліст аж прозорий, аж світишся наскрізь, неначе ті Платонові прозорі споконвічні ідеї,— сказав Кованько,— а я от стою коло реальної фабрицької праці, трусь коло усяких людей, то й не свічусь так наскрізь, як оце ти, Павле Антоновичу. Я людина досвідніша за тебе й знаю, що євреї та усякі панки, нібито поляки, з-за своїх мурів та загат звуть наш народ «бидлом» та «гоями». Очевидячки, давня історія нічого не навчила їх і досі,— сказав Кованько.

— І це згодом згине й потроху вищезне з широкою просвітністю,— додав Радюк,— от тоді усе буде гаразд.

— А тим часом нам ще треба б попіклуватися етнографією, вивченням народу, бо ми його й досі гаразд не знаємо. Треба б завести історичний музей, бо тутечки ж в нас усей грунт навантажений і промкнутий історичною давниною,— додав молодий Дунін-Левченко,— студенти іншої віри продражнили нас «культурниками». Нехай буде так: ми ще од часів Нестора були культурниками. А це зовсім-таки не вадить і нікому не заважає.

— Оце ти правду кажеш,— обізвавсь старий батько,— чого вже чого, а музея потрібно для Києва,— доконечно потрібно!

— Ще попросимо, щоб нам дозволили закласти народний театр,— сказав Радюк.

— Ого-го! Отут і я знадоблюсь! — крикнув Кованько.— Я дуже годенний до цього: і гратиму, й співатиму. Навіть винесу на сцену маковійове зілля, петрові батоги та миколайки. Ти, Павле Антоновичу, знов засвітивсь наскрізь, ніби ефір.

— Ти, Кованьку, таки й справді не розсудлива людина: ти перебаранчаєш нам побалакать та поміркувати за

наші справи,— сказав Радюк,— це виходить достоту так, як колись в давню давнину печерські ченці було наскладають собі вдень на якусь потрібку деревні на горі, а веселі, але вельми капосні чорти візьмуть та й поскидають вночі те колоддя з гори на берег Дніпра. Ми хочемо виносить деревню на гору для будування, а ти налагодивсь в жарти скидать вниз ту деревню.

Старий Дунін-Левченко зирнув на двері, чи не стоїть там його жінка, щоб часом не почула такого страшного лібералізму, бо вона дуже поважала маковійове зілля, багато більше, ніж народну мову, навіть народну поезію, хоч і пускала ще в горниці народну пісню, та й то більше народну музику без слів, більше усякі «Chansons sans paroles» [1], народні-таки пісні, тільки навіщось без слів, бо дуже любила композиції на народні мотиви.

— Як розстараємось грошей, то закладемо в Києві музей, бо йому тут, в Києві, місце,— сказав один студент.

Молоді хлопці почали розвивать свої плани з великим завзяттям. То був час після знесення панщини, коли починались трохи вольніші часи, коли вперше з-за границі були пущені нові наукові книжки, і філософські, і найбільше по натуральній історії, дуже цікаві, а що перше за все,— нові, нечувані й небачені.

Український журнал «Основа» зачепив національні питання, нагадав про занедбану українську літературу та мову. Нові й цікаві європейські наукові книжки розворушили в молодих нові думки та гадки. «Основа» ворухнула ідею народної просвіти.

Молоді паничі ще довго змагались, ділячи між собою читання в недільних школах та міркуючи, до кого б обернуться за підмогою. Нарешті, стали на тому, що Радюк та молодий Дунін-Левченко будуть од себе розпочинать та добувати дозволу на цю справу офіціальними стежками.

Радюк встав і почав прощатись. Він не схотів ждать вечері, щоб його молода жінка не нудилась дома на самотині. Попрощавшись з усіма, він не подав Кованькові руки й навіть не глянув на його, виходячи з покоїв. В серці в Кованька наклюнулось недобре почування помсти й навіть злостування.

Час був тоді й справді сприяючий просвітньому потягові молодих українців. Їм було дозволено завести недільні

[1] Пісні без слів *(франц.)*.

та вечірні школи для убогих городян, а про народний театр ім одповіли, що коли цього ще нема навіть в Англії, то і в нас воно не повинно буть. Знайшлось чимало охочих до читання лекцій для народу. І в Києві з'явились недільні школи. Заходились коло етнографії. Але це тяглось недовго...

Незабаром настав інший і гірший час. Усі ці добрі починання й заміри недоброхіть мусили зникнуть. За Радюка та Дуніна-Левченка, як ніби за небезпечних людей, знов затріщали по місті, неначе задзвонили в дзвони на гвалт. Їх знов почали обносити та обмовлять по київських салонах, що вони ладні запагубить когось і щось, що вони загалом люди небезпечні, необачні. Вишивані сорочки та смушеві шапки злякали місцевих бюрократів. Вони під тією національною покривкою бачили щось страшне, зовсім не ті просвітні й культурні потяги та заміри, що крились нею.

Раз Радюк йшов попід одним домом і в одчинені вікна почув, як осудливі панії потріпували його ймення, судили й ганили його за напрямок. Він вернувсь додому і, не довго думаючи, зібравсь і переїхав на службу на Кавказ, де його принаймні ніхто не знав і не потріпував його доброї слави.

Молодого Дуніна-Левченка теж вхопили на язики по салонах не згірше самого Радюка, що й він буцімто ладен накоїть якогось лиха. Напосілись і на старого його батька за те, що він нібито розпустив сина, потурав йому.

Добре не втямлені просвітні свіжіші європейські ідеї, прикриті смушевими шапками, злякали київських бюрократів та псалтирниць, мабуть, так, як налякали європейських псалтирників Галілейові гадки, що земля не стоїть, а крутиться кругом сонця.

XVII

Катерина Воздвиженська довго не виходила заміж. До неї ніхто й не присватувавсь. Воздвиженський затягав до себе своїх земляків, обіцяв їм протекцію, обіцяв велике придане, і всі знали, що в його є багато грошей і всякого добра, але ні один з їх не квапивсь свататься. Всі вже думали, що вона зостанеться панною. Марта Сидорівна вже бідкалась, бо в неї вже підбільшали й менші дочки. Воздвиженський вже хотів просити для неї будлі-де місця

класної дами в інституті, до чого вона вже зовсім була придатна... Коли це несподівано Катерина вийшла заміж! В Кованька згоріли свічкарні, і він трохи не збанкротував. Він задумав поправить свою справу жінчиним приданим, пішов до Воздвиженських і посватав Катерину. Ні Катерина, ні Кованько не вірили в свою любов, одначе охоче пішли обоє під вінець. Марта Сидорівна й Воздвиженський були дуже раді, що видали її заміж. Як молоді стояли під вінцем, то всі люди казали, що ніколи ще не бачили такої недоладної пари. Катерина все кривилась, перетягувала рот набік, а Кованько навіть під вінцем осміхався, поглядаючи скоса на свою молоду. І під вінцем він показував свої великі зуби з жовтими плямами. В себе на весіллі він ледве промовив до Катерини кілька слів, а Катерина все поглядала на його злими очима, все навскоси перетягувала свій рот, неначе наважувалась от-от вилаять свого чоловіка за те, що він жениться тільки на її приданому. Всі гості стиха сміялись, всі шепотіли одно одному на вухо. Катерина водила очима по гостях і все те вгадувала. Вона була зла на гостей і була ладна повипихать їх усіх з зали. Всі вгадували, що й життя їх буде таке веселе, яке було веселе весілля. Кованько взяв в придане мурований на два етажі дім, хоч і без чопів для води в домі, в льоху та в стані. Він швидко забагатів.

А професор Дашкович все сидів та сидів в своїм кабінеті. Він розпочав велике писання про філософію Японії, Китаю й Індії, наче філософія китайського Конфуція й Лао-Дзи була цікавішою для його од рідного краю, од України. Він закопався в науку, увійшов в неї попід руки, як печерський Іван многострадальний ввійшов в землю, і вже був готовий з головою ввійти в неї і вмерти навіки для України й свого народу.

Почувши, що його престарезний батько вже вмер в Сегединцях, Дашкович звелів зробить залізну плиту на його могилу й поїхав в Сегединці, щоб сповнить останню повинність сина. Він приїхав в Сегединці й звелів їхати просто до того місця, де був батьківський дім. Як же він здивувався, не знайшовши й сліду батьківського дому, неначе він після смерті старого й собі провалився крізь землю!

— Чи тут жив ваш покійний священик? — спитав він у якогось чоловіка.

— Тут,— сказав чоловік.

— А де ж його дім?

— А отам стояв колись, та оце його недавно розвалляли, бо він і сам завалився.

Дашкович встав з воза й пішов шукать в огороді сліду батьківського дому. Він ледве знайшов в кропиві та в чорнобілі купу цегли, де колись стояла батьківська піч. З-під його ніг пурхнула курка з гнізда. Він побачив її гніздо, повне яєць. Він ступив на цеглу, звідтіль майнула зелена ящірка й пошилась поміж калачиками й шпоришем. На місці дому розрісся листатий лопух, на лопусі позасновували листя павуки. Поміж цеглою грілись на сонці ящірки. Все заросло, все заснувалось непереможною силою живої природи й довгого часу. Нігде не було видко й сліду комори, загороди, клуні, повіток, неначе на тому місці ніхто ніколи не жив і не селився. Тільки купа глини й цегли до котрого часу назначала місце, де колись жила сім'я Дашковича, де він зріс. Все було застелено зеленим килимом дикої природи.

Дашковичеві стало шкода рідного кубла, де він зріс, де він бігав дрібними ногами. Він зітхнув і задумався. Сповнивши, що було треба, він вертався з важкою думою в голові з кладовища з молодим священиком, котрий вже збудував новий дім і на новому місці. Дашковичеве старе вухо вразила мелодія української пісні. Він почув і аж затрусивсь. Пісня дійшла до самого дна душі, де ще лежали дитячі згадки. Він почутив, що його серце оживає, і все минувше життя на селі, в рідній сім'ї, між своїм народом, життя в пишних Сегединцях так і встало перед його душею. Він слухав пісню й прислухавсь. Його вухо силкувалось вловить милі, дорогі слова рідної пісні, повної поезії. В його навіть знов з'явилась думка записать ті слова. Голос вже наближався та наближавсь, а старе серце все оживало та оживало... Коли це за тином він почув другу іншу пісню. Коло садка йшов парубчак і затяг солдатської пісні. Пісня була така гидка, така сороміцька, така погана! мова пісні була великоруcько-солдатська й така покалічена, так перемішана з українською, що Дашкович аж зітхнув.

Дашкович, повечерявши в молодого священика, ліг спать і довго не міг заснути од тяжких нових дум. Тільки що він задрімав, як його вразила страшна картина, котру він неначе бачив своїми живими очима. Він бачив, неначе його батьківський дім стояв у садку й несподівано почав входить у землю і ввійшов зовсім, так що й сліду його не

стало; потім почала входить в землю церква. Він бачив, як вона ввійшла по вікна, як було ще видно бані, потім хрести, потім вона зовсім пірнула в якусь безодню. Озираючись на всі боки, він побачив, що ціла гора з другою церквою, з хатами, з садками, з людьми рушилась з місця й почала входить в землю. Дашкович хотів крикнуть, та од переляку в його не стало голосу. Гора все входила та входила й зовсім потонула під землею. За тією горою потонула друга гора з хатами й людьми, за нею третя рушилась з лісами, а там все село почало валитись, входить в землю. Обидва ставки розлились і залили все те місце, де були колись Сегединці. Дашкович побачив одно безкрає чорне море, без кінця, без берегів. Він тільки стояв на купі цегли з рідного дому й оглядавсь навкруги. Вода підливала ту цеглу, одривала її; потроху земля одвалювалась, і він почав тонуть. Вода підходила вже йому до пояса, до плечей, до рота й полилася в рот.

Дашкович почав кричать крізь сон. Його збудили, кров кинулась йому в голову: його душило в грудях, душило коло серця. Він насилу одійшов і опам'ятавсь.

«Чудний і страшний сон! — думав Дашкович,— це не сон, а мої тривожні думи заворушились... Каламутне море заливає Україну, і вона завалюється в його... А я й сам незчувся, як тонув у тому морі і... втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народу, не передав навіть їм рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до народу. Я заблудивсь в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пущі...»

Од ляку й тривоги старий нервовий заниділий Дашкович аж заслаб і мусив пролежать кілька день в Сегединцях, а потім згодом, трохи подужчавши, вернувсь додому в Київ.

1871 року.

ЗАПОРОЖЦІ

Під Дніпром, коло славних порогів, в селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, всю вроду запорозьку. Високий, чорнявий та кучерявий! гарний з лиця, гарний з стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще змалку брав його з собою батько на байдаки та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло їх. Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець або Дід і обливає бризками його гаряче лице.

Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його дядьком, невважаючи на його дуже молоді літа. Отаман вірив йому, як самому собі.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

— Дай мені, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлуччого!— каже багатий купець до отамана.

— Нема в мене певнішого і вірнішого лоцмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю його, то все одно, що й сам їду,— одказав отаман.

Вимірили байдак, зняли з його трохи ваги, приробили довженне стерно. Готове судно в страшну дорогу! Карпо поблагословився в отамана і вилетів орлом на байдак. Всі попереду сіли по українському звичаю, потім стали на коліна і помолились богу. Ніхто не знав запевне, чи вернеться живий додому!

— Щасти ж боже!— промовив отаман до Карпа,— як щасливо вернешся додому, то дам тобі велику-велику плату — що маю найлюбішого, наймилішого. Пам'ятай! Моє слово тверде!— промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув.

У Карпа дуже забилось серце, бо гарна була, як картина, Музичина дочка Олеся. Він почув, що в його виростають орлині отаманські крила.

— Гребімо! — крикнув він на гребців, ще й рукою махнув.

Гребці запустили гребки в воду. Байдак знявся з місця і полетів, як птиця. Коло стерна стояв, як той явір високий, Карпо Летючий. Серед Дніпра на судні в прозорому повітрі малювалося його молоде лице, біла сорочка, червоний широкий пояс. Він гордо поглядав на Дніпро, а очима все бачив чорні Олесині очі, її біле личко.

Погода була тиха і ясна. Надворі був ранній теплий ранок. За Дніпром починало червоніти небо широкою смугою. Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь далеко внизу вже стогнав, неначе під землею, первий поріг Кодацький.

— Шамни разом, друзі!— крикнув Карпо. І гребці шамнули, а байдак полетів, неначе на крилах.

На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі кролики, а булькотячи, знов ховались у воду. Поріг був недалечко.

— Шабаш!— крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки.— До стерна! — командував він, і всі кинулись до стерна, щоб направити байдак просто на проход.

Зашуміла вода й заревла. Кодацький поріг появився ввесь од берега до берега, ввесь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву рівно, як стріла. В одну мить його перенесло через поріг! Вода

обризкала гребців й присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Всі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохманський пороги. Його смілива й горда душа палала щастям. Водяна курява й бризки тільки прохолоджували йому лице.

Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід, чи Ненаситець. Погода, на Карпове щастя, була все тиха та ясна. Сонце обсипало гарячим світом білі пороги й чорні Карпові кучері. Дід усе ревів та стогнав, все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони. Од берега до берега на Дніпрі появився білий гребінь, неначе біла грива величезного коня. Ще пройшла хвиля, і перед Карповими очима встали з води дванадцять Дідових лав, страшних, сердитих, біснуватих. Карпове серце дуже застукало в грудях! Байдак уже був направлений стерном якраз на хід і летів, як стріла.

Коли се де не взялась вітрова полоса! Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно і зніс трошки набік... В душі в Карпа похололо... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не помогло! Велика сила вхопила байдак і знесла набік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, одначе, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло, й знов полетіло, як стріла, та все звертало убік. Ще нижче його вхопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застугонів, зачепився довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, й переломилося натроє. Тепер все пропало, все згинуло!

Карпо і гребці зняли руки до бога.

Вода вхопила байдак, як легеньку трісочку, крутила його на всі боки, понесла і кинула на лаву. Судно заревло перед смертю, затріщало дуже страшно, аж перемогло великий клекіт Ненаситця й впало на остру скелю. Каміння одбило йому ввесь ніс. Колодки полетіли вниз і розбились на маленькі поліна. Часть судна зачепилась на скелі. Люде, як птиці, держались за вірьовки.

Пекло не було таке страшне, як Ненаситець! Зверху ревла вода, внизу кипіла хвиля. Цілі гори білої ревучої піни бились об каміння, скакали вгору, закручувались гре-

бінями і знов падали назад на каміння. Од берега до берега ніби лютувала біла водяна буря, крутились вихри, вертілись чорториї, неначе все те викидав підземний вогонь або заховані на дні вітри.

— Пропала навіки моя честь! Втеряв я навіки мою Олесю! Честь моя! Олесю моя! Що скаже тепер отаман, як я вернуся живим додому! — говорив Карпо, висячи над страшною безоднею.

Внизу од порога лоцмани вже побачили розбитий байдак. Човни й дуби вже поплили спасати живих людей і крам. Один був вже наблизився до скелі, де висів байдак, вже лоцмани кидали вірьовку гребцям, щоб пристати збоку до тієї скелі й забрати хоч людей.

— Пропав я навіки, Олесю! Нащо мені жити на світі! — крикнув Карпо і скочив в білу кипучу хвилю.

Карпо тільки й пам'ятав, що вода клекотіла, крутила ним, кидала його то вгору, то вниз, як вода в печі кидає зерном в казані. Вже вода залила йому вуха, рот. Карпо вже ждав, що вода от-от вдарить ним об скелю й розміщить його, як пелюсточку. Коли се він почув, що разом так і полетів униз, в якусь безодню, і стратив пам'ять.

От прокидається Карпо й дивиться, аж він лежить на сухому. Полапав він рукою кругом себе й налапав м'який мох, а під мохом твердий камінь. Одкриває він очі й бачить світ.

«Боже мій! де се я? Чи мене витягли, чи я вмер, чи се мені сон сниться?» — подумав Карпо і глянув угору.

Високо над ним висіла водяна стеля. Він почав придивлятись і побачив, що там, угорі, лилася вода, текла, пінилась і навіть шуміла, а через скляну стелю синіло небо, а серед неба світило ясне сонце. Біла піна купами летіла і часом заслоняла сонце, неначе хмара; а через піну, через хвилі мінялося сонце: то синіло, то червоніло, то жовтіло, то знов блищало, як золото.

Глянув Карпо кругом себе і побачив, що він лежить на скелі. Оглянувся він на всі боки, і знов йому здалося, що все то був сон: і той байдак, і та біда на порогах, і та отаманська обіцянка... Він побачив, що під водою стояла, як стіна, рівна скеля од одного дніпровського берега до другого: то була одна лава Ненаситецького порога; а там далі, нижче, знов стояла друга рівна скеля, така сама, як і перша. Кам'яні стіни були вищі од високої дзвіниці, а

поверх їх лився цілий Дніпро і постлався над ними водяною стелею.

От дивиться Карпо вниз, а меж тими стінами росте пишний сад, про якого тільки в казках розказують. Там розстелялись зеленою скатертю луки з такою травою, як і на землі; там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння, то гостре, як дзвіниці, то рівне й високе, наче стовпи. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки. Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий кущ, чув навіть пахощі од рож і васильків. Зверху, з-під водяної стелі, понавішувалось на скелі латаття з широким листом, з білими й жовтими квітками, висіло купами дрібне, як пух, зелене підводне зілля... Скрізь світило сонце через водяну стелю, але той світ був тихий і разом ясний. Краса того місця так причарувала Карпа, що вся його жизнь, змалку й до парубоцтва, здалась йому якимсь сном. Йому хотілось тільки дивитись то на сади, то на скелі, то на кришталеву стелю, синю од синього неба, а часом блискучу, як цвіт веселки.

Придивляється Карпо вниз, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних та синіх квіток. Придивляється він лучче, аж ті квітки ворушаться: то були люде. Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На їх були високі чорні шапки з червоними верхами, сині кунтуші з рукавами на одкид.

— А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? — спитали вони в Карпа.— Хто ж ти такий? Що ти за людина?

— Я...— почав Карпо та й не доказав, бо забувся, як його звали.

— Злазь до нас!

— Нема кудою злізти! бо скеля крута, як стіна! — крикнув Карпо і почув, що його голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

— Скакай, не бійся! — крикнули ті люде до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихесенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люде піддержали його за руки й постановили на траву.

Карпо глянув на тих людей і трохи злякався, і здивувався, і замилувався. Такі вони були високі, рівні, дужі!

Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами.

— Еге, ти, хлопче, з України! — промовив один з їх, і голос його розсипався між скелями, як весняний перший грім.

— З України,— тихо обізвався Карпо.

— Чи вже ж тепер на Україні стали такі маненькі та мізерні люде, як отсе ти? — спитав один чоловік, і обидва вони якось жалібно усміхнулись.

Карпо, глянувши на їх несказанну красу, трохи опам'ятувався і став сміливіший.— Отакі, як бачите! — промовив він.

— Хто ж ти такий, хлопчику? — спитали вони.

— Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище...— сказав Карпо, а ймення свого все-таки не пригадав.

— Правда, ти розбив байдака!

— Правда,— промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на пам'ять, як дуже давній, бог зна колишній сон.

— Ходи ж з нами,— сказали ті люде й повели Карпа далі, ставши по обидва боки.

— Як же тобі здалося в нашому краю? Чи гарна наша сторона? — спитали вони.

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз по раз блищало, як блискавка, всіми цвітами, й затулив очі рукою.

— А знаєш, хлопчику, хто ми?— спитали вони в Карпа.

Карпо тільки глянув на їх чорні очі і великі шовкові вуси.

— Ми козаки-запорожці. Чи ти чув що про запорожців?

— Чув, що колись за порогами була Січ; мені покійник батько дещо розказував.

— Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ,— промовив один запорожець.— Ото, бач, як зруйнували Січ, а помочі нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. З того часу наша Січ з островом, з гетьманом, з козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш, ондечки далеко-далеко ворушаться попід гаєм за отією скелею неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

І обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Всі вони троє ввійшли в невеличкий лісок. В тому

ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний теплий світ.

Карпо озирнувся набік і побачив, що через обох запорожців було видко кожне дерево, кожну квітку. Запорожці здались йому тінню, одначе він і кришки не злякався, бо страху там зовсім не було на тому світі.

Зараз за ліском вони стріли інших козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному камінні, стояли по два, по три, розмовляли між собою, і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбирані в гарну одежу, неначе в празник або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

— Отсе наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана,— промовив один запорожець.

— До гетьмана! до гетьмана!— закричали деякі запорожці і слідком за Летючим і за його двома проводирями посипались всі козаки.

От вони йдуть та йдуть і зайшли в тихе, спокійне місце, навкруги обставлене камінням. В тім крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілий виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінні. Те місце було зовсім одгороджене, тиша була там аж мертва.

В тому саду скрізь попід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі запорожці. Їх бороди біліли як сніг, а вуси у всіх були чорні. Старі запорожці одпочивали. На старих, поважних лицях спочивали думи. Всі вони сиділи, позгортувавши руки і посхиливши вниз важкі голови. Карпо глянув на їх, і йому здалося, що вони повироблювані з каміння або з дерева. Вже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наближався первий курінь і закричав: «До гетьмана! до гетьмана!»

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, весь засаджений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха

грала бандура, неначе птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидячи на камені, а кругом його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні.

— До гетьмана! до гетьмана!— стиха промовили старі запорожці, і кобзар перестав грати й співати. Всі козаки знялися з місця і рушили до гетьмана.

От минув Карпо і той сад, і всі вони ввійшли в зелений гай. Той гай був такий гарний, як у нас буває він гарний весною. Дерево зеленіло, як серед дня під ясним південним сонцем. Незвичайний світ пронизував кожний листочок наскрізь: все дерево з листям було ніби вироблене з зеленого тонкого скла. Здавалось, ніби світ бризкав з середини кожної гілки, з кожного зеленого листка, з кожної квітки й травини. Карпо мусив прикрити очі рукою... В гаю щебетали соловейки, кували зозулі, туркотали горлиці, щебетало всяке птаство. Між деревом скрізь цвіла рожа великими кущами, цвіли гвоздики, чорнобривці, півонія; зеленіла між купами квіток рута, м'ята, любисток. Все те було освічене весняним сонцем, бо нігде під деревом не було тіні. Весь гай з квітками й птицями блищав і світився наскрізь, неначе був витканий з одного світу і з самих квіток та птиць.

Серед того гаю було зелене поле. Там сиділи на камені три кобзарі і грали козака до танців, а кругом їх на зеленій траві танцювали молоді, хисткі, як очерет, козаки. Червоні верхи на шапках, червоні рукави миготіли на зеленому полі, ніби то літали вогні, ніби раз про раз блискала блискавка. Високі тонкі козаки, з тонким станом, так переплітались між собою, як-от переплітається тонкий очерет, коли ним колише вітер. Карпо бачив, що козаки танцювали, неначе птиці літали, бо не згинали навіть вершечків трави під золотими підківками й тонкими закаблуками. Танок був такий жвавий, такий веселий, що в Карпа аж жижки затрусились до танців. Навіть старі запорожці стали кругом, довго дивились, поки не заговорили: час до гетьмана! до гетьмана!

Музики замовкли. Старі діди повели наперед, а за ними посипались юрбою молоді запорожці.

От пішли вони далі й прийшли до якоїсь невеличкої річечки. Карпо там примітив, що через кам'яну стіну в одному місці прорвалась вода і потекла річечкою бистрою, як

птиця. Вода падала з каменя на камінь, шуміла й кипіла, неначе одскакувала од розпеченого каміння. Через воду був міст: то лежав великий та широкий плесковатий камінь. За річкою далеко-далеко, аж під самим берегом Дніпра, росла велика діброва. Дерево було таке високе, що трохи не доставало верхами аж до води! Густе й темно-зелене гілля висіло зверху, як найгустіші хмари. Дерево стояло темною рівною стіною. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або ясний вечір. На зеленому полі, скрізь попід дібровою, було видко могили. Над кожною могилою стояв у головах низенький білий кам'яний хрест, а в ногах ріс дуб. Перед кожним хрестом палав великий ставник, а в кожному дубі був застромлений козацький меч. В тій стороні світ був такий тихий, що ставники горіли, як у церкві. Йдучи проз те місце, запорожці почали хреститись і молитись, поздіймавши шапки.

— Що то таке за річкою?— спитав Карпо в одного козака.

— То наше кладовище,— одказав козак.

Карпа повели далі просто до кам'яної стіни. Дивиться він, аж в тій стіні прорубані ніби ворота, та такі високі, як церква! Коло тих воріт по обидва боки стояли на сторожі два старі запорожці з великими мечами. У їх сиві бороди були аж до пояса.

— До гетьмана! до гетьмана!— загули позаду козаки, і обидва діди спустили підняті мечі додолу, поставали по обидва боки коло Летючого й повели його в ті ворота. За ними так і посипались всі козаки.

Ввійшовши в ті ворота, Карпо вглядів ще більше диво: там між двома високими стінами була друга гетьманська половина тієї Січі. Глянув Карпо на стелю, а там так само лився й шумів Дніпро. Сонце так чудово грало промінням в тій стелі, як у чистому кришталеві. Карпові здалося, що в тій водяній стелі одна дошка з щирого золота, а друга з срібла, третя червона як жар, а там далі жовта, зелена, синя. Ті дошки ніби ворушились, змінялись, неначе чиясь рука перегортувала їх навмисне. То се вони всі щезали: і пишне сонце і синє небо було видко через воду, як на землі; було видко, як птиці літали в небі, як риба плила стрілою або грала проти сонця цілими табунами!

Карпа повели через сад між двома рядами високого дерева, на котрому срібний лист був перемішаний з золотими яблуками та грушами, з кораловими вишнями та черешня-

ми, з кетягами винограду з дорогого каміння. Весь сад блищав, як сонце. З дерева на дерево перелітали райські птиці, неначе хто перекидав пучки вогню або блискавки. А там за садом стояв простий зелений дуб, а під дубом на камені сидів гетьман. Він був такий великий, як Палій. Здається, не було коня на світі, щоб вдержав його на собі! На гетьманові була висока шапка, а з шапки набік висів золотий вершок; він був підперезаний золотим поясом і обутий в червоні чоботи з золотими підківками. Спершись однією рукою на широкий меч, гетьман держав в другій руці булаву з щирого золота, обсипану дорогим камінням, котре блищало, як проміння. Вся булава так світилась, неначе гетьман держав у руці сонце. Гетьман думав глибоку думу, схиливши голову, і його мислі вилітали соловейками, сідали на дубові та співали. Побачивши козаків, він грізно кинув очима, і з того погляду знявся орел та й полинув під небо, розпанахавши крилами кришталеву стелю. Додолу з очей посипались іскри і розтопили землю.

Не здіймаючи шапок, два діди стали перед гетьманом і постановили попереч Летючого. Їх роєм обступили козаки.

Гетьман встав і випрямився на цілий зріст.

— Яке діло маєте, шановне товариство?— спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задрижала.

— Хіба ж не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився на його, і дві сльози упало з його очей на землю. На тім місці вже лежало дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас бог і народ?

— Я розбив байдака на порогах і не знаю й сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе од моєї великої сили, од щирого серця,— промовив гетьман і стиха поцілував Летючого.— Скажи ж мені, сину, що там діється на Україні?

— Нічого,— одказав Летючий.

— Чи пам'ятають на Україні про гетьмана й козаків, чи згадують?

— Трохи пам'ятаємо. Старі люде дещо розказують.

— Чи не говорили ж вам про нас попи, або ченці, або вчені люде?

— Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував. Трохи чули дещо од кобзарів.

— Як же там на світі живуть люде? Чи лучше їм, чи гірше? Чи й досі терплять од ляхів? Чи й досі там у вас є татари, москалі, жиди?

— Є й жиди, й ляхи, й москалі. Тільки про татар нічого не чути. А чи лучче тепер людям, про те не знаю.

— Чи вже ж вам ніхто нічого не розказував?

— Ніхто, ясновельможний гетьмане.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. З каміння так і бризнули левкої та фіалки кругом булави, а виноград оплів навкруги камінь і постлався по траві.

— Ходімо ж, козаки, до церкви та спитаємо в бога, що діяти нам, та помолимось богу за Україну.

— До церкви! до церкви!— загули навкруги козаки.

Гетьман одв'язав меч і застромив у камінь. Меч ввігнався в скелю, як у віск, а з-під меча задзюрчала кров.

Гетьман тихою ходою виступив уперед, і козаки розступились на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий од усіх запорожців; високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як раннє сонце. Слідком за гетьманом два сиві запорожці повели Карпа, а за ним роєм посипалась уся громада. Тільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Все військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. В тих садах росло дерево з золотим та срібним листом, а між тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, і отсе на одному були спілі овощі, а на другому тільки що наливалися, а третє дерево стояло у білому цвіту.

Гетьман повернув за високу скелю, де була церква. За тією скелею Карпо вглядів нове диво. З високої кам'яної стіни з двох розколин лилися водоспади і спадали найдрібнішою білою росою в дві річечки. Ті річечки стікалися докупи, а між ними був високий острівець. На тім острові понад річечками, скрізь попід кам'яною стіною росли вишневі сади і стояли в цвіту, як у нас буває весною. Весь той куток білів вишневим цвітом. Карпо бачив тільки на острівці камінь, а на камені стояв високий хрест з чистого золота, весь гладенький знизу доверху. На самому перехресті висів терновий вінок, а на колючках того вінка блищала свіжа кров. Хрест блищав навкруги, як сонце, а од того світу над хрестом на кам'яній стіні стояли аж три веселки,

дуже-дуже ясні! Карпо більш нічого не бачив, тільки білі, як пух, сади, а над садами золотий блискучий хрест і три веселки.

— Се наша церква!— промовили діди до Карпа, показуючи на хрест.— Тільки отой хрест ми взяли з собою з Запорожжя, бо ми знали, що й хреста там не зосталося б. А ми за хрест ложили на степах, на морі свої голови.

От почали вони наближатись до того хреста, аж чує Карпо, хтось співає пісню, і співає голос дівочий. Карпо чув усякі голоси, та ще зроду не чув такого гарного, рівного, високого, дзвінкого та голосного! Той голос співав українську пісню. Карпові навіть на ум приходила та пісня, така вона була знакома. Але він чув, що та пісня була краща несказанно од усіх пісень, хоч і нагадувала йому то одну, то другу сільську пісню. То велика, незмірна туга та горе, то надія, то радість і гаряче кохання лилося в тому чудовому голосі. Карпо чув, як дуже забилось в його серце, як у його серці переливалося все те, що співав голос... Навіть старі діди посхиляли голови.

— Хто се співає?— спитав несміливо Карпо у дідів.

— Швидко сам побачиш,— понуро одказав йому один характерник.

Ввійшли вони в ті сади. Дивиться Летючий, аж проти самого хреста, коло острівця, стоїть одним один зелений кущ: то був кущ калини. Зверху на кущі червоніли спілі ягоди, а середина куща була облита білим цвітом. Під самісіньким кущем блищала в калині криничка. Карпові здалось, що той голос ллється або з калини, або з криниці.

Тільки що гетьман наблизився до острівця, аж той голос задрижав од незмірної туги та й замовк. Гетьман став проти хреста на коліна, і за ним упало навколішки все товариство. От гетьман почав читати молитву, а разом з ним загула вся громада, як-от гуде народ у церкві, тоді як почнуть співати «Їже херувими». Карпо чув, що під його коліньми дрижала земля; він ухопився рукою за камінь, і той камінь дрижав, а після так і розколовся надвоє. Од тієї козацької молитви страшно заревли пороги, задрижали обидва береги Дніпра, затрусилась земля на Україні, затрусився Київ на горах.

І знов загуло товариство, і впало ниць до землі. В той час знов з калини заспівав чудовий дівочий голос, заспівав пісню до бога, і вся громада слухала ту пісню і плакала.

Гетьман скінчив молитву і встав, всі козаки встали за ним. «Настав час!» — промовив один характерник, показуючи рукою на кущ калини, і Летючому здалося, що та калина аж заворушилась, неначе на неї повіяв вітер. Голос заспівав веселої пісні.

— Настав час!— промовив гетьман.

Один дід пішов до криниці, набрав у пригорщі води і тричі бризнув на калину. І Карпо бачив, як червоні кетяги калини ставали квітками та стрічками на голові чудової дівчини, ставали рум'янцями на повних щоках; він бачив, як білий цвіт ставав білим лицем, білою сорочкою, як криничка стала відрами. Де був кущ калини, там стояла чудова дівчина і брала воду з криниці. Коли придивиться Карпо до тієї дівчини, аж то стоїть Олеся, дочка отамана Музики.

— Отсе, як же я довго спала!— тихо промовила дівчина, озираючись навкруги.— Але який же дивний був мій сон!

— Олесю, серце моє, щастя моє! — крикнув Летючий і згадав усе-усе: і своє ймення, і свою біду, і все, що з ним сталося.

Та дівчина була як дві краплі води Олеся Музиківна! Такі самі в неї були великі карі очі, такі ж маленькі губки, такі ж чорні великі коси. Навіть такими квітками була в неї вишита сорочка.

— Олесю! чи вже ж ти мене отсе не впізнаєш?— промовив знов Летючий.

— Я не Олеся; я Маруся, хоч я й Музиківна, як ти кажеш,— тихо промовила дівчина.— Але де се я? Боже мій! Де ж моя мати? Де мій милий гетьман?

І з тими словами її очі впали на гетьмана.

Вона почала умлівати і тихо сіла на камінь. А гетьман дивився на неї довго-довго. Його грізне лице стало таке ласкаве, як у малого хлопця.

Один дід характерник почав говорити до дівчини:

— Чи пам'ятаєш, дівчино, як ти полюбила нашого гетьмана, як приплила сама човником і ступила ногою на наш запорозький острів? Ти вчинила великий гріх! Запорожець не повинен кохати дівчат, а твоя дівоча нога не повинна була і торкатись об нашу січову землю. За свій гріх ти стала калиною, і разом з нашим кошем тебе поглинув Дніпро. Ти стояла отут уже сто літ і спокутувала свій гріх. Твій рід і тепер живе на Україні. Одного Музики дочка

запровадила отсього хлопця до нас... То ваше вже п'яте коліно.

Гетьман згорнув руки, подивився на Марусю й промовив:

— Іди, Марусе, з сим хлопцем на Україну. Така божа воля. За твою щиру любов до мене ти каралась, за щиру любов ти й спокутувала. Іди, і коли людям добре жити на Україні, то зоставайся там і кінчай свій людський вік; а коли людям погано жити, то ти вернешся до нас, знов оттут перед хрестом станеш калиною і розкажеш нам, і виспіваєш нам про горе України. А ти, діду, винеси Марусю та Карпа на той світ!— промовив гетьман і махнув рукою на одного діда характерника.

Той дід зараз став орлом, вхопив на себе Марусю й Карпа, махнув широкими крилами. Водяна стеля так і розступилась на три сажні, неначе од великого вихра. Орел поніс їх обох понад страшними Дніпровими порогами.

Карпо глянув униз, і голова в його заморочилась. Ненаситець ревів, стогнав, кидав угору білу хвилю. Бризки й піна кидалась і сипалась на всі боки. Ще вище піднявся орел, і стало видко всі пороги од першого до останнього. Дніпро здавався якимсь звіром, у котрого грива і шерсть крутилась білими вихрами.

— Нащо ти, орле, так високо піднімаєшся?— спитав Летючий.

— Бо я запорожець і люблю простор. А де більше волі, більше простор, як не тут, у небі, під хмарами,— промовив орел і ще дужче махнув крилами. Крила вже черкались об хмари. Ввесь Дніпро вже здавався синьою стрічкою, а вся земля зеленіла, як зелена хустка. Вже було видко, де Дніпро виливався лиманом в Чорне море. А городи білілі, наче грядочки білих квіток. Орел глянув очима просто на сонце, а потім униз і промовив:

— Чи бачите, що діється на Україні?

— Не бачимо,— обізвались Карпо й Маруся,— бо ріки вже здаються ніби шнурочки, а зелена Україна туманом укрилась.

— Доторкніться руками до хмари і потріть собі очі,— промовив орел, і вони обоє так і зробили.

— Чи бачите теперечки, що од самого Дніпра аж по Сян, аж до Перемишля і Ярослава на зеленому полі скрізь в'ються жовті гадюки, пашать полум'ям і повсисались в українську землю?

— Бачимо.

— Ото ж польські пани, що ссуть кров з нашої землі. Ми їх були багато вигубили, а тепер знов їх розплодилося доволі. Та й розплодилося ж те зілля! Та які поставали гладкі та довгі, та як пашать полум'ям, бий їх сила божа! Нещасний народ, нещасна Україна... А чи бачите, як скрізь неначе великими клубками в'ються черви або глистюки?

— Бачимо!

— Ото ж шинкарі, що висисають з нашої України останній сік! Та й багато ж тієї черви! А чи бачите ви, як на зеленому полі плазують сірі комашки поміж тим гадом?

— Бачимо!— обізвалась Маруся,— то, мабуть, козаки муштруються. Чи не збираються на ляха або на турка?

— Ні, дочко. То московське військо муштрується. Між тим військом вже нема ні однісінького козака,— промовив орел та й крила опустив. Він так швидко падав униз, що в Марусі й Карпа дух захопило.

Знов пишно заблищав Дніпро між берегами, зазеленіли українські степи, ліси, поля; знов забіліли великі городи й села. Але в тих городах і селах було тихо-тихо, як у небі. Нігде не ворушилася й жива душа, неначе всі люде вимерли од великої чуми. А жовті гадюки та черви все крутились, все вилися! а військо все муштрувалось, як сіра комашня, розсипавшись на зеленому полі.

— Скажи мені, орле, бо ти все знаєш, де ж ділися люде на Україні? Чи їх татари полонили, чи їх турки вирізали?— спитала Маруся.

— Ні. Їх і татари не полонили, і турки не вирізали! вони зачаровані, так само як і наша Січ. То, бач, схопилося таке страшне повітря і навіяло страшний сон на Україну, і люде разом так і поснули та й будуть спати, поки знов не повіє теплий вітер з теплого краю, поки він не принесе з хмарами цілющої та живущої води і покропить тією водою землю й людей.

— Боже мій! чи найду я живу свою матінку!— тихо промовила Маруся.

Орел почав спускатись на правому березі Дніпра, проти того острова, де колись була Січ. Він глянув на той острів, де й сліду козацького не зосталось, де козацькі могили заросли бур'яном та огородиною, де на гетьманських могилах колоністи німці насадили картоплі. Де колись на

майдані роєм гули на раді запорожці, там тепер паслась німецька череда... Орел гірко заридав, тихенько зсадив на берег Карпа та Марусю, а сам знявся і впав у білу кипучу піну Ненаситецького порога.

Довго сиділи Карпо і Маруся над Дніпром й одпочивали. Перед ними була чудова картина Дніпра, облитого сонцем з високого неба. По обидва боки Дніпра стояли високі сірі скелі. На воді скрізь були розкидані зелені острівці, оброслі високим очеретом та лозою. Між островами і на островах стирчало каміння, зеленіли верби. А пороги все ревли та гули, наводили думи на душу. Маруся довго дивилась на Дніпро, а потім почала говорити:

— Чи бачиш ти, козаче, отой камінь, що висунувся з берега далеко в воду? Я раз стояла на тім камені і брала воду, а гетьман їхав дубом. Кругом його сиділи запорозькі козаки і гребли веслами, а гетьман стояв та все дивився на мене. Я й собі задивилась на його, а відерце моє й поплило за водою. Гетьман побачив те і засміявся до мене. Який же гарний був гетьман! Які в його очі, які брови, які вуси! Серце моє так і пристало до його очей! Вернулась я додому з одним відром. Мене мати лаяла за відерце, а я й не чула тоді та все думала про гетьманські очі. Часто я з того часу виходила сюди і все дивилась, чи не вийде гетьман на берег гуляти на отім острові. Коли раз ввечері, дивлюсь я, ходить мій гетьман по березі, згорнувши руки. Я дивлюсь на його звідсіль, а він на мене звідтіль. Мене так і потягло до його, як-от проміння сонця тягне росу з квіток. На березі стояв хибкий човник. Я сіла в човник, вхопила в руки весельце і полетіла човником до його. І сама я незчулася, як я вийшла на козацький берег, як побігла до гетьмана, як упала перед ним на коліна і обняла його. Я подивилась йому прямо в чорні очі, почула на своєму лиці його гарячий дух, почула, що він нагнувся до мене і поцілував мене. І мені здалося, що я умліваю, що я вмираю, вмираю і не можу вмерти. Я почула, що моє серце ніби заспівало якусь чудову пісню і співало, співало без кінця... Я ніби засипала, і співала, і через той сон все бачила чудові чорні очі, і страшні, і гарні, чула гарячий дух на своєму лиці, а моє серце все співало безкінечну пісню про щастя, про кохання. Як би я хотіла, щоб навіки протягся той пишний сон, щоб довіку співала моя душа для мого милого пісню про кохання. І я забула батька й матір, забула свої степи, свій хутір і свої квітки, забула

про Дніпро, про небо й сонце. Нащо вони мене збудили і одняли од мене той чудовий сон?

Маруся замовкла і втерла сльози рукавом.

Вже сонце стало на вечірнім опрузі. Карпо й Маруся встали і пішли на степ.

— Проведи ж мене, козаче, до мого батька, до хутора Чаплів. Я тобі спаси-біг скажу.

От ідуть вони та йдуть і вже далеко одійшли од берега. Степ почав розстилатись далеко-далеко і зеленів, скільки засягало око. Трава зеленіла, квітки пахли, птиці співали в синьому небі.

— Степи мої, степи мої! ви й досі такі гарні та зелені, як і колись були,— промовила Маруся.

От дивляться вони, аж на степу пасеться велика череда: голендерські корови, здорові коні, круторогі чумацькі воли, цілі табуни ишпанських овець. Череда була сита, а пастухи й чабани були пообдирані, босі або в драних постолах. На свитках були самі за себе лати. Вони були худі, замлілі.

— Чий се скот ви пасете? Чи козацький, чи свій?— спитала Маруся.

— Панський!— обізвався обідраний, як старець, пастух і побіг за коровою, на котрій шерсть аж вилискувалась проти сонця, неначе на якому панові шкура.

Ідуть вони далі, аж пасеться друга черідка: коровки погані, кудлаті, бички миршаві, низенькі, свині дрібні.

— А се чия черідка?— спитала Маруся.

— Людська!— обізвався босий і обідраний хлопець.

— Чи далеко ще до хутора Чаплів?

— Та тут нема хутора Чаплів, а є велике село Чаплі!— одказав чабан.

— А чи живе ще у тих Чаплях козак Петро Музика? Його хата стоїть у самій балці.

— На балці стоїть цілий куток Музиківка. Там буде хат з тридцять, як не більше.

Здивувалась Маруся і задумалась, де ті хати набрались у Чаплях. От пішли вони далі. Появились розкішні поля. Пшениця стояла, як море; їй і кінця не було видко. На полі жали женці.

«Де се взялася в степу пшениця? Та й насіяно ж її!» — подумала Маруся і спитала:

— А чия се пшениця? Чи не Музичина часом, або може гетьманська?

— Яка там Музичина? Ляхівська! Якийсь лях отсе приїхав у степи та взяв посесію у нашого-таки пана.

— А де ж той пан взявся тут у Чаплях?— спитала Маруся.

— А чи ми знаємо, де він тут узявся?— одказали женці. І все те було дуже-дуже чудним для Марусі.

Ідуть вони далі, а там на степу ростуть баштани; кавуняче й диняче бадилля так і вшило степ огудинням, скільки можна було оком скинути.

— Чиї се такі сильні баштани?— спитала дівчина баштанника.

— Жидівські! жиди найняли землю на літо під баштани,— одказав дід баштанник.

— А ото жита, чиї вони?

— Панські!

— А той овес, неначе золото? Але вівса, вівса, неначе море! Чиї то вівса?— спитала дівчина.

— Ляхівські.

— А де ж людське? де ж козаче?

— Отам трошки людського ік селу!— гукнув дід з куреня.

Маруся стала смутна-смутна! В неї знов з'явилась думка стати калиною і вернутись до свого любого гетьмана, щоб співати йому вічну пісню про кохання.

Пішли вони далі, аж перед ними розістлалося великепревелике село. В кінці села був великий став на яру. Там стояла здорова сахарня з високим задимленим стовпом.

— От і Чаплі!— промовив Карпо.

— Чи вже ж отсе Чаплі?— крикнула Маруся і в долоні плеснула.— Чия ж ото фабрика?

— Ляхівська,— одказав Карпо.

— А той млин нижче ставу?

— Жидівський.

— А отой другий млин, по другому боці?

— То панський, але добре не пам'ятаю.

— Чи вже ж отсе, бабуню, Чаплі?— спитала Маруся у однієї старої баби, котра йшла дорогою.

— Чаплі.

Карпо й Маруся пішли далі до села. Коли дивляться вони, аж там з боку на ярочку лісок. Під ліском блищала між осокою вода. Карпо схотів пити, і вони звернули до ліска.

Задумалась Маруся... Їй так хотілось подивитись хоч

на ту хатину, де вона зросла... Їй все здавалось, що вона ходила до Дніпра, та отсе вертається додому і побачить свою матір...

Вже сонце стояло низько, як Маруся з Карпом прийшли на Музиківку на балці. Вона зразу впізнала ту балку... І тепер на балці стояла така сама невелика хатка, обгороджена низеньким тином, обкопана ровом, обсаджена садком, а на окопі — високою дерезою. І тепер на окопі дереза була густа, як руно, і закривала весь грунт і до половини хату.

Маруся ввійшла в хату. В хаті було дуже бідно. Коло віконця сиділа старенька женщина. Вона була така похожа на Марусину матір! Маруся так і кинулась до неї на шию і назвала її своєю матір'ю.

— Що се з тобою, дівчино! Я не мати твоя, а ти не дочка моя,— тихо промовила женщина.

— Але ж се хата Петрова Музичина?— спитала Маруся.

— Музичина, тільки не Петрова, а Василева, а я Василева жінка.

Маруся стала і руки опустила та все придивлялась до старої женщини.

— А мені все здається, що ви моя мати. Ви такі похожі на мою матір, що я б зроду не сказала, що ви не мати моя.

— Ти, дівчино, дуже схожа на мою меншу сестру. А в мене й дочки не було. Чи не ходила ти кілька літ на заробітках за границею, що позабувала свою рідню?

— О, я довго ходила!.. давно вже я була дома. Як я була дома, то тут і села не було...

— Що се ти, дівчино, говориш? Твій же вік не бог зна який. Наші старі люде розказують, що тут на балці стояла перша хата в Чаплях.

Тоді тільки Маруся придивилась, що хата стояла вікнами на схід сонця, а хата її батька стояла на схід сонця причілком. Вона зовсім тепер зрозуміла, що то була дуже давня річ на світі.

— Які ж ви, тітко, бідні!— промовила Маруся, дивлячись на женщину і роздивляючись по хаті.

— Авжеж бідні, бо нема з чого забагатіти. За поле плата велика, а тут і подушне плати, і на волость, і на школу... Та все плати та плати! І робимо, і нічого не маємо. Сідайте, коли ласка ваша!

Маруся й Карпо сіли на лаві, і обоє задумались. Тепер тільки Карпо опам'ятувався зовсім, як поговорив з живими людьми, посидів у хаті. Він неначе прокинувся од важкого і чудного сну, роздивлявся при світі дня на все живе і тільки згадував той сон, що вже розлітався неначе на повітрі. А Маруся сиділа та все згадувала, як-то було колись в хаті її батька. В її батька хата була така сама невеличка, але далеко багатша, була обвішана рушницями, шаблями, пістолями. Все те оружжя висіло по стінах поміж вишиваними рушниками і хрестами з квіток і васильків. В її батька було що їсти й пити, бо було в його стільки степу, скільки оком скинути; в його була отара овець, були воли й корови. А які коні мав її батько! Як той степовий вітер, літали вони по степах. Був у його і ставок, і млинок, і садок, а в садку була пасіка.

— Ви, тітко, кажете, що се Музичин грунт з давніх-давен. Адже ж у давнього Музики було багато степу. Його поле йшло оттак од самої балки та аж до самого Дніпра.

— Може, воно й було коли Музичине, а тепер то панське, то ляхівське. Ми й живемо більше заробітками. А ще недавно наш-таки дід чумакував, посилав не одну паровицю і в Крим по сіль, і на Дін по рибу.

Уже настав вечір. На стіні зачервоніло проміння сонця, як жар у печі. В хату ввійшла бабина невістка; вона прийшла з поля з маленькою дитиною на руках, повісила колиску, поклала дитину, а сама кинулась до печі і почала варити убогу вечерю. Невістка була бідно убрана, в старій одежі, в товстій сорочці. З поля прибігло п'ятеро овечат та четверо поросят.

— Чи вже у вас і корови нема?— спитала Маруся, поглядаючи через віконце на бідний двір, на драну повітку.

— Де вже нам і корову держати!— промовила невістка і пішла заганяти вівці.

Маруся вийшла з хати слідком за молодицею, подивилась на обідрану повіточку, на убогу оселю, потім пішла в садочок і довго дивилась на зелений степ, на балку, засаджену вербами. Карпо вийшов слідком за нею і не зводив з неї очей. Маруся пішла в садочок, походила по садочку і почала плакати... потім стала коло криниці, ще раз глянула на убогу хату, на вишні, ще раз глянула на синє глибоке небо, все залите останнім червоним промінням сонця. Сонце впало десь у степу, неначе потонуло; останній червоний промінь зачепився на хмарці і розтопив її на червоне

золото. Маруся глянула на ту хмарку, зітхнула важко і знов стала калиною. Знов на тій калині зачервоніли зверху спілі ягоди; кущ навкруги зацвів білими квітками. Настала чудова зоряна ніч, і калина вмилася росою... роса закапала в криницю... то були Марусині сльози. З криниці так і піднялася вода, полилася через край по траві, потекла річечкою аж до синього Дніпра. Карпо все те бачив і не здивувався після того дива, що він недавно бачив. А вдосвіта вся сім'я Музиченків вийшла в садок дивуватись, де-то за ніч виросла і зацвіла калина і сповнила росою з листя всю криницю водою... затопила невеличкою річкою балку.

А гетьман і запорожці все стояли під золотим хрестом, молились богу та все поглядали на те місце, де стояла калина. І в той саме час, як Маруся стала калиною в Музичиному садочку, в той час запорожці побачили, що коло хреста знов зазеленів кущ калини, зачервоніли ягоди, забіліли квітки. А під калиною знов заблищала криничка, ще й вода бовталась в криниці, неначе хтось от-от тільки що набрав з неї води. І в той час знов заспівав пісню чудовий дівочий голос, тільки та пісня була ще жалібніша, ще смутніша. Той голос ніби заголосив над домовиною рідної матері, і разом з тим голосом заридав гетьман, заплакали запорожці, як малі діти. Ті сльози закапали на жовтий пісок, і вкрили його, і змішались з Дніпровою водою.

Карпо Летючий діждався ночі і в глуху північ прийшов у своє село розпитати, що там діялось до того часу, як він розбив байдака. Він нищечком розбудив свого одного вірного товариша, і той йому розказав, що вже Карпову батьківську хату спродали; спродали все, що було в хаті і оддали купцеві за розбитий байдак, а начальство присудило дати Карпові двісті різок на скелі коло самого Ненаситця, якби тільки він вернувся додому. Олеся, його кохана Олеся, вже давно повінчалась з другим лоцманом.

Карпо заплакав, стоячи коло рідної оселі, і тієї ж ночі навіки помандрував за границю, аж за синій Дунай. І не стало про його чути ні вісточки. Всі так і думали, що він утопився або розбився об скелі на Ненаситцеві.

ДОДАТКИ

ПОВІСТЬ ПРО ТЕ, ЯК МУЖИК ХАРЧУВАВ ДВОХ ГЕНЕРАЛІВ

(ДЛЯ ДІТЕЙ)

Переклад І. Нечуя

Жили собі два генерали. Вони були дуже легкодушні, і за те швидко по приказу щуки і по моєму бажанню вони побачили, що знаходяться на безлюдному острові.

Ті генерали всю жизнь служили в якійсь регістратурі, там родились, вихарчувались і постарілись, і тим-то нічогісінько не розуміли, окрім: «Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности».

Скасували ту регістратуру, бо була зовсім непотрібна, і випустили генералів на волю. Зоставшись «за штатом», вони оселились в Петербурзі, на Піддяческій улиці, на осібних квартирах, кожний мав свою кухарку і брав пенсію. Тільки раз якось прокинулись вони вранці і бачать, що лежать оба під одним одіялом і лежать — на безлюдному острові. Спершу вони нічого не розуміли і почали розмовляти, неначе їм нічого і не трапилось.

— Чудний, ваше превосходительство, мені сьогодні снився сон,— промовив один генерал,— сниться мені, що я ніби живу на безлюдному острові...

Тільки що сказав це, та як скочить! Скочив і другий генерал.

— Господи! що ж це таке! де це ми! — крикнули оба не своїм голосом.

І почали вони питати один одного, чи справді все це тільки сон, чи таки і на ділі трапилась їм така оказія. Однак же, як не силкувались вони запевнити себе, що все це тільки сон, але таки прийшлося доконатись, що то була сумна справдешність.

Перед ними з одного боку шуміло і розстелялось синє море; по другий бік — лежав невеличкий клапоть землі, а поза ним геть-геть розстелялось скрізь однакове безбережне море. Заплакали генерали вперве після того, як скасували регістратуру. Стали вони роздивлятись один на другого і побачили, що вони в нічних сорочках, а на шиї в кожного висить червоний орден св. Ганни І степені.

— От тепер би добре було випити конвійочки! — промовив один генерал, але, згадавши, яка йому трапилась нечувана оказія, заплакав вдруге.

— Що ж ми оце будемо робити? — говорив він через сльози.— Коли теперечки і «доклад» написати, та яка ж вийде з того користь?

— Знаєте що? — обізвався другий генерал,— ідіть ви, ваше превосходительство, на схід сонця, а я піду до заходу, а ввечері знов зійдемось на цім самім місці. Може, що й найдемо.

Почали вони шукати, де схід, де захід сонця. Згадали вони, як колись начальник говорив: коли хочеш знайти схід сонця, то стань лицем до півночі, і вправо буде, чого треба. Почали вони шукати півночі, ставали і сюди і туди, спробували всіх сторін світу, але тим, що ціле життя служили в регістратурі, то нічого й не знайшли.

— Або от що! ваше превосходительство: ви йдіть управо, а я — вліво; так буде краще! — промовив один генерал, котрий, окрім регістратури, служив ще в школі воєнних кантоністів вчителем каліграфії і тим був розумнішим.

Як сказали, так зробили. Один генерал пішов управо і бачить він — росте дерево, а на дереві всякі овощі. Хотів генерал дістати хоч одно яблучко, але всі так високо висіли, що треба було лізти. Спробував лізти — нічого не вийшло, тільки сорочку порвав. Прийшов він до струмоч-

ка, бачить: там риба грає, ніби на Фонтанці в засіках (в Петербурзі), так аж кишить, аж кишить!

«Ото якби такої рибки та на Піддячеську!» — подумав генерал і навіть його лице змінилось від апетиту.

Зайшов він у ліс, а там рябчики свищуть, тетері кричать, зайці бігають.

— Ой господи! скільки тут їжі, скільки тут їжі! — промовив генерал, почувши, що йому стало вже нудно.

Нічого робити; треба вертатись на місце змови з порожніми руками. Приходить він, а другий генерал вже й дожидає його.

— Ну що, ваше превосходительство? чи промислили що-небудь?

— Та ось найшов старий нумер «Московскихъ Вѣдомостей», а більш нічого!

Полягали генерали знов спати, але не спалось їм натще. То їх тривожила думка, хто за їх буде брати пенсію, то згадували вони ту рибу, овощі, рябчиків, тетер, зайців, що бачили вдень.

— І хто б подумав, ваше превосходительство, що людська харч в первобутнім стані літає, плаває і на дереві росте? — сказав один генерал.

— І справді,— одказав другий генерал,— сказати правду, я й до сього часу думав, що паляниці і родяться такими, якими їх вранці подають до кофе.

— Так воно, наприклад, коли хто схоче зъісти куропатку, так повинен попереду її піймати, вбити, обскубти, спекти... Але ж як же все це зробити?

— І як його все це зробити? — неначе луна промовив другий генерал.

Замовкли вони і почали сплющувати очі, щоб заснути; але голод зовсім проганяв сон. Рябчики, індики, поросята так і мигали перед їх очима, та такі соковиті, трохи прирум'янені, з огірками і з іншою салатою.

— Тепер здається, я б іззів свій власний чобіт! — промовив один генерал.

— Та й рукавички бувають смачні, як довго їх поносити! — зітхнув другий генерал.

Коли це генерали разом зирнули один на другого: в їх очах заблищав злий огонь, зуби зацокали, з грудей вилетіло лихо знаменуюче гарчання. Вони почали стиха підгарчувати один до одного і в один миг ока розлютувались. Полетіло шмаття, рознісся писк і охання: той

генерал, котрий був вчителем каліграфії, одкусив у свого товариша орден і зразу проковтнув. Але текуча кров неначе трохи їх заспокоїла.

— Дух святий при нас! — промовили вони разом,— та це ж ми, чого доброго, ззімо один одного! І як ми сюди залізли? І яка злодюга так жартує з нами?

— Треба б, ваше превосходительство, якою-небудь розмовою трохи забавитись, а то в нас тут буде убій! — промовив один генерал.

— Починайте,— одказав другий генерал.

— Як, наприклад, ви гадаєте: чому сонце попереду сходить, а потім заходить, а не навиворіт?

— Чудний з вас чоловік, ваше превосходительство! адже ж і ви попереду встаєте, йдете до департаменту, там пишете, а потім лягаєте спати?

— Та чом же не припустити таку перевертку: попереду лягаю спати, бачу всякі сни, а потім встаю?

— Гм... гм... А я, сказати правду, як служив у департаменті, то все так думав: от тепер ранок, а потім буде день, а потім подадуть вечерю, і спати час!

Але згадування про вечерю знову швиргонуло на їх смутком і перервало розмову з самого початку.

— Я чував, як один доктор казав, що ніби людині довго можна годуватись своїми власними соками,— почав знов один генерал.

— Як воно так?

— А так... Свій власний сік ніби породить інший сік, а той сік, як прийде йому черга, ще наробить соку, і так далі, аж поки соки зовсім не висхнуть.

— А тоді що?

— Тоді треба щось їсти...

— Пху!

Словом сказати, про що не починали вони розмову, він якось усе перескакував на спомин про їжу, а це ще гірше роздражнювало їх апетит. Постановили: розмову покинути, і, згадавши про нумер «Московскихъ Вѣдомостей», нападом почали його читати.

«Вчора,— почав дрожачим голосом читати один генерал,— у шановного начальника нашої древньої столиці (Москви) був парадний обід. Стіл був сервированний на сто осіб з дивною розкішшю. Дари всіх земель призначили ніби собі рандеву на тому чарівному празникові. Тут була і «шекснинская стерлядь зо-

лотая», і годованець лісів кавказьких — фазан, і дуже не звичайні на нашій півночі в лютому місяці — суниці й полуниці...» [1]

— Пху, господи! Чи вже ж, ваше превосходительство, не зумієте таки знайти іншої речі? — крикнув генерал з переполоху і, взявши од товариша газету, прочитав от що:

«З Тули кореспондують: вчора, по случаю піймання в річці Уні осятра (подія, якої навіть не пам'ятають старожили) та ще й тим, що в осятрі впізнали «частнаго пристава Б» (поліцейського), був у тутешнім клубі бал. Повинного в тому торжестві принесли на прездоровому дерев'яному полумискові, обкладеного огірочками і держачого в щелепах кусок зелені. Доктор Б, що був на той день діжурним старшиною, дуже старанно наглядав, щоб усі гості взяли по шматочку».

— Тривайте, ваше превосходительство, і ви, здається, не дуже обережні на вибор читання! — перервав йому другий генерал і, взявши по черзі газету, прочитав: «З Вятки кореспондують: один з тутешніх старожилів виготував ось який оригінальний спосіб варити юшку: взявши живого налима (рибу), він велів його попереду висікти різками, тоді, як од болю печінка в нього побільшає...» Генерали похилили голови. Все, на що тільки вони не кидали очима, все нагадувало про їжу. Їх власні мислі замишляли проти їх лихо, бо, хоч вони і хотіли одігнати од себе думку про їду, все ті образи чіплялись до їх через силу.

Коли це разом освітило натхнення того генерала, що був учителем каліграфії.

— А що, ваше превосходительство, коли б нам знайти мужика,— промовив він радісно.

— Як же то, мужика?

— Та так, простого мужика... які звичайно бувають мужики. Вже би нам зараз і паляниць подав, і птиці наловив, і риби!

— Гм... мужика; але де ж його взяти, того мужика, коли його нема?

— Як-то нема мужика? мужик є скрізь, тільки треба його пошукати! Напевно, він де-небудь сховався, од роботи одхиляється!

[1] Нехай ніхто не думає, що лаємо Москву, як звичайно на нас наговорюють. В Росії гаразд більше лають в журналах і газетах «Москву» і її партію, ніж у «Правді» в Галичині.— *Перекл.*

Ця мисль так підкріпила генералів, що вони скочили, як дурні, і побігли шукати мужика.

Довго ходили вони по острову без щастя, але в кінець усього гострі пахощі од хліба і кислого кожуха навели їх на слід. Під деревом, черевом догори і підклавши кулак під голови, спав прездоровий мужичище і, видимо, втікав од роботи. Не було міри злості генеральській.

— А ти спиш, пічкур! — кинулись вони до його,— а тобі й за всі голови, що тут генерали уже другий день як з голоду помирають! Зараз до роботи!

Встав мужичисько; бачить, що генерали люті. Блиснула в його думка дати драла, але вони таки вчепились у його і так і закоціліли.

І почав він перед ними працювати.

Попереду поліз на перше дерево і нарвав для генералів по десятку самих стиглих яблук, а собі взяв одну кислицю. Потім покопав землі і дістав звідтіль картоплі; потім взяв два шматки дерева, потер їх один об другого і дістав вогню. Потім з свого волосся зробив сільце і зловив рябчика. А в кінці всього розклав багаття і напік стільки всякої провізії, що генералам прийшла в голову думка, чи не дати і дармоїдові частинку? Дивились генерали на ту мужичу працю, а серце в їх весело грало. Вони вже й забули, що вчора трохи не померли з голоду, і думали: ото, як добре бути генералом, ніде не загинеш!

— Чи ви задоволені, панове генерали? — питав тим часом мужичисько-дармоїд.

— Вдоволені, милий друже, бачимо твою ревність! — відказували генерали.

— Чи не позволите теперечки відпочити?

— Одпочинь, дружище, тільки скрути попереду вірьовку.

Мужик зараз набрав диких конопель, розмочив у воді, побив, пом'яв — і надвечір вірьовка уже була готова. Тою ж вірьовкою генерали прив'язали мужика, щоб не втік, а самі лягли спати. Минув день, минув другий; мужичисько дійшов до того, що почав у пригорщах варити борщ. Поробились наші генерали веселі, пухкі, гладкі, білі. І почали вони говорити, що тутечки вони живуть на всьому готовому, а тим часом їх пенсія в Петербурзі збирається та збирається.

— А як же вам здається, ваше превосходительство, чи справді то було «вавілонське столпотвореніе», чи то

тільки так, іншемовність? — каже було один генерал другому, поснідавши.

— Думаю, ваше превосходительство, що було і справді, бо як же пояснити собі те, що на світі багато язиків.

— То воно виходить, що й потоп був?

— І потоп був, бо як інакше, то чим же й доказати бування допотопних звірів? Та ще й тим, що в «Московскихъ Вѣдомостяхъ» повіствують...

— Чи не прочитати нам трохи «Московскихъ Вѣдомостей»?

І оце знайдуть нумер, сядуть в тіні, прочитають од дошки до дошки: як їли в Москві, їли в Тулі, їли в Пензі, їли в Рязані — і тепер нічого не занудить.

Чи довго так було, чи недовго, а генералам стало скучно. Вони частіше почали споминати про покинутих в Петербурзі кухарок і тихенько навіть плакали.

— Як-то тепер на Піддяческій, ваше превосходительство? — питав один генерал у другого.

— І не говоріть, ваше превосходительство! все серце переболіло! — одказував другий генерал.

— Воно то й тут добре! слова нема! а все, знаєте, якось не до ладу баранцеві без ягнички! та й мундира шкода!

— Ще й як шкода! А найбільше, як четвертого класу! подивишся на одно вишивання, й голова тобі заморочиться!

І почали вони силувати мужика: повези та й повези нас на Піддяческу! І що ж би ви думали! Мужик знав навіть Піддяческу, він там був, мед-вино пив, по вусах текло, в рот не попало.

— А ми з Піддяческої генерали! — раділи генерали.

— А я, коли бачили таке: висить чоловік коло дому знадвору, в коробці на вірьовці, і стіну краскою маже, або на покрівлі наче муха лазить,— оце ж то я самий,— одказав мужик. І почав мужик на бобах ворожити, як би то йому своїх генералів потішити за те, що вони його, дармоїда, жалували і не знехтували його мужичих діл. І зробив він корабель — не корабель, а таку посудину, щоб на ній можна було переплисти океан-море якраз до самої Піддяческої.

— Та гляди ти, шельмо, не втопи нас! — сказали генерали, побачивши, що на воді захитався човен.

— Заспокойтесь, панове генерали, це не вперве! — одказав мужик і почав лагодитись в дорогу.

Набрав мужик пуху білого, лебединого, постелив його на дні човна. Постеливши, поклав на дно генералів і, перехрестившись, поплив.

Тільки генерали набралися страху дорогою од бурі та од вітрів усяких, як вони лаяли мужичиська за його дармоїдство — цього не можна ні пером списати, ні в казці розказати. А мужик все гребе, да гребе, да годує генералів оселедцями.

От уже і Нева-матушка, от і Катеринин славний канал, а от і Піддяческа! Плеснули кухарки в долоні, побачивши, які їх генерали стали гладкі, білі та веселі. Напились генерали кофе, наїлись гарних паляниць і наділи мундири. Поїхали вони в казначейство, і скільки тут грошей нагребли, того ні в казці не сказати ні пером описати!

Одначе і про мужика не забули. Вислали йому чарку горілки і десять шагів міді.

М. Є. Салтиков.

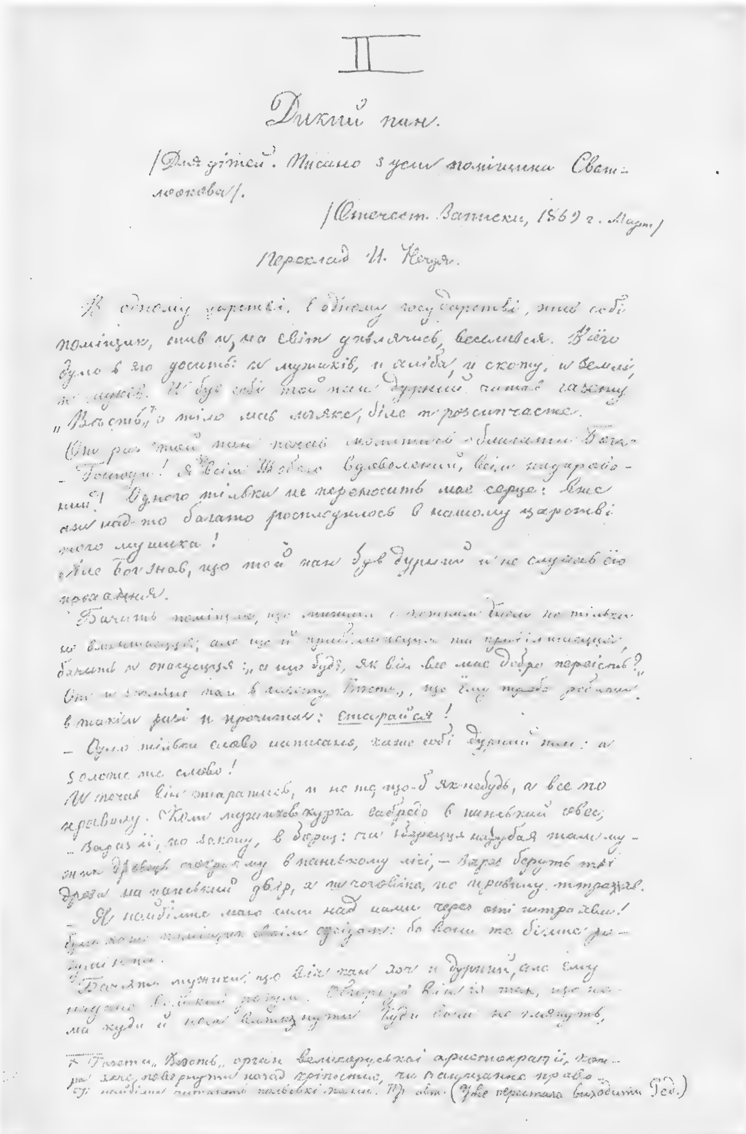

II

Дикий пан.

(Для дітей. Писано з усім поміччю Салтикова).

(Отечеств. Записки, 1869 г. Март)

Переклад И. Нечуя.

В одному царстві, в одному государстві, жив собі поміщик, жив і, на світ дивлячись, веселився. Всього було в його досить: і мужиків, і хліба, і скоту, і землі, і садків. І був собі той пан дурний, читав газету „Вість"*, а тіло мав м'яке, біле та розсипчасте.

От раз той пан почав молитись Богові:

— Господи! Я всім тобою вдоволений, всім нагороджений! Одного тільки не переносить моє серце: вже аж надто багато розплодилось в нашому царстві того мужика!

Але Бог знав, що той пан був дурний, і не слухав його прохання.

Бачить поміщик, що мужиків з кожним днем не тільки [illegible], але що й прибільшується та прибільшується, бачить і опасується: „а що буде, як він все моє добро переїсть?" От і заглянув пан в газету „Вість", що йому треба робити в такім разі, і прочитав: старайся!

— Було тільки слово написане, каже собі дурний пан: а золоте те слово!

И почав він старатись, и не так що-б як-небудь, а все по правилу. Коли мужикова курка забреде в панський овес, — зараз її, по закону, в борщ; чи [illegible] мужик дрівець [illegible] в панському лісі, — зараз беруть ті дрова на панський двір, а з чоловіка, по правилу, штраф.

— Я найбільше мало [illegible] над ними через оті штрафи! [illegible] поміщик своїм [illegible]: бо вони те [illegible].

Бачать мужики, що хоч пан хоч і дурний, але йому [illegible] розум. [illegible] так, що [illegible] на куди й носа виткнути: куди вони не [illegible].

* Газета „Вість", орган великоруської аристократії, [illegible] навернути назад кріпацтво, [illegible] найбільше читають польські пани. Пр. авт. (Уже перестала виходити. Ред.)

Сторінка рукопису «Дикий пан» (переклад з Салтикова-Щедріна).

ДИКИЙ ПАН

(ДЛЯ ДІТЕЙ. ПИСАНО З УСТ ПОМІЩИКА СВЄТЛООКОВА)

Переклад І. Нечуя

В одному царстві, в одному государстві жив собі поміщик, жив і, на світ дивлячись, веселився. Всього було в нього досить: і мужиків, і хліба, і скоту, і землі, і садків. І був собі той пан дурний, читав газету «Вѣсть» [1], а тіло мав м'яке, біле і розсипчасте. От раз той пан почав молитись, благати бога.

— Господи! Я зовсім тобою вдоволений, всім надарований! Одного тільки не переносить моє серце: вже аж надто багато розплодилось в нашому царстві того мужика!

Але бог знав, що той пан був дурний, і не слухав його прохання.

Бачить поміщик, що мужика з кожним днем не тільки не вменшається, але ще й прибільшається та прибільшається; бачить і опасається: «А що буде, як він все моє добро переїсть?» От і загляне пан в газету «Вѣсть», що йому треба робити в такім разі, і прочитає: с т а р а й с я!

[1] Газета «Вѣсть» — орган великоруської аристократії, котора хоче повернути назад кріпосне чи панщанне право. Її найбільш читають польські пани.— *Пр. авт.*

— Одно тільки слово написано,— каже собі дурний пан,— а золоте те слово!

І почав він старатись, і не те, щоб як-небудь, а все по правилу. Коли мужикова курка забреде в панський овес,— зараз її, по закону, в борщ; чи нарубає там мужик дровець покрийому в панському лісі,— зараз беруть ті дрова на панський двір, а з чоловіка, по правилу, штрахв.

— Я найбільше маю сили над ними через оті штрахви! — було каже поміщик своїм сусідам,— бо вони ще більше розуміють.

Бачать мужики, що в їх пан хоч і дурний, але йому надано великий розум. Обгорнув він їх так, що нема куди й носа виткнути. Куди вони не глянуть,— все не можна, та заборонено, та не ваше! Чи скотинка вийде на водопій — пан кричить: моя вода; чи курка вибреде за царину — пан кричить: моя земля! І земля, і вода, і повітря — все його стало! Нема в мужика скалок, щоб світити в хаті, нема бадилини, щоб хату вимести. От і почали мужики всією громадою молитись до господа бога:

— Господи! лучче нам пропасти з малими дітьми, ніж так цілу жизнь бідувати!

От і почув милостивий бог слізну сирітську молитву, і не стало мужиків на всій просторі маєтності дурного пана. Ніхто й не примітив, куди дівся той мужик; тільки люди бачили, як зразу схопився м'якиновий вихор і, ніби чорна хмара, полетіли на повітрі мужичі пістрові штани. Вийшов пан на балкон, потяг носом і чує: на всіх його маєтностях стало чисте-пречисте повітря. Натурально, що він зостався вдоволений. «От тепер же я попещу своє тіло біле, пухке, розсипчасте»,— думав він. І почав він жити та поживати, і почав гадати, чим би свою душу втішити.

— Закладу в себе театр! — думає він,— напишу до актьора Садовського. Приїжджай, мов, милий приятелю! і актьорок привези із собою.

Послухав його актьор Садовський, сам приїхав і актьорок привіз. Тільки бачить він, що в хатах у поміщика порожньо, ставити театр і підіймати завісу нема кому!

— Куди ж оце ти подівав своїх хлопів? — питає Садовський у пана.

— Та так і так,— одказує пан.— Бог, по моїй молитві, очистив од мужиків всі мої маєтності.

— Єднак же, братику, ти дурний пан! Хто ж тобі, дурню, подасть умиватись?

— Та я вже кілька днів ходжу невмиваний.

— Чи не думаєш ти на морді розплодити гриби? — промовив Садовський і з цим словом сам поїхав і актьорок повіз.

Згадав пан, що в нього поблизу є чотири знакомі єднорали. «А попробую я вп'ятьох з єдноралами перекинути на картах одну та другу пульку».

Сказав і зробив: написав запросини, назначив день і одіслав письма по адресу. Єднорали ті були не зовсім нестоящі, але голодні, і тим дуже хутко приїхали. Приїхали і не можуть надивуватись, чого в пана таке чисте повітря стало.

— А тим,— хвастався пан,— що бог, по моїй молитві, всі мої маєтності обчистив од мужиків.

— Ох, як же то гарно! — хвалили єднорали пана,— так теперечки в вас зовсім не буде тхнути холопським запахом.

— Зовсім,— одказує пан.

Переграли вони пульку, переграли й другу: чують єднорали, що прийшов їм час пити горілку, озираються з неспокоєм.

— Мабуть вам, пани-єднорали, схотілося закусити? — питає поміщик.

— О! непогано було б, пане поміщику!

Встав пан з-за стола, пішов до шахви і виймає звідтіль по цукерці і по печатаному медяникові на кожного чоловіка.

— Що це таке? — питають єднорали, витріщивши на його очі.

— А от закусіть, що бог послав!

— Та нам би м'ясця! м'ясця б нам!

— Ну, м'яса в мене задля вас немає, пани-єднорали, бо з того часу, як мене бог спас од тієї мужви, в печі в мене, в пекарні, не топлено.

Розгнівались на нього єднорали, аж чуби в їх застукотіли.

— Але ж ти таки жереш що-небудь сам? — присікались вони до нього.

— Я годуюсь дечим сирим, та от іще маю медяників до якого часу.

— Ох, який же ти дурний пан! — промовили єднорали і, не скінчивши грати в карти, розійшлись до господи.

Бачить пан, що його вже вдруге чествують дурнем,

і хотів уже задуматись, але саме тоді впала йому в вічі колода карт; він махнув на все рукою і почав розкладати гран-пасьянс.

— Побачим, панове ліберали,— каже він,— хто кого подужає! Докажу ж я вам, що можна зробити з правдиво загартованою душею!

Розкладає він «панянський каприз» і думає: як випаде зразу тричі, то, значить, не треба звертати уваги. І неначе на біду! Скільки разів не розкладав, все в його виходить, все в його виходить! Не зосталось в його навіть жоднісінького сумління!

— Ну вже ж! — каже він,— коли сама хвортуна показує, то вже треба зоставатись твердо на своєму до кінця. А тим часом годі вже мені розкладати гран-пасьянс! Піду ще, займусь чим-небудь.

От ходить він, ходить по кімнатах, потім сяде і посидить і все думає. Думає він, які-то машини повиписувати з Англії, щоб усе, бач, робити парою та парою, і щоб хлопським духом і не тхнуло. Думає, який він розведе родючий садок: отут ростимуть груші-дюшеси (кралі), а тут — груші-гливи, а тут — морелі, там — грецький горіх. Гляне він у вікно, щоб там усе було так, як йому забажалось! От ламає гілля під важкими овощами дерево грушове, персикове, мореля, ніби по наказу щуки в казці, а він тільки збирає овощі машинами та в рот загортає! Думає він, яких корів розведе, що не буде в їх ні шкури, ні м'яса, а тільки молоко та молоко. Думає він, яких полуниць насадить в огороді, все подвійних та потрійних, по п'яти ягід на хунт,— і скільки-то він продасть таких полуниць в Москві! В кінці всього він втомився, думаючи, підступив до дзеркала, подивився, а там уже сіло пороху на два пальці.

— Семенище! — крикнув він зразу, забувши, але зараз опам'ятався і каже.— Ну, нехай собі так постоїть до якого часу! а вже ж я докажу тим ліберадам, що можна зробити з твердою душею.

Повештається пан таким способом, поки добре смеркне, а потім іде спати! А йому сни ще веселіші сняться, ніж ті, що він бачив удень. Сниться йому, що сам губернатор довідався про таку його панську твердість і питав у ісправника [1]: «Який там у вас у повіті завівся твердий чоловік?»

[1] Начальник повітової поліції.

Потім сниться йому, що за ту саму твердість настановили міністром і ходить він ввесь в стрічках і хрестах і пише циркуляри: «Всім бути твердими і ні на що не вважати!» Потім сниться йому, що він ходить на берегах Тігра і Євфрата...

— Єво! мій друже! — ніби промовляє він.

Але вже він переглядів усі сни; треба вставати.

— Семене! — кричить він знову, забувши, але знов пригадав... і похилив голову.

«Що б тут таке робити? Чим би зайнятись?» — питає він сам у себе: хоч би домовика якого приніс дідько! Коли це якраз на його слова котить у двір сам капитан-ісправник. Дикий пан зрадів невимовно, побіг до шахви, вийняв два печатані медяники і думає: ну, цей зостанеться вдоволений, здається мені так...

— Скажіть, будь ласка, пане-поміщику, яким-то чудом всі ваші «временнообязанные» мужики зразу счезли? — питає ісправник.

— А так і так, бог, по моїй молитві, всі мої маєтності обчистив од мужиків.

— Так! А чи не знаєте ви, пане-поміщику, хто буде за їх платити податі?

— Податі!.. то вони! то вони! то їх найсвятіший довг і повинність.

— Так. А яким же способом взяти в їх ту подать, коли вони, по вашим молитвам, розсіялись по земному лиці?

— Про те я вже нічого не знаю, щодо мене, то я платити не хочу.

— Чи знаєте ви, пане-поміщику, що скарб без податків і повинності, а найбільше без горілочної і соляної регалії не може існувати?

— Я? Я готов! чарку горілки... я заплачу!

— Чи знаєте ви, що, по вашій ласці, в нас на базарі нема й шматка м'яса, і хунта хліба не можна купити? Чи знаєте ви, чим то пахне?

— Змилуйтесь! Я од себе готов жертвовати! От вам цілі два медяники!

— Дурний же ви, пане-дідичу! — промовив ісправник, повернувся і поїхав, не глянувши навіть на печатні медяники.

Задумався тепер пан вже не на жарт. Це вже третій чоловік чествує його дурнем; третій чоловік подивиться,

подивиться на його, плюне й піде. Чи вже ж то він-таки й справді дурень? Чи вже ж та несхильність, котру він так пестив у своїй душі, в перекладі на звичайну мову буде зватись тільки — дур, безрозум'я? Чи вже ж то од його несхильності перестали платитись і податі і регалії; стало неможливим дістати на ярмарку й хунта борошна, ні шматочка м'яса?

І так як він був дурний пан, то спершу навіть прихнув од приятності од одної думки, що він таку штуку зробив; але потім він пригадав слова ісправника: «Чи знаєте ви, чим оце пахне?» і справді-таки перелякався.

Почав він по своєму звичаю ходити по хатах вперед і назад і все думав: чим же оце воно пахне? Чи не пахне воно яким поселенням? наприклад, Чебоксарами? або може й Варнавиним [1]?..

«А хоч і в Чебоксари, чи що там! Принаймні мир доконався б у тому, що значить тверда душа»,— каже пан, а сам думає по секрету од самого ж себе: «В Чебоксарах я може побачив би мого любого мужика!»

Походить оце поміщик, і посидить, і знов походить. До чого він не підійде, все, здається, так і каже йому: а який же ти дурний, пане-поміщику! Бачить він, біжить через кімнату мишеня і підкрадається до карт, котрими він колись розкладав гран-пасьянс і так їх засалив, що вони пробуджували вже мишачий апетит.

— Кшш!.. киша! — кинувся він до мишеняти. Але мишеня було розумне і тямило, що пан без Семена не може зробити йому жодної шкоди. На одповідь грізному крикові пана воно тільки майнуло хвостом і через хвилчну вже виглядало до його з-під канапи, неначе промовляло: потривай, дурний пане! Се ще не все! Не тільки карти, я з'їм твій шлафрок, як ти його засалиш добре, як слід!

Чи багато, чи мало часу минуло, тільки бачить пан, що в його саду стежки позаростали реп'яхами та комочками, в кущах аж кишать гадюки та гадина всяка, а в паркові дикий звір виє. Раз навіть прийшов ведмідь до самісінького дому, сів на задні лапи, поглядав в вікна на пана і облизувався!

— Семене! — гукнув пан, але зараз схаменувся... і... заплакав. Але та твердиня душі все ще не покидала його. Кілька разів він вже і ослабівав, але як тільки було почує,

[1] Трохи не Сибіррю.

що його серце починає розставати, то зараз кидається до газети «Вѣсть» і в одну хвилю знов ожорсточиться.

— Ні! чорта з два! лучче я зовсім одичію, лучче буду з дикими звірюками бродити в лісі, та нехай ніхто не скаже, що російський дворянин, князь Урусъ-Кугушъ-Кільдіхбаєв оступився од принципів...

От він і одичів. В той час вже настала осінь, морози стали добренькі: він не чув навіть холоду. Од голови до самих ніг пан обріс волоссям, неначе древній Ісав, а нігті в його стали як залізні; він давно вже перестав сякати носа, а ходив більше на ногах і руках і навіть дивувався, як він не знав того попереду, що такий спосіб прогулянки найкращий і найзручніший. Він втратив навіть зугарність вимовляти людські язичні голоси, а натомість привик до якогось особливого побідного крику, середнього меж свистінням, шипінням і рохканням. Але хвоста ще не добув.

Оце було вийде в свій парк, де колись він пестив своє тіло ніжне, біле, розсипчасте, в одну мить влізе, мов кіт, на самий вершечок дерева і стереже звідтіль. Тільки що прибіжить зайчик, стане на задні лапки і прислухається, чи не чути звідкіль небезпечності, а він вже й там! Як та стріла, стрибоне він з дерева, вчепиться в свою здобич, розірве її кігтями та й з'їсть так з усіма тельбухами, навіть зі шкурою.

І став він страшенно дужий! такий дужий, що мав собі за право стати в приятельські стосунки з тим самим ведмедем, що колись поглядав на його через вікна.

— Чи хочеш, Михайло Івановичу, ходити зо мною в походи на зайців? — промовив він до ведмедя.

— Чом же не хотіти! — одказав йому ведмідь,— тільки, брате, ти надаремне згубив тих мужиків!

— Чому так?

— А тим, що мені того мужика далеко було легше їсти, ніж вашого брата, шляхтича. І от скажу тобі в вічі — дурний ти пан, хоч мені й приятель!

Тим часом копитан-ісправник, хоча і протегував поміщикам, але при такому ділі, як пропажа мужика з лиця землі, не посмів мовчати.

Губернське начальство стривожилось од його звістки і пише до його: «А як ви думаєте, хто теперечки платитиме податі? Хто питиме горілку по шинках? Хто буде займатись н е в и н н и м и роботами?» Копитан-ісправник одписує: скарб тепер варто скасувати, а невинна робота

вже сама по собі перестала; натомість по всьому повіті розширились розбої, грабування, убивання. На днях, мов, і його самого, ісправника, якийсь ведмідь — не ведмідь, чоловік — не чоловік трохи не задрав, і в тому ведмедевічоловікові він постерегає того самого дурного пана, котрий заварив кашу.

Заворушилось начальство і зібрало раду. Стали на тому, щоб мужиків піймати, а дурному панові, що заварив кашу, найделікатніше розтолкувати, щоб він перестав дуріти і не робив жодної притичини для вкладу податі в скарб.

Неначе нарошне, саме тоді через губернський город летів вийшовший рій мужиків і обсипав увесь базарний пляц. От зараз ту благодать зібрали, посадили в солом'яник і послали до повіту.

І зараз запахло в тім повіті м'якинами й кожухами; тільки зараз же на базарі показалось борошно і м'ясо, і всяка птиця, а податків за один день тільки покладено, що казначей, побачивши таку купу грошей, тільки ляснув долонями з дива і крикнув:

— І звідкіль ви, шельми, оце достаєте?

— А що ж сталося з паном? — спитаєте мене, читателі. На це я вам скажу, що його піймали з великою силою, а, зловивши, зараз висякали йому носа, обмили його і зрізали йому нігті. Потім копитан-справник прочитав йому добрий отченаш, одібрав газету «Вѣсть» і, віддавши на догляду Семенові, поїхав.

Той пан, одначе, живе собі й досі, розкладає гран-пасьянс, жалкує за своїм попереднім життям в лісах, вмивається тоді тільки, як присилують, і часами — реве стиха.

М. Є. Салтиков (псевдонім Щедрін).

ПРИМІТКИ

ХМАРИ

Повість «Хмари» — один із ранніх творів І. С. Нечуя-Левицького — написана у 1870—1871 рр. Над нею письменник працював і пізніше, протягом майже сорока років. Останнє прижиттєве видання повісті вийшло з друку 1908 р.

Повертаючись не раз до твору, автор вносив чимало змін, удосконалень, які стосувалися його змісту, мови. Крім того, письменнику доводилося зважати й на вимоги цензури, яка була особливо суворою й прискіпливою до повісті «Хмари».

Автограф повного тексту «Хмар» не зберігся. Є лише чорновий рукопис кількох розділів (41 арк.) з другої частини (датований «1871-го року 24-го мая. Седлець»), а також рукопис трьох останніх розділів, дописаних автором пізніше. Обидва уривки зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Ю. О. Меженко у примітках до підготовленого ним 1927 р. видання повісті вказав на те, що він користувався, зокрема, частиною рукопису (перші п'ять розділів), подарованого письменником бібліографу В. А. Ігнатієнку, а також переглянутими і виправленими автором примірниками двох останніх видань твору (1904 і 1908 рр.). Ці примірники, як і згадана вище частина рукопису, пізніше були втрачені й досі не знайдені. Не відома доля і рукописів, що подавалися до цензури і видавництв.

Отже, історія тексту повісті «Хмари» складна і заплутана. За умов, коли відсутній повний автограф повісті і всі матеріали цензури, що її стосуються, а друковані тексти мають ряд вилучень і скорочень, встановлення основного канонічного тексту твору, який би повністю виражав авторську волю, є справою дуже складною, з багатьох поглядів проблематичною.

Вперше уривок повісті «Хмари» під назвою «Новий чоловік» опубліковано у львівському журналі «Правда» 1873 р. (№ 3—9, відповідає VIII—IX розділам даного видання). Цього ж року «Новий чоловік» разом з оповіданням «Запорожці» накладом журналу «Правда» виданий у Львові окремою книжкою. Інший уривок з цього твору під назвою «Екзамен» надруковано також у журналі «Правда» (1874, № 7).

Перше видання твору вийшло 1874 р. у Києві у збірнику «Повісті Івана Левицького». Сюди ввійшли «Хмари», «Не можна бабі Па-

расці вдержатись на селі» і казка «Запорожці». У цьому виданні зроблено чимало цензурних купюр, особливо в перших розділах «Хмар». Цензура вилучила всі місця, де в негативному плані змальовано духовенство, церкву, русифікаторську політику царського уряду, а також деякі місця, в яких висвітлюється культурницька діяльність героїв твору або є їхні гострі висловлювання з національного питання. Твір складався з 12 розділів.

1883 року в журналі «Зоря» (№ 7—15) надруковано великий уривок з «Хмар» під назвою «Воздвиженський і Дашкович».

Друге видання вийшло у Львові 1890 р. як 35-й том «Бібліотеки найзнаменитіших повістей» у додатку до газети «Діло» за редакцією І. Белея. Воно відрізнялося від видання 1874 р. Автор дещо випустив, зробив ряд доповнень, додав, зокрема, уривок «Екзамен», вилучений цензурою у виданні 1874 р. (про порядки в Київській духовній академії).

У листі до І. Белея 11 січня 1890 р. Нечуй-Левицький писав: «В III-й главі на стр. 40 вставте «Екзамен», напечатаний в давній «Правді»... Виділ про Радюка печатайте по «Новому чоловікові», бо цензура його вкоротила».

У листах до І. Белея письменник просить зняти деякі невдалі місця, зокрема натуралістичну характеристику Воздвиженського тощо. Ці листи свідчать про невтомну роботу письменника над повістю.

1900 року Нечуй-Левицький подав до цензури рукопис під назвою «Повісті та оповідання. Іван Левицький. Том III. «Хмари». Ознайомившись з цим рукописом, цензор зробив аналіз повісті, наголосивши на тому, що герой твору Павло Радюк «стремится слиться с народом и поднять его угнетенное состояние», що автор устами Радюка та його товаришів проповідує народництво в україно-фільському дусі. Особливо дратує цензора зміст розмов української молоді, яка обговорює питання освіти народу, видання українських книжок («метеликів»), засуджує національний гніт. Цензор доводить, що повість має яскраво виражене тенденційне забарвлення. Він цитує найбільш «небезпечні» місця, в яких, на його думку, висловлена основна ідея твору: «На стр. 167 (на обороте) есть место, объясняющее заглавие романа: «Тяжелые черные тучи (хмары) закрыли Украину. Собрались эти мрачные тучи со всех сторон и давно уже закрыли нам ясное светлое небо и покрыли тенью и мраком родной край». Відзначивши політичну небезпечність твору, цензура робить такий висновок:

«Ввиду множества подобного рода тенденциозных выходок и общего украинофильского направления повести, цензор не признает возможным дозволить ее к печати». З цим висновком погодився С.-Петербурзький цензурний комітет; друкування повісті було заборонено (див. публікацію Ю. Меженка в журн. «Зоря», Дніпропетровськ, 1928, № 9).

Нечуй-Левицький наполегливо домагається дозволу на видання повісті «Хмари». 12 листопада 1900 р. він звертається до міністра внутрішніх справ з таким клопотанням: «В месяце июле настоящего 1900 года был представлен мною киевскому отдельному цензору III-й том полного собрания моих малороссийских произведений для разрешения к печати вторым изданием, первое издание которого было напечатано еще в 1874 году под заглавием «Хмары». В октябре настоящего года III-й том моих сочинений был возвращен

киевскому отдельному цензору с запрещением к печатанию его вторым изданием (підкреслення оригіналу.— *Упоряд.*).

Честь имею покорнейше просить Ваше высокопревосходительство дозволить мне напечатать второе издание III-го тома моих сочинений и не лишать меня литературного заработка, имеющего в настоящее время очень большое значение для меня при моем скудном учительском пенсионе» («Зоря», 1928, № 9, стор. 21).

У відповідь на це прохання Головне управління в справах друку повідомило письменника, що міністр внутрішніх справ визнав заборону друкування «Хмар» правильною.

Прогресивні письменники й діячі культури завжди допомагали Нечую-Левицькому в його змаганнях з царською цензурою. Так, М. В. Лисенко у листі до письменника 29 грудня 1900 р. писав: «Дуже турбує мене справа з Вашими «Хмарами»... Я разів кілька справлявся про це в цензурі... то просив би написати, кому й коли подали Ви скаргу за «Хмари», аби я міг тут довідатись за долю тієї скарги... Як би добре було, коли б дозволені були «Хмари». Ні один з українських творів не робив на мене такого сильного чарівного враження, як «Хмари». Тож всі заходи вживатиму, аби вони були дозволені».

Наприкінці 90-х років письменник продовжив роботу над своїм твором, дописавши три нові розділи (13—15). Про це він писав С. Мишковському 22 листопада 1901 р.: «Позаторік подавав я «Хмари» в цензуру, і їх цензура не пустила другим виданням, може через три нові глави, дописані на кінці, а може й не через це. Оце маю на думці подати в цензуру знов... В Львові «Хмари» видані як додаток до газети «Діло», але без трьох останніх глав, бо в той час ці три глави ще не були написані».

1904 року Нечуй-Левицький мав намір опублікувати ці три нові розділи в «Літературно-науковому віснику», але в журналі вони не були надруковані. Тоді ж Українсько-руська видавнича спілка видрукувала «Хмари» новим виданням, додавши розділи, не друковані до того ніде. Отже, це львівське видання 1904 р. є першим повним виданням. У ньому поновлені майже всі купюри, зроблені у першому виданні, зокрема в першому, третьому і восьмому розділах. Проте воно має і певні вади, оскільки видавці, з свого боку, викреслили деякі гострі місця і, навпаки, довільно, всупереч авторській волі правили цілі речення в дусі своїх «рутенських» поглядів. Крім того, видавці внесли чимало змін у мову твору.

Останнім прижиттєвим виданням повісті є київське видання Є. Череповського 1908 року. В ньому автор розділив кінцевий 15-й розділ на три, зробивши, таким чином, всього 17 розділів. Це видання було також «процідженe» цензурою, як і видання 1874 року. Зокрема, зроблено великі купюри в першому, третьому й восьмому розділах (вилучено епізод «Екзамен», гострі висловлювання Радюка тощо). У той же час слід відзначити, що з погляду художнього це видання є найбільш довершеним з-поміж останніх прижиттєвих видань. Нечуй-Левицький, як видно з тексту цього видання, уважно відредагував повість, викресливши всі нашарування, що були у львівському виданні, скоротивши деякі невдалі описи й натуралістичні місця тощо.

Першу спробу подати критично перевірений текст повісті здійснив Ю. Меженко на підставі вивчення різноманітних рукописних і друкованих джерел (І. С. Нечуй-Левицький, Твори, т. III, ДВУ, 1927). В основу свого видання Ю. Меженко поклав видання 1904 р., переглянуте самим автором. Крім того, редактор користу-

вався і правленим авторським примірником видання 1908 р. Перші п'ять розділів він подав за рукописом раннього походження. Таким способом відновлено не тільки цензурні купюри, а й зроблено цілий ряд інших доповнень. Отже, текст видання 1927 р. складався з різних джерел — раннього рукопису і авторських поправок, внесених через багато років після написання твору,— і нині важко встановити більш-менш точне їх походження, оскільки, як уже говорилося, ряд джерел, якими користувався редактор, втрачено.

1941 року в Держлітвидаві України повість вийшла із вступною статтею Є. П. Кирилюка. Це видання повторює видання 1927 року за редакцією Ю. О. Меженка.

1956 року Держлітвидав України видав зібрання творів І. С. Нечуя-Левицького в чотирьох томах. Вміщені в першому томі «Хмари» подані за публікацією 1908 року, але з частковим відновленням цензурних купюр.

В основу даного видання покладено так само останнє прижиттєве видання: «І. Нечуй-Левицький. Повісті й оповідання. Том V. «Хмари», К., 1908». Цензурні купюри відновлено на підставі кількох джерел — рукописних матеріалів, що збереглися, авторського рукопису перших п'яти розділів, врахованого у виданні Ю. Меженка, листування автора і висновків царської цензури; враховано текст видання 1904 р., вільного від втручання царської цензури.

Купюри у третьому і восьмому розділах відновлено за авторським бажанням, висловленим у листі до В. Барвінського 10 лютого 1875 р. і підтвердженим майже через тридцять років у виданні 1904 р. Даючи згоду на публікування всього твору в журналі «Правда» (що не було здійснене), Нечуй-Левицький писав: «Як будете печатати «Хмари», то, будьте ласкаві, вставте «Екзамен», викинутий у нас цензурою, а главу «Новий чоловік» треба перепечатувати з «Правди», бо в київському виданні ся глава дуже покалічена цензурою» (К. Студинський, Галичина й Україна в листуванні. 1860—1880 рр., вид-во «Пролетар», Х.—К., 1931, стор. 567—568).

Повість «Хмари» в першому варіанті мала назву «Чорні хмари». На обкладинці рукопису, який зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка, рукою автора написано: «2-га тетрадь. «Чорні хмари». За свідченням Ю. О. Меженка, таку ж назву мав і рукопис (перші п'ять розділів), що зараз втрачений. Під заголовком «Чорні хмари» твір публікувався у виданні ДВУ 1927 р. (редакція Ю. Меженка) і у виданні Держлітвидаву 1941 р.

Як відомо, назва «Чорні хмари» символічна. Образ «чорних хмар» зустрічається в тексті декілька разів. Оцінюючи філософію професора Дашковича, Нечуй-Левицький пише, що вона «дуже широко хотіла розгорнуть свої крила... Сегединці потонули в чорній тіні од тих широких крил, неначе од чорної хмари». Наречена Радюка Ольга, дочка Дашковича, яка категорично заявила, що ніколи не говоритиме по-українськи і не читатиме «Кобзаря», здалася Радюкові чужою і далекою, «ніби якась чорна хмара поглинула її». Наприкінці твору цей образ розкриває основну ідею твору. Павло Радюк обдумує свої плани:

«Треба буде сьогодні в товаристві зачепить питання про наші національні й просвітні справи. Як оці тіні закутали мою нову прибрану світлицю, так закутали ніби важкі чорні хмари Україну. Зібралися ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо і кинули тінь та мряку на рідний край. І хто

розжене ті сумні хмари? І звідкіль поллється світ на наш край?» (стор. 319).

Та оскільки у всіх прижиттєвих виданнях повість мала назву «Хмари », в тому числі і у виданні 1904 р., і автор жодного разу не відновлював попередньої назви, у нашому виданні твір також має назву «Хмари».

У чорновому рукописі твору (друга частина), що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (ф. 11, № 4), є чимало викреслених рукою Нечуя-Левицького місць, іноді трапляються цілі сторінки, злегка закреслені рукою автора. Це здебільшого уривки, в яких змальовано його ідейних противників, актуальні на той час події тощо. Так, письменник викреслює початок XI розділу — про польське повстання і далі — про реакційні газети «Московские ведомости», «Слово», про москвофілів, уніатського попа тощо. Очевидно, зважаючи на цензурні умови і дбаючи про поліпшення тексту, Нечуй-Левицький редагував свої записи.

Ці уривки не публікувалися в жодному виданні. Деякі з них подаємо нижче:

«Пізніми вечорами Дашкович часто задумувався, сидячи в своєму кабінеті. Книжки лежали коло його розгорнутими. Його рука не перекидала листків і лежала на книжці довго й довго. Папір лежав перед ним не списаний. Чорнило часом зовсім висихало на вмоченому пері. Він частіше й частіше задумувався, гадав про свій народ, про свою національність, про минувшу історію України, а найбільше він думав про те, що буде з українським народом. Куди попливуть його думки, його світогляд? Куди буде прямувати його національна психологія? Якими фарбами покраситься його поезія і які принципи він покладе основою для будущої своєї філософії?

Дашковичева думка поминула український го́род з його чужоязичним уря́дом, з чужою мовою верхнього панства і купецтва, з міщанством, попсованим і готовим передражнювати скоріше все чуже, ніж обертатись до свого. Дашкович довго дивився на стелю, на стіну, заставлену шафами з книжками і часто ті темні палятурки книжок та стіни — зовсім счезали з його очей. Замість стіни перед його очима вставали пишні Сегединці, неначе вони всі були намальовані на темній стіні арк. 65 зв., авторська пагінація).

— Ми носимо народню одежу, бо чим же ми нещасні викинемо знак про свої ідеї? Чим же ми дамо знак, коли од нас одібрали все, все! і язик одібрали, і школи, літературу, бо не пускають туди нашого язика, випихають його навмисне, коли цензура замазує нам рот, коли нам зв'язали руки й ноги (закували нас в кайдани, присудили наш народ і нас на вічне рабство чужим інтересам і хотять знищити і знівечити нашу національність) (75 зв.).

Він думав про минувшість, будучину свого народу і про давню історію; він думав і про соціальний стан хоч і не панщанного, але все-таки бідного народу і про його темноту, і про ті народні школи, де поклали вчити народ не науці...

І на котру доріжку ступити, і як іти, щоб потрапити до

цілі? Перед його очима стлалася Україна як цілина, не почата плугом, і цілина, заросла бур'яном, зумисне засіяна будяками й колючками, цілина, на котрій тільки що провів першу борозну перший український геній з своїми помагачами (81).

XI

В той час польське повстання наближалося до кінця. В Росії почалася реакція «Московские ведомости» опоганили все, що було живого і що тільки мало живу думку в голові. Всі молоді люде було охрищено в них нігілістами і революціонерами. Та газета лякала громаду і уряд, щоб втирити свої ідеї і, налякавши всіх, все забрати в свої руки. Всі несміливі люде, всі старі, в котрих на голові була сивина, все те повернуло назад так раптово, як ніколи так раптово не йшло вперед...

Він усе сидів і читав, навіть писав писання в великоруські журнали. Але він і сам не зоглядівся, що якісь лужичани і словинці чогось для його були ближчі і цікавіші од України... Після польського повстання його заінтересовало польське питання. Він почав висліжувати, що стосувалося до старої Польщі; і тим не одобріла його рідна Україна (99 зв.).

На його столі все лежали «Московские ведомости», з котрих він не минав і словця, навіть запросин Каткова до складки на церкву на тім місці, де стояв дуб Мамврійський. Дашкович уже почав скоса поглядати на молодих людей, на студентів. Його студентські вечори давно стали зборищем та все консервативного прямування. На його вечори в гості навідувались і ченці, і навіть жандарми, як добрі знайомі. Жодного національного убрання не показувалось на тих вечорах, бо всі молоді хлопці опасувались. На їх часто виказували, шпіонили! і виказували люде поважні, навіть вчені! Воздвиженський не міг слухати навіть, як де говорили про молодих людей, про студентів. Він їх усіх кляв, лаяв, звав зрадниками і безбожниками (100).

Великоруський молодий критик Писарєв саме тоді входив в силу. Його легкі критичні писання на повісті Тургенєва здалися йому якраз добрими для Ольги на перший раз. Він одніс Ользі ту критику Писарєва і хвалив її як дуже цікаву і маючу інтерес. Ольга дуже дякувала йому й жалувалась, що її батько зовсім захопився у філософію і не дбає про потребу читання для своєї нефілософської сім'ї (92 зв.).

— Та й ми вчимося непогано, але ми поважаємо тільки, кого варто поважати, скидаємо шапки, кланяємось не перед офіціальними авторитетами, не перед рутиною тупою, хоч би вченою, а перед людьми добрими і справді просвіченими, перед талантами,— стиха промовив Радюк.

— Та у всіх молодих людей голови начинені Ренаром, Штраусом, Лораном, Прудоном, великою французькою революцією,— почав протоєрей,— хіба ж ми не знаємо, чого треба

молодим людям? Хіба ж ми не знаємо всесвітньої революції, котрої огнище в Парижі і в Америці! А вже ваші студенти академії, то щирі антихристи! то щира язва церкви і государства! їх усіх бери та в тюрму кидай, та й годі! — сказав протоєрей з злістю, аж рукою махнув. Протоєрей чогось найбільше ненавидів студентів академії і звав їх лютерами.

— Вибачайте! Революція зробиться розумом, а не сліпими силами. Де були революції, то вони були тоді, як люде вище підіймалися просвітою і розвиттям. А в нас іще скрізь темно й глухо. В нас ще нема навіть своєї науки. Ми ще не втягли в себе деякої часті європейської просвіти,— говорив Радюк...

— Якого вам язика треба, окрім великоруського? Нащо вам инчий язик! Се не дурно, що ви чепляєтесь до якогось мужичого язика. Се сепаратизм! се гетьманщина! се революція! Ми знаємо, до чого воно йдеться, все рівно, що польське повстання (112 зв.).

— Я дивуюсь, як держать таких людей на службі. А ще хочете проситись у гімназію! А беретеся виховувати молоде покоління! От буде з вас учитель! — крикнув Воздвиженський, а за ним вся сивоголова громада...

А гості все сиділи та аж сопли; всі вони були люті, всі вони ненавиділи світло, де воно тільки блищало, і любили таку темряву, повну всяких чудовищ, яка показувалась перед Радюковими очима» (113).

ЗАПОРОЖЦІ

Вперше надруковано 1873 року у львівському журналі «Правда» (№ 11—13). Цього ж року казка «Запорожці» разом з уривком з повісті «Хмари» («Новий чоловік») вийшла у Львові окремою брошурою. 1874 року «Запорожці» видані окремою книжечкою в Києві. У цьому ж році казка друкується і в київському виданні «Повісті Івана Левицького» (цензурний дозвіл 8 березня 1874 р.). До Жовтневої революції було ще кілька видань, зокрема видання накладом Є. Оленицького 1884 року, видання 1904 року в Коломиї.

У царській Росії «Запорожці» деякий час були заборонені. Нечуй-Левицький кілька разів подавав цю легенду до цензури, але дозволу на друкування не одержав.

10 травня 1886 року київський цензор доповідав Головному управлінню в справах друку:

«...Что же касается повести «Запорожцы», два издания которой были уже разрешены цензурой, то, по моему мнению, эту повесть не следует вновь разрешить печатать ввиду ее тенденциозности. Основная мысль ее показать, что в прежние времена, когда существовало козачество, запорожцы, народу жилось лучше, привольнее, свободнее... Со времени уничтожения Сечи «Украина уснула страшным сном, и люди разом так уснули и будут спать, пока снова не повеет теплый ветер с теплого края (?), пока он не принесет с облаками живой и целительной воды». И вся повесть проникнута такими намеками, которые возбуждают в читателе сожаление об уничтожении козаччины, запорожцев, Сечи. Ввиду этого, мне каза-

лось бы, что повесть эта не подлежит новому перепечатыванию» (ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 20, спр. 28, ч. III, арк. 112).

Пізніше, наприкінці 90-х років, Нечуй-Левицький знову порушує клопотання про публікацію цього твору. 29 жовтня 1898 р. цензурний комітет знову доповів Головному управлінню в справах друку, що в казці «Запорожці» автор показує Запорізьку Січ з україно-фільським забарвленням. На думку цензорів, шкідливий за своєю тенденцією твір Нечуя-Левицького, як невеликий за обсягом, може бути широко розповсюджений серед народу. Цензурний комітет ще раз запропонував Головному управлінню в справах друку заборонити друкування «Запорожців».

1917 року цей твір вийшов окремою книжечкою у київському видавництві «Криниця». Опублікований також у виданні творів І. С. Нечуя-Левицького за редакцією Ю. Меженка (ДВУ, т. X, 1929).

Подається за виданням «Повісті Івана Левицького» (К., 1874).

ПОВІСТЬ ПРО ТЕ, ЯК МУЖИК ХАРЧУВАВ ДВОХ ГЕНЕРАЛІВ

Вперше надруковано у львівському журналі «Правда», 1870, № 5.

В журналі наприкінці тексту — підпис «М. Є. Салтиков» і далі: «(Так в оригіналі. Дивись «Отечественные записки» 1869 р., ч. 2. Февраль, л. 597)». Отже, переклад казки Салтикова-Щедріна зроблений за текстом, опублікованим у журналі «Отечественные записки», 1869, № 2.

Переклад казки Салтикова-Щедріна Нечуй-Левицький супроводив «передн1м словом». У цій передмові він писав:

«Маючи думку в швидкім часі познакомити Галицько-Українську громаду з великоруською журналістикою за 1869 р. і початком прямування будущих партій, котрі наклюнулись трохи в літературі, ми тим часом подаємо переклад кількох повісточок сатиричних п. Салтикова (псевдонім — Щедрін). Подаємо ті повістки яко підходячі більше під прямування «Правди» яко органа народовців. Маючи надію прописати в «Правді» про прямування журналістики великоруської, де вся сливе література тільки й скупчилася, що в журналах, ми муситимемо говорити і про сьогочасних писателів, їх дух і прямування. Тим-то маємо за потрібне діло подати в Галичину переклад кількох пієс і характерних і близьких до духу «Правди» і вольніщих чи «ліберальних», а не тих, які передруковує часом «Слово» п. Дідицького і яких в Росії ніхто не читає, окроми хіба самих їх авторів».

Потім переклад надруковано в книжці «Руська читанка» О. Партицького, Львів, 1871, як твір Нечуя-Левицького.

Друкується за журналом «Правда», 1870, № 5.

ДИКИЙ ПАН

В архіві О. Кониського, що зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, є переклад казки М. Є. Салтикова-Щедріна «Дикий помещик», здійснений І. С. Нечуєм-Левицьким.

Рукопис чистовий, на шести сторінках чималого формату. Запис під заголовком «(Отечеств. записки, 1869 г. Март)» свідчить, що переклад зроблений із тексту, опублікованого в цьому журналі. На останній сторінці рукопису — підпис автора: «Салтиков (псевдонім Щедрін)».

Переклад здійснено одночасно з попередньою казкою «Повість про те, як мужик харчував двох генералів»; він призначався так само для журналу «Правда». Але у зв'язку з припиненням видання журналу «Правда» казка «Дикий пан» не була надрукована.

Друкується вперше за рукописом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 77, № 151).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. І. С. Нечуй-Левицький. Фото 60-х років . . 4—5
2. Титульна сторінка повісті «Хмари» видання 1908 р. . . . . 32—33
3. Перша сторінка цензорського висновку про повість І. С. Нечуя-Левицького «Хмари» 144—145
4. Сторінка рукопису повісті «Хмари» з авторськими викресленнями . . . . . 240—241
5. Сторінка рукопису «Дикий пан» (переклад з Салтикова-Щедріна) . . . . . 368—369

ЗМІСТ

ХМАРИ 5
ЗАПОРОЖЦІ 338

ДОДАТКИ

Повість про те, як мужик харчував двох генералів 361
Дикий пан 369
ПРИМІТКИ 377
Список ілюстрацій 389

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ ИВАН СЕМЕНОВИЧ

Собрание сочинений в десяти томах, т. 2

(На украинском языке)

*

Редактори *Н. І. Чорна, В. А. Зіпа*
Оформлення художника *В. Й. Хоменка*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічні редактори *Ю. Б. Дахно, М. А. Рекес*
Коректор *Л. П. Блажевич*

*

Зам. № 766. Вид. № 273. Тираж 20.000. Формат паперу 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 12,25+5 вкл. Умовн.-друк. аркушів 21,104. Обліково-видавн. аркушів 22,428. Підписано до друку 29.IV-1965 р. Ціна 1 крб. 35 коп. Т. п. 1965, поз. 66.

*

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

*

Надруковано з матриць Київської книжкової фабрики Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі, вул. Воровського, 24, в Київській книжковій друкарні № 5 Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі, Київ Репіна, 4. Зам. 177.

1 крб. 35 коп.